

РОЛЯТА НА ДЪРЖАВАТА В СТОПАНСКОТО УПРАВЛЕНИЕ

Съдържанието на сборника отразява състоянието на законодателството и информационната среда до края на 2003 г., но проблематиката му, идейната палитра и ползотворните предложения се очертават като актуални не само за близкото ни, а и за по-отдалеченото бъдеще.

Б. Гагова

РОЛЯТА НА ДЪРЖАВАТА В СТОПАНСКОТО УПРАВЛЕНИЕ

**СБОРНИК СТУДЕНТСКИ РАЗРАБОТКИ
ПО ДИСЦИПЛИНАТА „ДЪРЖАВНО РЕГУЛИРАНЕ
НА СТОПАНСКАТА ДЕЙНОСТ”**

Съставителство и научна редакция

Боряна Гагова

**Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София • 2005**

Този сборник се реализира с помощта на фонд „Научни изследвания“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, който спонсорира изследователската дейност на програмния преподавателско-студентски колектив „Икономика — право — управление“, отразена в проведената експериментална учебно-научна студентска конференция, анкетното проучване за ефективността на юридическото образование, обобщителния му анализ и научната студия от ръководителя на проекта.

*На двамата колоса на духа —
братята Христо и Евлоги Георгиеви,
далили най-ценното за всеки
потиснат народ — дом
на знанието за пътя, по който
трябва да се върви нагоре и напред.*

*С най-искрена почит от тези,
които, отивайки на изпит,
винаги се спирахме
на университетските стълби
за благослов от Вас,
стожерите на просвещението,
и от тези, които, макар и завършили
вече обучението си,
продължаваме да идваме при Вас
за размисъл и за съвет
и да Ви попитаме: Кога идеалите
на просвещението ще се сбъднат?*

СЪДЪРЖАНИЕ

За идеята и предназначението на този сборник — *Боряна Гагова* / 9

Първи раздел

Ролята на държавността за стопанското развитие в древността / 15

Управленското изкуство в древна Елада — *Милан Герасимов* / 17

Тракийската държавност — събднатост и несъбднатост — *Калин Лабашки* / 30

Управленски и стопански аспекти в развитието на етруската цивилизация —
Иглика Василева / 47

Държавно управление и стопанско развитие на Римската република —
Емилиян Арнаудов / 61

Непознатата (Волжка) България в сърцето на света. Държавно-стопански
модел и перспективи — *Цветомир Шишков* / 74

Втори раздел

Законодателна уредба на стопанската дейност / 91

Обща характеристика на действащото законодателство, регламентиращо
стопанската дейност в Република България —
Станислав Синадински / 93

Българско антимонополно право — *Христо Копаранов* / 106

Защитните мита — начин за подпомагане на местното производство —
Любка Шопова / 124

Правна защита на свободната конкуренция в рамките на Европейския съюз —
Диана Миткова / 135

Юридически аспекти на електронната търговия — *Анатоли Савов* / 146

Трети раздел

Глобалната икономика — аспекти и перспективи / 169

Разпадането на британския колониален модел през XX век —
Диавена Калчева / 171

„Особеният случай Босна“ в контекста на новия световен ред —
Вяра Евтимова / 188

Предизвикателството на корпорациите в транснационалния свят —
Евгения Ангелова / 205

Информационното общество. Икономически и социални ползи и рискове —
Андрей Александров / 221

Глобализъм и регионализъм в района на Каспийско море —
Георги Арабаджиев / 237

Четвърти раздел

Системософски анализи на стопанската практика / 247

Развитие на националната транспортна система в предприсъединителния период —
Людмил Карауланов / 249

Въздушен транспорт на Република България — *Йонко Банев* / 275

Родопският регион през 2010 г. — сценарии за развитие —

Петър Семерджиев / 286

Банка ДСК — финал на банковата приватизация у нас — *Красимир Шуманов / 296*

Перспективата на германската автомобилна индустрия — постижение
на немския инженерен гений или закономерно следствие на ефективна
държавна политика — *Петър Славов / 308*

Пети раздел

Икономика и ценностна система / 315

Цели, ценности и интереси в управлението на стопанската система —

Ирена Касалова / 317

Сравнителен анализ за действието на фактора народопсихология
в управленческите модели на Далечния изток и Европейския север —

Айгир Сверисон / 327

Икономика в сянка — *Методи Шамов / 341*

Изпирането на пари — заплаха за глобалната икономика и за България —

Паолина Терзиева / 352

България в началото на ХХI век — ред или хаос? — *Румяна Митрева / 364*

Оптимизиране обучението на студентите юристи по триадата „Икономика —
право — управление“ — *Боряна Гагова / 376*

Социологическо проучване на мненията на практикуващите юристи за

потребността от икономически и управленски знания сред
юридическата общност — *Иван Бардов, Милена Стойчовска / 399*

ЗА ИДЕЯТА И ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕТО НА ТОЗИ СБОРНИК

Погледът към миналото през очите на настоящето винаги е полезен. Ето защо, когато се обърна назад и се опитам да анализирам плюсовете и минусите от събитията в последните 10—15 години за обществото и за науката, която преподавам, никога не забравям да си напомня, че е много важно да се оставят писмени следи както за самите събития, така и за тяхното възприятие от младото поколение. На бъдещите студенти ще им е много по-лесно да осмислят това, което се е случвало в миналото, ако могат да погледнат в него през очите на тогавашните си връстници, съвременници на събитията, и ако разполагат с писмени материали, които да им помогнат за това. Водена от това свое разбиране, си поставих нелеката задача да съхраним най-ценното от курсовите работи и изпитните разработки по дисциплината „Държавно регулиране на стопанската дейност“ през този период. Възнамерявах да се оформи нещо като малка библиотека, в която да може да се види кой какво е направил, когато е бил студент. На практика това се оказа невъзможно и тогава се оформи идеята най-добрите от студентските разработки, разбира се, при съгласие на самите студенти, да се издадат в сборник, който, ако се приеме добре от преподавателите и студентите, да се превърне в периодично издание за студентско научно творчество не само по тази, а и по други дисциплини.

Идеята получи подкрепа на тогавашното деканско ръководство, което веднага ѝ даде ход за реализация, но първият препъни камък се оказа изискването студентът да изяви желание материалът му да се отпечата и да го приведе сам във вид, подходящ за отпечатване. За съжаление, когато през учебната 2002/2003 г. възможността за отпечатване на сборника доби материална обезпеченост, на практика се оказа, че по-голямата част от студентите, чиито разработки бяха номинирани за отпечатване, вече са завършили следването си и в университета няма данни за новото им местопребиваване. Някои от тези пък, които успях да издира с много усилия и многократни телефонирания в провинцията и София, впоследствие се отказаха от участие по неизвестни за мен причини.

Мнозина други просто не успях да открия на адресите и телефоните, с които разполагах, а една значителна част от най-добрите, от тези, които бяха отличени с оценка „превъзходен“ за изявени творчески възможности, за жалост или за радост — вече не бяха в България. Бяха отлетели към Германия, Англия, САЩ или някъде другаде. За радост, защото това означава, че колегите ми и аз сме ги подготвили като равностойни по знания и умения спрямо колегите им от по-престижните университети, и за жалост, защото това означава също, че нашият неособено добре платен преподавателски труд се е превърнал във вид „донорство“ към икономиките на световните лидери в пазарните отношения.

Давам тези обяснения не за да търся извинение за евентуални слабости на сборника, а за да отговоря предварително на възможните логично възникващи въпроси — защо в него не са включени всички студентски разработки, получили оценка „превъзходен“, и какъв е бил критерият за подбор при включването. Очевидно е, че са включени не всички най-добри от номинираните разработки, а само тези от тях, които е било обективно възможно да бъдат включени. При критерия за подбор съществена роля изигра и избраната тематика за първия сборник. Няколко особено актуални теми, по които има чудесни доклади и есета, останаха за включване в евентуален бъдещ втори том, ако, разбира се, има такъв и ако студентите проявят достатъчно активност и лична ангажираност да си подготвят материалите за него. И накрая бих искала да подчертая, че окончателният подбор се извърши не от мен в качеството ми на преподавател, а от студентския програмнен колектив „Икономика—право—управление“, който отстрани някои материали от участие поради открито плагиатство на значителни пасажи. Студентите сами обсъждаха, преценяваха и отсяваха представените от мен материали и сами оформиха крайния вид на изданието.

Смисълът на този сборник като обединение на студентски, в по-голяма или по-малка степен авторски разработки, готвени и защитавани през различни учебни години, е, от една страна, да се проследи развитието на студентските умения и насоченост към определени теми, от друга — да се представят образци от отличени творби, които да послужат на следващите студентски поколения като отправни точки за измерване на постигнатото от тях и за насоченост към по-високи постижения.

Изпитът по дисциплината „Държавно регулиране на стопанската

дейност“ винаги се е осъществявал при свободен избор от страна на студента на една от трите възможни, паралелно прилагани изпитни форми — класически устен изпит, доклад-анализ или доклад-синтез в кръга на учебната програма и научно есе в по-свободен, художествен стил по самостоятелно избрана тема, но също в кръга на учебната програма. Най-трудната от трите форми — научното есе, винаги е била оценявана най-високо, защото по своята същност то представлява многопластово наслявяване на научното и художественото слово, умение, което се отдава на малцина, а и изисква доста предварителен тренинг. Освен това тази сложна тъкан от преплетени нишки на научни идеи и художествен вътък е много по-трудоемка за реализация и рискова като краен ефект. Но ако искаме да докажем, че сме годни да се равняваме с критериите във водещите европейски университети, ще трябва да изиявим умения и в това поле на университетските традиции.

През годините, в които преподавах в Юридическия факултет изборната дисциплина „Държавно регулиране на стопанската дейност“ и обучението завършваше с публична защита на изпитна разработка, научното есе не бе най-често представяната за оценка форма. Всяка година обаче имаше по няколко блестящи есета, които вдигаха „летвата“ на постигнатото творческо качество твърде високо. Поради това не мога да не се опасявам да не разочаровам студентите с моята „продукция“ на научно есе, но нали пък крайната цел на всеки истински учител е да подготви не просто добри ученици и последователи на делото си, а по-добри от себе си, които да могат да подготвят още подобри продължители на делото на просвещението за обществен напредък!

Едно от най-важните ми основания за оптимистичен поглед в бъдещето идва от факта, че понякога младите хора представяха своите произведения така вдъхновено и завладяващо, че ние, слушателите, изпадахме в едно странно, приповдигнато настроение, сякаш участвахме в някакво тайнство, сякаш се намирахме в някакъв особен храм, в който се поднасят жертвени дарове на науката. Тази необичайна духовна атмосфера се появяваше най-вече, когато пред нас се представяше не просто надарен млад човек, положил значителни лични усилия за подготовката си, а когато в този човек гореше пламъкът на знанието и на стремежа към самоусъвършенстване.

Направило ми е впечатление обаче, че съвсем независимо от това,

къде се провежда изпитът — дали в кабинета ми, дали в относително приветлива лекционна зала, или в някое от най-неприятелните университетски помещения, използвани поради липса на достатъчно зали, винаги когато се изнасяше доклад на историческа тема и особено за траките и тяхното държавно-стопанско устройство, неотменно се проявяваше една и съща вдъхновена възторженост и вътрешна ангажираност в повечето от участващите в дискусиата и аз трудно успявах да ги накарам да прекратят обсъждането на тази тема и да се премине към следващата. Струва ми се, че това е феномен, който си заслужава да бъде анализиран.

Няма да крия, че като преподавател винаги съм насърчавала нестандартно мислещите студенти, както и тези, които не се страхуват да изразят открито своите мисли, без да се притесняват, че е възможно да не се харесат на останалите или пък че тезата им може да е в противоречие с общоприетите схващания. Насърчавала съм ги, но не съм им давала предимство пред тези, които с много труд, като пчелички събират идеите на различни автори и ги обобщават и претворяват в полезен за другите синтезен доклад. Единствената група студенти, която е negliжирана, е тази на дословните преписвачи и механични компилатори на чужд материал. Налага се да не пропусна и една неприятна констатация, възникнала като резултат от почти неограничените и неконтролируеми възможности, които имат студентите чрез Интернет. За жалост това е доста масовото преписване на текстове с електронен привкус, т.е. с някакъв стандартен, максимално формализиран и лишен от всякаква художественост и личностно присъствие стил. Очаквам обаче, че с течение на времето този недостатък ще се преодолее и студентите ще се научат да ползват Интернет само като източник на информация, но не и на стил на писане.

Завършвайки това кратко въведение, бих искала да изразя своята и на целия студентски колектив искрена благодарност към всички онези, които пряко или косвено съдействаха за излизане на това издание, и преди всичко на предходния декан на Юридическия факултет проф. Дончо Хрусанов, който възприе идеята и е даде тласък напред, и най-вече на настоящия декан — проф. Димитър Токушев, който със своята позитивност към студентското творчество и настойчивост в преодоляването на възникналите препятствия има най-голям принос за реализация на идеята.

Безспорна е заслугата и на дългогодишната секретарка на катедра

„Административноправни науки“ — г-жа П. Костова, която в продължение на повече от десет години приема от студентите писмените материали, предава ми ги своевременно и координира безупречно изпитната реализация. За тези немалко години няма загубен или непредаден ми навреме нито един постъпил при нея писмен материал.

Особено ценно съдействие оказаха и служителите в отдел „Студенти“ на Юридическия факултет на Софийския университет — г-жа П. Агова, г-жа Д. Нотева и г-жа Е. Лесова, които въпреки своята претовареност намираха време да издирят адресите на вече завършилите студенти, номинирани за участие в сборника.

Полезно съдействие беше оказано и от г-жа Л. Иванова — секретар на Юридическия факултет, и г-жа Е. Младжова — организатор на учебната дейност на факултета.

На всички гореспоменати ръководители и служители в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ изказвам дълбока признателност за насърчението и проявеното съдействие както от свое име, така и от името на всички студенти, участници в този сборник и в програмния колектив „Икономика — право — управление“, реализирал на практика основния замисъл.

Боряна Гагова

Първи раздел

РОЛЯТА НА ДЪРЖАВНОСТТА ЗА СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ В ДРЕВНОСТТА

Връщайки се към запечатаните в анализите на историята събития..., се доближаваме до хората, живели преди нас, попадаме в страни, които никога не сме виждали. Така за нас се разширява пространството и се разкрива продължителността на времето. И човек, който от ранна възраст изучава историята, може да получи за няколко години, преди да започне самостоятелен живот, не само много широки представи за човечеството, но и да придобие опита на многото столетия... Ние се раждаме твърде късно, за да можем да видим началото, и умираме твърде рано, за да можем да видим края на многото явления. Историята запълва и двата недостатъка!

Лорд Хенри Болинброк (1676—1751),
английски държавник,
министър на външните работи
по времето на кралица Ана

УПРАВЛЕНСКОТО ИЗКУСТВО В ДРЕВНА ЕЛАДА

Милан Герасимов

ф. № 6943, III курс, уч. 1999/2000 г.

Известно е, че управлението е присъщо на всяка система, като особено сложно е управлението на системите в човешкото общество — семейство, работен екип, държава. В тази връзка е възникнало понятието управленско изкуство — именно изкуство, а не наука, защото често слабообразовани хора с богат житейски опит се оказват по-добри управленци, отколкото високоерудирани интелектуалци, които имат книжна представа за живота.

Несъмнено най-трудно е управлението на една държава. За нас, българите, като граждани на малка държава голям интерес представляват отношенията на други неголеми държави с великите сили, стремежът им да запазят независимостта си от тях. От тази гледна точка твърде ценен е опитът на древна Елада. Там за пръв път в света е направен опит за демократично управление на обществото. С оглед на поставения проблем важни са отношенията между елинските полиси и могъщите чужди държави — Персия, Македония и Рим.

Древна Елада обхваща полуостров Пелопонес, Средна Гърция (областите Атика, Беотия и Фокида), Северозападна Гърция (областите Етолия, Акарнания и Епир), Тесалия и островите в Егейско море. В хронологично отношение историята е започва през VIII в. пр. н. е. с появата и разпространението на Омировите поеми и с началото на т. нар. Велика гръцка колонизация и завършва през II—I в. пр. н. е. с падането под римска власт. Древна Елада е съставена от полиси. Полисът представлява град-държава, който има собствени закони (*autonomia*). Най-големите полиси в древна Елада са Атина и Спарта. Ще се спрем на управленското изкуство в тези полиси, тъй като за останалите сведенията са оскъдни. Преди това обаче ще разгледаме понятието управленско изкуство.

Под *управленско изкуство разбираме съвкупност от средства за успешно въздействие върху обекта на управление*. Обект на управление са хората, които зависят от една държава. Използваме общото понятие хора вместо граждани, защото от всяка държава зависят не само нейните граждани, но и чужденците, които временно

или постоянно пребивават на нейната територия. От дълбока древност великите сили оказват мощно влияние върху живота на гражданите на държавите-сателити.

Ранна Атина

Според Пароския надпис първият атински „цар“ (βασιλευς) — Кекропс, управлява през 1581—1580 г. пр. н. е. Археологическите данни сочат, че през XIII в. пр. н. е. Акрополът е укрепен с внушителни („циклопски“) стени. Всички сведения доказват, че атинската държава възниква през този период. Те обаче са недостатъчни, за да говорим за управленското изкуство на ранните атински държавници.

Управлението на Пизистрат и синовете му

Изобилна и сигурна информация имаме едва за времето от VI в. пр. н. е. През значителна част от споменатото столетие Атина е под властта на Пизистрат и синовете му (560—510 г. пр. н. е. с прекъсвания). Те провеждат добре обмислена вътрешна и външна политика. Въпреки че Херодот го нарича „тиран“, само в един-единствен случай Пизистрат прибегва до кръвопролитие — при третото си идване на власт, но и тогава той прави всичко възможно да ограничи броя на жертвите [3: I, 63]. Няма данни да е избивал политическите си противници, докато е бил на власт. Известно е само, че изпраща знатния род Алкмеониди в изгнание [3: V, 63]. Според Шаму [9: 84] именно Пизистрат решава аграрния проблем, с който преди него неуспешно се занимава законодателят Солон. Аристотел [1: 16] съобщава, че Пизистрат организира изгоден държавен кредит за селяните и че освобождава от данъци земеделец, който обработва камениста почва. Постига забележителни успехи и във външната си политика. Завладява о. Наксос в Егейско море и поставя за негов управник своя привърженик Лигдамид. Прави очищение (отстранява некропола) на о. Делос, средище на култа към бог Аполон, за да увеличи своето влияние сред източноелинското племе на йонийците, които тачат това божество като свой родоначалник [3: I, 64]. Завоюва гр. Сигейон близо до древната Троя и до протока Хелеспонт (Дарданелите). Поддържа приятелски отношения с могъщия град Аргос в Пелопонес и е в съюз с жителите на земите около Струма [3: I, 61—64; 3: V, 94]. По този начин Пизистрат

подготвя почвата за създаване на първия Атински морски съюз през 478—477 г. пр. н. е.

Синовете му Хипий, Хипарх и Тесал продължават тази политика. Те поканват в Атина поетите Анакреон от гр. Теос в Мала Азия и Симонид от о. Кеос и сключват боен съюз с Тесалия [3: V, 63]. Положението в елинския микрокосмос обаче е различно. Спарта (Лакедемон) вече е наложила своята хегемония в Пелопонес и предявява претенции за ръководство на цяла Елада. При това положение за лакедемонските управници е добре дошла заповедта на подкупения от Алкмеонидите Делфийски оракул да свалят от власт атинските тирани. Спартанският „цар“ Клеомен I прогонва Пизистратидите от Атина и се опитва да наложи за ръководител на града своето протеже Исагор. Клистен от рода Алкмеониди обаче се обръща за помощ към атинския демос (народ), принуждава Клеомен I да отстъпи и установява демокрация (народна власт).

Атинската демокрация по време на своя разцвет

Решаващ орган в управлението е събранието на гражданите (еклесия), което приема законите и решава въпроса за обявяване на война и сключване на мир. Съдебната власт е осъществявана от хелиеята (съда на заклетите съдии). Атинската демокрация не познава разделението на властите, тъй като в хелиеята и еклесията заседават едни и същи хора. Най-важният орган на изпълнителната власт е съветът на 500-те, чиито членове са избирани по жребий.

Външната политика на атинската демокрация е авантюристична. През 499 г. пр. н. е. покорените от Персия малоазийски йонийци, които според преданието произхождат от Атина, въстават. Техният водач Аристагор заминава за Спарта и Атина да търси военна помощ. Клеомен I го прогонва [3: V, 49—51], но атинската еклесия се отзовава на призива да помогне на своите съплеменници. Херодот сполучливо отбелязва, че хитрият йониец не успява да заблуди спартанския „цар“, но измамва 30-те хиляди атиняни [3: V, 97]. По това време Персия се простира от р. Инд до Егейско море и военното ѝ превъзходство над Атина е смазващо. Атиняните изпращат 20 кораба (не повече от 4000 воини) на помощ на въстаниците. Обединените сили на атиняните и йонийците превземат Сарди, столицата на персийската сатрапия Лидия в Мала Азия, и я опожаряват. След това атиняните се завръщат у дома

си и оставят своите съюзници на произвола на съдбата [3: V, 99—103]. След няколко години йонийското въстание е потушено и огромната империя надвисва с цялата си мощ над неблагоприятните атиняни.

Херодот и атинските оратори, както и някои модерни историци, описват победите на Атина над Персия като логична последица от превъзходството на свободния гражданин на полиса над поданика на източната деспотия. Всъщност атинските успехи се дължат на талантивите пълководци и държавници, които ръководят града на Палада през първата половина на V в. пр. н. е. Нима героичните потомци на Кекропс биха спечелили прословутата битка при Маратон през 490 г. пр. н. е., ако не бяха предвождани от бившия „тиран“ и персийски поданик Милтиад, който познавал отлично военното изкуство на персите — най-добрите бойци на онова време? Виновник за победата на атиняните при Саламин през 480 г. пр. н. е. несъмнено е Темистокъл [3: VIII, 80], прогонен от „благодарните“ си съграждани няколко години по-късно [6: I, 135]. Най-големият успех на Атина срещу персите — битката при р. Евримедон в Мала Азия (около 468 г. пр. н. е.), е дело на Кимон, сина на Милтиад и поклонник на лакедемонския начин на живот [5: Kim., 12—16]. След известно време и той е прогонен от Атина чрез изпитания метод на остракизма (гласуване с глинени късове), който избавя атинската демокрация от потенциални „тирани“.

По време на Пелопонеската война (431—404 г. пр. н. е.) обаче такива авантюри се заплащат скъпо. През 415 г. пр. н. е. атиняните тръгват на поход срещу елинския град Сиракуза на о. Сицилия, който малко им отстъпва по военна мощ. На следващата година те подновяват войната против не по-малко опасната за тях Спарта. По този начин атиняните започват война на два фронта със силни противници, което е груба управленска грешка. През 413 г. пр. н. е. щастието изменя на атинската демокрация — предвождани от спартанеца Гилип, сиракузците и техните съюзници унищожават цялата атинска армия и флот [6: VII, 87]. Девет години по-късно Атина капитулира пред лакедемонците.

Вътрешната политика на атинската демокрация е не по-малко пагубна. Още по времето на Перикъл (460—429 г. пр. н. е.) атинските граждани се превръщат в паразитно съсловие, което живее за сметка на зависимите от Атина полиси, задължени да плащат данък [5: Рег., 12]. Между самите атински граждани цари дух на недоверие. През 415 г. пр. н. е. са изпочупени статуите на бог Хермес. Подозрителните

водачи на атинската демокрация смятат, че това е сигнал за държавен преврат, и арестуват десетки атински граждани, голяма част от които са екзекутирани без доказателства за вината им [6: VI, 27—60]. За разлика от времето на „тираните“ атинската демокрация умишлено противопоставя бедните граждани на богатите, като залъгва първите с пари за театър и други подаяния и потиска вторите с обременителни литургии (разходи за поддръжка на боен кораб, на театрален хор и на спортни съоръжения).

Външната и вътрешната политика на атинската демокрация не са пример за подражание, но бяха проследени накратко, за да се анализира на този фон управленското изкуство на Пизистрат и синовете му. Последните се стремят във вътрешната си политика към равновесие между отделните обществени прослойки, а не към господство на една част от обществото над друга. Във външната си политика те поддържат приятелски отношения с редица елински и неелински държави (Аргос, Тесалия, земите около Струма) и завладяват важни опорни точки (Сигейон, Наксос), което им позволява да контролират Егейско море, без да създават империя и да водят продължителни войни. На почитателите на Перикловия „златен век“ би могло да се напомни, че културният възход на атинската демокрация се дължи на безмилостното потисничество по отношение на зависимите полиси, докато Пизистрат и синовете му разумно използват ресурсите на самата Атика.

Спарта през ранния период и разцвета си

За разлика от атинската демокрация, която се ръководи от емоциите на тълпата и от користолюбието на направляващите я оратори, Лакедемон дава полезен пример за целесъобразна вътрешна и външна политика. Британският историк Дж. Л. Хъкли приема, че царството на Омировия Менелай е реалност през XIII в. пр. н. е. и се опитва да очертае неговите граници [10: 13—14]. Археологическите данни показват, че дорийският град Спарта е основан през IX в. пр. н. е. [12: 400—401]. През следващото столетие лакедемонците завладяват съседната област Месения, която станала житницата на тяхната държава. Месенците са превърнати в обществени роби (илоти) и са задължени да дават половината от реколтата на лакедемонската държава. Вътрешните противоречия сред завоевателите са уредени от законодателя

Ликург, когото все повече изследователи приемат за историческа личност [11: 68—69]. Той получава от Делфийския оракул Голямата ретра, която може да се разглежда като първата конституция в световната история. Тя гласи: „Народът ще построи храм на Зевс Силаний и Атина Силания, хората ще минават в тържествено шествие, разделени на фили (племена) и оби (териториални деления), ще създадат съвет от 30 мъже, включително основателите на храма; ще провеждат апели (събрания ка гражданите) от време на време между Бабика и Кнакион (местности край Спарта). При тези условия народът ще внася предложения и ще отхвърля предложенията на старейшините; народът ще има решаващ глас.“ [10: р. 47]

Хъксли превежда като „основатели на храма“ (founders of the sanctuary) гръцката дума *αρχαῦται*, която Плутарх отъждествява с *βασιλεις* („царете“). Независимо кой от двамата е прав, явно е, че става дума за взаимоотношенията между основните държавни институции в Спарта — народа (*δαμος*), който се събира на апели, и старейшините. Хъксли [10: note 283] смята, че Голямата ретра е оракул, утвърден като закон от спартанския народ. Ако е прав, Голямата ретра е първата конституция в световната история, защото единственият закон, който урежда взаимоотношенията между основните държавни органи, е конституцията. Според Хъксли Голямата ретра е създадена през 70-те години на VII в. пр. н. е. [10: р. 51]. Няколко години покъсно към нея е добавено допълнение, което дава право на архагетите и старейшините да отменят неправилните решения на дамоса. Така колегията на архагетите и старейшините става първообраз на съвременните конституционни съдилища.

Малката ретра, която някои антични автори също приписват на Ликург, урежда ползването на земята. Всички спартанци получават равни дялове земя [5: Лук., 8]. Някои наши съвременници сравняват лакедемонската държавна уредба с т.нар. комунизъм — общественото устройство на бившия СССР и неговите съюзници. Тези паралели са плод на незнание. Равенството между спартанците е създадено не поради стремеж да се усъвършенстват производствените отношения, за да се даде тласък на развитието на производителните сили, а вследствие на разумната преценка, че лакедемонският полис няма да оцелее в обкръжението на враждебни съседи (Аргос, аркадите), ако не е единен. Освен това държавните институции на Спарта са чужди на едноличната власт, която е присъща на реалния „социализъм“. Събра-

нието на гражданите (апелата) приема законите, а 28-те старейшини (геронти), избирани от апелата, и двамата наследствени „царе“ в съвместно заседание решават дали да ги утвърдят, или не. Петимата ефори, избирани от апелата, следят поведението на гражданите и най-вече на „царете“ и имат право да налагат глоби дори на последните [5: Ages., 2]. „Царете“ са военни предводители, а в мирно време — жреци [3: VI, 56]. Ефорите могат да отстраняват „царете“ от власт и да ги пращат в изгнание, като спазват строго определена процедура [5: Agis., 11]. Това напомня на импийчмънта в САЩ. Геронтите осъществяват съдебната власт. Те имат право да налагат най-тежките наказания — изгнание и смърт [5: Лук., 26].

През VII—VI в. пр. н. е. Спарта е в културен разцвет, колоритно описан от Хъксли [10: р. 62]. След тежки войни тя побеждава най-силните си съперници в Пелопонес — Аргос и аркадския град Тегея, и създава Пелопонеския съюз, първото военнополитическо обединение в Елада, което има продължително съществуване. Принципен противник на едноличното управление, Лакедемон сваля от власт „тираните“ на пелопонеските градове и се опитва с дипломатически средства, макар и неуспешно, да защити йонийците от Персия [3: I, 152]. В началото на V в. пр. н. е. не се поддава на авантюристичната покана на Аристагор да подкрепи въстаналите йонийци, тъй като добре преценява огромното надмощие на източната монархия. Когато обаче през 480 г. пр. н. е. персийският цар Ксеркс с голяма армия нахлува в Елада под предлог да накаже атиняните заради помощта, която оказали на йонийските бунтовници, спартанският цар Леонид заема Термопилите, за да спре нашественика. Изглежда, че описанието на последното Леонидово сражение у Диодор [2: XI, 10] е по-логично, отколкото у Херодот, затова ще следваме него. Когато научава, че персите са открили обходната пътека и са изпратили отбрания отряд на „безсмъртните“ (отряд, който винаги бил попълван до десет хиляди души) да го удари в гръб, спартанският цар, който не може да отстъпи, без да наруши лакедемонската традиция да не се бяга от врага при никакви обстоятелства, напада персийския лагер през нощта въпреки огромното числено превъзходство на противника и само хладнокръвието на Ксеркс го спасява от гибел. На разсъмване обърканите перси се съвземат и изтребват шепата смелчаци.

Битката при Термопилите показва по думите на Херодот, че Ксеркс водел много хора, но малко мъже [3: VII, 210]. Дни наред лакедемон-

ците и техните съюзници отблъскват далеч по-многочислените персийски войски, предвождани от самия цар, и са победени с помощта на предател, като голяма част от тях успяват да се изтеглят [3: VII, 210—225]. Това сражение подкопава още повече представата за непобедимостта на персийската армия, вече сериозно накърнена от поражението на персите при Маратон.

Най-яркият пример за далновидност във външната политика през първата половина на V в. пр. н. е. е отказът на Лакедемон да се бори за хегемония с Атина през 70-те години, след отзоваването на спартанския регент Павзиний [5: Aristeides, 21]. По този начин лакедемонците избягват война на два фронта — срещу атинско-йонийския съюз и аргоско-тегейската коалиция. По-късно лакедемонските управници са упреквани, че допуснали атиняните да се превърнат в тирани на Елада [6: I, 69]. Но този упрек не е основателен. Страшното земетресение през 60-те години, което според Диодор [2: XI, 63—64] причинява смъртта на 20 000 спартанци, и последвалата война с илотите осуетяват опита на Лакедемон да подкрепи въстаналия срещу атиняните о. Тасос [6: I, 101].

По време на Пелопонеската война, която Перикъл натрапва на Лакедемон [6: I, 56; 5: Nik., 9], спартанската пропаганда далеч превъзхожда атинската. Лакедемонците твърдят, че воюват за свободата на Елада [6: II, 8] и някои от техните пълководци, например Бразид и Каликратид, наистина действат в този дух [6: IV, 81; 7: I, 6]. Атиняните пък цинично заявяват, че на по-силния всичко е позволено [6: V, 105]. Вероятно те се вдъхновяват от ученията на някои софисти като Каликъл, който е представен в Платоновия диалог „Горгий“ [4: 482—486]. Когато през 404 г. пр. н. е. Атина се предава, беотийците, коринтийците и други лакедемонски съюзници настояват тя да бъде разрушена, но спартанците се противопоставят [7: II, 2, 19—20]. Според Ксенофонт победеният град на Палада е пощаден поради заслугите му във войните срещу персите. Всъщност лакедемонските управници се опасяват, че унищожаването на Атина ще доведе до прекомерното засилване на беотийския полис Тива, неин северен съсед. Последвалите събития показат, че това опасение е основателно.

Лакедемонската хегемония над Елада продължава 33 години (404—371 г. пр. н. е.). През целия този период около 3000 спартанци управляват десетки хиляди враждебно настроени илоти, хипомейони (непълноправни граждани, живеещи в Старта), периеки (непълноправни граж-

дани, живеещи извън Спарта) и зависими съюзници. Това странно на пръв поглед явление лесно се обяснява, като се вземе предвид държавническото умение на лакедемонските властници и най-вече на „цар“ Агезилай (404—360 г. пр. н. е.). Ще приведем само един пример. През 394 г. пр. н. е. обединеният персийско-атински флот разгромява спартанската ескадра. Загива лакедемонският наварх (началник на военноморските сили) Пизандър. Когато Агезилай научава тази вест, той съобщава на войските си за гибелта на наварха, но заявява, че морската битка е спечелена от лакедемонците. По този начин той вдъхва увереност на бойците си преди решителното сражение, в което удържа победа [7: IV, 3, 10—14].

Тиванската хегемония

Лакедемонското надмощие е сломено от тиванците, предвождани от даровитите военачалници Епаминонд и Пелопид. Би било грешка да търсим някакво управленско изкуство у беотийците, смятани от античните автори (например Лукиан) за недодялани. През 364 г. пр. н. е. тиванците разрушават беотийския град Орхомен, свой отдавнашен съперник, след като го обвиняват в заговор за сваляне на демократичния строй в Тива [2: XV, 79]. Грубият опит на Епаминонд за налагане на тиванското господство в Пелопонес води до сплотяване на голяма част от пелопонесците около Спарта и гибелта на тиванския пълководец в битката при Мантиней през 362 г. пр. н. е. [7: VII, 4, 33—40; VII, 5]. След смъртта на Епаминонд Тива се отказва от претенциите си за хегемония над Елада.

Анализ на лакедемонското управленско изкуство през VII—IV в. пр. н. е.

През този период държавническото умение при лакедемонците е на по-високо равнище в сравнение с това на атинската демокрация, но отстъпва на завидното управленско изкуство, проявено от Пизистрат и синовете му. Спартанските властници избягват във външната си политика да воюват на два фронта, но във вътрешната насърчават господството на една част от обществото над друга. По-голямата трайност на лакедемонското държавно устройство в сравнение с атинската демокрация може да се обясни с това, че в Спарта обществото

има пирамидална структура (малцинството управлявало мнозинството), а в Атина поне на теория има вид на обърната пирамида — мнозинството се налага над малцинството.

Късна Атина

През първата половина на IV в. пр. н. е. Атина провежда разумна външна политика. Тя използва войната между лакедемонците и персийския цар Артаксеркс II, за да възстанови частично влиянието си в Егеида. Когато се очертава съюз между Спарта и Артаксеркс, атиняните бързат да сключат мир и по този начин запазват част от своите завоевания [7: V, 1, 30—31]. Градът на Палада запазва неутралитет във войната между лакедемонците и тиванците в Беотия през 70-те години, макар че по същото време воюва срещу Спарта по море. След битката при Левктра (371 г. пр. н. е.) и краха на лакедемонската хегемония атиняните подкрепят Спарта срещу прекомерно засилилата се Тива, като при това не забравят, че техните интереси не се покриват напълно с лакедемонските.

През втората половина на IV в. пр. н. е. обаче Атина се връща към авантюристичния курс, характерен за външната ѝ политика през предишното столетие. Подстрекавана от оратора Демостен, чиито външно-политически концепции са анахронични, тя влиза в борба с могъщия македонски цар Филип II, като пренебрегва неговите мирни предложения. Резултатът е тежко поражение при Херонея (338 г. пр. н. е.) и загуба на владенията в стратегически важния тракийски Херсонес (дн. Галиполски полуостров). Още по-голяма грешка е войната, която миниатюрният атински полис започва срещу огромната македонска империя, простираща се от Охридското езеро до р. Инд (323 г. пр. н. е.). Естествената последица от това безумие е разгромът на Атина година по-късно и настаняването на македонски гарнизон на нейна територия.

След това съкрушително поражение в продължение на близо век Атина е жертва на войните между диадохите (приемниците на Александър Македонски) и епигоните (техните потомци). Във вътрешната политика интерес представлява дейността на Деметрий от Фалерон, който през годините на своето управление (317—307 г. пр. н. е.) отменя разорителната за богатите граждани хорегия (разходи за издръжка на хор) и ограничава пълказния разкош на сватбите и погребенията [8: р.

61—62]. През 229 г. пр. н. е. македонският гарнизон напуска атинските земи и в продължение на 30 години атиняните са неутрални — несъмнено едно мъдро решение в раздираната от военни стълкновения Елада. В самото начало на II в. пр. н. е. Атина се нарежда на страната на Рим във войната му срещу Македония. След III македонска война (171—168 г. пр. н. е.) атиняните получават редица териториални придобивки от победоносните римляни — о. Делос, земите на беотийския град Халиарт и др. По време на Първата митридатова война (89—84 г. пр. н. е.) обаче Атина неблагоприятно се опълчва срещу доскорошния си покровител. Реакцията на римляните е напълно в духа на тяхното „великодушие“ — проконсулт Сула превзема непокорния град и избива хиляди негови жители [5: Sulla, 12]. Оттогава Атина се превръща в един от многото полиси, подчинени на „вечния“ град.

Залязващата Спарта

През втората половина на IV в. пр. н. е. Лакедемон продължава да провежда добре обмислена външна политика. През 331—330 г. пр. н. е. „цар“ Агид III воюва срещу македонците в Пелопонес. Наивно е тези действия да се разглеждат като национално предателство на фона на Александровия поход срещу Персия. Съмнително е дали през IV в. пр. н. е. елините се осъзнават като единна народност, а през 30-те години на посоченото столетие в интерес на Спарта е да запази равновесието между Македония и азиатската империя. Агид е разгромен и убит, но Лакедемон запазва своята независимост [2: XVII, 62—63].

След смъртта на Александър за разлика от Атина лакедемонците не се поддават на изкушението да воюват срещу неговите диадохи. В течение на половин век Спарта остава неутрална в тези кървави междусобици. По това време тя е една от трите трайно независими елински държави в Егеида заедно с о. Родос и Етолийския съюз. През 272 г. пр. н. е. лакедемонците отблъскват нападението на епирския цар Пир, който минава за един от най-способните военачалници през античността [5: Pyrrh., 26]. През 60-те години на III в. пр. н. е. спартанският „цар“ Арей подкрепя въстаналата срещу македонците Атина, но е победен и загива в боя.

През втората половина на III в. пр. н. е. Лакедемон навлиза в период на вътрешни размирици. Опитите на „царете“ Агид IV, Клеомен III и Набид да обновят държавния строй чрез отмяна на дълго-

вете, преразпределяне на земята и даване граждански права на периеките въпреки временните успехи довеждат в крайна сметка до включване на Спарта в олигархическия Ахейски съюз и до загубване на независимостта е (192 г. пр. н. е.). Разтурянето на Ахейския съюз от римляните през 146 г. пр. н. е. има за последица единствено смяна на господарите. През I в. пр. н. е. Лакедемон по нищо не се различава от Атина и другите елински полиси, напълно зависими от Рим.

Сравнителен анализ на лакедемонското и атинското управленско изкуство за целия разглеждан период

Като цяло лакедемонското управленско изкуство превъзхожда атинското. На първо място, Лакедемон по-дълго успява да запази своята независимост — от създаването на полиса около 775 [12: р. 402] до 192 г. пр. н. е., като през този шествековен период в Спарта само веднъж влизат чужди войски — през 221 г. пр. н. е. след разгрома на лакедемонския цар Клеомен III при Селазия. Атинският полис, основан чрез синойкизм (обединяване на малки селища) около 750 г. пр. н. е., става жертва на чужди завоеватели многократно през тези шест века — през 480 г. пр. н. е. Атина е превзета от войските на персийския цар Ксеркс, през 404 г. пр. н. е. капитулира пред лакедемонците и в нея е настанен спартански гарнизон, а от 322 до 307, от 295 до 287 и от 262 до 229 г. пр. н. е. на атинска територия пребивават македонски гарнизони. На второ място, спартанските държавни институции поддържат по-добър ред вътре в страната — от 70-те години на VII в. пр. н. е., когато е приета Голямата ретра, до 242 г. пр. н. е., когато „царете“ Агид IV и Клеомброт II отстраняват насилствено законно избраните ефори и назначават свои протежета [5: Agis, 12], няма нито един случай на успешен държавен преврат. В Атина пък има няколко случая на насилствено завземане на властта през този период — през 561 г. пр. н. е. Пизистрат извършва сполучлив преврат, по-късно се връща на власт с военна сила, през 403 г. пр. н. е. демокрацията е възстановена след гражданска война, а през 300 г. пр. н. е. на власт за последен път до идването на римляните се озовава тиран [8: р. 85-90].

Някой би могъл да се запита защо днес Атина е столица на съвременна Гърция, а не Спарта. Първата столица на модерна Гърция след Освобождението от турско робство е Коринт (1822—1830). Поради географското си разположение Атина символизира стремежа на мла-

дата гръцка държава да обедини гръцкото население, разпръснато по островите в Егейско море и западния бряг на Мала Азия.

Този кратък преглед на управленското изкуство в древна Елада показва колко е опасно една малка държава да се прави на велика сила, грешка, която допускат атиняните през 415 г. пр. н. е. с похода срещу Сиракуза. Наскоро един влиятелен български вестник препоръча на правителството да изпрати бомбардировачи срещу Либия заради случая с българските медици. Уместно е да се напомни, че този, който забравя уроците на историята, рискува да изпита поуците им върху себе си.

Връзката на това изложение с икономиката се изразява в обстоятелството, че в древността, а за някои държави и сега, войната е най-доходният стопански отрасъл. България не бива да подражава на тези държави въпреки външния им блясък. Българската история показва, че нашата държава е постигала разцвет само през мирни периоди (например при княз Борис I). За съжаление и тогава, и днес е било и е много трудно да се запазят постиженията.

Литература

1. *Aristoteles*. Politik und Staat der Athenez. Zürich, Artemis, 1955.
2. *Diodorus*. Bibliotheca historica. Lipsiae, Tauchnitius, 1829.
3. *Herodotus*. Historia. Lipsiae, Tauchnitius, 1815.
4. *Plato*. Opera, vol. II. Lipsiae, Tauchnitius, 1829.
5. *Plutarchus*. Bioi paralleloi. Parisiis, Didotus, 1809—1814.
6. *Thucydides*. Historia. Lipsiae, Teubner, 1896.
7. *Ксенофонт*. Греческая история. СПб, Алетейя, 2000.
8. *Хабихт, Хр.* Афини. История города в эллинистическую эпоху. М., 1999.
9. *Шаму, Фр.* Гръцката цивилизация през архаичната и класическата епоха. С., 1979.
10. *Huxley, G. L.* Early Sparta. L., 1962.
11. *Oliva, P.* Sparta and her social problems. Prague, 1971.
12. *Sakellariou, M. B.* The Polis - State. Definition and origin. Athens, 1989.

ТРАКИЙСКАТА ДЪРЖАВНОСТ – СЪБДНАТОСТ И НЕСЪБДНАТОСТ

| *Калин Лабашки*

| *фак. № 54761, III курс, уч. 1999/2000 г.*

Етногенезис и периодизация в историята на древна Тракия

Древногръцкият историк Херодот описва траките като най-многочисления народ след индийския. Според древногръцкия философ Страбон тракийските племена са 22, а някои съвременни учени набелязват около 80. Точният им брой едва ли може да бъде установен, още повече че се касае за динамичен процес в отдалечен исторически период.

Археологическите и историческите данни, с които разполага съвременната наука, дават възможност да се очертаят историко-географските граници, населявани от тракийските племена в два разреза — териториално-географски и историко-хронологичен, като в тяхното съчетание се търси общата концептуална картина за географските граници и историческите периоди, в които се разполага и развива общността, наречена сборно *траки*.

С името *Трайке*, по-точно *Треке* или *Траке*, старите елини наричат земите на север и североизток от населяваните от тях земи. От съвременна гледна точка това е източният дял на Югоизточна Европа. Границите, до които етнонимът може да бъде отнесен, са Карпатите, Егейско море и двуречието на Днепър — Днестър. На запад, по перпендикуляра Морава—Вардар се открива контактна зона с племена, някои от които са илирийски, други — тракийски, а трети не могат да бъдат етнически определени. В тракийската територия до елинизацията се включват и Северозападна Мала Азия с Троада, както и дяловете от Северна и Средна Елада с Егейски острови по линията Тасос — Имброс — Самотраки.

Историята на Тракия и траките като част от историята на Стария свят историко-хронологически следва да се анализира като дял от общата история на древността, представена в три големи периода. Първият е *ранна древност* — от края на IV до края на II хил. пр. н. е.

Вторият е *разцвет на древните общества*, който продължава в общи линии през цялото I хил. пр. н. е. Третият — *упадък и залез на древния свят* — обхваща периода от I до V в. Основните критерии, според които се определя принадлежността на древните общности към конкретните периоди в историята на Стария свят, са основно три: 1) наличие на писмени паметници; 2) социална същност на обществата — териториална или родова община, съсловна (неикономическо) или класово (икономическо) деление; 3) идеология (космогония, митология и религия) на обществата.

Прилагайки тези критерии към историята на древна Тракия и траките, откриваме следното:

1. Най-старите писмени източници от древна Тракия са глинени плочки с пиктограми и идеограми на протолинейно писмо от епохата на халколита — V хил. пр. н. е. Те без съмнение говорят за силно развито общество, което е достигнало духовна и обществена потребност да се изразява чрез писменост. Като израз на реален мисловен свят те са сравними с аналогични находки от най-древните периоди на Египет и Шумер. Най-ранните писмени извори за траките, именно като *траки*, се отнасят към средата и втората половина на II хил. пр. н. е. Първостепенно значение има Омировият епос, който е най-старият известен ни литературен паметник на Европа и в който те са споменати множество пъти и с конкретна насоченост. Много други антични автори също дават сведения за траките, за техните земи и бит, отнасящи се за втората половина на II хил. и цялото I хил. пр. н. е., както и за столетията до края на античността.

За съжаление обаче най-ранният писмен източник на тракийски език, но с гръцки или фригийски букви (надгробна плоча в с. Кьолмен, Преславско), е датиран през VI в. пр. н. е. Макар и това да е първото известно ни засега самопроявление на траките на собствен език, съвсем не означава, че историята им следва да се датира едва оттогава. Многобройните други преки и косвени източници дават сериозни основания да се смята, че общността, населявала тези земи в ранната бронзова епоха, принадлежи на самите траки, независимо как се е наричала и самообозначавала тогава. Поради липса на достатъчно езиковедски данни за този период другият научен термин, който се използва за него, е *прототраки*. Няма достатъчно доказателства, че траките са дошли от други области на Евразия, поради което можем спокойно да ги приемем за автохтонно, т. е. за коренно население на Балканите и някои околни райони.

2. Най-ранни държавностни образувания в древна Тракия се откриват по археологически данни в епохата на късния халколит (V хил. пр. н. е.). Патриалхалната (родовата) община, изградена на родствени връзки, а не на териториален (съседски) белег, има водещо значение през този период и очевидно се запазва като традиция и в следващите периоди от стопанското развитие по тези земи. Традиционни за траките са общинната и т. нар. царска собственост, а не частната собственост. Определящи при разделение между прослойките са традиционно съсловните, а не икономическите, т. е. класовите белези. Основните съсловия са две: първото — на царете, заедно с племенната аристокрация, които са собственици по силата на правилата за родово наследяване и придобиване чрез завладяване; и второто — на селяните-общинници, които фактически владеят и обработват земята. Покъсно започват да се формират съсловия-класи, като характерната форма на държавност е военната монархия и *тракийското общество може да се определи като раннокласово от предкласически тип.*

3. Идеологията на тракийското общество, представляваща единство от космогония, митология и религия, е учението, наречено *тракийски орфизъм*, или още „царска доктрина“, поради особения статут на институцията на царете-жреци, посреднически между обществото и света на боговете. Това учение се свързва с името на Орфей, но идейните му корени са в разпространената в Източното Средиземноморие и особено в Египет вяра в Слънцето-бог. В него обаче са съчетани едновременно култ към Слънцето и култ към Земята. Тракийският космогоничен модел предполага уреждане на света на степени, като целта му е поддържане на хармонично равновесие между небето и земята. Този модел е асиметричен и се основава на цикличното, а не на линейното време, като по този белег рязко се различава от елинския модел и твърде много прилича на древния космогоничен модел, заложен във фундаменталната философско-гадателна книга „И-цзин“ (Книга на промените), върху чиято философска концепция се гради управлението на държавите от Далечния изток от най-дълбока древност досега.

В основата на тракийския орфизъм като начин на мислене и светогледна система е заложена идеята за самоусъвършенстване и нравствено развитие чрез преодоляване на ценностни изпитания. Според нея роденият от (или може би — потомъкът на) Великата богиня-майка (Земята) цар по наследствено право, преодолявайки изпитанията,

съчетава в себе си триединството цар, жрец и бог и придобива правото на безсмъртие.

Тракийските царе получават правомощията си по наследствена линия, но в повечето случаи — след остра династическа борба. Светската им власт е съчетана с религиозна, но те не са теократи, а върховни жреци на култа към Великата богиня-майка и към нейния син — Слънцето, както и на култа към самия себе си. В този смисъл орфическият цар в качеството си на постигната божественост ритмизира и урежда Космоса, от него зависи възпроизвеждането на всеки цикъл в природата и обществото и благополучието на народа му. Затова той е не само безсмъртен, но задължително трябва да бъде и съвършен. Оттук следва и най-важната, отличителна черта на тракийския култ към царя-бог, а именно вярата в безсмъртието, което може да бъде постигнато чрез самоусъвършенстване и практикуване на специална обредна система в затворени аристократични общности. Тази особеност на тракийския светоглед е може би една от причините царете и тракийската духовна аристокрация да се занимават повече със собственото си обезсмъртяване, отколкото с практическа дейност по организация на обществения живот и обединяване с другите тракийски държави за изграждане на единна тракийска държавност.

Съпоставяйки посочените три критерия за периодизация на общата история на древността към историята на древна Тракия, може да се направи заключението за приблизително съвпадане на общата периодика с конкретната периодизация в историята на населените от траките земи. Въпреки различните спорове в изследователската литература и неясноти поради липса засега на достатъчно достоверни данни, преобладаващо е становището за известно забавяне във времето на развитието на тракийската социално-политическа структура спрямо класическите форми поради традиционната консервативност и затвореност на тракийските общности. Същевременно има становища, че реалната периодика на тракийските земи е значително по-древна от официално приетата днес и че най-ранният период трябва да се „удревни“, поради което (а също и поради факта, че този проблем не е обект на настоящото изследване) периодизацията няма да бъде анализирана тук в детайли. Но след окончателното завладяване от Римската империя и налагане по насилствен начин на римската робовладелска система тракийското общество запазва до голяма степен своите консервативни, архаични традиции на живот, които впоследствие се оказ-

ват по-близо до феодалния модел, отколкото отживелите вече класически робовладелски отношения на Римската империя. Подобни аналогии могат да бъдат направени и при съпоставка с някои съвременни тенденции в глобалното и регионалното развитие.

Етническо разположение и миграция на основните тракийски племена

Месторазположение на най-известните племена. Балканският полуостров е тясно свързан в историко-географско отношение със земите на предна и Мала Азия и с Кавказко-Черноморския басейн. Тези земи са едно от ключовите места в общата теория за произхода на индоевропейците. Езиковедските изследвания показват убедително, че на тези земи едва ли е имало предииндоевропейско население. Постепенно това население се разделя етнически. В писмените източници се появяват племенните названия илири (нетракийски племена), мизи, дардани, пеони, фриги (спорно е дали са траки по произход; имали са собствен език) и траки — едва към края на II и началото на I хил. пр. н. е. Топонимията и хидронимията са много устойчиви при демографски промени — те дават относително сигурни указания за етническата принадлежност на население, живяло в твърде отдалечени времена. Много имена на реки и планини са засвидетелствани отпреди 2500—3000 години и са запазени до днес, макар че през този продължителен период от време в Тракия са се извършвали съществени етнически промени. Например тогавашното име Асамос е на днешната река Осъм, Атриус — на Янтра, Нестос — на Места, Серме — на Стряма, Стримон — на Струма; също Хемус — Стара планина; Родопе — Родопи и мн. др. Това е тракийският топонимен пласт и никой не е доказал, че е имало по-стар — предииндоевропейски или изобщо предтракийски.

Миграционни движения е имало и те не могат да се отрекат и не определят времето на заселването на траките в тракийските граници. Траките, както и други древни обитатели на Балканския полуостров и на Мала Азия, са родствени племена, живели при почти еднакви природо-географски условия. Досегашните проучвания на този етап посочват, че върху основата на един относително компактен автохтонен слой население, съсредоточен предимно в Тракийската низина, се разгръщат всички главни етногенетически процеси в Тра-

кия с участието на индоевропейски миграционни елементи през новокаменната, особено в края на меднокаменната и отчасти в бронзовата епоха.

През различните времена на I хил. пр. н. е. етническата картина на Тракия се променя поради различни икономически и политически причини. В северозападната покрайнина на областта живеят трибалиите (от Нишка област до Северозападна България). На север са разположени мизите. Северозападно от тях по двата бряга на Дунав живеят сигините. Южно от тях са дарданите, които с илири и пеони създават мощно племенно обединение. Източно от тях в Софийското поле живеят трери и тилатеи. След II в. пр. н. е. по тези места живеят сердите.

Медите заедно със своите клонове са най-многолюдното и силно западнотракийско племе. Под Кресненското и Рупелското дефиле към Места живеят сатрите. По горното течение на Места живеят диите, а по горното на Марица — диобесите. Южно от медите живее многолюдното население на синтите.

По долното течение на Струма и Вардар е разположено землището на крестоните. На запад от тях са мигдоните. Част от тях се преселват през XII в. заедно с фригите в Мала Азия. От тракийските племена на Халкидическия полуостров по-голямо значение имат ситоните. В Южна и Югозападна Тракия живее многолюдното население на бесите. Диите, травсите, саисите и тралите са сродни на бесите или техните клонове. Койлалетите заемат район от горното течение на Стряма и Тунжа до средното течение на Артекс (Арда). На югозапад от одрисите живеят корпилите. Те населяват крайбрежната зона на Егея между устията на реките Марица и Места. Тук също живеят киконите, описани в Одисеята. На тракийския Херсонес живеят долонките и апсинтите.

Най-значителното тракийско племе са одрисите. Те живеят по долното и средното течение на Марица. Покрай Черно море се споменават няколко племенни групи, от които по-значителни са тините. В Североизточна България живеят кробизите и теризите. Източно от тях и по двата бряга на Дунав до устието са разположени многобройните гетски племена, създали по-късно своя държава. В Карпатите и днешна Трансилвания живеят сродните с траките дакийски племена.

Траките в Мала Азия и днешна Гърция. Хронологически тракийското общество в Трояда и около гр. Троя, описано от Омир, обхваща

II половина на II хил. — времето между 1600—1200 г. пр. н. е. Първото исторически засвидетелствано проникване на население от тракийската етническа общност от Балканския полуостров в Мала Азия се отнася към средата на II хил. пр. н. е. По това време започва раздвижването на племенните групи на мизите, част от които напускат Долнодунавския басейн и прекосявайки Балкана и протоците, на няколко етапа се установяват в Мала Азия. В съседство с Троада след заселването им областта получава името Мизия. По това време тук се образува и областта Фригия. Заедно с мизите и армено-фригите се преселват и дарданите.

Към XIII в. пр. н. е. положението в Западна Мала Азия рязко се променя. Натискът на Балканите довежда до превземане на столицата на Хетската държава — Хатушаш. Тракийските племена, особено фригийските, изиграват основна роля. На изток към Кавказ се преселват арменските племена в зоната на източната Хетска държава и държавата Урарту, където постепенно се смесват с населението на този район. Фригите, които вероятно са били най-мощна племенна формация в района, създават първото сериозно държавно образование и продължават държавно-политическите традиции по тези места.

До 650 г. пр. н. е. фригийската държава съществува, а по-късно в състава на Лидия се включва в границите на огромната персийска империя.

През VIII и VII в. пр. н. е. се извършва голямото преселение на витините от долината на Средна Струма. Създадено е витинско царство, а към V в. пр. н. е. областта е наречена Тракия в Мала Азия. През това време се преселват и тините и мигдоните. Общо взето, тук завършва преселението на тракийските маси към Мала Азия. Много племена се преселват на юг в Гърция — Тесалия, Беотия, Фокида. Траките се прехвърлят на островите в северната половина на Егейско море (о. Самотраки, о. Саонесос (саите), о. Тасос и др.). Тракийски Херсонес се наричал Галиполийският полуостров, тракийски Боспор (тракийски проток) било името на днешния Босфор. Попаднали обаче под силното икономическо и културно влияние на елините, траките постепенно се претопяват, като оставят доста следи в преданията и топонимията.

Възникване и развитие на държавността у траките

Първите възникнали държавни обединения на траките са свързани с микенската култура в края на II хил. пр. н. е. Такива обединения според Омир са три: на запад по долното течение на Вардар — Пеония; между Места и Марица — Кикония и между Марица и Хелеспонта — Долония (племето долонки).

Политическото развитие в Тракия до възникването на Одриското царство показва появата на други малки държавни обединения главно в южните райони, разположени по Егейското крайбрежие, където продължават политическите традиции от II хил. пр. н. е., отразени от Омир. Извънредно благоприятните икономически условия на областта в двуречието на Вардар — Струма довежда към VI в. пр. н. е. до голямо държавно обединение на едоните с цар Резос (първи район). В Югоизточна Тракия се създава държавата на долонките (втори район). Тази държава става персийска сатрапия, но се запазват ролята и функциите на царя-жрец.

Трети район е между Струма и Места, където бесите създават държавна организация.

През желязната епоха се появява държавен живот и в североизточните райони — в земите на гетите — четвърти район.

Пети район от политическата карта на Тракия до края на VI в. пр. н. е. обхваща част от Източните Родопи по поречието на Арда до Марица, района на Тунджа и Марица до Сакар планина, а на север Стара планина — Одриската държава. Нашествието на персите (Дарий I и Ксеркс) по егейското крайбрежие и вътрешността на Тракия е стимулиращ фактор за активизиране на политическия живот и създаване на Одриската държава в края на VI и началото на V в. пр. н. е.

Приема се, че първоначалното племенно ядро е покрай р. Арда, след което се придвижва на север и изток. За главен техен център се приема Одриса (дн. Одрин) или Кипсела (дн. Ипсала към Егейско море). Първият техен могъщ цар според Тукидид е Терес. Той управлява от 479 до към 448 г. пр. н. е. и слага началото на голямата тракийска държава, която заема по-голямата част от земите на траките. Негови наследници са Спарадок, Ситалк (най-голяма мощ тракийското царство достигна именно при него в периода около 445 до 442 г. пр. н. е.; неговата държава според Тукидид се простира между р. Струма и Черно море, на север до р. Дунав и на юг до Егейско море;

гетите в Североизточна България са зависими от Ситалк; всъщност с изключение на Северозападна България всички други днешни български земи влизат в царството на одрисите — това показва, че нашата държавност не започва от Аспарух, а има дълбоки корени в древността), Севт I и Севт II. По-късно се споменават Хебризелм, Котис I и неговият син Керсеблепт.

Синът на Спарадок — Севт I, се възкачва на престола през 424 г. пр. н. е. Той насочва експанзията на траките на югоизток. Това е вторият етап от развитието на Одриската държава. Третият период започва със сина на Севт I — Медок или Амадок. Хебризелм царува през 386—383 г. пр. н. е. Той се насочва към Пропонтида. Тракия се установява на брега на Егейско море и така приключва третият етап. Следващ цар е Котис, дошъл на власт вероятно с дворцов преврат през 383 г. пр. н. е., с който Хебризелм е премахнат. С него започва четвъртият период в развитието на Одриската държава и най-драматичният период от трако-атинските отношения. През 362 г. пр. н. е. тракийците здраво стъпват на тракийския Херсонес. През 359 г. пр. н. е. Котис е убит от двама атински терористи. След смъртта му се стига до разделяне на Одриската държава между синовете му — Керсеблепт получава земите на изток от Марица до Черно море, Берисад — между Марица и Места, Амадок — между Места и Струма.

341 г. пр. н. е. е краят на Одриската държава с победата на Филип II над Керсеблепт. В Тракия през III в. пр. н. е. отново се говори за Одриска държава на Райздос, а от 270 г. пр. н. е. — за Котис и през 179 г. пр. н. е. — за Севт IV.

Оттук нататък започва династическото разцепление на Одриската държава. Споменават се династии от различни племена, като най-известен е Абруполис на сапеите по р. Места. Към средата на II в. пр. н. е. политическият сепаратизъм обхваща цялата страна. Икономическата и политическата криза в Тракия показват несъмнения упадък на производителните или застои в развитието на производствените отношения и всеобща политическа слабост на всички държавни обединения на територията на Тракия.

Обществено-икономическо развитие на тракийските племена

Още певците от Омировата епоха възпяват голямото плодородие на тракийската земя. Най-добрите черноземни почви се простират в Юго-източна Тракия и в Дунавската равнина.

Доминиращ елемент на тракийския пейзаж са горите. Те покриват горното и голяма част от средното и долното течение на Марица. Родопите, Рила, Пирин са по-гористи, отколкото днес, и докато в техните дебри преобладават иглолистните, широколистните гори покриват Стара планина, Средна гора, Лудогорието и Североизточна Тракия до Дунавската делта. Вниманието на перси, гърци и македонци се привлича от изобилния дървен материал с високо качество. Той подхранва корабостроенето, приготвянето на дървени въглища за домакински нужди и култови потребности. От горите се извлича и много смола.

Особено значение за развитието на икономиката на Тракия през I хил. пр. н. е. имат подземните рудни богатства. Златото и среброто и преди всичко медните, железните и други метални залежи са в основата на изключителното икономическо значение на Тракия.

Обликът на епохата се определя от усвояването на желязната металургия и от постепенното въвеждане в употреба на железните оръдия за производство и на оръжията. Тази епоха започва през II и цялото I хил. на предишната ера. Към VIII—VI в. пр. н. е. желязото напълно измества бронзовата сплав. По същото време се появява и гърнчарското колело.

Този подем в икономическия живот на Тракия се отнася приблизително към втората половина и края на VI в. пр. н. е. Той бележи прехода към разцвета на тракийската материална култура през V—IV в. пр. н. е. С въвеждането на желязния лемеж се увеличава зърнопроизводството. Земеделието се развива навсякъде в плодородните тракийски равнини. Траките отглеждат пшеница, ечемик, просо, ръж, коноп и лен.

Лозарството и винарството са широко разпространени в Тракия. Още Омир отбелязва пивкостта и разнообразието на тракийските вина. С лозарството са свързани и важни култове у траките, сред които най-важен е Дионисовият. Особено развитие има в долините на реките Струма и Места овощарството. Непосредствено свързано със

земеделието е скотовъдството, което се развива в планинските и полупланинските райони на Тракия. Омир възпява Тракия като „майка на овцете“, а траките се славят като отлични коневъдци. В резултат на високоразвитото скотовъдство от Тракия се изнасят различни скотовъдни произведения — кожи на добитък, солено и пушено месо и дивечови кожи.

Високото развитие на минното дело и на металодобива обуславя преди всичко един от най-съществените дялове на занаятчийското производство в Тракия — металообработването. В този занаят траките проявяват голямо майсторство. В резиденциите на царете и племенната аристокрация се изработват предмети, необходими за върхушката — преди всичко тежко нападателно и защитно въоръжение и пищни женски накити. Развитието на грънчарското изкуство достига своя разцвет. Това довежда до развитието и обособяването на пазарни центрове. От IV в. пр. н. е. датират най-ранните сведения за друг тип тържища — панаириите.

Те възникват покрай местата на почитани божества при периодичните събирания на множество почитатели. Обособяват се основни търговски пътища — от средното течение на Дунав през Нишко и Софийското поле към Пловдив и Одрин за Мала Азия. От северозапад по течението на Дунав се оформя друг търговски път — от р. Сава до делтата на Дунав. По егейското крайбрежие се простира т. нар. от римляните по-късно Виа Егнация. Съществуват и перпендикулярни пътища, свързващи Дунав с Егейско море — обикновено по поречията на реките. Към края на VI в. пр. н. е. стоковият обмен се заменя със стоково-паричен. Началото на сеченето на парични знаци в Тракия се отнася към късната бронзова епоха — брадвички и слитъци от бронз, наподобяващи върховете на стрели.

Римска експанзия и завладяване на Тракия

През II пуническа война (218—201 г. пр. н. е.) Рим установява контрол над Западното Средиземноморие. След войната срещу Македония през 211—205 г. пр. н. е. Рим чака удобен момент да се насочи към богатите земи на Балканския полуостров и Мала Азия. Такава възможност се отдава през 200 г. пр. н. е., когато римските войски нахлуват в Илирия, а в сражението през 197 г. пр. н. е. при Киноскефале в Тесалия македонците са сразени. Тракийските племена в Югоизточна Тракия

за пръв път влизат в досег с римските войски, които се завръщат от Мала Азия през 188 г. пр. н. е. през Хелеспонта и Южна Тракия. Като съюзници на Македония те нападат римската армия и ѝ нанасят тежки поражения край Кипсела и устието на Марица. Във войната участват тракийските племена асти, кени, марцатепи и корели.

Въпреки силите, които събира последният македонски владетел Персей, през 168 г. пр. н. е. в битката при Пидна Македония загубва своята независимост. На страната на Македония в битката участва синът на Котис — Битюс, който е пленен и отведен в Рим. След успешни дипломатически действия Битюс е освободен и върнат на Котис. Постепенно до 146 г. пр. н. е. всички гръцки полиси загубват своята независимост, като остават самостоятелни само Атина и Спарта.

Към 80-те години на I в. пр. н. е. Балканският югоизток е вплетен във войни с Рим. Съюзници на понтийския цар Митридат стават беси и меди. Още в първата Митридатова война в римски плен попада тракиецът Спартак, който десетилетие по-късно възглавява най-голямото робско въстание в античността (74—71 г. пр. н. е.).

През III Митридатова война (74—63 г. пр. н. е.) за първи път римските войски навлизат във вътрешността на Тракия. Марк Теренций Варон Лукул, управител на провинция Македония, настъпва по долината на Марица и Тунджа, разбива бесите и завладява градовете Ускудама и Кабиле. Оттам се появява на черноморското крайбрежие, превзема Аполония, Калатис, Томи и Истрос. Независимо от всичко това траките не са разбити. Те са опасен, свободолюбив, гъвкав и многоброен противник. Десет години по-късно (62—61 г. пр. н. е.) управителят на Македония Гай Антоний Хибрида претърпява сериозно поражение от траките край Истрос. През 55—57 г. пр. н. е. меди, денелети и дардани се обединяват и нахлуват в границите на Македония. Редовният трафик на Егнациевия път е нарушен, а цели области са опустошени. През 55—48 г. пр. н. е. процъфтява гетското царство на Бурбиста. Бурбиста завладява обширни райони в Северо-западна България и Добруджа, но не е в състояние да обедини южните траки срещу Рим.

Одриското царство продължава да пази независимостта си, като владетелите му са в приятелски връзки с Рим. В борбите на Цезар срещу Помпей се сражава Садала, син на Котис. Там е и бъдещият цар на сапеите — Раскупор.

Рим очаква удобен момент, за да осъществи своите завоевателски

стремежи в долнодунавските области. От Рейн до Дунав всичко е покорено, но тракийското царство съществува. Такива малки царства са тези на мизите и гетите, които още живеят свободен и самостоятелен живот.

През 30 г. пр. н. е. бастарни, даки и гети преминават Дунав и опустошават земите на мизи, трибали и дардани. Марк Лициний Крес потегля на поход през 29 г. пр. н. е. При Киаброс (р. Цибрица) той разбива бастарните и с голяма жестокост опустошава зеемите на мизите и трибалите, а на връщане ликвидира съпротивата на серди и миди.

Така се поставя началото на бъдещата провинция Мизия. През 13—11 г. пр. н. е. избухва голямо въстание на бесите, което е потушено от Луций Пизон, след което племето никога не се съвзема.

Между 11 г. пр. н. е. и 45 г. от н. е. тракийската държава включва значителни територии от Дунав до Мраморно море, Струма и Черно море. Царството почти достига размерите на Ситалковата държава, но е зависимо от Рим. За цар е обявен Реметалк с помощник Раскупор. Към 12—13 г. Реметалк умира и Рим разделя тракийската държава на две, като северната дава на Раскупор, а на сина на починалия Реметалк — Котис — южната част. Скоро Раскупор убива Котис и обединява Тракия. Умело привлечен от Рим, той е пленен и изпратен в Александрия, където е убит „при опит за бягство“. Поради тежкото данъчно бреме избухва голямо въстание на бесите, койлалетите и одрисите през 21 г. При Филипопол те са разбити.

За да отслабят траките, римляните въвеждат военна повинност и тракийските младежи остават по Мала Азия, Египет и в други провинции. Така Тракия се обезлюдява и отслабва военната ѝ сила.

Калигула поставя за цар на Тракия Реметалк III — сина на убития Котис, който получава образованието си в Рим като съученик на императора. През 44 г. избухва въстание, което е жестоко потушено и през 45 г. царството е ликвидирано и превърнато в провинция Тракия.

На Балканския полуостров се утвърждава нов завоевател, по-силен от македонския. Римските политици и императори умеели да „разделят и владеят“. Тракийските князе, увлечени да запазят богатствата и положението си, лесно се оплитат в политическите кроежи на Рим.

Алчни за богатство и власт, те изменят на народа си в най-критичните моменти от неговото съществуване. Неравната борба за свобода и независимост, която той води с отчаяна храброст, не е подпомогната

от князете на Тракия. Тракийските князе често насочват мечовете си срещу народа в защита на интересите на Рим. Така този горд народ загубва завинаги своята самостоятелност и слива съдбата си със съдбата на другите подчинени на Рим народи, а по-късно след славянското заселване постепенно загубва езика си и народностното си съзнание и привидно „потъва в славянското море“. И днес обаче в поредното поколение приемници на древните цивилизации и култури, развивали се по тези земи, текат не само кръвта и духовният ген на славяните, българите и другите племена, заседавали се по тези земи, но със сигурност — и на истинските ни праотци — автохтонното население на Балканите — траките.

Общотракийската държавност — една несбъдната възможност

Дори само един бегъл анализ на геополитическата ситуация в глобален мащаб, и конкретно на Балканите, в края на XX в. събужда веднага размисли за относителното сходство във военно-политическата и стопанската ситуация в сегашния момент и тази отпреди около близо две хиляди години. Паралелите и изводите се налагат сами.

Ако се опитаме да си отговорим на въпроса, защо това твърде многобройно население с ясно оформени етнически белези, културни и държавностни традиции, за което безспорно може да се говори като за самостоятелна древна автохтонна цивилизация, не е успяло да създаде своя обединена и мощна държавност, която да го предпази от набези и покорявания и да запази и предаде в бъдещето неговата цивилизационна характеристика, отговорите вероятно ще бъдат нелесни и нееднозначни. Очевидно е обаче, че основният отговор се крие в родово-племенния тип държавност и в стремежа на племенната аристокрация за себеизява и обезсмъртяване вместо към служене на племето и етноса. Търговските контакти между градското население и селяните-общинници от различните племена също не се оказват достатъчно спояващи за реализацията на мощно междуплеменно обединение. Разединителен фактор е липсата на чувство за единение и общност в съдбата на всички траки и несъпричастността към проблемите на съседните племена — явление, типично и за съвременното население на Балканите. Това е причината за съществуването на множество малки, разпокъсани тракийски държави, които се стремят повече

към надмощие една над друга вместо към обединение. Не бива да се подценява и целенасочената, коварна политика на гръцките полиси, а по-късно — на Римската империя, чиято по-висока материална и организационна култура е примамка и клопка за тракийската аристокрация. Липсата на собствена писменост, съответваща на общия (в основните си характеристики) тракийски език, която да служи като спойка между аристокрациите и общинниците от различните племена, също се оказва една от съществените причини за отсъствие на обединителни тенденции между тракийските племена. И съвсем не на последно място може би характерът на тракийския етнос — тази т. нар. самодостатъчност, затварянето в себе си и собствените си етнокултурни модели, т. е. липсата на стремеж към завладяване на външния свят и налагане на своя цивилизационен модел на другите народи. Паралелите и изводите могат да бъдат още много.

Да, действително си струва да се замислим защо е имало няколковековна успешна Римска империя, а „Общотракийската държавност“, макар и от неимперски тип, си е останала само една възможна несбъднатост!

ПОСЛЕПИС

Тази студентска разработка ми бе предадена и защитена през пролетта на 2000 г. от студента Калин Лабашки — младеж с прогресивно намаляващо зрение, много висок интелект и изключителен афинитет към науката и дискусийните анализи. Беше редовен на лекции, участваше активно във финалните дискусии след всеки лекционен час и понякога задаваше странни, стряскащи дори и мен като преподавател въпроси. Следваше дискусия за това, може ли да се гради вярна теория за стопанското развитие на човешките общества, ако фундаментът на тази теория е предпоставено неверен.

Признавам, че подобни въпроси ме поставяха в сложна ситуация, но съм и благодарна на този студент, че в резултат на неговия натиск и опасенията ми да не се изложи пред студентите бях принудена да прочета немалко, включително и взаимноизключваща се литература по въпроса за произхода на човека и неговата еволюция, за ролята на труда и стопанската дейност за неговото физическо и психическо оформяне, а също и много други хипотези, за които преди това не подозирах.

Благодарна съм също така на този студент и за подтика да се зароя в литературата за политическия и стопанския живот на древна Тракия и траките, които ми бяха слабо познати до началото на 2003 г. След дълги издирвания успях да се свържа с Калин Лабашки в родния му град Козлодуй и бях неприятно изненадана да узная, че той е прекъснал следването си поради силно влошаване на зрението, а може би и поради други причини, и вече не е в състояние сам да прередактира изпитната си работа и да я приведе в коректен вид за публикация.

Всички студенти, с които работих по проекта за издаването на този сборник, единодушно ме подкрепиха да дадем стимул на Калин да продължи следването си въпреки трудностите, които има, като подготвим вместо него работата му за печат. Оказа се обаче, че взимайки такова решение, не сме си давали сметка какво ни предстои.

Наложи се да правим десетки справки в енциклопедии и историческа литература, за да се уверим, че споменатите тракийски племена и посочените данни за тях отговарят на съвременните официални познания за траките и историята на Стария свят на Балканите. Заедно със студентите Милан Герасимов и Милена Стойчевска преминахме през целия исторически път, през който бе минал преди нас Калин Лабашки, като по-съществено редактирахме само увода и заключението. За оформлението ни помогна Вяра Евтимова. Накрая разбрахме, че сме научили много за политическата и стопанската история на нашите земи и хората, които са ги обитавали в древността. Оказа се, че тези знания са ни крайно полезни сега, защото помагат твърде много да осмислим настоящето и да се ориентираме за възможното развитие на същите тези земи и тяхното население в бъдеще. Почувствахме се духовно обогатени, надяваме се така да се почувстват и други читатели, стимулирани да се зароят в стопанската история на предците ни.

А на Калин Лабашки пожелаваме да намери в себе си сили и да получи необходимата подкрепа, за да довърши образованието си, и не само това — пожелаваме му още да си намери ползотворно поприще в живота, отговарящо на призванието му.

Б. Гагова

Литература

- Георгиев, В.* Траките и техният език. С., 1977.
- Гочева, Зл.* Завещано от траките. В. Търново, 1997.
- Данов, Хр.* Траки. С., 1982.
- История на България, т. I. С., 1979.
- Кратка енциклопедия Тракийска древност. С., 1993.
- Ксенофонт.* Исторически съчинения. С., 1984.
- Манова, М.* Разкази за старите траки. С., 1961.
- Михайлов, Г.* Траките. С., 1972.
- Омир.* Илиада, С., 1976.
- Омир.* Одисея, С., 1971.
- Порожанов, К.* История на траките в Историята на Стария свят. — Минало, бр. 4, 1996.
- Тачева, М.* История на българските земи в древността, част II. Развитие и разцвет на робовладелското общество. С., 1987.
- Тодорова, Х.* Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). С., 1986.
- Тукидид.* История на Пелопонеската война. С., 1979.
- Фол, Ал.* Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975.
- Фол, Ал.* Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера. С., 1972.
- Херодот.* История, част I, 1987 и част II, 1990.

При редакцията на материала от редакционния екип е използвана и студията на Калин Порожанов „Основни периоди в историята на древна Тракия и траките“, поместена в сборника „Власт и социум“ (Учебно пособие), изд. на Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград, 2003.

УПРАВЛЕНСКИ И СТОПАНСКИ АСПЕКТИ В РАЗВИТИЕТО НА ЕТРУСКАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Иглика Василева

фак. № 55775, III курс, уч. 2002/2003 г.

От VIII в. пр. н. е. в Етрусия — западната част на Централна Италия, процъфтява етруската цивилизация. В своя апогей през VII и VI в. пр. н. е. етрусите са главната сила в Италия и оспорват на гърците владението на Централното и Западно Средиземноморие. Гръцката култура оказва дълбоко влияние върху етруската култура, а етрусите на свой ред имат силно въздействие върху ранната република в Рим, която израства от тяхната южна граница. Между IV и I в. пр. н. е. обаче етрусите постепенно отстъпват своята хегемония над областта на нарастващата сила на Рим, изразяваща се в комбинацията от военна сила и културна асимилация.

Въпросът за управленските и стопанските аспекти в развитието на етруската цивилизация трябва да се разглежда в контекста на епохата като част от историята и икономиката на региона. Това не е самостоятелен независим проблем, а неговото изясняване е подчинено на цялостното разбиране на управленските и стопанските механизми, характерни за Европа в този исторически период. Изследването трябва да се прави не с оглед на съвременни модели, системи и теории, а като се държи сметка за степента на развитие на етруската икономика и стопанство в сравнение с другите цивилизации от региона, с цивилизациите и силите, които са наследили етрусите.

Наследството на етрусите не е познато в такава висока степен, че да се борава с твърди доказателства и да се говори с абсолютна точност и сигурност за аспектите на тяхното културно, икономическо и стопанско развитие. Тепърва предстои изследването на тяхната цивилизация и изграждането на точен модел на обществото им.

Историята, а съответно и икономиката, и стопанското развитие на етрусите може да бъде разделена на няколко етапа, всеки от които има своите характерни специфики — ранна и средна бронзова епоха (2000-1300 г. пр. н. е.); късна и крайна бронзова епоха (1300—900 г. пр. н. е.); желязна ера (900—700 г. пр. н. е.); ориентализация (700-570 г. пр. н. е.); архаичен период (570—470 г. пр. н. е.); класически период

(470—300 г. пр. н. е.); елинистичен (300—31 г. пр. н. е.). Датите са само ориентировъчни и началото на различните периоди се различава леко в различните части на Етрусия. За древна Гърция определения като архаичен, класически и елинистичен означават определени исторически и архитектурни стилове. При историята на етрусите тези понятия също са полезни за означаване на периоди и стилове, но периодите са определени по-произволно и най-вече за улеснение на изследванията.

Съобразно с това разделение на историята на етрусите на епохи ще бъдат разгледани стопанските и управленските аспекти на развитието на цивилизацията им.

Ранна и средна бронзова ера

Ранната бронзова ера, периодът между 2000 и 1700 г. пр. н. е., е все още слабо диференцирана археологически в Етрусия. Възможно е обаче тя да е била период на значителни социални промени, характеризиращи се с упадък на престижните системи от медната ера и на властта на елита, който ги контролирал.

Средната бронзова ера (1700—1300 г. пр. н. е.) е време на постепенно разширяване на битовата среда. В подножията на планините в Етрусия някои селища нарастват много. Все по-предпочитани са местата край езерата.

Както в подножията на планините, така и в междупланинските долини и котловини, етруските съобщества отглеждат редица зърнени култури и зеленчуци, също и домашни животни за месо и вторични продукти. Този период бележи още и първото системно използване през лятото на пасищата в Апенините, вероятно чрез докарване там на стадата на общности от близките селища от съседните долини и котловини.

Металът се използва в ограничен район — на не повече от 100 km от тосканските мини. Най-важни си остават технологиите за обработка на камък. Независимо че мотивите на украсата върху керамиката в целия Апенински полуостров са еднакви, рентгенови и микроскопски анализи показват, че почти цялата керамика от тези места е местно производство, вероятно изработвана все още на домакинско ниво. Няма белези за значителна диференциация по ранг сред откритите погребения от периода.

На прага на периода, през който ще се извърши най-вълнуващият

процес на социални промени, в Етрусия има земеделско общество със слабо социално разделение в някои отделни общности.

Късна и ранна бронзова ера

Късната бронзова ера, периодът между 1300—900 г. пр. н. е., бележи първата важна фаза от прехода между селото и града-държава в Етрусия. Въпреки че са установени малко белези на сложна политическа йерархизация от онова време, може да се предположи, че централните селища в Южна Етрусия, като Сан Пиетро, Луни и Нарче, са действали като фокус, един вид центрове за малките селища от околностите им. Твърде възможно е етруските градски селища да са имали вече значително население.

Развитието на известен вид йерархия при селищата съвпада със значителни промени в икономиката. Има данни за интензификация в земеделието под формата на въвеждане на нови зърнени култури. Проучванията по места показват разширяване на площите със зърнени храни. Вторичните животински продукти добиват все по-голямо значение и в животновъдството може би вече има разделение и специализация. Овцете са най-често срещаните домашни животни в Нарче и Торионачо, говедата — в Луни и Монте Ровело, а свинете — в Сордженти дела Нова.

Количеството на метала в обръщение нараства извънредно много заедно с разширяване на асортимента на произвежданите предмети от калаен бронз. Нови групи селища се появяват около рудните находища, а контролът върху минералните суровини добива все по-голямо значение. Много от произвежданите предмети са принадлежности към облеклото, като игли за прикрепване на дрехата или наметалото, но освен тях се произвеждат и ефективни оръдия на труда, като брадви, ножове и сърпове. Кремъкът постепенно става излишен, тъй като производството на малки метални инструменти — длета, шила и игли, води до много голям напредък в технологиите за обработка на други материали — дърво, кост, кожа и текстил.

Желязна ера

През IX в. пр. н. е. се извършват дълбоки промени в структурата на селищата в Етрусия — броят на големите селища намалява, но по територия и площ те значително нарастват. Петте центъра, които заемат върха на селищната йерархична система в Южна Етрусия през желязната ера, по-късно се развиват до най-големите етруски и римски градове в областта — Цере, Тарквинии, Вейи, Волсинии (Орвиенто) и Вулчи. На територията на цяла Етрусия градските центрове са общо 12.

Сведенията за социалното и икономическото развитие от периода са изключително малко. Приема се, че основа на икономиката е земеделието, но в действителност почти няма преки доказателства под формата на намерени растителни или животински останки. Намерените останки от растения от IX в. пр. н. е. включват фуражна пшеница, ечемик, просо и зеленчуци, заедно с които има плевели и паразити, подсказващи все по-интензивни системи на земеделие. Друг важен индикатор за промяна идва от езерното селище при Гран Каро, където растителни останки показват, че в добавка към култивираните зърнени храни и зеленчуци са събирани още и различни плодове и ядки, както и че системно са използвани лозите. Установено е, че земите на етрусите са много по-плодородни от тези на гърците и финикийците. Затова и етруското земеделие е сред най-благоденстващите в древния свят.

Животните, останки от които най-често са намирани, са овце и кози. Данните за смъртността на животните показват, че те са отглеждани главно за мляко и вълна, което съответства на голямото количество пръстени за вретена, срещани като погребални дарове през този период. Говедата също са често срещани, като са употребявани главно за оран, а когато ставали негодни за работа, се колели за месо. Най-вероятно свинското е било луксозна храна, която е можел да си позволи само елитът.

Увеличеното внимание към вторичните продукти се обяснява с бързонарастващото население, за което трябва да се произвеждат повече зърнени храни. Затова са необходими повече говеда за оран, тор за нивите и превоз на товари.

Проучванията на домашна и погребална керамика от желязната ера показват, че тя все още е произвеждана на домакинско ниво, а

приликите във формата и украсата на регионално ниво доказват, че има вече добре развити традиции в този занаят. При металните изделия има скок в развитието, изразен в бързото увеличение на количеството метал в обръщение, което е достатъчно да посрещне нуждите на хората приживе и в смъртта. Едновременно с това има и внезапен скок в асортимента на произвежданите метални предмети. Популония и Ветулония се развиват като центрове на металообработването.

Ориентализация

От епохата (700—570 г. пр. н. е.) са открити пристанища във Вулчи, Тарквинии и Цере. Те са внимателно планирани и най-често — оградени с крепостни стени. Към пристанищата водят добре павирани с каменни блокове пътища.

Познанията за етруската пътна система се основават отчасти на експлоатация на твърде сложната технология на строеж и отводняване на улиците в етруските градове и на запазени до днес следи и участъци от етруски пътища. Първоначално е изградена само система от пътеки за пешеходци и мулета, но с развитието на етруските градове-държави тези пътеки са разширени до пътища за двуколки или четириколесни каруци и файтони. Големите градове стават центрове на разклонена пътна мрежа, която ги свързва със заобикалящата ги територия.

Описанието на добре планирани пристанища води до заключението, че етруското строителство на лодки и кораби е изключително добре развито.

Уменията на етрусите като моряци са от фундаментално значение за развитието и поддържането на етруската икономическа система. Към 700 г. пр. н. е. етрусите се превръщат в една от двете морски сили на региона. Финикийците и етрусите установяват печеливши морски маршрути в по-голямата част от Средиземноморския басейн. Етрусите търгуват основно с метали — мед, олово, калай и желязо. За повече от 100 години етрусите и финикийците превъзхождат гърците като морски и търговски сили във водите отвъд Сицилия. Същевременно те определят събитията и въвеждат културните модели по западно-средиземноморското крайбрежие за столетия напред.

Най-голямото богатство на етрусите се намира под земята в дебели жили от желязо и мед и в по-малки количества калай, олово и

сребро. Етрусите топят рудите в пещи, разпалвани с дървесина от гъстите им дъбови и букови гори, и превръщат металите в търговски артикули или ги разпродават навън необработени. Рудодобивът и топенето на рудите спомагат Етрусия да се превърне от примитивно аграрно общество в изтънчена цивилизация.

Архаичен и класически период

В тази епоха (570—300 г. пр. н. е.) етрусите успяват да съхранят и доразвият своите постижения и да запазят водещата си позиция в региона. Същевременно в техния бит, икономика и култура гръцкото влияние започва да става все по-силно.

Етруското земеделие предлага първото в Италия свидетелство за съчетаване на всички основни елементи на традиционното средиземноморско земеделие. Зърнените храни остават както главната храна в Етрусия, така и една от най-важните стоки за износ. Има археологически сведения за отглеждането на фуражна пшеница, ечемик, овес, ръж, просо. Култивират се маслини, грах, грозде, смокини.

Както и растителните останки, находките на останки от фауната свидетелстват за значително развитие в животновъдството през архаичния и класическия период. Отглеждани са коне, магарета, кокошки, едър рогат добитък (крави, волове, биволи), овце, кози, свине и кучета. Производствените системи стават все по-интензивни, за да задоволяват домакинския сектор с месо и вторични продукти (яйца, мляко, вълна, работна сила за оран и превоз), религиозния сектор — с храна и жертвени животни. Разработени са специализирани техники за клане с цел по-ефикасно използване на месото за храна и на костите за инструменти и за други цели. В Популония и Цере са открити следи от кланици и има признаци за много по-стандартизирани системи за обработка на животните, отколкото в предходните епохи.

Магаретата са много ценени като товарни животни в селските райони, докато конете са по-скоро белег на богатство и престиж. Много изображения в произведения на изкуството от епохата показват, че конете са използвани за церемониални и спортни цели.

Земята се разкопава ръчно с различни железни копачки и мотики или се разорава с рало, теглено от два вола или крави. Ралото е дървено с железен палешник от най-прост тип. Жътвата на зърнените култури се извършва с метални сърпове, а ожънатото зърно се прена-

ся до фермата с каруца. Вършее се ръчно, с бухалки. Почти нищо не се знае за отглеждането и технологиите за обработване на маслини и грозде.

Намерени са ясни доказателства за производството на вино.

Традиционното животновъдство в Средиземноморието също прилага прости технологии.

Въпреки ограничените археоложки данни, очевидна е извършилата се трансформация по мащаб и интензитет в етруските селскостопански системи след VII в. пр. н. е. в сравнение с тези от времето на желязната ера. Селскостопанската икономика, установила се в резултат на това развитие, се състои от три различни, но свързани помежду си дейности: увеличено производство на основните храни за изхранването на твърде много нарасналото население в селата и градовете; производство на луксозни стоки за поддържане на изискания стил на живот на елита и за различаването му от останалото население; създаване на излишък от храни и луксозни стоки за размяна и търговия.

Разширяването на зоните с обработваема земя и интензификацията на системите за зърнопроизводство е съпроводено от разширяване и на пасищното животновъдство.

Освен земеделието и животновъдството в Етрусия през архаичния период широко разпространение намират и ловът, и риболовът. Трудно е да се прецени дали ловът е имал съществен принос за трапезата на етруския елит, но аналогията с Римската империя или средновековна Англия може да бъде полезна. Прави се следователно извод, че ловът е важна дейност за етрусите.

За бита и ежедневието в Етрусия се знае много по-малко, отколкото за фините изделия на майсторите занаятчии. Установено е, че широко е било приложението на дървото, кожата, непечената глина, плетените кошничарски изделия и много други нетрайни материали.

В строителството на къщи и храмове се използва всякакъв дървен материал. В земеделските селища различните видове дървен материал служат за направата на рало, каруци, сита за пресяване на жито и т.н. Големи количества дървен материал се изразходват за отопление, за готвене и други дейности от домакинството.

Другата главна опора на домашните технологии е глината. От трамбована глина са подовете, с нея са измазани стените, пещите и огнищата, от печена глина са керемидите и декоративните плочки за стените, домашните съдове, маслените лампи и т.н.

В средата на VIII в. пр. н. е. се появява италогеометричната керамика. Този факт е свързан с възприемането в Етрусия на грънчарското колело вероятно чрез работещите там гръцки грънчари. Голяма част от керамиката за домашни нужди обаче продължава да се прави в домашни условия по традиционния начин чрез ръчно моделиране. Декорацията е минимална.

Грубата етруска керамика е зле проучена по отношение на нейните функции и производство, но в някои области се наблюдава явна стандартизация в керамичните съдове и не изглежда те да са произвеждани в различни домакинства. Приета е тезата, че тази керамика е произвеждана в местна работилница някъде в района и е получавана чрез натурална размяна. По същия начин домакинствата се снабдяват с керемиди, амфори, делви. Подобна теза потвърждава схващането, че през архаичния период Етрусия има развита икономическа система, в която малко хора, ако въобще е имало такива, живеят изолирано, на самозадоволяване с всичко. С времето производството става дори поконцентрирано и някои големи градове като Каере стават центрове на специализирани работилници за такъв вид изделия, както и за качествени занаятчийски произведения.

Технологията за произвеждане на фини изделия е разработена в резултат на контактите с Гърция и навика да се употребяват не само гръцки вносни изделия, но и изделия на гръцки майстори, работещи в Етрусия. Скоро след 700 г. пр. н. е. в големите работилници в Цере, Тарквинии и Вулчи започва да се произвежда много фина черна керамика от високо пречистена глина. За да се превърнат червените железни окиси в черни, глината се изпича с ограничено количество въздух.

И в архаичната, и в класическата епоха металургията си остава основа на етруското богатство. Централна Етрусия е богата на минерални суровини, включително находища на медна и желязна руда, калай, олово, сребро, антимон и цинк. Все още има малко данни за производствените процеси, които се крият зад превъзходните метални изделия, открити в етруските гробници. Металургичната дейност в Етрусия е най-интензивна от всички страни в Централното Средиземноморие. Етруските ковачи произвеждат висококачествени домашни потреби, земеделски инструменти, оръжия и предмети на лукса, използвайки много по-напреднали техники от прилаганите в другите страни по това време, например от Сардиния и Испания, като особено предпочитат оловния бронз. Докато обработката на метали през же-

лязната ера в Етрусия се характеризира с широка хомогенност, след 750 г. пр. н. е. се забелязва все по-увеличаваща се регионализация и конкурентност между металообработващите центрове, като металообработването се концентрира предимно в крайбрежните зони, най-вече в Тарквинии, Вулчи и Ветулония. Школи от опитни майстори в Перузия и Вулчи изработват предмети на лукса като триножници, канделабри и оръжия.

Сравнително обикновени предмети като гравираните бронзови огледала и инкрустираните бронзови кани са изработвани по най-високи стандарти, а някои етруски шедьоври от бронз показват удивителните умения на етруските майстори — например вълчицата от музея на Капитолия, Марс от колекцията „Тоди“.

Материали като злато, сребро, екзотична дървесина, стъкло, кост, слонова кост и седефени черупки от морски миди и охлюви са превръщани в красиви украшения за богатите. Етруските бижута са изработвани с неветроятно майсторство. Майсторите използват най-различни техники — изковаване на най-тънък лист, изтегляне на изключително тънка нишка и гранулация — заваряване на миниатюрни зрънца.

Търговията също има своето важно място в икономиката на етрусите. Движението на стоки в архаичната и класическата епоха може да бъде забелязано на местно, регионално и „международно“ ниво.

Най-трудно се установява движението на стоките на *местно равнище*, въпреки че вероятно то е било крайъгълен камък на етруската икономика. Археозооложките и археоботаническите данни показват, че големите центрове с многобройно население като Популония и Цере са снабдявани с храни и други земеделски продукти от околността. Големи ферми около градовете произвеждат продукти за своето изхранване, но им остава и излишък. В замяна срещу доставяните храни фермите получават керамика, големи делви за складиране, железни пирони, амфори, легла и т.н.

В етруското общество има система на зависимост, като зависимите са длъжни да дават „подаръци“ на своите покровители. По такъв начин натуралната размяна от локален мащаб е представлявала по-скоро преразпределение на богатата — храни и стоки. Дори след изнамиране на парите бартерът продължава да бъде главната система за търговия, тъй като не във всички етруски градове са сечени монети. Само в Популония сеченето на монети става по-продължителна традиция, а в останалите големи центрове то е спорадично. Преди сечене-

то на монети като разменно средство в етруския свят се използват кюлчета бронз.

Не е известно нищо относно етруската система за владение на земята. С развитието на икономиката се смята, че се създават няколко различни социални нива в земеделските райони — фермери, които работят за себе си; други, които взимат земя на исполица или под аренда; трети, които са в полуфеодална зависимост или под робство.

Няколко групи археологични находки хвърлят светлина върху търговията в *регионален мащаб*, където също се прилага повече от един механизъм за размяна. Във фермата при Подере Тартукино регионалният внос се състои от големи складови делви и груба кремава керамика, изработени в Южна Етрусия. И двата вида биха могли да бъдат разменяни самостоятелно или да бъдат получавани от пътуващи грънчари пак срещу размяна. От друга страна, чернофигурната керамика на художника Микали (произвеждана във Вулчи) е ценена високо като символ на престиж в Южна и Централна Етрусия и вероятно е разменяна между богатите семейства. Такава размяна на подаръци е ставала при определени случаи — сватба или затвърдяване на политически и военни съюзи, а не като търговия.

Размяната на подаръци, *внесени* от Гърция за водещите семейства в Етрусия, показва как връзките с външния свят се променяли непрекъснато в зависимост от ситуацията в Източното и Централното Средиземноморие. Между 625 и 500 г. пр. н. е. внасяната в Етрусия гръцка керамика идва главно от Коринт и Източна Гърция, а в периода 550—475 г. пр. н. е. — предимно от Атина и Спарта. Голямата част вносни гръцки стоки остават в южните крайбрежни етруски центрове, а много по-малки количества проникват навътре в страната. В Северна Етрусия големите крайбрежни градове пропускат повече вносни стоки към вътрешността. Внася се най-вече фина керамика, но и гръцко вино, маслиново масло и парфюми.

Данните за *износа* на Етрусия показват, че тя изнася предимно фина черна керамика, бронз и амфори. Извън Италия подобна керамика е открита в Испания, Южна Франция, Корсика, Сардиния, Гърция, Турция, Източното Средиземноморие (Кипър, Сирия) и по северния бряг на Африка в Тунис, Либия и Египет. Етруски амфори за вино са открити в Испания, Южна Франция, Сицилия и Гърция.

Главен стимул за гръцката и финикийската търговия с Етрусия са минералните богатства на областта — желязо, мед, калай, сребро, хематит.

Морската търговия на Етрусия се контролира от южните градове. Някои автори твърдят, че главна форма на етруската морска търговия е пиратството, но в действителност тя е много по-сложна. Сложността на търговията по Средиземно море личи от товара на потънал при о. Джилио кораб: в добавка към етруските стоки в него има финикийски амфори, фина керамика от Коринт и Спарта, както и бронзови изделия. Етруската морска търговия със сигурност включва различни дейности — от отделни товарни кораби, плаващи покрай бреговете на Централното Средиземноморие, до по-организирани експедиции — мирни или военни. Тя не е централно ръководена и организирана, а е съсредоточена в ръцете на предприемчиви индивиди и семейства.

Въпреки че много подробности липсват, все пак е ясно, че в архаичния и класическия период от своето развитие етруското производство и търговия действат в рамките на една сложна предмонетарна икономика.

В тази епоха на възход и величие Етрусия оказва силно влияние върху ранното развитие на Рим. Етрусите запознават римляните със своята писменост и религия. Римляните усвояват нови умения от етруските грънчари и майстори на метални изделия, научават се да изграждат канализации, да настилат пътищата си с каменни павета, да използват арката в каменните строежи, да строят дървени мостове.

Романизация

Въпреки силното етруско влияние, римляните запазват своята идентичност. В същото време Етрусия, която така и не успява да постигне политическо единство, постепенно започва да губи своите позиции и ролята си на хегемон в региона. В началото на IV в. пр. н. е. келтите нахлуват в Етрусия и изгласкват етрусите от долината на р. По, докато по същото време римляните завземат южния център Вейи. През 273 г. пр. н. е. значителна група римски колонисти, съставени от граждани на Рим и на подчинени нему градове, се установяват на територията на етруския град Вулчи. Така Етрусия окончателно изгубва своята самостоятелност, като придобива статута на римска колония. Колонизационната политика на Рим е брутална и бързо задушават етруските опити за независимост. Край селищата от крайбрежните равнини по-голямата част от добрата за обработване земя

е иззета от етруски контрол. Чрез създаване на колонии край старите етруски пристанища, които в миналото носят много богатства на Етрусия, всички по-нататъшни етруски аспирации за морско могъщество и независима външна политика и търговия са смазани.

В етруския регион настъпват значителни промени във всички аспекти на стопанството и управлението. На първо място, римляните организират своя изцяло нова система от пътища, като използват етруските само когато това е необходимо. На второ място, повечето (80%) етруски селски стопанства са изоставени и едва след известно време се създават нови селскостопански селища на нови места от преселници от Рим. Знатните римляни изграждат в етруските крайбрежни земи вили, оградени с крепостни стени и кули. Повечето градове в Южна Етрусия са изоставени още преди края на романизационния период въпреки разположението си на лесно защитими естествено укрепени места. За разлика от тях много от градовете в Северна Етрусия, като например Арециум и Волатере, продължават да съществуват и да бъдат важни градски центрове в империята.

Постепенно Етрусия подчинява изцяло своето стопанство, икономика и търговия на интересите на разрастващата се Римска империя и изгубва напълно значението си на самостоятелна цивилизация. Историята и развитието на тези земи стават неизменна част от историята на Рим и Етрусия остава да съществува само като географска област в границите на империята.

Етруската цивилизация оставя дълбоки следи в античната история на света. Тя успява да се изгради и съхрани в продължение на две хилядолетия и да играе водеща роля в политиката и икономиката не само на Средиземноморието, но и на цяла Европа. Етруските овладяват достиженията на древна Гърция, влагат своя съществен принос в тяхното доразвиване и успяват да ги предадат като завет на новата формираща се в региона, а после завладяла и целия свят, сила — Рим. Етруската история, икономика, култура и мореплаване стават основа за развитието и израстването на Римската империя като световен хегемон.

* * *

Възможно е на базата на най-общи белези и явления да бъде направен някакъв паралел между Етрусия и съвременна България.

Приликите се обуславят от еднаквите географски, климатични,

геостратегически условия на съществуване, от които макар в различни епохи произтичат и се развиват приоритетните насоки в икономиката и земеделието.

Главната разлика, забележима от пръв поглед, е, че в своето историческо развитие България успява да измени всички стъпки към образуването на държава — народност, нация, държава, да се запази като такава и през немалки периоди от своята история съумява да играе водеща роля в европейската култура и икономика. За разлика от България етруските племена не успяват да се изградят като държавно образувание, което в голяма степен улеснява Рим в завладяването на техните земи и в претопяването и асимилацията на местното население.

От тази разлика между България и Етрусия може да бъде направен важен за съвременна България извод — само единството на нацията, сплотяването за защита на националните и държавните интереси и противопоставянето на опитите за икономическа, а оттам и политическа зависимост, може да доведе до благополучен за държавата и нацията изход, до излизане от тежката икономическа и политическа криза и може би до постигане на изгубеното е значение на равностоен партньор в Европа.

Без значение в коя епоха се развива съответната държава или народностна общност обаче историята на Етрусия и на България доказва, че самостоятелната и силно развита икономическа политика е от основна важност за запазване независимостта на обществото.

Погледнато в друг аспект, сравнението между България и Етрусия води до заключението, че съвременна България, усвоявайки след Освобождението най-доброто от идеите, ценностите, културата и достиженията на западния свят, е придобила и част от познанията и уменията на Етрусия, разбира се, в много по-модерен, пригоден към изискванията на времето вариант. Посредством рецепираните от Италия и Франция закони и правни норми България възприема редица основополагащи принципи на политическо, социално и стопанско развитие, залегнали в обществената организация и бита на Рим и Етрусия.

Литература

Баркър, Г., Т. Расмусен. Етруските. С., Литера Прима, 2002.

Тайм Лайф. История на света — Пробуждането на варварите. С., Абагар Холдинг, 1995.

Тайм Лайф. История на света — Полетът на духа. С., Абагар Холдинг, 1995.

Кратка българска енциклопедия, т. II. С., Изд. БАН, 1964.

Енциклопедичен речник Gaberoff. С., В. Търново, Абагар, 2001—2002.

ДЪРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ И СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ НА РИМСКАТА РЕПУБЛИКА

| *Емилиян Арnaudов*

| *фак. № 55441, III курс, уч. 2002/2003 г.*

Мястото на Рим в изграждането на държавността и стопанското управление

Връзката между държавното управление и стопанското развитие на обществото съществува от най-дълбока древност. Още с възникването на първите обществени формации и държавни образувания властта се стреми да регулира икономическите отношения. Борбата на отделните прослойки в обществото за вземане на управлението всъщност нерядко е била борба за овладяване на икономическите ресурси и за налагане на по-справедливи стопански взаимоотношения според личните разбирания за справедливост на една или друга обществена група.

Неслучайно военно-политическото могъщество на една страна без изключения обуславя нейния икономически разцвет. Войната като средство за икономически просперитет се използва още при пещерните формации, когато племената воювали за ловни полета и обработваема земя. По-късно конфликтите стават все по-ожесточени, а икономическите интереси зад тях — все по-значими. Един от най-продължителните конфликти на Античността, който взима много жертви — пуническите войни, е всъщност съперничество за господството над световната търговия.

Средствата за държавно регулиране на стопанската дейност са разнообразни, но безспорно най-голямо значение сред тях има правото като особен регулатор на обществените отношения във всички сфери на живота, включително и икономиката. Чрез правото се реализират и останалите методи за регулиране, чрез които държавната власт активно се намесва в развитието на стопанския живот — системата на данъчно облагане и диференциацията на данъчната тежест за отделните прослойки, както и данъчните преференции за отделни икономически отрасли, режимът и ограниченията на частната собственост, забранителните и лицензионните режими при осъществяване-

то на отделни видове стопанска дейност от частни лица, международният режим на търговския обмен.

Безспорно най-значимото държавно образувание в древността е била Римската държава. В продължение на повече от две хилядолетия градът-държава израства до могъща световна империя, чието културно, политическо и икономическо влияние се разпростира над целия тогавашен свят, а без съмнение присъства и днес — 6 века след нейната гибел. Неслучайно векове наред различни империи си оспорват правото да носят званието „Третия Рим“ (след Константинопол, около който се изгражда втората Римска империя — Византия)— Русия, Германия. И днес отделни анализатори сравняват Съединените щати и тяхното световно господство с Римската империя.

В наши дни, няколко десетилетия след разпадането на колониалния свят, ние отново сме изправени пред процес на образувание на огромни по територия, население и ресурси държави. Европейската интеграция ще приключи с изграждането на колосално държавно образувание, което по своето географско разположение, площ, демографски и икономически ресурси, етническо разнообразие и административно-териториално устройство твърде много напомня за Римската държава в периода на нейния най-голям възход. Общият пазар, който днес се изгражда в Европа, по своите мащаби е сравним само с общия пазар в римските провинции. Затова смятам за полезно да се вгледаме в историята и да открием аналозиите с настоящето. Римската държава преминава през два типа държавно устройство — република и империя. Бих искал да разгледам републиканския период на Рим, доколкото приликите с бъдещата обединена демократична Европа са значително повече.

Структура на древноримското общество

Основната обществена единица в зората на римската държавност е родът. Членовете на рода имат общи религиозни празненства, общи земеделски владения, свързани са и с взаимно право на наследяване. С развитието на обществото обаче ролята на рода отслабва и основна стопанска и обществена единица става римската фамилия. В Рим има 300 рода, които се групират по 10 в курия, а 10 курии съставляват една триба. В ранната епоха най-важните въпроси се решават от куриатните комиции, които представляват събрания на римския народ

по курии. Всяка курия има един глас. Все по-голямо значение в управлението обаче придобива Сенатът, който първоначално се състои от старейшините на родовете.

Пълноправните членове на римската община, обединени в родове, постепенно се превръщат в привилегирована част на обществото. Те се наричат патриции и първоначално само те съставляват римския народ. Останалите жители на Рим се наричат плебеи. Численото превъзходство на плебса, нарастващото му икономическо значение, привличането на плебеите на военна служба и други фактори водят до реформата на Сервий Тулий, който включва плебеите в числото на римския народ и разделя всички, способни да носят оръжие, на 5 класа в зависимост от имуществения ценз. Класовете са разделени на центурии, които са войскови единици, но имат и голямо политическо значение дотолкова, доколкото събранията на гражданите се провеждат по центурии и всяка центурия представлява един глас. Разпределението на центуриите по класове дава решаващо предимство на най-богатите граждани от I клас, които имат 98 от общо 193 гласа. Центуриатните комиции изместват куриатните. Сервий Тулий разделя Рим на териториални триби — 4 градски и няколко селски (според различните източници 16, 21 или 26).

Реформата на Сервий Тулий е истинска политическа революция, която завършва прехода към държавност, тя отразява упадък на родовата организация на обществото. С реформата Рим укрепва и си осигурява ръководната роля в Латинския съюз от градове, а с това завършва падането на етруското господство в Рим.

След изгонването на царете от етруската династия в Рим се установява република. Начело на държавата са двама консули, висшата власт принадлежи на комициите и Сената. Разгарят се политически борби между патрициите и плебеите, в основата на които е борбата за земя, особено за разделяне на завладените от съседите земи, както и стремежът на богатите плебеи да получат достъп до властта (те нямат достъп до Сената и не могат да бъдат консули). В резултат патрициите се принуждават да направят някои отстъпки — въведена е длъжността народен трибун, който се избира от плебеите и следи за спазване на правата им от останалите магистрати, приети са редица аграрни закони за разделяне на завоюваните земи. В крайна сметка със законите на Лициний и Секстий плебеите получават право да избират единия консул и са въведени ограничения в максималния размер земя от

обществената, която всеки има право да владее. До III в. пр. н. е. постепенно за плебеите стават достъпни всички длъжности, решенията на събранието по триби получават силата на закон и е заменена личната отговорност на длъжника пред кредитора с имуществена, с което затихват противоречията между патрициите и плебеите.

Патрициите не загубват своето политическо значение. Тяхното влияние се запазва на основата на крупната земеделска собственост, развитието на клиентските отношения и взаимната поддръжка между представителите на един и същ род. Те изграждат новата римска аристокрация, наречена нобилитет.

Система на органите на държавно управление в Римската република

Комиции

В Рим има три вида народни събрания. *Куриатните комиции (comitia curiata)* загубват своето значение още в началото на републиката. Те съхраняват правомощията си да решават някои въпроси на семейното право.

Центуриатните комиции (comitia centuriata) са установени с реформите на Сервий Тулий и се свикват от висшите магистрати — консули, претори, диктатори. Гласуването става по центурии, като всяка центурия имала по един глас. Решаващ глас имат гражданите с най-висок имуществен ценз. След редица реформи обаче законодателната дейност преминава почти напълно към трибутните комиции, като за центуриатните остава изключителното правомощие да разглеждат въпросите за обявяване на война и сключване на мир. Те обаче продължават да избират висшите магистратски длъжности. След Първата пуническа война е извършена реформа на центуриатните комиции. Те вече се излъчват по триби, като всяка триба излъчва по две центурии от всеки клас. Така всички класове независимо от дохода получават равен брой центурии.

Трибутните комиции (comitia tributa) първоначално са събрания на плебеите за избор на техните магистрати. По-късно започват да се провеждат и събрания по триби на всички граждани. В древността трибутните комиции избират само нисшите магистрати, но с течение на времето ролята им в законодателния процес нараства.

Отпада и изискването решенията да бъдат одобрени от Сената, за да влязат в сила. Гласуването става по триби и всяка от 35-те има по един глас.

Сенат

Особено голямо значение в Римската република има Сенатът. В състава му влизат предимно бивши магистрати. Списъкът на сенаторите се съставя от консула, а по-късно — от цензорите. Заседанията се свикват от диктатора, консул, претора или народния трибун. Постепенно Сенатът се превръща от съвещателен орган при магистратите във висш орган на републиката. Той има правомощия в областта на религиозните въпроси, финансите, вътрешната сигурност, външната политика. Сенатът избира диктатор като извънредна магистратура в случай на опасност за Римската държава.

Магистратури

Магистратурите в Рим се делят на обикновени и извънредни. Магистрите са носители на държавното величие, оскърблението към тях се равнява на оскърбление към римския народ. Те не могат да бъдат привлечени към отговорност, докато изпълняват длъжността си. Всички магистратури са изборни, срочни, безвъзмездни, колегиални (без диктатора). *Консулите* са двама и притежават висшата гражданска власт, а по време на война командват армията. Те се избират от центуриатните комиции, като след 367 г. единият задължително е плебей. Извън града те имат неограничени пълномощия. *Преторите* се избират от центуриатните комиции и отговарят за охраната на реда в Рим. Те притежават гражданска и наказателна юрисдикция. *Цензорите* са двама и се избират от центуриатните комиции. Те разпределят гражданите по триби и центурии според ценза, съставят списъка на сенаторите, участват във финансовото управление, решенията им не могат да бъдат протестирани от народния трибун. *Народните трибуни* се избират от плебейските събрания по триби. Първоначално са 2, а по-късно — 10. Тяхната функция е да защитават интересите на плебеите, те могат да налагат вето на решенията на всички магистрати (без диктатора и цензорите), на народните събрания и на Сената, те могат дори да арестуват магистрат. *Едилите* са 2 плебейски и 2 курул-

ни. Те заседават в единна колегия и наблюдават за реда в града, грижат се за снабдяването и наблюдават пазарите, устройват обществени игри. Избират се от трибутните комиции. Трибутните комиции избират и 4 *квестори*, които управляват държавната хазна и били пазители на държавния архив.

Диктаторът е извънредна магистратура. Той се избира от Сената при извънредни обстоятелства — война, вътрешни вълнения — за срок от 6 месеца. Има пълна власт, ограничена единствено от срока, за който е избран.

Етапи в стопанското развитие на Римската република. Ролята на държавното регулиране в римската икономика

Икономическа основа на римската община е селското стопанство. Според легендата при основаването на града Ромул разделил земята между гражданите, като всеки получил по половин хектар, който преминавал в наследство. Значителна част от земята се намирала в колективно ползване (*ager publicus*). Патрициите се занимавали предимно със скотовъдство, а плебеите — със зърнопроизводство, при плебеите собствеността върху земята вероятно се е появила по-рано, отколкото при патрициите. Търговията и занаятите започнали да се развиват през етруския период, когато Рим се превърнал в значителен търговски център.

Стопанско развитие към началото на III в. п. н. е.

Основна черта на производствените отношения в Рим през епохата на ранната република е проникването на робовладелските и разрушаването на старите патриархални отношения. Войните непрекъснато увеличават притока от роби, започва да се развива и търговията с тях.

Основен стопански отрасъл е земеделието при наличие на държавна собственост и развитие на частната собственост. Законодателството се стреми да обезпечи на най-голям кръг от граждани притежаването на наследствени земеделски земи. Развитието на робовладелството обаче води до концентрация на собствеността и до опити за разширяването ѝ за сметка на *ager publicus*. През 367 г. пр. н. е.

трибуните Секстий и Лициний прокарват в Сената нов аграрен закон, който утвърждава частното земевладение на плебеите.

Разменното стопанство в ранната република се развива сравнително бавно. V в. пр. н. е. дори се характеризира с упадък на занаятчийството, съкращаване на обмена и даже връщане към някои примитивни форми. Затова говорят и данните за монетното дело. Дълго време в обръщение са късове необработена мед. През втората половина на IV в. пр. н. е. започват да им придават форма и да изобразяват бик, пегас или орел. След Латинската война започва редовното сечене на медни монети, а по-късно — и на сребърни. През 312 г. пр. н. е. цензорът Атий Клавдий приравнява правата на плебеите — занаятчи и търговци, с тези на земеделските собственици, което увеличава възможностите за развитие и укрепване на занаятчийското производство и търговията.

През този период са основани и първите римски колонии. Тяхната цел е стратегическа — разпръснати върху различни точки от завоюваните земи, те защитават Рим. В същото време обаче основаването на колониите дава възможност да бъдат удовлетворени със земи малоимотните римски граждани.

Превръщане на Рим в най-силната държава в Средиземноморието (средата на II в. пр. н. е.).

Големите завоевания на римската държава поставят проблема за управлението на завладените земи, те са подложени на различен политически режим. Римската земя (*ager romanus*) включвала земята на град Рим и на муниципите — общините, загубили своята политическа самостоятелност, чието население е включено в числото на римските съюзници, а също и на колониите. Те са подчинени направо на римските магистрати. Земята на съюзническите общини се ползват с широка автономия, която се определя от сключените съюзнически договори. Особено благоприятно е положението на латините от Латинския съюз. Земята въвн от Италийския полуостров са подчинени на твърде различен режим. Те получават статута на провинции, които са управлявани от губернатор, те плащат ежегоден данък.

Като последица от успешните завоевателни войни се засилва социално-икономическото влияние на най-богатите плебеи — т. нар. конници. Те придобиват правото да събират данъци в провинциите, в

ръцете им преминава и голяма част от външната търговия, развиват лихварството. Те се отделят от плебеите и оформят свое съсловие. Така наред с едрата земеделска аристокрация се сформира и втора прослойка — парична аристокрация, която е пряко свързана с армията.

Въпреки завоеванията и развитието на търговския капитал, селското стопанство продължава да бъде основен отрасъл на италиейската икономика. Търговията се смята за рисковано начинание, а лихварството — за непристойно за гражданите. Разпространяват се интензивните форми на земеделие. След Втората пуническа война се появяват големи стопанства, държавният земеделски фонд нараства със завладените земи и с конфискуваните от непокорните съюзници. По-голямата част от този фонд попада в ръцете на едрите земевладелци.

Едновременно с развитието на едрото земеделие се наблюдава упадък на дребното селско стопанство. Това е една от последиците от внедряването на робския труд. Всички граждани имат право на окупация на участъци от обществените земи, но от него се възползват предимно представителите на нобилитета и конниците. Неблагоприятно въздействие върху дребните собственици оказват и продължителните войни, които въвличат работниците в продължителни походи.

Новите икономически отношения оказват влияние и на развитието на италиейската промишленост. Отделните градове се специализират в производството на едни или други предмети, необходими за нуждите на селското стопанство.

Развива се изключително силно търговията, като вносът има превес над износа. От Гърция и източните земи се внасят предмети на лукса, от запад — селскостопански продукти. Основните търговски центрове се намират на изток — Родос и Делос, чиято роля се засилва особено след падането на Картаген и Коринт.

Напливът на злато и сребро съдейства за развитието на лихварството. С тази дейност се занимават предимно освободени роби и чужденци, в по-голямата си част — гърци. Това са първите наченки на съвременната банкова дейност, макар кредит в съвременния смисъл на думата да не съществува.

По време на пуническите войни робството придобива своята класическа форма. Всяко завоевание се съпровожда с вземане в плен и продажба в робство на хиляди пленени. Пленените постъпват при квестора на войската и той ги продава чрез търг на прекупвачи, които ги изнасят на пазарите на роби, най-големият от които е в Делос.

Робството е основата на цялата римска икономика, с нарастването на военната мощ на Рим техният брой непрекъснато се увеличава, а цената им намалява. Най-целесъобразно е използването им в селското стопанство, където не се изисква особена квалификация.

Развитието на едрото, основано на робски труд селско стопанство, ръстът на търговския и лихварския капитал са основните черти на стопанския живот в Рим през II и I в. пр. н. е., занаятчийското производство обслужва предимно местния пазар, по което Италия се отличава от елинистичния свят, където се развиват изключително занаятите.

Римското стопанство в епохата на гражданските войни (I в. пр. н. е.)

Ръстът на робовладелството е основната черта на римския икономически живот през разглеждания период. Войните и пиратството са основните източници на роби. Все по-голямо става значението на робите за италиейското стопанство и в резултат се ускорява процесът на разорение на дребните производители.

Водещ отрасъл остава селското стопанство, което се развива изключително динамично. Развиват се едрите стопанства от типа на латифундиите, които са слабо свързани с пазара, съчетават земеделското производство със занаятчийството, произвеждат за собствено потребление и съхраняват белезите на натуралното стопанство. Наблюдава се и ръст на скотовъдството. Основна работна сила са робите, но се наемат и свободни работници, основно за сезонна работа. Назначавани са управители на имененията измежду самите роби, които разполагат със собствено имущество — пекулий.

Трудът на робите получава широко разпространение и в занаятчийското производство, основно в рудниците и каменоломните, но и в занаятчийските работилници. В италиейските градове преобладава дребното производство. Освен за местния пазар започва да се произвежда и за износ. Като цяло обаче вносът доминира в търговския обмен, тъй като вследствие на войните от провинциите към Рим се наблюдава огромен приток на средства. Развива се и морската търговия, която носи по-големи доходи, макар да е свързана с риск от стихийни бедствия и нападения от пирати. Голям ръст придобива и лихварството, особено в завладените провинции.

Нобилитетът продължава да заема господстващо положение в обществото, но сред него се появява известна диференциация. Развитието на клиентските отношения, в каквито влизат цели провинциални

градове, води до възникването на сравнително малка група магнати. Наред с италийските земи едрите земевладелци придобиват големи владения и в провинциите.

Въпреки проведените аграрни реформи процесът на разоряване на дребните собственици не може да спре. Селският плебс загубва своето икономическо значение, а с това — и политическото си влияние. Мнозинството разорени селяни попълва римските легиони и има особено голямо значение в наемническите армии през епохата на гражданските войни. Ветераните често получават със закони земеделски земи след напускането на армията.

През 134—133 г. пр. н. е. народният трибун Тиберий Гракх внася проект за аграрна реформа, която трябва да ограничи окупацията на *ager publicus* и да възроди свободното селячество чрез оземляването му. Това трябва да повдигне боеспособността на римската армия и да предотврати бъдещи въстания. Реформата среща яростна съпротива, която завършва със смъртта на Гракх. Неговият брат — Гай Семпроний Гракх — е избран за народен трибун през 123 и 122 г. пр. н. е. Той прокарва хлебен закон, който дава право на всеки плебей да закупи определено количество хляб на по-ниска цена. Така материалната помощ за малоимотните граждани става задължение на държавата. Възстановен е и аграрният закон на Тиберий Гракх. Конниците получават по-благоприятни възможности да откупят правото на събиране на данъци в провинциите на централизирани търгове в Рим. В резултат на реформите, въпреки трагичната смърт на братята Гракхи, количеството на дребните селски стопанства се увеличава, намалява броят на безимотните граждани, възстановена е отчасти социалната справедливост. Ефектът от положителните промени обаче е краткотраен.

През 64 г. пр. н. е. народният трибун Публий Сервилий Рул внася законопроект за оземляване на малоимотното население. Предложението е детайлно разработено, проучен е многовековният опит на римското аграрно законодателство. Предлага се основаване на нови колонии в границите на Италия, оземляване с останалите части от *ager publicus* в Кампания и изкупуване на частни земи. След съпротивата на Цицерон обаче законопроектът е оттеглен. Въпреки това той е един от първите опити за значителна държавна намеса в оземляването на безимотни и малоимотни стопани.

Вследствие на гражданските войни животът поскъпва и се изостря дълговият въпрос. През 49—48 г. пр. н. е. Цезар провежда реформа, с

която намалява тежестта на дълговете, преоценява стойността им по цени преди гражданската война и намалява лихвите, което облекчава положението на плебса. С цел подпомагане на италиятското селско стопанство Цезар отпуска държавен заем, като използва средствата от разпродажбата на имуществото на противниците си, загинали по време на гражданската война. Ограничена е практиката за откупуване събирането на данъци от провинциите, въведено е ограничение, според което не по-малко от една трета от животновъдите в латифундиите трябва да бъдат свободни граждани.

През тази епоха Рим разпростира властта си над почти цялото Средиземноморие, но в политическо отношение си остава град-държава. Републиканското държавно устройство трудно се пригажда към огромното разширение на римската държава. Събитията през I в. пр. н. е. разклащат това устройство. За борба с въставащите роби, за удържане на бунтуващите се провинции, за успехи във външните войни са необходими нови методи на управление — на мястото на републиката скоро ще се установи Римската империя.

Краят на Римската република се характеризира и с продължителни и ожесточени борби между роби и робовладелци (въстанията в Сицилия, въстанието на Спартак), но и между различните прослойки робовладелци. Многобройната, богатата и твърде силна прослойка на робовладелците от присъединените към Рим провинции не може да бъде задоволена от републиканското устройство, което дава цялата политическа и икономическа власт в ръцете на римската аристокрация — сенатори и конници. От друга страна, нобилитетът е все още твърде силен, политическите традиции на Римската република са твърде устойчиви. Технически погледнато, управлението на огромната държава чрез римските градски магистратури е съвсем неудачно, най-подходящата форма е монархията. При всички тези фактори новата форма на държавно устройство и управление не може да бъде друга освен компромисна. Така се достига до Принципата.

Значението на римския опит

Периодът на развитие на Римската република е твърде отдалечен от нас във времето и по тази причина много от факторите, оказали влияние на развитието на държавността и икономиката на римляните, днес ни се струват чужди и далечни. Робството вече е окончателно

преодоляно и съвременната икономика се гради основно върху наемния труд. Сложната структура на обществото, решаващото значение на произхода и силното влияние на аристокрацията също са далечни на съвременните общества.

Въпреки това бихме могли да направим някои паралели и да извлечем съответните изводи, които да ни послужат при планиране на нашето бъдеще. Римската икономика е стигнала до такова развитие и многообразиe на формите на стопанска дейност, че неслучайно някои намират в нея първите наченки на капиталистически отношения. От тази епоха водят произхода си такива форми на стопанска дейност като банковото дело, застраховането, използването на наеман труд и др., които са характерна опора на капиталистическите общества.

В областта на държавното управление бихме могли да направим важни изводи за начина, по който трябва да се управляват огромни държавни образувания с многобройно население. Опитът на римляните показва, че приспособяването на органи за управление, предназначени за малки държави, към големи, дори заемащи цели континенти (Европейският съюз), е неудачно и води до изключително отрицателни резултати. Философията на едно управление трябва да бъде съобразена с изискванията, които поставя обемът на управляваните отношения, и в този смисъл такова приспособяване може отново да се окаже невъзможно. Това обаче не бива да води към стремеж за установяване на диктатура, защото ценностите на демокрацията и равенството пред закона са непреходни и тяхното нарушаване също води до крайно неблагоприятни последици. Най-подходящият път е да се търсят нови институционални форми за всеки конкретен вид обществени отношения, като се запазва принципът на равноправно представителство на всички интегрирани нации, за да не бъде допуснато превръщането им в „провинции“.

Поуката за България трябва да бъде съобразена със съдбата на покорените от римляните народи, които са били в различно положение — съюзници или роби — според мъдростта на своите предводители. Ние трябва да внимаваме да не допуснем да се превърнем в провинция на някоя могъща империя и да се стремим винаги да бъдем в положението на римските съюзници, а не на покорените от Рим народи.

По пътя на интеграцията ни в глобализацията се свят ние трябва твърдо да устояваме принципите на демократизма, равноправието на нациите и индивида, зачитането на човешките права и свободи и да

внимаваме да не се допусне превръщането на което и да е от новите държавоподобни образувания на глобалния свят в световна империя, която да гради своето щастие и икономически просперитет върху угнетяването, поробването и ограбването на народи — както това са сторили древните римляни.

Литература

Андреев, М. Римско частно право. С., Софи-Р, 1993.

Димитров, Д. Сравнителна стопанска история. С., ИК “Ваньо Недков“, 2002.

Кравчук, А. Юлий Цезар. С., Държ. военно изд., 1975.

Машкин, Н. А. История древнего Рима. М., Гос. изд. полит. лит., 1950.

Немировски, А. И. Пуническите войни. С., Нар. просвета, 1965.

НЕПОЗНАТАТА (ВОЛЖКА) БЪЛГАРИЯ В СЪРЦЕТО НА СВЕТА. ДЪРЖАВНО-СТОПАНСКИ МОДЕЛ И ПЕРСПЕКТИВИ

Цветомир Шишков

фак. № 55401, III курс, уч. 2002/2003 г.

Другата България

Историята на българския народ изобилства с трудности и превратности — изпитания, които той преодолява, за да се създаде, оформи, укрепне и съхрани до ден-днешен. Част от цената, която сме платили за това, е, че ние не познаваме добре своето минало, своето място в света, не познаваме себе си като хора и като народ. А определено има още какво да узнаем и с какво да се гордеем — в хилядолетния си път през вековете българите прекосяват надлъж и нашир Европа и Азия, като оставят ярки следи навсякъде и дават изключително голям принос в развитието на цялото човечество: култура, държавност, икономика. Една от големите заблуди, с които живеем, е съзнанието, че сме малък народ — а нито по интелектуално-духовната си същност, нито по броя си ние, българите, сме незначителни. В днешните държавни граници на България живее само част от българския народ — част от дунавските българи. Нещо повече, тази българска държава, макар и с повече от 1300-годишна история, е само една от всичките, които този народ създава през вековете на своето разселване из Евразия, наследството на които не остава само исторически спомен, въпреки че при тези наши сънародници не се е съхранила държавността, която ние все още запазваме.

Една от тези държави се намира далеч на североизток от Балканите, на границата между Европа и Азия, в границите на днешните Русия и ОНД. В историческата наука тя е известна под наименованието Волжка (или Волжко-Камска) България. Оттук започват и странностите. Исторически трудове, посветени специално на тази държава, практически почти липсват. В общоисторическите трудове, в които се говори и за Волжка България, това, което е споменато, се побира на приблизително половин страница и се изчерпва горе-долу

със следното: сравнително неголяма (в географски мащаби) държава в района на средното течение на река Волга със столици градовете Велики Болгар и Биляр, създадена в началото на X в., приела (по същото време) исляма като официална религия и унищожена при монголското нашествие през първата половина на XIII в. Голяма част дори от това кратко изложение е далеч от истината.

По принцип историята не ни дава много примери на малки държави, които се създават и оцеляват върху обширни територии с открит равнинен релеф (подобно на описаната Волжка България) — всички те или успяват да се закрепят и израснат като големи държави, или са погълнати от тях. Има и още нещо: дори гореспоменатият малък географски район притежава уникално геостратегическо положение, като през Средновековието е в непосредствена близост до пътя на Великото преселение на народите. Що се отнася до нашата съвременност, като че ли е достатъчен един пример. Забележителният теоретик и изследовател на международната политика Х. Макиндер в своите трудове прави геополитическо деление на света, чрез което районът отново е поставен на ключова позиция, и то в региона, който той нарича Хартланд (Сърцевина), чието владение разглежда като основа по пътя на великите сили към господство над света. Накратко, районът винаги е бил и все още е „в центъра на събитията“ и наистина изглежда странно как три века негова история могат да се поберат на половин страница — при положение че няма как там да не са се случвали събития със световно значение и няма как съвременниците им да не ги почувстват и отразят.

Именно този район става център на образуваната в края на IX в. „друга“ българска държава, която се разпростира върху обширни територии на границите между Европа и Азия и израства до положението на велика сила през Средновековието. Това ново гледище постепенно си пробива път напоследък чрез трудовете на редица съвременни изследователи, между които видно място заема покойният вече проф. А. Х. Халиков. Те се опират на някои новооткрити източници (между които особено внимание заслужава сборникът летописи „Джагфар тарихъ“), върху редица европейски, арабски и други средновековни извори, както и върху резултатите от нови и от не толкова нови археологически разкопки — всички те незаслужено пренебрегвани досега при научните изследвания.

Целта на настоящото сравнително кратко изложение е — без да има

претенции за абсолютна изчерпателност и обективност — да се хвърли още веднъж светлина върху историческата роля на Волжка България и обширния район, който е бил в нейните граници — този път от гледна точка на приноса, който те дават към икономическия и социално-държавническият опит на човечеството, като се посочат и някои геополитически перспективи, които имат по-важно значение относно бъдещото развитие на целия свят, а и на „нашата“ България, която е част от него.

Необходимо е на първо място да се дефинира по-точно обектът на изследване, за което ще послужи кратка характеристика на природо-географското положение на района и най-общ обзор върху политическата му история (в светлината и на новооткритите източници). Тези два аспекта същевременно могат да се разглеждат и като базисни фактори при формирането на икономическия и обществения модел на Волжка България, които представляват основната цел на изследването.

Страната

По време на най-голямото си териториално разширение (в средата на XII в.) „другата“ България обхваща земи в Източна Европа, Средна и Северна Азия, разположени приблизително между 43 и 75° с. ш. и 37 и 92° и. д. На север за граница служи крайбрежието на Карско и на Баренцево море (Северен ледовит океан) — приблизително между устията на реките Пясина (в Таймир) и Печора. На запад районът обхваща поречията на Печора и Вичегда, след което на юг границата продължава по реките Сухона, Волга, Ока и Дон и по източните крайбрежия на Азовско и Черно море до Кавказ. Южната граница опира до предпланините на Кавказ, севернокаспийското крайбрежие, Аралско море, около долното течение на река Сърдаря, пустинната област Бетпак-Дала и северното крайбрежие на езерото Балхаш. На изток районът достига до предпланините на Алтай и басейна на река Енисей (обхващайки областта около устието). В тези граници влиза територия от около 7,8 млн. км² — включват се почти 1/3 от площта на Руската федерация и 2/3 от тази на Казахстан, като в руската част живеят около 75 млн. души — повече от половината от населението на страната (по официални данни).

Релефът на района е преобладаващо равнинен. Единствената висока планина в района е Кавказ (на югозапад). От северното крайбре-

Българское государство в IX - нач. XIII вв.

Карта на Българското царство — IX — нач. на XIII в.

жие меридионално на юг се спуска веригата на средно високата планина Урал, която служи и като климатична преграда. Тя разделя района (а същевременно и отделя Европа от Азия) на две части — източна и западна, които се заемат съответно от Западносибирската низина и Източноевропейската равнина (по-точно източната нейна част). И двете са отворени към север, като по този начин пропускат студени (арктически) въздушни маси, чието влияние в Руската (Източноевропейската) равнина се смекчава до известна степен от нахлуващите от запад атлантически въздушни маси.

По-голямата част от района попада в умерения климатичен пояс; преобладаващият климат е рязко континентален, като по-големи годишни температурни амплитуди се наблюдават в Западен Сибир. Средногодишната сума на валежите постепенно намалява в посока на изток и на юг. Речната мрежа на района се отличава с относително голяма гъстота, като на юг тя постепенно се разрежда. Значителна част от реките могат да се използват за корабоплаване (Волга, Дон, Об и др).

Почвените ресурси на района са разнообразни, като най-добри условия за стопанска дейност (земеделие) предлагат областите на Поволжието и южните части на Западносибирската низина, както и някои други. Предвид особеностите на климата, релефа и почвите, богати и разнообразни са и естествените флора и фауна, които се представят на по-голямата част от територията с видове, характерни съответно за всички области на умерения физикогеографски пояс (иглолистни, смесени и широколистни гори, лесостепи и степи, вътрешноконтинентални пустини и полупустини); тези естествени ресурси все още имат огромно стопанско значение (особено европейската и сибирската тайга).

Районът разполага с огромни минерално-суровинни ресурси: изкопаеми горива в Поволжието, Западен Сибир, Северен Кавказ и Прикаспийската низина; руди на черни и цветни метали в Урал и Централен Казахстан; нерудни изкопаеми в Урал и другаде. Много от тях са със световно значение (особено нефтът и природният газ).

Като цяло природните ресурси на района са значителни, което безспорно представлява отлична база за развитието на икономиката. Нещо повече — това определя и голямото значение, което той има за развитието на световната икономика, и то вече векове наред. Но оптималното използване на тези ресурси в много случаи изисква да се

вложат значителни сили и средства, както и внимателна намеса на държавата с оглед правилното изграждане, организация и поддръжка на цялата тази система; в това отношение определено има още много да се желае. Всичко това неизбежно оказва своето влияние през цялата история на оформянето и развитието на обществото и държавата на волжките българи, а впоследствие — и на Русия.

Държавата на сребърните българи

Волжка България се явява като един от наследниците на т. нар. Стара Велика България, постигнала разцвет през VII в. при кан (хан) Кубрат, се издига на свой ред като наследник на Хунската империя. Хунският ювиги кан Атила (445—453) е родоначалник на великия род Дуло, управлявал тези две български държави, а също и Дунавска България. Кубратова България се простира върху по-голямата част от Източна Европа — от Дунав, Черно море и Кавказ далеч на север, обхващайки средното и долното течение на Волга (наричана от древните българи Идел). Това убедително се доказва въз основа на археологическите находки и оцелелите писмени източници от д-р М. Димитров в книгата му „Древната българска цивилизация“, както и от други автори.

Могъщата държава след смъртта на Кубрат (666 г.) се разтърсва от междуособица. Срещу престолонаследника Бат-Баян се надигачичо му Шамбат-Кий, подкрепян от по-малкия Кубратов син — Аспарух. След смъртта на Шамбат (673 г.), Аспарух е принуден да се оттегли на запад (където скоро след това основава дунавската българска държава). Бат-Баян заема бащиния си престол, но трябва още преди това да признае върховенството на хазарите и да им отстъпи Долното Поволжие в замяна на помощта, която те му оказали във войната; освен това при междуособиците отпаднали и северните земи. Така смалената държава със столица град Бащу (дн. Киев) става известна под името Карабулгар („Черна“ или „Западна“ България) и оцелява още дълго време. През VII—VIII в. тя постепенно се засилва; при кан Угор Айдар (815—855) са възвърнати загубените земи на север (Средното Поволжие и дн. Централна Русия) и е отхвърлено върховенството на хазарския хаганат. След смъртта му обаче избухват нови междуособици, в които отново се намесват и хазарите. Положението се стабилизира окончателно едва при внука на Айдар — кан Алмуш

Джаафар (894-925), който премества държавния център на северозизток; столица става гр. Болгар (Велики Болгар) — близо до мястото на вливане на р. Кама в р. Волга. (Западните територии постепенно се откъсват и там се обособява т. нар. Киевска Рус — предшественик на бъдещата руска държава.)

При управлението на кан Алмуш „новата“ държава, чийто народ е наречен „външни“ или „сребърни“ българи, бързо се засилва. Нахлулите тюркмени и хазари са отблъснати; с последните канът урежда отношенията чрез династичен брак. Волжка България се разширява далеч на север (чак до бреговете на Северния ледовит океан) и на изток (в Западен Сибир). Най-големи усилия трябва да се вложат във вътрешното укрепване и централизиране на държавата; освен българи тя включва и много други племена — макар много от тях да са със сроден произход. На тази дейност на Алмуш се противопоставят и боилите (болярите), които дори го принуждават да подпише документ, потвърждаващ правата им върху техните владения. За да подпомогне усилията си в борбата с външните и вътрешните опоненти, кан Алмуш предприема политически ход, който обаче има далечни последици от разнообразно друго естество. През 922 г. в Болгар пристига пратеничество на багдадския халиф ал-Муктадир (в него участва и писателят историк Ахмед ибн Фадлан, чрез който днес разполагаме с ценни сведения за волжките българи); Волжка България приема исляма като официална религия. Това укрепва положението на страната спрямо хазарите (които вече изповядват юдаизма). Постепенно канът се налага над боилите. През последните години на управлението на Алмуш е проведена административна реформа — премахнати са старите племенни княжества (бекства) в централните части на страната и е въведено ново административно деление. Предприета е огромна строителна дейност — укрепени са със стени много градове; основана е новата столица Биляр на р. Черемшан.

При наследниците на кан Алмуш държавата отслабва. Засилва се данъчното бреме върху поданиците, отслабва контролът над болярите, започват набези на съседни племена и социални вълнения. Стабилизация настъпва след назначаването на Талиб Мумин за пръв министър (везир); по-късно той става кан (975—981). Мумин реформира финансите и армията; отблъснати са тюркмените. Князът на Киевска Рус Светослав (наречен Барис в „Джаафар тарихъ“) получава български земи на запад (днес Московска и други области в Централна

Русия), но след походите му в Хазария тази огромна територия (кръстопът и на важни търговски пътища) е присъединена към Волжка България (969), която така се превръща в една от големите сили на ранното Средновековие.

Общата стабилност на българската държава се запазва през следващите два века и половина въпреки вътрешните смутове и чуждите (особено на руските князе) походи срещу нея. (Дори през 1135-1141 г. в нейните граници са включени днешните Западен, Северен и Централен Казахстан и Югозападен Сибир.)

През първата половина на XIII в. монголското нашествие залива Източна Европа. Срещу страшния враг сребърните българи оказват упорита съпротива, която продължава успешно повече от десетилетие (1223—1236). Чак след като повдигат огромни сили (за което свидетелства и „Тайната история на монголите“), страшните завоеватели се налагат, и то с огромни загуби, а въстания срещу тях избухват и след това. Времето и силите, които монголите („татарите“ — както неправилно ги наричат още тогава) трябва да изразходят, за да преодолеят всичко това, са една от основните причини за прекратяване на нашествието им в Европа, която по този начин се спасява от погромите, сполетели Изтока.

Волжка България действително претърпява страшни опустошения и дава огромни човешки жертви, но не загива, а още по-малко нейният народ. Тя трябва обаче да признае върховенството на Монголската империя, а по-късно — на Улус Джучи (наречена „Златната орда“ от руските летописи); на монголите (татарите) са отстъпени южните български територии (Долното Поволжие, Югозападен Сибир и Казахстан), но в замяна българските владетели (вече носещи титлата емири) получават правото да събират данък от редица руски градове. Българската държава обаче престава да бъде велика сила — нейното място като такава постепенно заема обединяващата се и засилваща се Русия. За около два века при отслабването и разпадането на Златната орда сребърните българи са лишени от истински стабилна централна власт, която да поддържа външния и вътрешния ред на държавата, обществото и икономиката им — изложени на грабителските походи на руските князе и степните племена. (В резултат на тях столицата е преместена през 1360 г. в Казан.) Все пак българската държава играе значителна икономическа и политическа роля в Ордата.

През 1437 г. (според А. Ашняка — 1445 г.) Волжка България

възвръща независимостта си. Значително обаче по-слаба и по-малка отпреди, на нея не е съдено да съществува още дълго. От запад се поява нов завоевател — Великото московско княжество, което през втората половина на XV и началото на XVI в. довежда докрай обединението на Русия и насочва нейните сили към външна експанзия. Според Халиков в периода 1461—1552 г. са проведени повече от 25 похода на изток срещу държавата на волжките българи. През 1552 г. цар Иван IV Грозни превзема столицата Казан; окончателното покоряване на България приключва обаче чак през 1584 г. Образованите при разпадането на Златната орда други държави (с основно население от българи) — Астраханското и Сибирското ханство, също са завладени до края на XVI в.

Завладяването на земите на българите от Волга, Урал и Сибир дава на Русия огромните им ресурси и отваря пред нея пътя към понататъшната експанзия на изток и юг, издига я като велика сила. Както обаче отбелязва и проф. Халиков в книгата си „500 руски фамилии от българо-татарски произход“, това поставя цялостното развитие на руската икономика и общество на погрешен — екстензивен път, който и досега не е преодолян напълно въпреки редицата мащабни опити за това — при Петър I, при Екатерина II, най-големият — при комунистическия режим на бившия СССР. Това неизбежно влече със себе си отрицателни последици — дестабилизация както пряко в икономическо отношение, така и в обществено и политическо — за района, за Русия и за целия свят. Нейните симптоми вече се проявяват. Този процес не може да бъде възпрян с методите на брутални социални и национални репресии, каквито са провеждани от самодържавния царски и от комунистическия режим спрямо потомците на сребърните българи и другите народи на Русия и бившия СССР. Необходимо е да се отиде към корена на проблема, да се започне от основите на икономическото и общественото устройство. А там ролята на първостроители изпълняват волжките българи.

Икономиката и обществото

Ролята и целта на икономиката спрямо обществото по принцип е да задоволява неговите материални (а и редица нематериални) потребности. По този начин тя пряко поддържа съществуването му. Без съмнение обаче икономиката изпълнява и още една роля спрямо него —

поддържа интегритета му, споява го. Неслучайно икономическото единство е първият опорен стълб на държавното единство, макар да не е единственият. Ако се съди по това, което историята им свидетелства, сребърните българи добре са разбирали тези принципи и са ги прилагали на дело в обществено-икономическия си живот.

„Светът се крепи на ръцете на земеделеца“, гласи една френска поговорка. Човекът изобщо — а оттам и обществото — не може да съществува без помощта на елементарно необходимите средства за препитание — храна и облекло. На тази основа се развива и първата група стопански дейности на човека. Чак след тях идват останалите стопански и други дейности и фактори, които поддържат съществуването на обществото.

Към дейностите от първия вид принадлежат тези на селското стопанство — земеделие и скотовъдство, лов и събирачество. Всички те са добре развити във Волжка България — на основата на богатите природни ресурси.

В противовес на общата представа за древните българи като типичен номадски народ земеделието при тях е добре развито. Те отглеждат пшеница, просо, ечемик (за което свидетелства Ибн Фадлан); познават над 30 типа зърнени храни. През 1220 г. руските земи, заплашени от глад, се снабдяват именно от Волжка България със зърно (както посочва А. Х. Халиков). Предвид огромните територии в района, неподходящи за земеделие поради особеностите на климата, релефа и т.н., широка е основата на другия главен поминък — скотовъдството. Отглеждат се различни породи едър и дребен рогат добитък, коне, камили; развъждат се пчели. Освен храна (месо, мляко, мед) този поминък доставя и суровини (вълна, кожи) за много занаяти, както и бойни коне за армията, товарни и теглитни животни. Обширните гори на района са изключително богати на различни видове дивеч, а реките — на риба (така е дори сега); те дават (и сега) отлични възможности за развиване на лова и риболова, осигуряващи ценни кожи, рибено масло и рибен клей (лепило), а също и храна.

Развитието на всички тези дейности поощрява занаятите и търговията. Тук се крие част от обяснението за високия стопански просперитет на обществото и държавата на сребърните българи. През Средновековието изобщо занаятите и търговията представляват може би най-перспективните стопански дейности — понеже извличаните печалби (най-вече при подходящи условия) са най-големи, особено от търго-

вията, която и днес има точно същото значение. Много важен стимулиращ фактор представлява също изключително изгодното географско положение: Волжка България контролирала множество важни търговски пътища.

Развитието на занаятите и търговията допринася за растежа на градовете, които са техни центрове. (Арабските и европейските източници изрично свидетелстват, че България е страна на градовете — отново в противовес на становището, че древните българи са типично номадски народ.) Археологическите находки разкриват съществуването на повече от 40 големи градове-крепости на територията на Волжка България (според А. Ашняка те са повече от 200), като много от тях съществуват и сега (а някои дори представляват агломерации с население над 1 млн. души): Биляр, Болгар, Нур-Сувар, Банджа (които са най-големите търговски центрове), Учел (Казан), Самар (дн. Самара), Саратау (дн. Саратов), Саръчин (дн. Волгоград), Уфа, Омек (днес Омск) и много други. В Болгар е организиран монетен двор, който заедно с митницата там запазва своето значение чак до XIV в. — градът е един от големите центрове на международната търговия, както и на занаятите.

Едни от занаятите, с които волжките българи са известни, са леярството и ковачеството. За развитието им допринасят богатите рудни находища в Урал. Българите познават чугуна и го донасят в Европа цяло хилядолетие, преди да го открият там. Продукцията на българските майстори-оръжейници е известна и търсена. Археологическите находки дават чудесни образци на мечове, саби, копия, накрайници на стрели, брони и защитно снаряжение, както пишат и нашите изследователи д-р М. Димитров и В. Илиев. Кожените изделия — дрехи, обувки, колчани (от овча и говежда кожа), юфтът „Ал Българи“ (от телешка кожа), са също много известни, последният — из цяла Европа и Азия. Открити са около 20 вида керамика, която е стандартизирана и при която се наблюдава най-силно влияние на хорезъмските елементи. Развито е и производството на скъпи ювелирни изделия, които са представени в находките също с великолепни образци. (М. Димитров допълва, че изброеното представлява нищожна част от археологическите находки.)

Търговията, особено външната, се радва на изключително развитие през целия период на съществуване на Волжка България. Държавата на сребърните българи поддържа традиционни връзки в това

отношение с много страни. Освен до преките им съседи (руските княжества, Византия, Хорезъм) български стоки достигат до Месопотамия, Египет, Индия, Китай, скандинавските страни, Западна Европа. Особено търсена експортна стока са кожата от диви животни, от които най-ценени са тези от черна лисица и собол. Волжка България е един от най-големите им износители през X—XIII в. (дори може би най-големият). Наред с това се изнасят оръжия, кожени и ювелирни изделия, рибен клей и други занаятчийски произведения. Кръстопътното географско положение на българската държава благоприятства и за развитието на посредническата търговия.

Основните търговски пътища са големите плавателни реки, на първо място — Волга (Идел). Чрез нея на запад българската държава се свързва с руските княжества, Средна, Северна и Западна Европа. На юг по Волга и Дон през Азовско и Черно море българските стоки достигат Константинопол, а през Каспийско море — до Северна Персия (Хорасан). На север по реките Кама и Печора през Баренцево море се води търговия със скандинавските страни и Западна Европа — чак до втората половина на XIII в., когато разбойническите нападения на пришълци от Новгород (т.нар. ушкуйники) откъсват северните области от България и тази търговия става невъзможна.

Пътища има и по суша. Проф. Халиков пише, че между градовете Киев и Болгар съществува път, който се използва чак до завладяването на българските земи от Русия. От северното каспийско крайбрежие се отделя път, който минава покрай Аралско море към Хорезъм в Средна Азия, където достига до трасето на известния „път на коприната“.

Приходите от търговията съставляват основно перо в общите приходи на Волжка България. Затова най-далновидните и мъдри български държавници всячески се стремят да я поощряват, виждайки в нея основа на разцвета на държавата и на благоденствието на обществото. В това отношение особено се проявяват кан Алмуш Джаафар и неговият държавен секретар Микаил Башу ибн Шемс Тебир (на него принадлежи и заслугата за основаването на монетния двор в Болгар; провел и преброяване на населението), както и кан Талиб Мумин. Поначално държавата се стреми да не товари поданиците си с непосилни задължения, макар че често се наблюдава и обратното. Изобщо във финансовата политика на нейните управници се наблюдава трезв рационализъм, който е рядък случай за ранното Средновековие и

може да послужи за пример и днес. Както свидетелстват Ибн Фадлан и „Джагфар тарихъ“, при кан Алмуш данъчните задължения на всеки поданик — глава на семейство, се оценяват със стойността само на една кожа от самур — това съдейства за повишаване благосъстоянието на населението. Още едно признание за това благосъстояние виждаме в руските летописи — когато великият киевски княз Владимир напада Волжка България, пленниците, които той залавя, са така добре облечени и обути, че той бърза да ги пусне и да склучи мир с българите, защото проумява, че трудно може да подчини и контролира такава богата страна. От данъци са освободени приближените на кана — които са аналог на „хранените хора“ в Дунавска България. Езичниците-тангриани плащат по-високи данъци, както ни съобщава „Джагфар тарихъ“.

Държавната политика подпомагала не само икономиката, но и други сфери, които са важни за поддържане интегритета на древнобългарското общество — на първо място образованието, науката и религията. Много от кановете поощряват изграждането на джамии и медресета. Като резултат страната на сребърните българи се превръща в един от най-значителните културни и религиозни центрове на ислямския, а и на останалия свят.

Във Волжка България на голяма почит се радват науката и образованието, както пише д-р М. Димитров. Ред български учени със световна известност създават трудове по история, астрономия, фармация: Ахмед ал Булгари, Якуби ибн Нигмани, Абу-г-Гали Хамид ибн Индриси ал-Булгари, Хасан ал Булгари, Бахши Иман, Гаази Барадж и др. Особено внимание се отделя на историята като хранител на народната памет. Големи заслуги в това отношение има споменатият по-горе Микаил Бащу ибн Шемс Тебир. Той успява да приведе в точен слог древнобългарските легенди, които описва подробно в своето поетично произведение „Шан къзь дастанъ“ („Легенда за дъщерята на хана“), полагайки началото на древнобългарската историопис. Прави още много: основа 222 училища за българските деца; подготвя и държавната хералдика. Той е и един от най-ревностните разпространители на исляма сред сребърните българи.

Монолитността на обществото на волжко-камските българи до голяма степен се оформя и под въздействието на още един фактор — мюсюлманската религия. Сред българските народностни масиви тя прониква още през VIII в. — при арабските походи в Кавказ, и постепен-

но привлича нови и нови последователи. Безспорно това е една от причините, които карат кан Алмуш Джаафар да я наложи като официална религия, макар че това е преди всичко политически ход от негова страна. Това много напомня за съответния пример от нашата собствена история — приемането на християнството в Дунавска България при княз Борис-Михаил. За разлика от този случай във Волжка България новата религия се налага постепенно и без големи и кървави насилия; векове наред след това в границите на държавата на сребърните българи има значителен брой езичници-тангриани, а бог Тангра и досега е почитан при казанските българи-мюсюлмани. Запазват се редица стари обичаи, иначе несъвместими с ислямския морал и начин на мислене — като общото къпане на мъже и жени голи в реки и езера, без да блудстват, пиенето на вино, жените ходели без фередже и т. н. Древнобългарското общество се оказва отворено към света и добър приемник на нови идеи, а същевременно и добър пазител на традициите си, които съумява да съчетае с новото. Това представлява забележителен пример и днес — особено с оглед положението, което районът на някогашната велика българска държава заема в Русия, а оттам — в света.

Част от Русия

Какво е днес мястото на този район в руската икономика, общество, политика, в руската действителност?

Както е описано по-горе, по самите си естествени дадености (географско положение и природни ресурси) той неизбежно заема централно място във всички тези сфери — понеже представлява неотделима основна част от така изградения руски социално-икономически модел и на Русия като държава. Без тази част в подобно състояние те не биха могли да съществуват. Но районът представлява и нещо повече от тези естествени дадености — те са само основата, едно поле на човешката дейност, която изисква влагане и на интелектуалния, т. е. на човешкия, елемент. Този елемент също представлява част от руския модел и именно неговата роля се подценява и пренебрегва. И тъй като моделът представлява една грамадна система (от подсистеми) — и като всяка система представлява едно цяло от *взаимосвързани* компоненти — подобно въздействие (както изобщо всяко въздействие) върху един от компонентите се отразява и на всички останали, на цялата система. С две думи, моделът страда.

В какво по-точно се състои неправилният, екстензивният, едностранчивият уклон в развитието на икономиката и обществото? Икономическото единство (а оттам и монолитността на обществото) не означава просто механична връзка на частите на цялото: в дадения случай — на отделните райони на Русия. За икономиката това означава връзка на *взаимната* изгода, която отделните райони получават от свързването си в цялото. Екстензивният път на развитие означава, че техните ресурси (от всякакъв вид, който е от значение за икономиката, включително човешки ресурси) не се използват по адекватен начин и в тяхна полза, или пък че просто се разхищават. А въпросният район притежава огромна част от общия сбор на руските ресурси.

Териториите на загиналата българска държава включват пет от най-богатите с природни ресурси икономически райони на Русия. Само находищата на нефт и природен газ осигуряват почти цялото съответно производство на РФ и задоволяват напълно не само нейните нужди, но и тези на ред страни от Централна и Източна Европа (включително нашата). Общо петте района имат решаващо участие в общия сбор на мощностите и производството на тежката и редица отрасли на леката промишленост на Русия, както и в обработваемите площи и производството на селското стопанство. Но те не само че нямат решаващ глас при определянето на своето развитие (което поне формално се определя от центъра — Москва), но и пряко страдат от това — редица техни покрайнини фактически не са напреднали в своето развитие от времето на присъединяването им към Русия (особено на изток).

Огромна част от руския обществен, икономически, културен и политически елит от векове, а и днес води произхода си от въпросния огромен район. Този процес на инфилтрация е започнал още по време на съществуването на Волжка България, както доказва и най-меродавният неин изследовател проф. А. Х. Халиков. А по време на царския и особено на комунистическия режим е извършван десетилетия наред истински погром върху националността, културата и идентичността на волжките българи — отнето им е при сталинския режим дори правото сами да се наричат със собственото си народноимено; дори днес при прогласеното от чл. 26, ал. 1 на конституцията на РФ такова право се създават пречки за неговото упражняване.

Всичко това е само единичен пример на общото състояние на руския социално-икономически модел, изобилстващ от подобни пара-

докси. Симптомите на криза и разпад на системата са вече факт и кризата в Чечня представлява само един по-фрапиращ пример. А днес на ред са процеси като глобализацията и подема на радикалния краен ислямизъм, чието влияние може да доведе до непредсказуеми последици за района, Русия и целия световен ред. Това не означава непременно, че Русия седи върху бомба със закъснител, но е най-малкото от неин национален интерес да реформира и оздрави основно системата на икономиката и обществото си — като даде полагащите им се шансове и на наследниците на сребърните българи.

Какви са изводите, които ние, техните сънародници, можем да направим?

Като част от Европа и света ние неизбежно трябва да се съобразяваме с конюнктурата на тяхното развитие. За да можем да направим правилния избор, ние трябва да познаваме определящите фактори. Районът на старата Волжка България и неговите обитатели, между които има много наши сънародници, е такъв фактор (и ние дори пряко се влияем от него в икономическо отношение, както бе изтъкнато по-горе). Затова би трябвало да се засилят контактите на всякакво ниво. На дипломатическо — като се открие такова представителство в района. На икономическо — например чрез въвеждане на преференциални квоти за внос и износ на стоки. На културно — чрез организиране на общи научни симпозиуми и конференции по съответни теми и други общи мероприятия. На образователно — например чрез предоставяне квоти за обучение на студенти в български ВУЗ. Добре би било цялата тази дейност да се координира от определен за целта орган с оглед оптималността.

Изучаването на този район е необходимо и заради самите нас — за да опознаем себе си като народ, да се поучим от опита и така да станем по-силни... или поне за да не повтаряме грешките от миналото.

Литература

- Ашняки, А.* Българите башкири през вековете и днес. С., Светлик, 1998.
Бахши, И. Джагфар тарихы. Свод булгарских летописей, том I. С., Огледало, 2001.
Бакалов, Г. История на средните векове. Учебник за IX клас на НГДЕК. С., Просвета, 1991.
Българите — атлас. С., Тангра ТанНакРа — Общобългарска фондация, 2001.

- Димитров, М.* Древната българска цивилизация. С., Тангра ТанНакРа — Общобългарска фондация, 2000.
- Дойков, В., А. Дерменджиев.* Европа. Стопанска география. С., Парнас, 2000.
- Заимова, Р.* Арабски извори за българите. С., Тангра ТанНакРа — Общобългарска фондация“, 2000.
- Костов, Г.* Погребението на хан Аспарух в светлината на археологическите данни. С., Легиста-Костова, 1998.
- Микаил Бащу ибн Шемс Тебир.* Сказание за дъщерята на хана: епосът на прабългарите — 882 г. С., Агато, 1997.
- Халиков, А. Х.* 500 руски фамилии от българо-татарски произход. С., 1993.
- Халиков, А. Х., В. Илиев.* Волго-Камските българи. С., 2000.
- Machinder, H. S.* Democratic Ideals and Reality. A Study of the Politics of Reconstructions, N.Y., 1919.
- Machinder, H. S.* The Geographical Pivot of History. — Geogr. Journal, 23, 1904, 421—431.
- Machinder, H. S.* The Round World and the Winning of Peace. — Foreign Affairs, July 1943, 595—605.

Втори раздел

ЗАКОНОДАТЕЛНА УРЕДБА НА СТОПАНСКАТА ДЕЙНОСТ

Желанието на националните икономики на редица по-малки държави да станат част от голямото европейско семейство ги поставя пред изпитание. Правната рамка, която регламентира стопанските отношения, е изправена пред трудната задача да осигури просперитет, да се справи с новите тенденции и да осигури защита от агресивната политика на конкуренцията. Динамичните процеси в стопанския сектор, наложени от новите типове отношения, доведоха до коренни промени в законодателството. Наред с положителните черти се появиха и много отрицателни явления. Изработената с трескава бързина нова законодателна уредба невинаги отразява адекватно съществуващите положения. Законодателят невинаги успява да откликне своевременно на новите тенденции, да даде защита от злоупотреби и да гарантира безпрепятствено развитие на бизнеса. Едновременно с това законодателството трябва да отговаря на местните особености и да бъде съобразено със световните тенденции. Националните граници все повече се размиват, глобализацията на стопанските отношения налага на националните законодателства да се съобразяват със световните и в частност с европейските стандарти. Всичко това налага добре премерена стопанска политика, която да защитава националното стопанство и да го отваря към световното.

Станислав Синадински
(13.03.1976—08.09.2001)

Един многообещаващ млад човек, който вече не е сред нас. Талантлив, ерудиран, добре образован, завършил с отличие Националната гимназия за древни езици и култури „Константин Кирил Философ“, владееше няколко езика, правеше отлично впечатление със стила си на изказ и поведение. Беше от онези млади интелектуалци, които се отнасят с подчертано уважение и предпочитание към англосаксонския тип демокрация.

Уви, уроците на живота и смъртта са понякога твърде парадоксални. Станислав Синадински бе убит намясто при катастрофа, причинена именно от американски гражданин, шофиращ по магистрала „Тракия“ в пияно състояние с твърде висока скорост. Дипломиралият се вече с отличен успех (5,84 от семестриалните и 6,00 от държавните изпити) в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“ млад юрист го е придружавал в колата, за да му превежда от английски език по време на редовната си военна служба.

Ст. Синадински остави след себе си двама сломени родители, приятели и колеги, жестоко оскърбени както от американската система на демокрация (осигурила още на другия ден след престъплението изтегляне от страната на своя гражданин — агент към тяхното Министерство на правосъдието), така и от българското правосъдие — неосигурило справедливост и уважение към паметта на един млад юрист с прекършен живот и бъдеще, което би било предназначено за служене именно на същото това правосъдие.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДЕЙСТВАЩОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО, РЕГЛАМЕНТИРАЩО СТОПАНСКАТА ДЕЙНОСТ В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Станислав Синадински

фак. № 53832, V курс, уч. 1999/2000 г.

Комплексното и полиаспектно анализиране на проблема за презентиране на общата характеристика на действащото законодателство, регламентиращо стопанската дейност в страната, изисква на първо място да се детерминират базисните положения и принципи, върху които се изгражда и развива релацията държава — икономически сектор. В тази насока следва да се отбележи, че в пазарното стопанство ресурсите се разпределят в зависимост от търсенето и предлагането. Този механизъм води до най-ефективни стопански резултати. В своето действие обаче пазарът поражда някои дефекти или просто механизмът на неговото ефективно въздействие не може да се задвижи. Това е наложило държавата да се намеси в определени стопански и социални дейности в обществото. В тази си роля държавата защитава правото на собственост и конкуренцията като основополагащи принципи на пазарната система. Тя коригира негативите на пазара или компенсира липсата на частна инициатива в дейности с обществена значимост.

Държавата като институционализирана парадигма, подпомага социалните групи в затруднено положение. За всички тези дейности тя първо приема закони, които регламентират нейните икономически и социални отговорности; второ, създава институции, които да се грижат за тяхното изпълнение, и трето, концентрира в свои ръце ресурси, чрез които да финансира разнообразните си ангажменти. Оттук могат да бъдат дефинирани и икономическите функции на държавата:

- по разпределение на оскъдните стопански и природни ресурси;
- по разпределение на доходите и богатствата;
- по стабилизиране на равнището на стопанската активност или т. нар. макроикономическа функция;
- по регулиране на частната стопанска дейност.

Целта е да се осигури повече благоденствие в обществото в сравнение с действието на пазарните сили, като в конкретен аспект това

се осъществява чрез нормативни актове, които регламентират регулацията; органи, които да реализират регулативната политика, и органи, които да контролират тази дейност.

За да се достигне обаче до това изчистено и универсализирано перформатирано концептуално виждане за съвременните икономически процеси и мястото на държавата в тях, теорията и практиката преминават през сложен и труден път на насочване в едни или други посоки. Така идеите на представителите на *класическите либерални теории* за стопанската дейност възвеличават възможностите на пазара като уникален и перфектен регулатор и отричат по най-категоричен начин каквато и да било намеса на държавата в икономиката, като ѝ отреждат място на пасивен наблюдател и регистратор на протичащите без нейно участие процеси. С настъпването на отрицателни нива на естествения икономически цикъл и наличието на сериозни обществено-политически катаклизми до първата половина на XX в. тези виждания започват да губят позиции и привърженици и да се изместват от *Кейнсианската концепция* за новата роля на държавата като регулатор на макроикономическите агрегати в стопанството, което довежда до ефективно развитие на частния сектор и нарастване на общественото благоденствие. Отрицателните страни на това вмешателство на държавата са свързани с мащабите на интервенцията и в икономическата теория възникват групите на *генетичната критика*, привържениците на която смятат, че всяка намеса влошава резултатите от автономното действие на пазара, и *емпиричната критика*, според която държавата не е намерила и не може да осъществява реално ефективна интервенция. Като общ извод обаче може да се посочи, че с оглед на съвременните тенденции в икономическото развитие на глобализацията се и интегриращ се пазар се оформя като водещо мнение, че държавата в пазарното стопанство има подчинено място и роля. Тя само коригира, допълва и обогатява действието на пазара, а не го измества. В такава насока следва да се развива и трансформиращата се българска стопанска система, включително и нормотворческата, конститутивната и надзорната функция на държавата, които са обект на настоящото изследване.

Осъществената базисна презентация на анализирания проблем от икономико-социална гледна точка трябва да бъде реализирана и от страна на поставящите се чисто юридически въпроси с оглед насочване на вниманието към общата характеристика на действащото законо-

дателство в областта на стопанската дейност в страната. Подходът, който е необходимо да бъде следван при извършването на настоящия анализ, е изследване на отделната законова регламентация на стопанската дейност и нейното текстуално идентифициране и реализиране в конкретен нормативен акт. По този начин ще се постигне и известно систематично конструиране на темата с оглед дефиниране на основните обществени отношения, трансформирани от позитивно-правния ред в правни такива, като обекти на правно регулиране от съответните юридически актове.

На първо място като обобщена постановка може да се посочи, че принципните основи на законодателното изграждане на стопанската активност в България и мястото на държавата в тази дейност се детерминират от четири вида взаимодействия и връзки.

Свободен режим — тук държавата дава пълна автономност на икономическите субекти да реализират своето пазарно поведение и осъществяването на тяхната дейност не е съпроводено от наличие на някакви формални допълнителни изисквания — например едно лице, което извършва търговска дейност, без да е регистрирано по реда на *Търговския закон*, но фактически е образувало предприятие, което по предмет и обем изисква неговите дела да се водят по търговски начин — чл. 1, ал. 3 от *Търговския закон*.

Регистрационен режим — тук държавата чрез свои компетентни органи, принадлежащи най-често към съдебната власт, но понякога и чрез органи на изпълнителната власт или местното самоуправление, извършва определена дейност при условията на обвързана компетентност и проверява само законосъобразността на реализираните юридически факти, без да може да се намесва по друг начин в започването, развитието и прекратяването на стопанската дейност на съответния субект, например нормата на чл. 3, ал. 1 от *Валутния закон*, която предвижда задължение за всяко лице, което извършва сделки като обменно бюро, да се регистрира в Министерството на финансите в 14-дневен срок от започване на дейността си.

Лицензионен режим — тук държавата чрез свои компетентни органи, но само от системата на изпълнителната власт, действащи или в условията на обвързана компетентност или при оперативна самостоятелност, участва пряко в реализирането на сложния, хетерогенен фактически състав, чиито правни последици са възможността за осъществяване на съответната стопанска дейност от правния субект,

например разпоредбата на чл. 43, ал. 4 от *Закона за застраховането*, която въвежда необходимостта от получаване на разрешение от Дирекцията за застрахователен надзор за извършване дейността на застрахователния брокер.

Концесионен режим — тук държавата, респективно общината, участва като субект по едно частноправно отношение, възникнало от договор за концесия и имащо за съдържание отдаване на права на търговец за осъществяване на стопанска дейност, свързана с публичната държавна или общинска собственост, както и с регламентиран държавен монопол, например според чл. 47, ал. 1 от *Закона за водите* бутилирането на натурална минерална вода от находища, изключителна държавна собственост, се осъществява чрез концесия за водоползване на тези води.

Тази полиаспектна и комплексна презентация трябва да бъде конкретизирана перформатирана чрез анализиране на текстуалните идентификации на посочените теоретични постановки. Като фундаментален и основополагащ акт за стопанската дейност на най-широк кръг правни и икономически субекти може да се посочи *Търговският закон*. Той дава рамката за дейността на повечето пазарни агенти — търговци. Общият режим, към който е ориентирана системата на цитирания нормативен акт, е регистрационният. Компетентен орган е окръжният съд, който се обозначава като регистърен съд и пред него се реализира цялото охранително регистърно производство, което довежда до вписване на съответния търговец в търговския регистър. Правните последици от това са възникването във формален план на общата търговскоправна правоспособност. За осъществяването на редица стопански дейности обаче това не е достатъчно, защото държавата, защитавайки обществения интерес, е преценила, че се изискват и публичноправни юридически факти, за да се даде възможност на това лице да участва пълноценно в икономическия живот. Тези дейности са обект на регулиране от множество нормативни актове, които ще бъдат анализирани по-нататък.

На първо място като такава дейност с особена обществена и стопанска значимост може да се посочи *публичното предлагане на ценни книжа*. В условията на модерното пазарно стопанство първичният и вторичният капиталов пазар са гръбнакът на всяка добре работеща икономическа система и оттук грижата на държавата трябва да бъде насочена към създаване на работещи правила за тези високотехноло-

гизирани, интегрирани и глобализирани пазари, към защита на интересите на участниците и потребителите и към надзор върху целия процес. Неслучайно и *Законът за публичното предлагане на ценни книжа* в чл. 1, ал. 2 определя целите си като осигуряване на защита на инвеститорите и създаването на условия за развитието на открит и ефективен капиталов пазар в страната. За изпълнение на тези цели държавата е създала механизми за контрол върху тази специфична дейност. Компетентен орган в тази област е Държавната комисия по ценни книжа. Тя е и административният орган, който осъществява лицензионния режим, на който е подложено функционирането на пазарите на ценни книжа. Така според чл. 20, ал. 5 от закона, за да може да се осъществява дейност като фондова борса, на съответното акционерно дружество следва да се даде разрешение от Държавната комисия по ценни книжа. Организирането на неофициален пазар на такива финансови инструменти става само след получаване отново на разрешение от компетентния орган от фондовата борса или от акционерното дружество, в което акционери са само инвестиционни посредници. Лицата, желаещи да работят като инвестиционни посредници, също са подложени на лицензионен режим. Осъществяването на дейности, свързани с ценните книжа от инвестиционни дружества и от управляващи дружества, е съпроводено от императивното изискване за наличие на разрешение от Държавната комисия по ценни книжа.

В заключение — тази специфична стопанска дейност е подложена изцяло на лицензионен режим и строг държавен надзор над участниците в пазарните процеси, което е оправдано с оглед на значимостта на дейността за стабилитета и просперитета на икономическата система на страната. В подобен аспект законодателят е регламентирал и осъществяваната банкова стопанска инициатива. *Законът за банките* разпорежда въвеждането на лицензионен режим. Член 11, ал. 1 предвижда, че за извършването на банкова дейност се изисква писмено разрешение, издадено от Централната банка, т. е. създава се необходимостта от издаване на индивидуален административен акт от страна на компетентен орган, който представлява публичноправен юридически факт от хетерогенния фактически състав на придобиване на специална търговска правоспособност от съответния субект. Подобна на обществената значимост на банковата дейност за цялостния пазарен механизъм е и застраховането. Затова и в *Закона за застраховането* се предвижда също лицензионен режим за лицата, които се обознача-

ват като застрахователи — акционерни дружества, взаимозастрахователни кооперации или клонове на чуждестранни застрахователи.

Производството по закона за получаване на разрешение дори е двуфазно и се реализира първо пред Дирекцията по застрахователен надзор и след това започва същинската процедура пред компетентния орган — Националният съвет по застраховане, който дава разрешенията — чл. 25 от Закона за застраховането. Законодателят е преценил, че дори и за извършването на посредничество за сключване и изпълнение на застрахователни договори е необходимо получаването на разрешение от Дирекцията за застрахователен надзор — чл. 43, ал. 4.

Стабилитетът на икономиката на страната е пряка последица от сигурността във валутния оборот и сделките с такива ценности. Въпреки това държавата е предоставила максимална свобода на стопанските агенти в тази област — чл. 2, ал. 1 от *Валутния закон*, и само като изключение се прилага регистрационен или лицензионен режим.

Регистрация в Министерството на финансите се извършва за лицата, осъществяващи сделки като обменно бюро, както и лицата, които не са търговци и извършват добиване, преработване и сделки с благородни метали и скъпоценни камъни по занятие. Лицензионен режим пък е предвиден по чл. 3, ал. 3 от Валутния закон за лицата, реализиращи дейност като финансова къща, като компетентен орган е Българската народна банка.

Законът за стоковите борси и тържищата, имащ за предмет правно регулиране на публичноправните отношения по организиране и контрол на институционализирания пазар на хранителни продукти и животни, въвежда надежден държавен контрол върху тази дейност с оглед защита на интересите на широките кръгове потребители и на обществото като цяло. Член 14, ал. 1 от закона регламентира необходимостта от издаване на писмено разрешение от Комисията по стокови борси и тържища за създаване и извършване на дейност като стокова борса и стоково тържище. Лицензионен режим е предвиден и за брокера, който е физическо лице, сключващо сделки на борсата от името на член на организирания пазар и притежаващо разрешение, издадено от Комисията — чл. 38, във връзка с чл. 40, т. 2 от цитирания нормативен акт.

Икономическите и социалните отговорности на държавата и свързаните с тях функции по стабилизиране на равнището на стопанската активност и по регулиране на частната пазарна дейност се реализират

в пълна степен в *протекционистичния* подход към селскостопанската активност и кореспондиращата ѝ търговска дейност. Такъв е и подходът в законодателната материя, уреждаща отношенията в такава специфична и социално значима област като тютюнопроизводството и търговията с тютюневи изделия. Член 11, ал. 1 от *Закона за тютюна и тютюневите изделия* постановява, че изкупуването на тютюна се извършва от лица, получили разрешение от министъра на финансите. Аналогична е и разпоредбата на чл. 21, ал. 1 относно необходимостта от издаване на лиценз за промишлена обработка на тютюни от министъра на финансите. Член 24 пък въвежда също лицензионен режим за производството на тютюневи изделия от търговски дружества и кооперации, разполагащи с технически и технологични възможности за осъществяване на пълен производствен процес. Самата търговска дейност с обработени тютюни и изделия от тях се извършва при предоставяне на разрешения от компетентни органи.

По-облекчен режим е въведен за производството и търговията с храни със *Закона за храните*. Принципно нормативният акт въвежда свободна система на стопанска дейност в тази област, като само предприятията, производители на храни, се регистрират в Министерството на промишлеността — чл. 12, ал. 1 от *Закона за храните*. Подобни грижи се полагат за съхраняване на здравето и на животните и чрез свои компетентни органи държавата осъществява контрол върху производството и търговията с продукти или вещества, предназначени за храна на животните. Член 10 от *Закона за фуражите* съдържа разпоредби в тази насока и възлага задължения за всички физически и юридически лица, извършващи подобна дейност, да се регистрират в Министерството на земеделието и горите. Протекционистичната държавна политика в областта на селскостопанското производство се осъществява особено активно в областта на съхранението и търговията със зърно. Дейността по съхранение на зърното е по своята същност търговска дейност, но за да може да се реализира от икономическите субекти, освен формалното си търговско качество те трябва да притежават и лиценз за публични складове на зърно и зърнохранилища, издаден от министъра на земеделието и горите по предложение на Националната служба по зърното — чл. 11 от *Закона за съхранение и търговия със зърно*. По-облекченият регистрационен режим пък е въведен за осъществяването на търговски сделки с обект зърно.

Изключително модерен и отразяващ последните достижения на

европейската правна и стопанска система е подходът на законодателя по регулиране на икономическата дейност в лозарството, производството и търговията с вино и спиртни напитки. *Законът за виното и спиртните напитки* е изграден върху хармонизационната концепция за участие на частноправни субекти в държавната дейност. Така държавата трансферира свои публични правомощия, като ги отделя от своя империум и ги предоставя на съсловни организации, придобиващи някои властнически компетенции. В тази насока е и разпоредбата на чл. 40, ал. 1 от закона, даваща право на Националната лозаро-винарска камара да реализира административната процедура по регистрационния режим, на който са подложени физическите и юридическите лица, произвеждащи винен сорт грозде или вино. Производството на спирт, дестилати и спиртни напитки обаче е подчинено на лицензионен режим — чл. 40, ал. 3 предвижда издаване на лиценз за това от министъра на промишлеността. Органът на изпълнителната власт на общинско ниво — кметът на общината, пък има правомощия по лицензирането на субектите, занимаващи се с търговия на едро с вино и спиртни напитки и на стационарните обекти за търговия на дребно с посочените продукти — чл. 40, ал. 5 и 6 от Закона за виното и спиртните напитки.

Особено рестриктивни и специфични са и законодателните решения относно стопанската дейност в страната и външнотърговският режим с обект наркотични вещества и прекурсори. Тези особени характеристики се свързват с необходимостта от осъществяване на пълен и цялостен контрол върху тази дейност поради важноста ѝ за живота и здравето на гражданите и значителното ѝ криминогенно действие. Затова и *Законът за контрол върху наркотичните вещества и прекурсорите* съдържа редица норми, които въвеждат лицензионен режим относно производството, преработването, съхраняването и търговията в страната, вноса, износа и транзита на наркотични вещества и прекурсори. Компетентен държавен орган е министърът на здравеопазването или в определени случаи Междуведомствената комисия за контрол на прекурсорите.

Неразривно свързана с опазването на народното здраве е и стопанската дейност на търговците в областта на производството и търговията с лекарства, както и продажбата им на дребно в аптеките на хуманната медицина. *Законът за лекарствата и аптеките в хуманната медицина* и по-специално чл. 11, ал. 1 въвежда лицензионен

режим за производството на лекарства. Разрешението се дава от директора на Изпълнителната агенция по лекарствата. Член 54, ал. 1 от закона въвежда подобен режим и относно дейността по търговия на едро с лекарства — физическите и юридическите лица, занимаващи се с тази стопанска активност се нуждаят от разрешение, издавано от министъра на здравеопазването. Същият орган издава и лицензия за търговия на дребно с лекарствени средства в аптеки, докато продажбата им в дрогерии е подчинена само на регистрационен режим пред Изпълнителната агенция.

Твърде значително място в икономиката на страната притежава и заема туристическата индустрия, която може да се дефинира като стопанска дейност, насочена към създаването, предлагането и реализирането на стоки и услуги, формиращи туристическия продукт (чл. 3, ал. 1 от *Закона за туризма*). В тази насока са и усилията на държавата да създаде ефективна правна рамка, в която свободно да се осъществява частната инициатива в този бранш, както и да се регулират адекватно противоречивите интереси на предлагащите туристически услуги на техните потребители. Затова е твърде похвален подходът на законодателя към предоставяне и в тази област на публични права на представителните сдружения на лицата, заети в дейността, и минимален държавен надзор. Туристическата икономическа дейност като хотелиерство, ресторантьорство, туроператорство и туристическо агентство се осъществява от търговци въз основа на лиценз, издаден от министъра на търговията и туризма, т. е. въведен е разрешителният режим на упражняване на дейността.

Много от социалните функции, които поема държавата, са свързани с опазване правата и законните интереси на гражданите и хармонизирането им с насрещните интереси на стопанските субекти. В тази връзка са и отговорностите на държавата по съчетаване на насърчване на икономическата активност на определени групи пазарни участници и закрила от вредно въздействие на обществените нрави и морал. Такава специфична стопанска дейност е хазартната. *Законът за хазарта* въвежда един като цяло доста рестриктивен и сложен административен режим за осъществяването ѝ, подчинен на универсалното залагане на лицензионната система, компетентен орган по която е Държавната комисия по хазарта — чл. 4, във връзка с чл. 18, ал. 1, т. 1—3 от *Закона за хазарта*.

В осъществяването на транспортната стопанска дейност също

общественият интерес е застъпен особено много и затова регламентацията е поставена в режима на разрешителната система. *Законът за автомобилните превози* дефинира принципното положение за осъществяване на обществения превоз на пътници и товари само от превозвач, притежаващ лиценз, издаден от министъра на транспорта или упълномощени от него лица по предложение на Главна дирекция „Автомобилна администрация“. Разрешение не се изисква за лицата, извършващи превоз на товари с моторни превозни средства с товарносимост до 1,5 т или максимална допустима маса до 3,5 т. Таксиметровите превози на пътници пък според чл. 24, ал. 2 от закона са поставени на комплексен правно-административен режим — на първо място се изисква лиценз за превоз въобще, а на второ място е нужно и разрешение за таксиметров превоз от общината. Международните превози на пътници и товари от страна на български превозвачи се осъществява освен при наличието на лиценз още и при необходимостта от разрешително, когато такова се изисква по силата на международен договор, по който Република България е страна.

Определени категории дейности от стопанската активност на икономическите субекти са непосредствено свързани с националната сигурност и опазването на обществения ред в страната. Именно такава е и реализираната дейност, попадаща в приложното поле на *Закона за контрол над взривните вещества, огнестрелните оръжия и боеприпасите*. Според него производството, търговията, вносът и износът и транзитният пренос на взривни вещества, огнестрелни оръжия и боеприпаси се осъществяват от търговци, получили разрешение от Министерството на вътрешните работи.

Непосредствено свързана с националната сигурност е и стопанската дейност по използване на атомната енергия. За тази цел законодателят е установил в чл. 2, ал. 3 от *Закона за използване на ядрената енергия за мирни цели* държавен монопол върху производството на ядрен материал, търговията с него и използването на ядрените съоръжения. Затова и нормативният акт предвижда частноправните субекти да реализират икономическа активност в тази сфера само под формата на предоставяне на концесия, т. е. предвиден е най-тежкият режим на стопанска дейност. В ограничени случаи за извършване на съпътстващи дейности по използване на атомната енергия от физически и юридически лица законодателят е предвидил наличието на по-облекчения лицензионен режим.

На подобен режим са подложени и дейностите на правните субекти в областта на енергетиката. *Законът за енергетиката и енергийната ефективност* въвежда като общо правило разрешителния режим за осъществяването на всички реализации в този отрасъл, като предвижда издаването на индивидуални административни актове — разрешения и лицензи от компетентния държавен орган — Държавната комисия за енергийно регулиране. Лицензи се издават за: производство на електрична и/или топлинна енергия и природен газ; пренос и разпределение на електрична енергия, топлинна енергия и природен газ. Разрешения се издават за: изграждане на енергийни обекти за производство на електрическа и топлинна енергия; изграждане на топлопреносни и газопреносни мрежи; изграждане на електропроводи и газопроводи.

Функцията на държавата по разпределение на оскъдните стопански и природни ресурси е реализирана в конкретно нормативно текстуален план в *Закона за далекосъобщенията* и *Закона за радиото и телевизията*. В тези актове се въвежда лицензионен и свободен режим, като приоритет има първата система. Лицензите като индивидуални административни актове се издават от Държавната комисия по далекосъобщения и в определени случаи от Националния съвет за радио и телевизия и се свързват с даване на възможност на частноправните субекти да осъществяват такава стопанска дейност и да се ползват от този ограничен природен ресурс, върху който Република България има суверенитет. Разрешенията се дават за използване на радиочестотния спектър, за далекосъобщителни дейности и за радио- и телевизионна дейност.

Най-рестриктивният механизъм на осъществяване на стопанската дейност на икономическите субекти е концесионният. Той е приложим, когато се реализира икономическа активност от търговци за обекти, които са публична държавна собственост и в частност такива, които са изключителна държавна собственост. Член 18, ал. 1 от *Конституцията* и специалните закони — *Закон за водите*, *Закон за подземните богатства*, *Закон за горите*, *Закон за пътищата*, *Закон за защитените територии*, оформят цялостната законодателна парадигма за концептуалния подход на държавата в тази икономическа сфера и участието на частноправните субекти в нея.

В заключение — българската икономическа система и законодателното уреждане на стопанската инициатива е конструирана в резултат

и като потвърждение на желанието на страната ни да хармонизира и интегрира своя национален пазар и правна теория и практика с общоевропейските и световните принципи, концепции и достижения. Разбира се, настоящото състояние не е и не трябва да бъде константно, а е необходимо да се променя в посока на освобождаване на частната инициатива от административната опека, което ще доведе до даване на възможност за пълното и цялостно реализиране на пазарните сили и за саморегулация, но едновременно с това е задължително да се отчитат и социалните, и икономическите ангажименти на държавата, която трябва да насочи усилията си към конструиране на ефективни и надеждни надзорни механизми, осигуряващи защитата на конкуренцията, даване на свобода на стопанските субекти и гарантиране на обществения интерес.

Ползвано законодателство

- Търговски закон — Обн. ДВ, бр. 48 от 18.06.1991 г., изм. и доп. бр.114 от 30.12.1999 г. в сила от 31.01.2000 г.
- Валутен закон — Обн. ДВ, бр. 83 от 21.09.1999 г., в сила от 01.01.2000 г.
- Закон за застраховането — Обн. ДВ, бр. 86 от 11.10.1996 г., изм.и доп. бр. 88 от 08.10.1999 г.
- Закон за водите — Обн. ДВ, бр. 67 от 27.07.1999 г., в сила от 28.01.2000 г.
- Закон за публичното предлагане на ценни книжа — Обн. ДВ, бр.114 от 30.12.1999 г., в сила от 31.01.2000 г.
- Закон за банките — Обн. ДВ, бр. 52 от 01.07.1997 г., изм. и доп. бр. 114 от 30.12.1999 г., в сила от 31.01.2000 г.
- Закон за тютюна и тютюневите изделия — Обн. ДВ, бр.101 от 30.11.1993 г., изм. и доп. бр.33 от 21.04.2000 г.
- Закон за храните — Обн. ДВ, бр. 90 от 15.10.1999 г.
- Закон за фуражите — Обн. ДВ, бр. 82 от 17.09.1999 г.
- Закон за съхранение и търговия със зърно — Обн. ДВ, бр. 93 от 11.08.1998 г.
- Закон за виното и спиртните напитки — Обн. ДВ, бр. 86 от 01.10.1999 г., в сила от 02.01.2000 г.
- Закон за контрол върху наркотичните вещества и прекурсорите — Обн. ДВ, бр. 30 от 02.04.1999 г., в сила от 03.10.1999 г.
- Закон за лекарствата и аптеките в хуманната медицина — Обн. ДВ, бр. 36 от 18.04.1995 г., изм. и доп. бр.10 от 04.02.2000 г.
- Закон за туризма — Обн. ДВ, бр. 71 от 23.06.1998 г., в сила от 24.08.1998 г.
- Закон за хазарта — Обн. ДВ, бр. 51 от 04.06.1999 г., изм. и доп. бр.103 от 30.11.1999 г., в сила от 30.11.1999 г.
- Закон за автомобилните превози — Обн. ДВ, бр. 82 от 17.09.1999 г., в сила от 17.09.1999 г.

- Закон за контрол над взривните вещества, огнестрелните оръжия и боеприпасите — Обн. ДВ, бр.133 от 11.11.1998 г.
- Закон за използване на ядрената енергия за мирни цели — Обн. ДВ, бр. 79 от 11.10.1985 г.
- Закон за енергетиката и енергийната ефективност — Обн. ДВ, бр. 64 от 16.07.1999 г., изм., бр.1 от 04.01.2000 г.
- Закон за далекосъобщенията — Обн. ДВ, бр. 93 от 11.08.1998 г., изм. бр.10 от 04.02.2000 г.
- Закон за радиото и телевизията — Обн. ДВ, бр.138 от 24.11.1998г. , изм. бр. 81 от 14.09.1999 г., в сила от 15.12.1999 г.
- Закон за подземните богатства — Обн. ДВ, бр. 23 от 12.03.1999 г., изм. бр. 28 от 04.04.2000 г.
- Закон за горите — Обн. ДВ, бр.125 от 29.12.1997 г., изм. и доп. бр. 29 от 07.04.2000 г.
- Закон за пътищата — Обн. ДВ, бр. 26 от 29.03.2000 г.
- Закон за защитените територии — Обн. ДВ, бр.133 от 11.11.1998 г., изм. и доп. бр. 28 от 04.04.2000 г.

Христо Копаранов

фак. № 54899, III курс, уч. 2000/2001 г.

Увод

След промените, настъпили в България в края на 80-те години на XX в., безспорно съвременният път, модерната ориентация, е към пазарна икономика в един или друг неин модел. А пазарна икономика без свободно съревнование между пазарните субекти е немислима. Конкуренцията и свободната пазарна инициатива са в основата на едно пазарно стопанство. Това ясно е посочил и конституционният законодател. Свободното съревнование обаче не може да е самоцелно. Не следва то да се фетишизира за сметка на националните интереси и интересите на потребителите. Също така, за да е ефективно, то трябва и реално да е свободно, като не е достатъчно само едно формално равенство.

Юридическото средство за постигане на реално свободно и равноправно съревнование е *антимонополното право*. Традициите на България обаче в това отношение не са големи, макар преди социалистическото управление в страната да е имало законодателна уредба за подобни проблеми. Такива са например Закон за контрол върху картелите и монополните цени от 1931 г., както и Закон за индустрията от 1936 г. По време на социалистическото управление икономическият модел не е предполагал регламентация на отношенията, свързани с конкуренцията. Затова след демократичната промяна българският законодател трябваше тепърва да започва изграждането на системата на антимонополното право. По това време САЩ, а и Европа имат добри традиции. САЩ създават първия съвременен антимонополен закон — Акт Шърман — още през 1890 г. През 1914 г. е приет и законът Клейтън, а през 1950 г. — законът Селър и Кесроувър¹. Още поотдавнашни са традициите на Великобритания — през 1611 г. парламентът приема „Case of monopolies“². След Втората световна война в Европа доста активно се работи върху Competition Law.

В договора за създаване на Европейската икономическа общност също се съдържат редица правила за защита на конкуренцията. Още

през 1991 г. (преди дори да е приета новата Конституция) в България започва изграждане на антимонополното право. Интересни са въпросите: Какво е неговото място в цялата правна система? Какви са идеите и същността му? Как то оказва своето влияние и въздействие върху конкуренцията, а оттам и върху пазарната система? Настъпилите сериозни промени в законодателството поставят въпроса, доколко съвременно и правилно е уредена тази деликатна материя и доколко тя е в съзвучие с европейските и световните традиции, но също и със съвременните и модерните достижения на конкурентното и антимонополното право. Естествен е и въпросът в каква насока е развитието на българското антимонополно право.

Основни понятия

Когато се говори за антимонополното право като част от конкурентното право е необходимо да се изяснят някои основни понятия. Част от тях имат легална дефиниция, други — не.

Конкуренция. Не е общопризнато, че правото се нуждае от дефиниция на това понятие. Изказвани са мнения, че е въпрос на решение на законодателя кои отношения ще регулират в конкурентното право. Но все пак едно изясняване на това понятие по мое мнение не е излишно. За целта не може да не се изхожда от постиженията на икономическата наука, защото конкуренция е понятие на икономиката. Освен това макар ЗЗК (Закон за защита на конкуренцията, ДВ бр. 52 от 1998 г.) да използва това понятие, у нас то няма легална дефиниция. Най-общо под конкуренция се разбира „съперничество на дадено поприще между отделни лица, заинтересовани да постигнат една и съща цел“ [1, с.105]. Смята се, че конкуренцията може да е съвършена и несъвършена. *Съвършената конкуренция* е „пазарна структура, характеризираща се с голям брой малки фирми, с еднородност на продаваната продукция, свободен достъп до пазара и информацията“ [1, с. 107]. Почти нереално е да се мисли, че съвършена конкуренция може да съществува. Но въз основа на абстракцията съвършена конкуренция могат да се изградят модели, даващи добро обяснение за функционирането на реални пазари. При *несъвършената конкуренция* пък „фирмите, които диференцират продукта, са малко на брой. Трудно влизат и излизат в отрасъла и информацията е недостъпна“

[1, с. 117]. При нея се упражнява „пазарна власт“ — способност на даден субект да влияе върху цената на стоката.

По принцип, когато се говори за конкуренция, трябва да се има предвид, че двама или повече на брой могат да са както продавачите, така и купувачите. От съществено значение при предлагането на стоки е, че те са насочени към задоволяване на сходни потребности. От значение е и действието на тези субекти — за да има конкуренция, не трябва да се възпрепятства действието на механизмите на свободна надпревара като цени и качество.

Според М. Марков конкуренцията е „отношение на свободно и добросъвестно съревнование между автономни стопански субекти, търсещи или предлагащи стоки и услуги на пазара, при което те взаимно ограничават възможностите си едностранно да влияят върху условията на съответния пазар и се стимулират към организация на стопанската си дейност, водеща до оптимално повишаване на производителността, качеството и печалбата и ориентирана към интересите на потребителите“ [2, с. 41].

Монопол. Най-общо монополът е липса на конкуренция. Той е „пазарна структура, при която има само един продавач, предлагащ уникална продукция“ [1, с. 119]. Няма заместители на продукта и производителят олицетворява отрасъла. Тук се говори за монополна власт като разновидност на пазарната — при нея цената е по-висока от пределните разходи. Когато има един купувач и много продавачи, говорим пък за *монопсония*.

Самият монопол може да е както юридически, така и натурален. Юридическият монопол, който ЗЗК нарича *монополно положение*, се характеризира с това, че е налице законова забрана за конкуренция. Такъв е държавният монопол. Що се отнася до натуралните монополи, при тях конкуренцията не е забранена, но е реално невъзможна. Наличието на такива случаи у нас е свързано с бившите предприятия-гиганти, прадназначени да задоволяват общонационални интереси.

Що се отнася до термина монополно положение, използван в ЗЗК, той всъщност се отнася до случаите, когато монополното положение е допустимо. В теорията трудно може да се намери разлика между монопол и монополно положение. Важен въпрос е и как следва да се процедира, когато реално съществува монополно положение, без то да е установено със закон при необходимите изисквания, ако предприятието, което е в такова положение, не злоупотребява с

него. От уредбата в чл. 16 ЗЗК се налага изводът, че е недопустимо да съществува друго монополно положение, но смисълът на антимонополното право е да се бори със злоупотребите и отгук би следвало, че не трябва изкуствено да се разбива реално съществуващо монополно положение, стига поведението на въпросното предприятие да е коректно.

На пръв поглед изглежда, че понятията монопол и конкуренция са несъвместими. Но съществува понятието *монополистична конкуренция* — пазарна структура, при която има много предприятия, но предлагащи *различни* (а не като при конкуренцията — заместими) стоки. При тази структура всяка фирма е монополист за собствената си стока, но стоките имат висока норма на заместимост. Като пример може да се посочи производството на безалкохолни напитки.

Съществуват аргументи както „против“, така и „за“ монополите. Едни от сочените плюсове са например, че тъкмо големите компании са в състояние да провеждат научни изследвания и да стимулират прогреса, а също, че институциите на властта по-лесно могат да ги контролират. Все пак много са негативите от монополите, като неоправдано високи цени, липса на конкуренция, водеща до влошаване на качеството на продукцията, а също и стремеж за срастване на икономическата власт с политическата.

Господстващо положение. Това понятие е легално уредено и уредбата му в сегашния ЗЗК е много по-модерна, отколкото в стария. Смята се, че субектът, който се намира в господстващо (доминиращо) положение, може да определя икономическото си поведение независимо от своите конкуренти, купувачи или доставчици. Според Европейския съд на справедливостта, а и според световната практика става дума за *положение, при което предприятието може да се държи в значителна степен независимо от своите конкуренти и клиенти и напълно независимо от потребителите.*

В стария ЗЗК (ДВ бр. 39 от 17 май 1991 г.) се е използвало понятието монополно положение и когато става дума за господстващо положение. Член 3 (2) ЗЗК-стар предвижда един чисто количествен критерий за преценка на наличието на господстващо положение — притежавани 35 % пазарен дял от националния пазар. Но този закон не е определил как да се изчислява този пазарен дял — на база реализирани продажби, на база произведена продукция или по друг начин. В интерес на истината, що се отнася до количествения критерий,

който сега служи само за презюмиране на господстващо положение, и по новия закон не е определено как да се изчислява пазарният дял.

Новият закон говори не за *национален*, а за *съответен пазар*. Това дава по-добра възможност за преценка на релевантния пазар. Смята се, че релевантният пазар се дефинира на стоков и географски принцип. *Стоковият принцип* е свързан със заместимост на продуктите от гледна точка на търсене и предлагане. Стоките на релевантния пазар са заместими с оглед задоволяването на сходни нужди по отношение на характеристиките и цените си. Интересен пример в тази връзка е закупуването на водещи български вестници от немската фирма ВАЦ преди няколко години. От огромно значение беше да се прецени кои са заместимите стоки и дали релевантният пазар е „на национални всекидневници“, „пазар на вестници“, „пазар на печатни издания“ или дори медиен пазар. Известен е и казусът United Brands, по който е решено, че пазарът на банани е отделен и самостоятелен и не става дума за общ пазар на пресни плодове⁵. Що се отнася до *географския принцип*, старият закон ясно казва „национален пазар“. Но невинаги това, дали пазарът е национален, е меродавно. Пазарът може да е локален, общински, континентален, световен. Основен критерий трябва да са еднакви икономически условия за конкурентите, които условия са различни от тези в другите пазари. В този смисъл е и съвременната законова уредба.

Новият ЗЗК приема много по-комплексен подход за определяне дали има налице доминиращо положение. Критериите за това са посочени в чл. 17 (1) и те са: пазарен дял (водещият критерий), финансови ресурси, възможности за достъп до пазара, технологично равнище и стопански отношения с други предприятия. Количественият критерий не е изоставен и отново става дума за 35% от съответния пазар, но сега вече надхвърлянето на този процент не значи от само себе си, че е налице доминиращо положение, нито пък по-малък дял означава априорно, че такова положение няма. Когато пазарният дял е над 35%, се презюмира доминиращо положение, но въпреки това по-подробен анализ е задължителен. Подобна е и практиката на Комисията на Европейската общност и на Съда на Европейската общност (ЕО), които приемат, че при пазарен дял над 80% винаги има доминиращо положение, при дял под 10% такова няма, а ако делът е под 50%, задължително да се отчитат и други фактори.

Може би коректно би било да се използва и факторът *време* и да

се избегне атакуването на предприятия, които за кратко са придобили положение, отговарящо на критериите за господстващо. За да може господстващото положение да има негативен резултат, е необходимо то да продължава определен период от време, например една година.

В литературата е обосновано, че за доминиращо положение се съди от структурата на пазара, структурата на самото предприятие и неговото поведение на пазара.

Предприятие. В конкурентното право предприятието не е обект като съвкупност от права, задължения и фактически отношения, както е това в търговското право, нито е „място, където се полага труд“ като в трудовото право, а е *правен субект*. За понятието предприятие в ЗЗК има легална дефиниция. Това е „всяко физическо, юридическо лице или гражданско дружество, което извършва стопанска дейност на съответния пазар независимо от правната и организационната си форма“ [§ 1, т. 1 ДР на ЗЗК]. Под предприятие се разбира съсредоточаване на ресурси с цел извършване на стопанска дейност. Необходимо е, разбира се, съответният субект да осъществява самостоятелно стопанската дейност. От значение е осъществяваната дейност, а не в каква организационна форма става това.

Конкурентното право като правен отрасъл.

Място на антимонополното право

В България не може да се говори за самостоятелен отрасъл *антимонополно право*⁶. То е по-скоро дял от *конкурентното право*. Спорно е обаче и съществуването на отделен правен отрасъл „конкурентно право“. За някои учени всъщност и то самото е част от търговското право. Все пак някои от нормите, образувачи конкурентното право, не са частноправни, а публичноправни. Такива са например разпоредбите, посветени на субекта за управление на конкурентните отношения — Комисията за защита на конкуренцията. Това дава основание конкурентното право да се разглежда като един комплексен отрасъл. Определено липсва хомогенност между неговите норми.⁷

В правната теория е възприето, че всеки правен отрасъл се характеризира с предмет и метод. Затова, ако се обособи конкурентното право, е необходимо да се очертаят неговите предмет и метод. Може да се приеме, че конкурентното право е съвкупност от норми, които уреждат конкуренцията в стопанската дейност. С оглед дадените оп-

ределения на понятието конкуренция може да се разкрие и предметът на конкурентното право. След това на тази база може да се направи систематизация на нормите му, за да се види какво е мястото на т. нар. антимонополно право в него. М. Марков дава следното описание на предмета на конкурентното право: „конкурентното право урежда отношенията във връзка със запазването и развитието на свободната инициатива и ефективната конкуренция в стопанската дейност. Негов предмет са и отношенията, свързани със статута и дейността на КЗК“ [2, с. 41]. Именно КЗК (Комисията за защита на конкуренцията) е уредена в законодателството като субект за управление на системата на конкурентните отношения.

Твърде интересен е въпросът за метода на конкурентното право. Всъщност за него липсва един метод и това дава основание да се смята, че отрасълът е комплексен, а не самостоятелен. Както се каза, част от нормите са частноправни и при тях се използва методът на равнопоставеност, а друга част — публичноправните — използват властническия метод. Това до голяма степен следва от задачите на конкурентното право. Доколкото конкуренцията предполага равнопоставени субекти, логичен е частноправният метод. Но от друга страна, в редица случаи има реална неравнопоставеност, а и за да изпълнява функциите си, КЗК няма как да не действа като публичноправен субект.

Като повечето отрасли — ако се приеме, че конкурентното право е обособен такъв — то включва най-напред обща част, отнасяща се до приложното поле на конкурентноправните норми, до съотношението им с други правни норми, до уредбата на КЗК и т.н.

Следват два големи дяла, отнасящи се съответно до случаите, когато има ограничения на конкуренцията и когато има конкуренция, но във форми, които противоречат на закона. Вторият от тези дялове е право на нелоялната конкуренция, целящ да постави граници на конкуренцията. Не е допустима всякаква конкуренция, както не е допустима и пълна свобода. Известно е, че като се ограничава свободата на един, се гарантира свободата на другите. Същото се отнася и до конкуренцията, т. е. като се ограничава, тя всъщност е защитавана.

Що се отнася до тези норми, които са предназначени за борба с ограниченията на конкуренцията, именно в тях водещо място заема антимонополното право. То е ориентирано към недопускане на злоупотреби с господстващо положение, но също и (макар не в такава степен) към ограничаване на придобиването на такова положение.

Регулира се както практиката на отделни компании, ако тя води до нежелани последици, така и обединенията и отношенията между самостоятелни субекти, ако това би накърнило нормалната конкуренция. Наред със случаите, когато има пълна липса на конкуренция, конкурентното право се бори (и това е изрично предвидено в чл. 9 ЗЗК) и със случаите, когато конкуренция има, но съвместната дейност на субектите я ограничават. Смятам, че изброяването в чл. 9 е примерно и с тази разпоредба се забраняват и всякакви неспоменати споразумения, решения и съгласувана практика, засягащи конкуренцията. Естествено тази забрана има смисъл тогава, когато ефектът на тези споразумения, решения и практика е значителен и това е изрично предвидено в чл. 10 ЗЗК. А ако ефектът им е положителен, КЗК може да ги освободи от забраната — чл. 13 ЗЗК.

Възможно е ограничения на конкуренцията да идват и след държавна намеса. Член 20 ЗЗК определя като „държавна помощ“ тази, която държавата като оказва, нарушава или може да наруши конкуренцията. КЗК трябва да се произнесе за допустимостта им.

Източници на конкурентното и антимонополното право

Под понятието източник на правото следва да се разбира тази правна форма, която обективира правните предписания.⁸ В континенталната правна система се счита, че правни източници са законът и правният обичай. Смятам, че за конкурентното право обичаят трудно може да се обоснове като източник. Това е определено така поне за публично-правните норми от конкурентното право. Те следва да се търсят само в нормативни актове.

Както за всеки правен отрасъл, основен източник на конкурентното, а оттам и на антимонополното право е Конституцията. Някои нейни норми като чл. 18 (4), чл. 19 и др. без съмнение се отнасят до него. Член 19 (2) изрично прогласява, че законодателството „предотвратява злоупотребата с монополизма, нелоялната конкуренция...“

Основен законов източник на конкурентното право е Законът за защита на конкуренцията, както се вижда и от самото му заглавие. Сега действащият ЗЗК е в сила от май 1998 г., а предишният беше от 1991 г., приет още от Великото народно събрание (ВНС), което показва значимостта на конкурентното право. Има и други закони, които имат отношение към проблемите на конкуренцията.

ЗЗК (както новият, така и предишният) предвижда КЗК да създаде правилник за устройството и дейността си. Този правилник също следва да се възприема като източник на конкурентното право.

Относителност на понятието антимонополно право.

Проблемът за държавния монопол

Трябва да се отчете, че когато се говори за антимонополно право, този термин е доста условен, защото българската правна система допуска, и то на ниво Конституция, да съществува монопол. Наистина има се предвид не какъв да е, а държавен монопол. Член 18 (4) от Конституцията на Република България (КРБ) допуска със закон да се установи държавен монопол върху железопътния транспорт, националните пощенски и далекосъобщителни мрежи, използването на ядрена енергия, производството на радиоактивни продукти, оръжие, взривни и биологично силно действащи вещества. Вижда се, че става дума за обекти и дейности, които могат да са жизненоважни и за националната сигурност, което оправдава при необходимост да се установи монопол. Факт е, че това може да стане само със закон, т. е. от най-висшия държавен орган — Народното събрание (НС). Освен това КРБ дава възможност, а не задължава да се установява монопол върху въпросните обекти и дейности. В допускането на държавен монопол е вплътена идеята, че уредбата и защитата на конкуренцията не е необходимост сама за себе си, а трябва да се съобразява с обществения и националния интерес. Убеден съм, че когато съществува опасност за държавната сигурност, по-малкото зло е да се предвиди държавен монопол, макар че така се жертва в известен смисъл конкуренцията и свободната стопанска инициатива. Наред с това обаче КРБ, като изброява обектите и дейностите, върху които може да се установи държавен монопол, изключва възможността това да стане върху други обекти и дейности. Изброяването е изчерпателно [3, с. 186] В такъв смисъл е и практиката на Конституционния съд⁹ (КС). Когато се установи държавен монопол, въпросните обекти се превръщат в аналог на изключителна държавна собственост.

С оглед актуалността на проблема си струва да се спомене, че в този смисъл е допустимо със закон да се установи държавен монопол например върху далекосъобщителните мрежи. Друг е въпросът, дали той е реално необходим. Естествено при евентуално приватизиране

на Българската телекомуникационна компания (БТК) тя не би могла да има монопол по силата на чл. 18 (4) КРБ.

За условността на понятието антимонополно право говори и това, че ЗЗК забранява не толкова самото господстващо положение, колкото злоупотребите с него.

Идея и необходимост от антимонополното право

Основната цел на антимонополното право е да се бори с ограничени-ята на конкуренцията, но не самоцелно, а с оглед ноционалните инте-реси и тези на потребителите. Затова някои ограничения на конкурен-цията се допускат. Такъв е посоченият пример с допустимия държавен монопол. Също така на КЗК е предоставена възможност да се произ-несе, че за дадено споразумение, решение или съгласувана практика няма основание да се приложи забраната по чл. 9. Законът посочва случаите, когато се допуска освобождаване от забрана и това най-общо е, когато с тези споразумения, решения и практика се постига положителен ефект. Също така комисията може да допусне и някои държавни помощи, макар те да са в ущърб на конкуренцията. Това е възможно, когато са предназначени да ускорят икономическото раз-витие на райони с ниско жизнено равнище; когато са за изпълнение на проект със значителен интерес, насочен към преодоляване на труд-ности в икономиката; когато подпомагат запазването на културно и историческо наследство и т.н.

Необходимост от антимонополно право. Основен принцип на пазарната икономика следва да е свободно съревнование между авто-номни субекти. Всички предприятия би следвало да имат равни възмож-ности и който е по-способен, да печели повече. Това е и същността на конкуренцията. Ограничавайки държавните помощи, антимонополно-то право се стреми именно да осигури такова равенство.

Но възниква въпрос, ако два съревноваващи се субекта имат несъраз-мерна мощ, как трябва да се постъпи. Следва ли да се допусне по-мощният да ликвидира по-слабия. В теорията се говори за т. нар. равенство между вълка и агнето — ясно е кой от двамата ще оцелее в едно равностойно съревнование. Реално обаче това съревнование няма да е равностойно. Именно тук е ролята на антимонополното право. В интерес на свободното съревнование и в интерес на потребителите то се стреми да не допуска по-големите да унищожават по-малките. Това

е едната насока на неговото действие. Другата е свързана с недопускане на положение, при което единият субект може да елиминира другия. Всъщност, като ограничава възможностите на по-силните, антимонополното право се стреми да постигне поне известна равностепеност между субектите. Наистина конкуренцията изисква поголемият и по-силният да печели повече, да е по-стабилен, но ако му се даде възможност да ликвидира по-малкия, това ще се отрази и върху самата конкуренция, а и върху интересите на потребителите. Основното за антимонополното право е, че то забранява именно *злоупотребите* с пазарното надмощие.

Забраните по българското антимонополно право и възможностите за освобождаване от тях

Общата забрана е предвидена в чл. 9 (1). Там се забраняват споразумения между предприятия, решения на свързани или обединили се предприятия, както и съгласувана практика, когато тяхната цел или резултат е предотвратяване, ограничаване или нарушаване на конкуренцията на съответния пазар. Посочени са неизчерпателно случаи, при които това е така. Характерно е, че е достатъчно целта да е била да се ограничава конкуренцията и ако това е така, не е необходимо този ефект да се е проявил. И обратно — ако такъв е резултатът, няма значение каква е била целта на съконтрагентите. Забраняват се т. нар. самоцелни ограничавания на конкуренцията. Както се спомена, ако ограничаването е спомагателно с оглед някакъв положителен ефект, е възможно забраната да отпадне. Самоцелни са предимно *хоризонталните* споразумения, а спомагателните следва да се търсят предимно сред *вертикалните*. Хоризонтални са споразуменията между субекти на едно ниво в съответната индустрия или търговия, докато вертикалните са между субекти на различни нива във веригата на стоковия оборот. Забранени са само такива споразумения, които наистина оказват значителен ефект върху конкуренцията. „Ефектът е незначителен, когато общият дял на предприятията, участници на пазара на стоките или услугите — предмет на споразумението, решението или съгласуваната практика, не надвишава пет на сто от съответния пазар“ (чл. 10).

В Европа се е наложило разбирането, че под „споразумения“ се разбират всякакъв вид договори, чието изпълнение може да се иска по съдебен ред, но също така и неформални уговорки от типа на

„джентълменски споразумения“, за които от определящо значение е да се изпълняват. При съгласуваната практика споразумение няма, но е налице координация между предприятията и те се ориентират към практическо сътрудничество. Има вероятност такава практика да се сбърка със случаите на „съвпадащо поведение при сходна логична реакция спрямо измененията на пазара“¹⁰. Разграничителен критерий е наличието на комуникация между субектите.

Посочените споразумения и решения са недействителни *ex lege*. Но е възможно КЗК да прецени и да освободи дадено споразумение от забраната на чл. 9. Това може да стане след задължително уведомяване, ако те имат положителен ефект и отговарят на определени условия (чл. 13). С това си разрешение комисията може и да постави условия, които, ако не бъдат спазени, тя може да отмени разрешението. При сходни договори КЗК може да приеме решение, че забраната по чл. 9 не се отнася до всички тях. Ако някой договор отговаря на изискванията в решението, не е необходимо изрично нотифициране и чакане на *индивидуално освобождаване*, за да се смята за действителен. С оглед чл. 14 (3) ЗЗК и европейската практика може да се каже, че в тези решения се съдържат „бял“ и „черен“ списък¹⁰. В „белия“ са посочени условията, които договорите могат да съдържат, а в „черния“ — тези, които изключват освобождаването от забраната по чл. 9. Ако се съдържат трети вид условия, това изключва освобождаването на база това решение за *групово освобождаване*, но оставя възможност за индивидуално освобождаване по чл. 13 ЗЗК.

Втората група забрани, предвидени в ЗЗК, се отнасят до злоупотреба с господстващо положение. Както се каза, забранява се не толкова съществуването на господстващо положение, колкото злоупотребите с него. Вече беше изяснено какво е господстващо положение и кога се счита, че такова е налице. Но законът не предвижда възможност за освобождаване от тази забрана, което следва да се обясни с факта, че няма как ефектът от тези злоупотреби да е положителен.

В чл. 18 ЗЗК е казано, че се забраняват действия на предприятия с монополно или господстващо положение, имащи за цел или резултат предотвратяване, ограничаване или нарушаване на конкуренцията. Казаното за „целта“ и „резултата“ важи и тук. Член 18 посочва и пет примерни, а не изчерпателни, случаи на такива действия. Теорията смята, че те може да са насочени както към потребителите, така и към

конкурентите. Може да се обособят три групи злоупотреби: *експлоативни*, свързани например с увеличаване на цените и намаляване на качеството; *антиконкурентни* като т. нар. дъмпинг и отказ от договаряне и *структурни*, свързани например с установяване на контрол върху конкуренти. От такова разбиране изхожда и чл. 18, примерно посочвайки забранените действия.

В глава V законът се интересува и от „държавното въздействие“ и по-специално от „държавните помощи“. Съвременното разбиране е, че те не са в съгласие с принципите на конкуренцията и в едно пазарно стопанство всеки субект трябва да разчита на собствените си сили. Затова законът предвижда сериозни ограничения пред предоставянето на държавни помощи (чл. 20). Органите, които, като отпускат помощи, засягат или могат да засегнат търговските отношения между Република България и страните, с които тя има договорно установен режим за държавните помощи, са длъжни да уведомят комисията. Това не е нужно само когато помощите са за отстраняване на вреди от извънредни обстоятелства или са от социален характер. Член 20 посочва кога КЗК може да приеме за допустими помощите.

Теоретично се смята, че държавните помощи може да са във вид на държавни поръчки, данъчни облекчения и вливане на пари (финансиране, заеми, субсидии).

ЗКК обръща съответно внимание и на концентрацията на стопанска дейност, за която дава определение в чл. 21. Най-общо такава има, когато се установи контрол върху повече от едно предприятие, а контрол има, когато може да се оказва решаващо влияние върху съответното предприятие. Втора форма на концентрация е *преобразуване* (сливане или вливане) по смисъла на ТЗ на независими субекти. Член 23 посочва случаите, когато се смята, че концентрация няма. Законът задължава предприятията да уведомят КЗК за предвижданата концентрация, ако общият им пазарен дял от релевантния пазар е над 20 % или ако общият им оборот за предходната година е над определена сума. Член 26 посочва реквизитите на уведомлението. Ако КЗК сметне, че концентрацията не води до установяване или засилване на господстващо положение, което би затруднило ефективната конкуренция или макар че води до такова, има положителен ефект, тя я рязрешава. В противен случай започва проучване. Ако в хода му се установи, че с концентрацията се засягат сериозно интересите на търговските партньори или потребителите, КЗК може да постанови с

решение, неподлежащо на обжалване, незабавно преустановяване или изменение на действието на концентрацията.

Субект за управление на конкурентните отношения — Комисия за защита на конкуренцията

Пазарните отношения образуват единна система със съответните е характеристики. Тя се състои от отделни, взаимосвързани елементи (отделните пазарни отношения), като влиянието върху някой от тях оказва влияние върху цялата система. Както се каза, пазарната икономика предполага между пазарните субекти отношенията да са равнопоставени. Това състояние следва да се поддържа, което ще рече субектите да имат равни възможности и по-силният да печели повече, без обаче да му се позволява да ликвидира или овладява останалите пазарни субекти и така да нарушава равновесието в ущърб на конкуренцията и потребителите. За да се поддържа хомеостазиса на тази система от пазарни отношения, са предвидени антимонополните регулатори. Но както стана ясно, антимонополното право в много случаи изисква конкретна преценка. Необходим е субект за управление, който да следи състоянието на пазарната система и оказвайки управленско въздействие, да спомага за поддържането на хомеостазиса е. Такъв субект за управление по ЗЗК е Комисията за защита на конкуренцията. От гледна точка на управленските е въздействия пазарните субекти се явяват обект на управление.

КЗК е независим специализиран държавен орган на бюджетна издръжка, юридическо лице със седалище в София. Състои се от председател, двама заместник-председатели и осем други членове. Интересно е разбираемото с оглед спецификата на дейността на комисията изискване седем от членовете е да са юристи, а четири — икономисти. Задължително изискване за председателя е да е юрист с поне 10-годишен стаж¹¹. По принцип членовете трябва да са български граждани с поне 5-годишен стаж по специалността си, с високи нравствени качества, неосъждани на лишаване от свобода за умишлени престъпления от общ характер. Членовете на КЗК се избират от НС за 5-годишен мандат и могат да бъдат веднъж преизбирани. Полагат клетва пред НС. Не могат да заемат друга платена длъжност освен когато упражняват научна или преподавателска дейност. Законът предвижда и случаите на предсрочно прекратяване на правомощията

им — по тяхна молба; когато са осъдени на лишаване от свобода за умишлено престъпление от общ характер; ако 6 месеца не могат да изпълняват задълженията си и при грубо нарушение на закона или клетвата. Комисията приема правилник, регламентиращ устройството и дейността ѝ.

Законът в чл. 7 предвижда и конкретната компетентност на комисията:

„(1) Комисията за защита на конкуренцията:

1. установява нарушенията и налага предвидените в закона санкции;

2. издава предвидените в закона разрешения;

3. предлага на компетентните органи на изпълнителната власт и на местното самоуправление да отменят нормативни актове, издадени в нарушение на този закон, както и предявява иски пред съда за отменяне на индивидуални административни актове, които противоречат на този закон;

4. произнася се по други искания, свързани с този закон;

5. постановява прекратяване на нарушението и възстановяване на първоначалното положение;

6. обявява недействителност на споразуменията и решенията, забранени от закона.

(2) При осъществяване на дейността си комисията:

1. извършва проучване и определя положението на предприятията на съответния пазар по приета от комисията методика;

2. взаимодейства с други държавни органи и институции, с органите на местното самоуправление, както и с неправителствени организации чрез участие в разработването на проекти на нормативни актове, обмен на информация и други форми на сътрудничество;

3. дава мнения по проектите за преобразуване и приватизация на предприятия или на части от тях, поискани от съответните държавни и местни органи, когато може да бъде нарушен този закон;

4. осъществява и координира международното сътрудничество на Република България с международни организации или с организации от други страни в областта на защита на конкуренцията;

5. води регистър за издаваните разрешения;

6. издава периодичен информационен бюлетин.“

Уредено е и положението на председателя на КЗК. Функциите му са предимно представителни, организационни и ръководни.

Обемът на настоящата разработка не позволява, а и темата не налага детайлно разглеждане на производството пред комисията. Все пак КЗК почва производство по молба или искане на заинтересованите лица след свое решение или искане на прокурора. Кворумът е 7 члена, а решенията се взимат с 6 гласа, т.е. с абсолютно мнозинство. Когато обстоятелствата предполагат, че член може да е предубеден, той е длъжен да си направи отвод от съответното заседание. Всички длъжностни лица са длъжни да съдействат на комисията. Решенията се обжалват пред Върховния административен съд (ВАС) по реда на Гражданския процесуален кодекс (ГПК). Законът предвижда в глава IX и отделни правила за производството по разследване на нарушения и издаване на разрешения. Самото заседание започва с решаване на предварителни въпроси по редовността на процедурата, след което на страните се задават въпроси, дава им се възможност за становища. Накрая председателят закрива заседанието и обявява кога КЗК ще се произнесе. На закрито заседание тя постановява решение, което може да бъде подписано и с особено мнение.

Заклучение

Българското антимонополно право е сериозен регулатор, предназначен да осигури равенство между пазарните субекти и да насочи конкуренцията в интерес на потребителите. Защитата, която то дава на конкуренцията, е насочена преди всичко към потребителския и националния интерес, което води до известни отклонения от забраните за ограничаване на конкуренцията.

Въпреки тези си важни цели антимонополното право не е самостоятелен правен отрасъл, а само част от конкурентното право, чието обособено съществуване също се оспорва. Конкурентното право от своя страна е комплексен правен отрасъл с частноправни и публично-правни норми. Той включва и право на нелоялната конкуренция. Съществуването на общ Закон за защита на конкуренцията дава още по-добра възможност за цялостна регламентация на конкурентните отношения.

Макар и започнало да се изгражда доста след като в редица държави има богата традиция в регламентацията на конкурентните отношения, българското антимонополно право търпи съществено развитие. Редица пропуски съществуват в първия ЗЗК, но направле-

ните изменения в антимонополното право и приемането на нов ЗЗК говорят за сериозния интерес на държавата да създаде модерна и издържана регламентация на тези така важни отношения. В голяма степен това е постигнато. Макар и с някои специфики, българският закон е доста близък до антимонополните разпоредби на европейското право. При всички положения като цяло развитието на нашето антимонополно право е безспорно положително. Близостта на българското с европейското право е от значение и с оглед ангажимента, поет по договора за асоциирано членство в Европейския съюз, България да се придържа към правилата за защита на конкуренцията в Европейската икономическа общност (ЕИО). Това означава, че положителното развитие в уредбата на тази материя се отразява не само върху пазарната система у нас, но е и важна крачка към европейската интеграция на България.

Съвременното българско антимонополно право е добро, създава реални предпоставки за действаща пазарна икономика в интерес на потребителите. Но въпреки това основна критика към България се отправя заради все още недобрите условия за конкуренция. Причина според мен е, че колкото и добър да е един закон, той сам за себе си не може да постигне забележителни резултати. Тепърва предстои да се създава практика по новия ЗЗК и съм убеден, че ако той се прилага прецизно и творчески, резултатите от това ще бъдат положителни. А наистина не може да се отрече, че една икономика в процес на преход, ако има и пропуски в законодателството, е изключително съблазнителна за редица злоупотреби.

Бележки

¹ Законът Шърман се състои от текстове, инкриминиращи две групи злоупотреби. Забраняват се, от една страна, споразуменията между фирми за ограничаване на конкуренцията, а от друга — злоупотребите с монополно положение. Със закона Клейтън се обявяват за незаконни следните действия, ако намаляват конкуренцията или водят до монопол: ценова дискриминация, даване на изключителни права, придобиване на други компании, персонални съюзи между ръководители на конкурентни фирми. Законът Селър и Кесроувър утвърждава забраната за хоризонтални и вертикални сливания, водещи до ограничаване на конкуренцията, с изключение на придобиване на фирма пред фалит.

² „Case of monopolies“ е свързан с решение на английската кралица да даде правото на свой държавник само той да произвежда карти за игра. Заради рискът от вдигане на цените и намаляване на качеството парламентът е против и приема закон, че

монопол може да се дава почти само на изобретателите — патент, като парламентът преценява кога да се дава такъв.

³ Икономическите разбирания за основните понятия се основават на написаното в учебника „Обща икономическа теория“ на д-р А. Пирян.

⁴ Вж. статията на М. Марков: Относно понятието за конкурентно право.

⁵ Друг пример е казусът „Du Pont“. Става въпрос за изобретателите на целофана, който се счита, че може да бъде използван за опаковки. Прието е, че става дума за пазар на опаковки, от който Дюпон държат 20 %, а не за обособен пазар на целофан, от който щяха да държат 87 %.

⁶ Подробно тази материя е развита в статията на М. Марков: Относно понятието за конкурентно право, на която е основан и следващият параграф от изложението.

⁷ В това отношение конкурентното право е твърде близко например до банковото право. Част от нормите на последното са публичноправни и по-конкретно към финансовото право, а други — към частното право.

⁸ От това разбиране изхождат учените по обща теория на правото. Работещите в областта на гражданското право, и по-специално проф. М. Павлова, имат малко по-различно разбиране за понятието източник. Според нея става дума за особен вид юридически факти, чийто специфичен белег е правното им действие. Според проф. Павлова източниците имат за последица поставяне в действие на нови норми и/или изменение, отмяна, тълкуване или спиране действието на преди това влезли в сила норми.

⁹ Решение № 2 от 1996 г.

¹⁰ По-подробно в тази връзка — статията на Антонина Бакърджиева: Защита на конкуренцията в ЕИО.

¹¹ Съставът на КЗК е следният: председател — Николай Павлов (бивш депутат във ВНС, бивш зам.-министър на правосъдието, бивш конституционен съдия); зам.-председатели — Васил Милков и Петьо Славов; членове — Лиляна Пиперкова, Мария Попова, Мими Вишева, Димитър Кюмюрджиев, Драгия Драгиев, Цачо Милчев, Катерин Катеринов и Реджеб Мустафа (това е съставът към момента на написването на тази разработка).

Литература

1. *Пирян, А.* Обща икономическа теория. С., Сиела, 1997.
2. *Марков, М.* Относно понятието за конкурентно право. — Съвременно право, кн. 2, 1999.
3. *Стойчев, С.* Конституционно право на РБ — част I. С., Сиела, 1998.
4. *Бакърджиева, А.* Защита на конкуренцията в ЕИО. — Съвременно право, кн. 5, 1994.
5. *Стоянов, И.* Признаци на пазарното надмощие. — Съвременно право, кн. 1, 1995.
6. Лекционен курс по Международно публично право и институции в 151 СОУПИ — лектор Ив. Стоянов
7. Лекционен курс по Държавно регулиране на стопанската дейност в СУ „Св. Климент Охридски“ — лектор доц. Б. Гагова

ЗАЩИТНИТЕ МИТА – НАЧИН ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА МЕСТНОТО ПРОИЗВОДСТВО

Любка Шопова

фак. № 55184, III курс, уч. 2001/2002 г

Видове мита със защитна функция

Съществуват три основни функции на митническата система — контролна, охраняваща и фискална. С приоритетно значение е охраняващата. Митническата дейност има за своя основна задача да охранява интересите на държавата във връзка със защитата на родното производство, производителите на индустриална или селскостопанска продукция, на интелектуалната собственост и интересите на гражданите. За тази цел държавата организира своята дейност, като създава специално митническо законодателство, и за да защити тези интереси, определя различен размер на митата, т. е. плащане, което цели да насърчи или възпрепятства вноса на определени стоки. Тази охраняваща функция на митническата система е ограничена в определена степен от възникващите и развиващи се днес интеграционни процеси по повод свободното движение на стоки, хора и капитали.

Общият преглед на митата дава възможност да се заключи, че те са обусловени от нуждата за стимулиране на вътрешното производство. Ето защо те са динамични и се определят от Министерския съвет, който провежда политиката по защита на българското производство. Така на митата се гледа като на задължителни парични плащания, чрез които се цели да се защитят интересите на българските производители и потребители и интересите на държавата. Те представляват особен вид косвен данък, с който се облагат вносни, износни или транзитни стоки при преминаването им през митническата граница на страната. Начисляват се и се внасят в бюджета от фирмите вносителки и износителки, а се понасят и плащат от потребителите на обмитени стоки. Чрез тях държавата цели постигането на различни резултати, с оглед на които митата са:

а) *Протекционистични (защитни)* — най-общо чрез тях се цели да се осигурят по-благоприятни икономически условия на местните

производители и да се намали или неутрализира конкуренцията на чуждестранните. Съществуват в няколко разновидности:

- забранителни;
- антидъмпингови;
- диференциални;
- реторзионни.

Забранителните мита имат толкова голям размер, че правят практически икономически неизгоден вноса на определени стоки.

Целта на антидъмпинговите мита е да противодействат на дъмпинговите цени при вноса.

Диференциалните мита се характеризират с това, че размерът им за една и съща стока може да бъде различен и зависи от това, от коя страна се внася или с какъв транспорт и през кой митнически пункт е внесена стоката.

Реторзионните (изравнителните) мита се прилагат само спрямо дадена държава или спрямо група стоки с цел да се противодейства на дискриминационна политика.

б) *Компенсационни (изравнителни)* — с тях се цели цените на вносните стоки да се повишат до равнището на цените на аналогични стоки от местното производство на вътрешния пазар. Основание за въвеждането им е, че страните износителки предоставят на своите износители експортни премии, дотации, кредитни и данъчни облекчения, с които се повишава тяхната конкурентоспособност.

в) *Преференциални* — тях държавите си предоставят взаимно при вноса на стоки, а спрямо трети страни прилагат по-високи мита, установени с митническа тарифа.

г) *Фискални* — въвеждането им е с цел осигуряване на повече средства за бюджета.

Само първите два вида мита имат характер на защитни мерки за националното производство.

Теоретичната прецизност налага да се направи уточнение, че от тук нататък в разработката под понятието защитни мита ще се имат предвид не само първата група мита, а въобще митата, имащи характер на защитни мерки, но с оглед краткост на изказа и широко придобилото гражданственост понятие защитни мита е ползвано именно то.

Редът за установяване на защитните мита е нормативно установен, тъй като по същество налагането им представлява вмешателство на държавата в международния обмен на стоки и услуги. У нас нор-

мативната уредба е комплексна — включва международни договори, страна по които е Република България, както и подзаконовни нормативни актове, издадени въз основа на ратификационните закони:

1. Общо споразумение за митата и търговията 1994
2. Споразумение за защитните мерки
3. Споразумение за прилагане на чл. 6 от ГАТТ 1994
4. Споразумение за субсидиите и изравнителните мерки
5. Ратификационните закони за тях
6. Постановление на МС № 300 от 1996 за защитните мерки
7. Постановление на МС № 287 за защита срещу дъмпингов и субсидиран внос на стоки.

С оглед бъдещото присъединяване на страната ни към ЕС интерес представлява нормативната база, на чиято основа страните — членки на ЕС, провеждат митническата си политика. Тя включва на първо място международни актове. Като оставим настрана Договорите от Париж и Рим, Единният акт и Договорът за Европейския съюз (от Маастрихт), които положиха принципите на Митническия съюз и на вътрешния пазар, следва да се посочи, че всички страни — членки на ЕС, са страни по Общото споразумение за митата и търговията, днес СТО. Сред приложимите конвенции от световен мащаб е и тази от Брюксел от 15 декември 1950 г., която създаде Съвета за митническо коопериране, сега Световна организация на митниците (тази институция има преимуществено техническо предназначение; тя спомага за хармоничното функциониране на митническото право в международните отношения). От влизането в сила на Единната външна тарифа препоръките на Световната организация на митниците се обсъждат на ниво органи на Общността, щом те засягат тяхната компетентност, а не тази на страните-членки.

С важно значение са и конвенциите от Ломе, които уреждат множество аспекти от икономическите отношения на ЕС с африканските държави, държавите от Пасифика и др. При прилагането на митническото право в Общността се вземат под внимание още и други международни конвенции, чийто предмет на уреждане е по-широк — такива, регламентиращи правата върху обекти на интелектуална собственост, Пощенския съюз, защитата на застрашени животински видове и т. н.

Следователно всеки път е необходимо да се проверява в каква степен режимът на общото право на Общността се модифицира от конвенциите, по които тя е страна с една или група трети държави. На

второ място нормативната база на митническото право на страните - членки на ЕС, се обуславя от Общата митническа тарифа. Установяването на единна митническа тарифа цели да постигне уеднаквяване в митническите тежести, които се налагат на внесените от трети държави стоки на границите на Общността. По този начин се избягва пренасочването на трафик в отношенията с трети държави и проблеми в свободното вътрешно циркулиране или в условията за конкуренция. Идеята за общата митническа територия и търговска политика на Общността изключва възможността страните-членки да налагат последващо такси с равностоен на митата ефект по отношение на вноса на стоки от трети държави. Така с оглед гарантираността на унифицираната политика по отношение на обмена на стоки с трети страни единствено Общността може да фиксира митата и таксите за внос на стоки от трети страни.

На следващо място част от нормативната база на митническото право на страните — членки на ЕС, е Митническият кодекс на Общността (*le Code des douanes communautaires*), с който се събират в един акт разпореджения относно митническото право, дотогава разпръснати в множество регламенти и директиви. Кодексът не представлява единен документ, а е съставен от два — първият обхваща основния текст, а вторият е с оглед прилагането на първия. Успоредно с този кодекс действат и национални актове, без това да води до дублиране или противоречие, тъй като последните третират въпроси, които не са уредени от кодекса (организация и функции на митниците, административен режим на корабите и т.н.), както и такива, които са от национална компетентност, а и в случаите, когато движението на някои групи стоки между страните в Общността са подчинени на национален контрол при условия, аналогични на тези, които съществуваша преди възникването на единния пазар (така по отношение на една определена категория стоки, наречени чувствителни — *sensibles*).

По смисъла на ПМС № 300 от 1996 г. защитна мярка може да се въведе и приложи, когато определени стоки се внасят за потребление в Република България в такива увеличени количества, в абсолютен или относителен размер спрямо българското производство и при такива условия, че причиняват или създават опасност да причинят сериозна вреда на българското производство на подобна или пряко конкурентна стока. Защитните мерки могат да бъдат предприети под формата на:

- 1) допълнително мито — адвалорно, специфично или комбинирано от двата вида;
- 2) количествени ограничения по внос (квоти);
- 3) режим, при който за внос за потребление в РБ на определени стоки се изисква документ за внос, издаден при определени от МС условия и ред.

ПМС № 287 от 1996 г. пък предвижда налагането на антидъмпингово мито за всяка дъмпингова стока, чийто внос за потребление в РБ причинява вреда (за такава се счита стоката, чиято експортна цена за РБ е по-ниска от сравнимата с нея цена за подобна стока при обичайните търговски условия, предназначена за потребление в страната на износа). Същото установява и възможност за налагането на изравнително мито за компенсиране на всяка субсидия, предоставена пряко или косвено за изработката, производството, износа или транспорта на която и да е стока, чийто внос за потребление в РБ причинява вреда.

За определянето на така посочените защитни мита двете постановления установяват сходна процедура, общият преглед на която сочи, че същата се развива в относително продължителен период от време, необходим преди всичко за събиране на нужната информация и нейния анализ (това неудобство до известна степен се преодолява чрез възможността за налагането на временни защитни мерки). Същият може да се обоснове с безспорната необходимост от прогнозиране на ефекта от налагането им и от оценка на промяната във външотърговските и политическите отношения.

Подобно любопитно изследване на очакваните изменения в търговията е правено в литературата ни за новата митническа тарифа на Русия от 1994 г. Условията, при които е била предназначена да действа, са свързани с икономика, която не е в състояние да произвежда достатъчно качествени потребителски стоки, от които населението се нуждае въпреки драстично намалената покупателна способност. В тази обстановка възможните последици от по-високите митнически тарифи се оценяват така — при значителен спад в производството и липсата на конкурентоспособна продукция ще бъде обусловен относително висок дял на вноса и макар основната цел на руското правителство за въвеждането на по-високите мита да е защитата на националното производство, при съществуващото състояние на икономиката това не се оценява като постижима цел главно именно заради

ниската конкурентоспособност на местната продукция. Непосредственият резултат от по-високите вносни мита обаче ще бъде повишаването на цените на тези стоки на вътрешния пазар, което от своя страна ще обуслови негативни изменения в някои макроикономически показатели и преди всичко на този на инфлацията. В заключение се установява, че целта на руското правителство за защита на националното производство чрез засилване на протекционизма е изпълнима, при условие че се съчетае с реални мерки за подпомагане на тези производства чрез по-изгодно кредитиране и други форми на стимулиране.

Така при обсъждане на предложенията за налагане на защитни мерки за вноса следва да се отчетат както интересите на местното производство, така и тези на потребителите, и да се съобразят евентуалните ответни мерки от страна на засегнатите държави.

Установяване за защитни мита

Въпреки общата тенденция за отмиране на рестриктивната митническа политика, свързана с идеята за единен пазар, проблематиката на защитните митнически мерки е достатъчно актуална и днес.

Процедура за установяване на защитна мярка. Началото на производството се поставя по искане на български производители (по ПМС № 300 е възможно и служебно образуване на такова). Разследването се извършва от комисия. Същата изготвя доклад за дейността си, с който прави предложение да се прекрати разследването или да се предприемат защитни мерки. Когато се установят обстоятелствата по чл. 9, ал. 1 на ПМС № 300, респективно тези по чл. 33 на ПМС № 287, министърът на търговията предлага на МС да гласува постановление, с което се налагат съответните защитни мерки. Тези по ПМС № 300 са със срок до 4 години, с възможност за продължаване, а тези по ПМС № 287 — 5 години със същата възможност.

В началото на тази година у нас се поставя искането за установяване на защитни мерки по вноса на някои видове стоки.

През март „Кремиковци“ настоя за въвеждането на защитни мерки по вноса на стомана в РБ. По данни на производители за миналата година у нас са внесени около 350 хил. тона стомана от Русия и Украйна, за същия период от време българските производители са продали едва 200—250 хил. тона на вътрешния пазар. Огромният дял на наци-

оналния пазар, зает от вносни стоки, е резултат от сравнително ниските цени на газа и електроенергията в Русия и Украйна, както и конкурентните цени на суровините. Например цените, на които „Кремиковци“ предлага горещо валцувани рулони, са около 210—215 долара за тон, докато вносната плоска стомана се продава у нас на цени между 175, максимум 200 долара за тон. Анализът на производството на основни видове продукция на черната металургия сочи спад за периода 1997- 2001 г. Всичко това в общата ситуация на стагнация на вътрешния пазар е основание за искането на производителите на черната металургия за налагане на защитни мерки за вноса на стомана у нас.

В края на 2001 г. производството в един от трите торови завода у нас беше преустановено („Химко“). Данните сочат, че производството на амониева селитра например на „Неохим“ е на себестойност около 100 долара за тон, докато международните цени са под 100 долара за тон. Основни страни-вносителки на амониева селитра у нас са Русия и Украйна. Общата потребност на пазара се изчислява на 450 хил. тона селитра, като тя може да се задоволи даже само с производството на „Агрополихим“ (45 хил. тона месечно). Тези са аргументите в основата на искането на торовите заводи за въвеждането на защитни мерки срещу евтиния внос на амониева селитра у нас. Подобно искане обаче според Министерство на земеделието следва да бъде отхвърлено с оглед интереса на потребителите — земеделските стопани.

От 20 март 2002 г. в САЩ е в сила увеличение на митата за внос на стомана от почти всички страни заради кризата в американската стоманодобивна промишленост. От него са обхванати 10 продуктови позиции, като увеличението на митата е от 8 до 30% за период от 3 години. САЩ не са предприемали такива протекционистични мерки от 1971 г. Специалистите обаче изразяват съмнение доколко тези мерки ще подпомогнат американското стоманопроизводство. Като първостепенни проблеми те сочат нуждата от реструктуриране на индустрията, в която има огромни предприятия, остаряло производство, силни профсъюзи и значителни разходи за социално осигуряване. От друга страна, самите американски производители са свикнали да работят с по-евтини вносни суровини и заготовки и ограничаването на вноса може да засегне негативно някои от тях. Прогнозират се и разходи на американския потребител с около 8 до 10% спрямо сегашните нива. Всичко това, както и възможното установяване на ответни мерки от страна на засегнатите държави-вносителки, се преценява като негативен фактор по отношение на икономическото развитие.

Днес временни защитни мерки са наложили ЕС, Мексико, Малайзия, а Китай, Русия, Бразилия, Канада и Чили обмислят такива. Открити са и няколко процедури пред СТО.

У нас също се счита, че предприетите от САЩ протекционистични мерки ще имат отрицателни последици за българското производство. Основните стоманени изделия, които България произвежда за американския пазар, ще се облагат с 30 % мито, такова мито на практика се оказва забранително. Очаква се, че излишъците на големите производители като Русия и Украйна ще се преразпределят, включително и у нас. („Стомана“ изнасяше около 10 % от продукцията си за САЩ — по всяка вероятност тя ще изгуби този пазар.) Вследствие на ограничения внос в САЩ европейският пазар ще се наводни и се очаква това да доведе до намаляване на цените, както и до предприемане на съответни мерки за защита на производителите на ЕС.

Безспорно е, че държавите с голям дял във вноса на определена стока, провеждайки протекционистична политика, мултиплицирано активират ответни реакции на засегнатите страни-вносителки. При все това подобна политика не е рядкост — по данни от 22 април 2002 г. на Секретариата на СТО за периода 1 юли — 31 декември 2001 г. 19 членки на Организацията са открили 186 антидъмпингови проучвания, отнасящи се до 35 държави и митнически територии.

Значимост на защитните вносни мита

Значимостта на защитните мита за превенцията на националното производство се вижда от тяхната ефективност. Оказва се, че налагането на защитни мита, макар да има бърз ефект, следва да се установява много внимателно, в противен случай може да се стигне до странични негативни резултати.

1. Вносните мита засягат интересите на вносителите, т.е. на държавите вносителки, така евентуални ответни мерки от засегнатите страни са закономерна последица. Обикновено тези ответни мерки ограничават възможността за продажба на външния пазар на национални стоки от друг вид (а това се отразява на цялата икономика на съответната държава), а в случаите, когато вътрешното производство на стоката, за която е наложено защитно мито, е с по-ниско качество от вносната, това няма да доведе до очаквания положителен резултат, защото търсенето на вътрешния пазар не може да бъде задоволено от него.

2. Засягат се интересите на потребителите на съответната стока. Високата ставка на вносните мита повишава цената на стоката на вътрешния пазар, което няма да намали търсенето, ако предлаганите стоки са с по-високо качество от това на местното производство.

3. По отношение на националния производител резултатът от налагането на защитни мерки не е дълготраен, ако то не е съчетано с други мерки, защото местната икономика получава само временна подкрепа, която поради външния на производствения процес ефект не води до реално подпомагане.

Така естествено се налага въпросът за мястото на митата в общата схема на защитните мерки за националното производство и евентуалната им замяна с други мерки за подпомагане на местната икономика.

Теоретично съществуват две групи средства за държавно регулиране на икономиката:

1) административни — чрез установяване на разрешителни режими за производство на определени стоки и сделките с тях;

2) икономически:

а) фискална политика — тя се основава на държавното данъчно облагане и държавните разходи с цел въздействие върху реалния обем на националното производство, инфлацията, заетостта и икономическия ръст. В период на спад тя се ориентира към увеличаване на държавните разходи и снижаване на данъците. Такава политика фактически води до дефицит, но обезпечава съкращаването на производствения спад. Ефективно средство за държавно регулиране на инвестициите е освобождаването на печалбата от данъци, прехвърлянето им в амортизационни фондове и принудително използване на нови капиталовложения;

б) бюджетна политика — възможно е в разходната част на бюджета да се предвидят субсидии за отделни отрасли или райони.

Втората група от мерки за държавно регулиране може успешно да се ползва за подпомагане на националното производство. Тя следва да бъде съчетана и с активна кредитна политика за насърчаване на дългосрочните инвестиции.

С оглед пълнота на изложението и адекватна преценка на значимостта на защитните мита следва да бъде засегнат и проблемът за свободните безмитни зони и свободните безмитни складове като един от методите за подпомагане на националната икономика при прилагане на митнически облекчения.

Въпросът се налага и поради необходимостта от преодоляване на схващането за несъвместимост между съществуването на протекционистична митническа политика и свободните безмитни зони и складове.

По смисъла на Закона за митниците свободните зони и свободните складове се дефинират като обособени части от митническата територия на РБ или помещения върху нея, в които чуждестранните стоки за целите на митническото облагане и на мерките на търговската политика при внос се считат за намиращи се извън територията на РБ, ако не са поставени под режим внос или под друг митнически режим и не са употребявани или изразходвани в нарушение на митническите разпоредби.

Свободните безмитни зони и свободните складове са съобразени с търговската стратегия на чуждестранните субекти за търсене на удобни бази за съхраняване и усъвършенстване потребителските качества на стоките и тяхното пускане на пазара в благоприятно за реализиране на печалба време. Целта пък на отделната държава е да привлече търговци, стоки и инвестиции с цел развитие на инфраструктурата, откриване на нови работни места и т. н.

Така на територията на безмитните зони и складове могат да се развиват различни дейности: складиране и съхранение на чуждестранни и местни стоки, които се подлагат на манипулации за подобряване на търговския им вид и/или производство на нови стоки, или осъществяване на ремонтна дейност при използване на чуждестранно оборудване, суровини, внесени безмитно, при организиране на производството от чуждестранни фирми или кооперативни предприятия между чуждестранни и местни производители.

Тези обяснения дават възможност лесно да се разбере препоръката към развиващите се държави, които имат нужда от чужди инвестиции и отчитат висок процент на безработица, да предвидят в законодателствата си създаване на свободни безмитни зони и складове. У нас обаче на практика функциониращите свободни зони и складове не постигат този желан резултат, а напротив, счита се, че създават условия за укриване на дължими държавни вземания.

В действителност дилема между налагането на защитни мита и създаването на свободни безмитни зони и складове няма, защото те преследват различни цели — защита на националното производство и привличане на чужди инвестиции; защото задачата от установяването на защитни мита не се изключва от съществуването на свободни зони

и складове — стоките, внесени в свободните зони, които се предназначават за внос на вътрешния пазар, подлежат на обмитяване както при внос на всяка стока.

Следователно защитните мита са един от начините за защита на националното производство, които успешно могат да бъдат заместени с други начини за положително въздействие върху икономиката, насърчаващи стабилното ѝ развитие. Те обаче могат да се установяват като временна мярка, която да реагира на критични състояния за вътрешния пазар.

Литература

- Бенев, Б.* Теоретични основи на държавното регулиране на икономиката. С., Феня, 2000.
- Великов, В.* Митническа територия и митническа граница. С., Тракия-М, 2000. В. „Капитал“ — март—април 2002.
- Иванов, К.* Мита и митническа тарифа — същност, роля и място в данъчната система. — Данъчна практика, кн. 3, 1993.
- Колев, Б.* Новата митническа тарифа на Русия и очакваните промени в търговията. — Митническа хроника, кн. 6, 1994.
- Кучев, С.* Митническо право. С., 2000.
- Младенов, П.* Митнически процес и контрол. С., Сиела, 1999.
- Berr, C. J., H. Trémeau.* Le droit douanier. Economica, 1997.
- Mercier, P.* L'Union Européenne et la circulation des marchandises. Bruxelles, 1996.
- Правена е справка и на INTERNET адрес: www.gatt.org.

ПРАВНА ЗАЩИТА НА СВОБОДНАТА КОНКУРЕНЦИЯ В РАМКИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

| Диана Миткова

| фак. № 53965, V курс, уч. 1999/2000 г.

Какво всъщност представлява *конкуренцията*?

От гледна точка на пазара конкуренцията е стремежът на търговците (производители и доставчици) за задоволяване на потребителското търсене чрез гарантирано предлагане на стоки и услуги от високо качество на конкурентни цени.

От гледна точка на потребителите това е възможността свободно да избират от разнообразните стоки и услуги, предлагани на пазара, такива с отлично качество и на възможно най-ниска цена в зависимост от изискванията си. Най-доброто, предлагано на потребителите, възниква като резултат от съревнование между производителите на стоки и доставчиците на услуги.

Задължението на държавата в тази област е прилагането на адекватна на пазарните условия и степен на икономическо развитие *конкурентна политика*. Тя цели осигуряването на възможно най-голям потребителски избор, технологични иновации и ефективна ценова конкуренция, едновременно допринасящи за благоденствието на потребителите и конкурентоспособността на индустрията. Това се постига чрез създаването на такива закони и пазарни механизми от държавата и самите участници на пазара, които осигуряват свободна конкуренция между компаниите, вместо непочтено сътрудничество между тях с цел увреждане интересите на крайния потребител, невъзможност за компаниите с доминантно присъствие да злоупотребяват със своята пазарна власт и насоченост на цялото производство към крайния потребител.

На наднационално ниво компетенции в областта на свободната конкуренция притежават Европейската комисия и Съдът на Европейската общност. Европейската политика в областта на конкуренцията е основана на правната рамка на Общността, детайлно уредена в Договора за създаване на Европейската общност (чл. 81 до 90). Понататъшна уредба, която се прилага по отношение контрола върху сливанията, се съдържа в Наредба 4064/89 на Съда на ЕО, известна

като „Наредба за сливанията“. В принципите на Договора за създаване на Европейския съюз е заложено, че страните — членки на ЕС, ще развият икономическа политика „осъществявана в съответствие с принципите на една отворена пазарна икономика и свободната конкуренция“.

Важното значение на свободната конкуренция за икономическия прогрес и за по-пълното задоволяване интересите на всички участници на пазара, е наложило и специалната е правна защита. Тази защита постепенно се обособява като самостоятелен правен отрасъл — конкурентно право (Competition Law), и се осъществява чрез създаване на правни норми с превантивни и репресивни функции, осигуряващи предотвратяване на определени форми на ограничаване на конкуренцията и налагане на гражданскоправни, административноправни и наказателноправни санкции при установени нарушения.

Национално законодателство за правна защита на свободната конкуренция се създава най-рано в САЩ в края на XIX в. в период на бързо развитие на индустрията и увеличаване на опитите на големи предприятия чрез сключване на споразумения или монополизирание на производството на отделни видове стоки да ограничат възможностите на по-малки предприятия да осъществяват свободна стопанска дейност. Първият закон за защита на конкуренцията е *Законът Шърман* от 1890 г., с който се забраняват: договори, споразумения и други съгласувани действия на предприятия, които ограничават търговията между отделните щати, както и търговията с чужди държави; установяване на монопол, опити за установяване на монопол или споразумения с цел за установяване на монопол върху каквато и да е част от търговията в САЩ. Важно значение за защитата срещу ограничаването на конкуренцията има *Законът Клейтън* от 1914 г., с който се забранява ценовата дискриминация — определяне на различни цени за различни купувачи на едни и същи стоки, както и договори за продажба и наем, съдържащи условия, съгласно които купувачът или наемателят няма право да купува или да ползва стоки от конкурент на продавача или наемодателя. Със *Закона Уеб-Померене* от 1918 г. се изключват от обсега на приложение на законите *Шърман* и *Клейтън* обединения, споразумения и покупки на предприятия, които са извършени при осъществяване на експортна търговия, ако с тях не се засяга конкуренцията в САЩ. В изданието през 1976 г. *Закон Харт-Скот-Родино* вече се съдържа подробна уредба относно сливанията на пред-

приятия, включваща и изисквания за предварително уведомяване на Федералната търговска комисия и Антитръстовия отдел на Департамента по правосъдие.

Във Великобритания издаването на закони, осигуряващи защита на свободната конкуренция, започва в края на 40-те години на ХХ в. Първият закон, забраняващ ограничения на конкуренцията, е *Законът за монополите и ограничителните търговски действия* от 1948 г., като се създава и специален орган — Комисия за монополите и ограничителните търговски действия, която е независима от правителството и се състои от експерти. По-късно е преименувана в Комисия по монополите и сливанията. През 1973 г. се учредява длъжността генерален директор по добросъвестната търговия към специално държавно ведомство по добросъвестната търговия. Сега във Великобритания действат четири закона, отнасящи се до защитата на свободната конкуренция:

- *Закон за добросъвестната търговия* от 1973 г.
- *Закон за ограничителната търговска практика* от 1976 г.
- *Закон за цените при препродажбата на стоки* от 1976 г.
- *Закон за конкуренцията* от 1980 г.

От континенталните държави специално законодателство за защита на конкуренцията се създава най-рано в Германия. През 1909 г. е приет *Закон срещу нелоялната конкуренция*, впоследствие многократно допълван и изменян, като последното изменение е от 1986 г. Вторият германски закон в тази област е приет през 1957 г. — *Закон срещу ограниченията на конкуренцията*. С него се създава специален държавен контролен орган — Федерално картелно управление. За разлика от правото на САЩ и Великобритания в германския закон не се говори за *монополно положение*, а се използва терминът *надмощие на пазара*, който след това се възприема и в правото на Европейския съюз, а впоследствие отново се въвежда понятието монополно положение. С изменението на закона от 1973 г. се въвежда контрол върху сливанията, а през 1980 г. се въвежда изискване за предварително уведомяване на картелните органи и се засилва контролът върху сливанията. Допълнителни изменения в тази насока се приемат през 1989 г.

В Австрия през 1923 г. е издаден *Федерален закон срещу нелоялната конкуренция*, който през 1984 г. е заменен от нов закон със същото съдържание, а през 1988 е приет нов картелен закон.

В Италия първоначално материята се урежда в *Гражданския кодекс*,

а през 1990 г. е приет специален *Закон за защита на конкуренцията и пазара*. Характерно за него е, че в приложното му поле се включват само случаи, които са извън рамките на правото на Европейския съюз.

В Гърция още през 1914 г. е издаден *Закон срещу нелоялната конкуренция*, а през 1977 г. се приема *Закон срещу ограничения на конкуренцията, дължащи се на споразумения между предприятия и злоупотреба с надмощие на определен пазар*. Впоследствие е допълван и изменян с два закона от 1991 г.

В Испания съществува *Закон за защита на конкуренцията* от 1989 г. и *Закон за нелоялната конкуренция* от 1991 г.

От източноевропейските държави най-рано е приет *Закон срещу нелоялната конкуренция и монополистичните споразумения* през 1974 г. в бивша Югославия.

В Унгария от 1985 г. действа *Закон за забрана на нелоялната търговска дейност*.

В България на 2 май 1991 г. е приет *Законът за защита на конкуренцията*. Характерно за него е, че има смесен характер, т.е. включва както норми относно нелоялната конкуренция, така и норми срещу ограничаването на конкуренцията.

В рамките на правната защита на конкуренцията могат да се обособят две групи правни норми, които значително се различават по своята същност, съдържание и функции.

Първата група норми осигурява правна защита срещу *нелоялно търговско поведение* (действия или бездействия) на конкуриращите се предприятия. При прилагането на тези норми съответните компетентни органи извършват оценка на отделните прояви на поведение на стопански предприятия съгласно законно установени критерии, като на основата на резултатите от тази оценка могат да санкционират забранените действия, т.е. извършва се контрол на икономическо поведение. Основна цел на тази група норми е да се осигури защита срещу нелоялна търговска практика на определени предприятия, която може да има вредни последици както за техните конкуренти, така и за всички участници в пазара и особено за крайните потребители на стоки и услуги.

Втората група норми (картелно, антитръстово или антимонополно законодателство) осигурява правна защита срещу *ограничения на конкуренцията*, осъществяващи се предимно по два начина — спора-

зумения или съгласувани действия между две или повече предприятия, които имат за цел или за резултат създаване на пречки за свободно осъществяване на стопанска дейност от други техни конкуренти; или установяване и злоупотреба с монополно положение или надмощие на определен пазар. При прилагането на втората група норми се извършва оценка на съществуващото икономическо положение на определено предприятие или на група от предприятия, както и на осъществени или предвиждани споразумения между отделни стопански субекти с оглед на установяване влиянието им върху свободната конкуренция. На основата на резултатите от тази оценка се издават актове за забрана на обявени предстоящи споразумения, приемат се за недействителни споразумения, нарушаващи законно установени забрани, или се санкционира злоупотребата с монополно положение или с установено надмощие на пазара. Чрез тази група норми се извършва контрол на икономически структури.

Двете групи норми взаимно се допълват. Не всяко действие, нарушаващо забраните за ограничаване на конкуренцията, може да се оцени като нелоялно търговско поведение и обратно — нелоялното търговско поведение невинаги нарушава забраните за ограничаване на конкуренцията.

Във всички държави с пазарна икономика конкурентното право съдържа и норми, определящи наименованието, начина на създаване, структурата и компетентността на специални органи (които са предимно държавни), на които се възлага осигуряването на защита на свободната конкуренция и санкционирането на нарушителите на законно установени забрани за нелоялна търговска дейност, за сключване на определени видове споразумения и за злоупотреба с монополно положение или надмощие на определен пазар. В рамките на конкурентното право на отделните държави през последните две-три десетилетия в кръга на втората група норми значително се разширява уредбата, чиято цел е да контролира концентрацията на стопанска дейност, която може да има за резултат ограничаване на свободната конкуренция. Такава концентрация се осъществява предимно в случаите, в които две или повече независими предприятия обединяват напълно имуществото си и стопанската си дейност и образуват един правен и стопански субект (сливания и вливания на дружества), или в случаите, в които едно или няколко предприятия придобиват чрез покупка на ценни книжа, вещи или по друг начин пряк или косвен контрол върху

едно или няколко предприятия, които губят икономическата си независимост.

В договора от Маастрихт за създаването на Европейския съюз не е включена специална уредба на правната защита на конкуренцията, като се предвижда прилагане на вече действащите унифицирани норми в рамката на Европейската общност. С договора за създаване на Европейската общност се отделя значително място на политиката за защита на конкуренцията. Прилаганите норми са интегрирани в правните системи на държавите-членки, прилагат се задължително от техните съдилища и имат предимство пред националните им законодателства. Правилата за защита на конкуренцията в Европейската общност се съдържат в дял 6-и, глава 1-ва, раздел 1-ви, чл. 81—90 на *Договора за създаване на Европейската общност*. Нормите на правото на ЕО относно конкуренцията са предимно от втората група, т.е. норми, насочени срещу ограничаване на свободната конкуренция. От друга страна, в контекста на специфичните цели на ЕО конкурентната политика тук изпълнява и друга особена функция — подпомагане на процесите на европейската интеграция.

В зависимост от адресатите си правилата за защита на конкуренцията в ЕО се делят на две групи: норми, регулиращи пряко икономическото поведение на компаниите, и норми, насочени срещу антиконкурентни действия на компаниите. По такъв начин антитръстовото законодателство на Общността дава нормативната рамка на една гъвкава политика за защита на конкуренцията, съзвучна с концепцията за ефективна конкуренция. Член 81 е насочен срещу създаването на изкуствени бариери пред конкуренцията чрез съгласувани действия на търговските предприятия. Примерите за такива действия са многобройни и едни от тях са картелите за подялба на пазари или за съгласуване на цени. За да предотврати подобни, а и други по-изтънчени форми на деформация на свободната конкуренция, чл. 81, ал.1 от ДЕО забранява като несъвместими с Общия пазар „всички споразумения между предприятия, решения на сдружения на предприятия и съгласувани практики, които биха могли да повлияят на търговията между държавите-членки и които имат за своя цел или резултат предотвратяването или нарушаването на конкуренцията в рамките на общия пазар...“, като в ал. 2 от същия член ги обявява за недействителни. Под предприятие в текстовете на тези разпоредби се разбира най-общо всяко съсредоточаване на ресурси с цел извършване на търгов-

ска дейност. Всеки стопански субект, физическо или юридическо лице, който самостоятелно взема решения относно своето икономическо поведение, може да бъде окачествен като предприятие по смисъла на договора. Без значение са видът и формата на икономическа организация, както и формата на собственост на предприятието. Под споразумения в текста се разбират всякакъв вид договори, чието изпълнение може да се търси по съдебен ред — двустранни и многостранни договори в писмена или устна форма, рамкови и предварителни съглашения. Забраната не се ограничава само до писмените споразумения, а засяга всякакви типове и форми на съвпадащи волеизявления. Решенията на сдружения на предприятия могат да бъдат отразени както в техните учредителни актове, така и в техните вътрешни правила или да бъдат решения, взети в съответствие с правилника на съответното сдружение, които поради това са обвързващи по отношение на членовете му.

Понятието съгласувани практики се определя от Съда на ЕО по следния начин: „...форма на координация между предприятия, които, без да са достигнали етап на сключване на споразумение в истинския смисъл на думата, съзнателно проявяват предпочитание към практическо сътрудничество пред рисковете на конкуренцията помежду си“. Член 82 от същия договор е насочен срещу едностранни действия за ограничаване на конкуренцията. С него се забранява като несъвместима с Общия пазар „...всяка злоупотреба от страна на едно или повече предприятия с монополно положение в рамките на общия пазар или в съществена част от него, доколкото тя може да повлияе върху търговията между държавите-членки“.

Понятието монополно положение, или доминантно положение, е централно за разпоредбата на чл. 82 ДЕО. Съгласно практиката на Европейската комисия и на Съда на ЕО едно предприятие заема монополно/доминантно положение на пазара, когато разполага с икономическата власт да определя своето пазарно поведение независимо, без да се съобразява с останалите участници на пазара — конкуренти, клиенти и потребители. Важен индикатор за наличие на монополно положение във вече очертан пазар е пазарният дял. Съгласно практиката на Европейската комисия и Съда на ЕО пазарен дял от 80 % е убедително доказателство за монополно положение. В разпоредбата на чл. 82 се забранява не самото съществуване на монополно положение, а злоупотребата с него. Всяко поведение на предприятие, с което

се нарушава или застрашава някоя от основните икономически свободи — свободата на достъп на производителите до съответен пазар, или свободата на избор на потребителите или купувачите — представлява злоупотреба. За да попадне под забраната на чл. 82 обаче, злоупотребата с монополно положение трябва да бъде в рамките на „съществена част“ от Общия пазар. В същия член са посочени неизчерпателно някои случаи на злоупотреба с монополно положение.

В практиката на правоприлагащите органи на ЕО могат да бъдат обособени две категории поведение, характеризирани като злоупотреба с монополно положение.

Първата категория може да се определи като *действия на ограничаване на конкуренцията*. Това може да стане по няколко начина:

— допълнително ограничаване на конкуренцията чрез структурни промени от страна на предприятие, което вече има икономическо надмощие на съответния пазар;

— използване на системи от търговски отстъпки, които затрудняват икономическото оцеляване на по-малки конкуренти;

— продажба по т. нар. хищнически цени. Този термин се използва за означаване на временни продажби по изкуствено занижени цени с оглед елиминиране на конкурент или с цел предотвратяване на навлизането на нови конкуренти на пазара;

— отказ от снабдяване и налагане на обвързващи изисквания, когато по този начин се препятства дейността на настоящ или евентуален конкурент.

Втората категория може да бъде определена като *действия на не-лоялна конкуренция*. Тук могат да се посочат основно две групи действия — налагане на неоправдано високи цени и отказ от снабдяване.

Компетенции във връзка с прилагането на нормите на конкурентното право в Общия пазар притежават националните съдилища на държавите-членки, Европейската комисия и Съда на ЕО. Страните-членки на ЕС са възложили на Европейската комисия властта да разглежда въпроси от областта на конкуренцията на ниво Общност. В някои случаи тази власт се поделя между компетентните органи по конкуренцията и съдилищата на самите страни-членки, докато в други случаи тази власт се упражнява изключително от Европейската комисия. Еднообразието в тълкуването и прилагането на договорните разпоредби се осигурява от Съда на ЕО.

Конкурентното право на ЕО не се прилага в случаи, в които търго-

вията между страни-членки е засегната от практики под въпрос. Например споразумение за фиксирани цени между местни компании в даден град не би имало влияние върху пазара на Общността и поради тази причина европейското право няма да е приложимо в такъв тип ситуации. Повечето страни-членки обаче имат свое собствено национално законодателство относно антиконкурентните практики. Това прави възможно предприемането на действия в рамките на националното законодателство срещу практики, които не оказват влияние върху търговията между страните членки. Прилагането на националното законодателство в областта на свободната конкуренция е отговорност на съответната засегната страна-членка.

Комисията упражнява няколко вида дейности — наблюдение, контрол, вземане на решения и налагане на наказания. Тя разполага със значителни правомощия да забранява антиконкурентни действия, да издава разпореждания срещу и да налага глоби на компании, извършили виновно нарушение на правни разпоредби в областта на свободната конкуренция. Големината на глобите варира в зависимост от тежестта и продължителността на извършените антиконкурентни действия. Може да бъде дори 10 % от оборота на компанията в световен мащаб.

Процедурата за установяване на нарушение на конкурентните правила се открива или по искане на държава-членка или по собствена инициатива на Европейската комисия. Тя разследва случаите на предполагаемо нарушение на конкурентните принципи и норми. Ако установи наличието на нарушение, тя налага съответните мерки за неговото преустановяване. Комисията разполага с три правомощия:

— да издаде потвърждение, че не намира основания за предприемане на действия срещу съответното споразумение или практика;

— да установи съществуващо нарушение и да постанови неговото прекратяване;

— да постанови индивидуалното освобождаване на дадено споразумение от забраната на чл. 81, ал.1, ако отговаря на условията.

Въз основа на тези правомощия на ЕК всеки адресат на нейно решение, както и всеки, който е засегнат от такова решение лично и непосредствено, има право да обжалва пред съдебните органи на Общността. След реформата, довела до въвеждането на двустепенна съдебна власт в ЕО, всички дела по въпросите на конкуренцията са подсъдни на Първоинстанционния съд на ЕО.

Въпросите, свързани с конкуренцията и нейната защита са от

огромно значение за икономиката в световен мащаб и представляват основата на един нов и динамично развиващ се правен отрасъл — конкурентното право. В тази връзка е полезно да се споменат някои проблеми, разгледани в доклад на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD), според който могат да се набележат няколко групи въпроси, свързани с реалностите на международната конкуренция.

На първо място това са проблеми във връзка с избора на съответстващи на икономическото богатство основни точки, които да бъдат използвани при формулирането на принципите и целите на антимонополните политики. Това трябва да стане при отчитане на вида икономика. Ефективно ориентираната антимонополна политика в една затворена икономика трябва да бъде изградена по начин, който така да способства разпределението на ресурсите, че в краткосрочен икономически план да се увеличава икономическото богатство, без да се нарушава дългосрочното динамично равновесие. В по-отворен икономически контекст въпросите на антимонополната политика трябва да се съотнасят не само към националното икономическо богатство, а и към глобалното. Също така такива политики трябва да насърчават конкурентоспособността на вътрешни предприятия в наднационален мащаб, стабилни нива на заетост във високо заплатените сектори, динамично развитие във високотехнологичните сектори и защита на вътрешното производство от глобални икономически шокове.

На второ място това са въпроси, свързани с взаимодействието между търговска и конкурентна политика, като следва да се обърне специално внимание на транснационалните ефекти на вътрешните антимонополни политики. По принцип търговската и конкурентната действителност могат да бъдат както допълващи се, така и в конфликт. Например известно е, че по-либералната търговска политика стимулира международната търговия и намалява нуждата от активна конкурентна политика, изградена да усилва съперничеството между предприятията. По този въпрос съществуват известни спорове. Според някои една твърда конкурентна политика, която залага на силното съперничество, може да постави в неизгодно положение националните предприятия на територията на международния пазар. Според други обаче такава конкурентна политика повишава международната конкурентоспособност на предприятията. От друга страна, по-либерална антимонополна политика, която подпомага сътрудничеството

между националните предприятия, може да предизвика респективни търговски политики в други държави, създадени да предпазят техните предприятия и съответно потребители от по-ефективни конкуренти.

Важността на проблемите, свързани със свободната конкуренция и нейната нормативна защита, отдавна е предопределила тяхното прехвърляне от чисто национален план в един много по-всеобхватен международен контекст. Това логически следва от протичащите в последните няколко десетилетия интеграционни процеси и от примата на правото на Европейския съюз над националните права на страните-членки. Всичко това налага изместването на въпросите, свързани с конкуренцията на различна плоскост и тяхното съвместно разглеждане на наднационално равнище, отчитайки множество други фактори, които също оказват влияние върху развитието на конкурентното право.

Литература

Договор за създаване на Европейската общност. Рим, 25.03.1957.

Договор за създаване на Европейския съюз. Маастрихт, 7.02.1992.

Основи на Европейската интеграция. С., 1998.

Пиперкова, Л. Правна защита на конкуренцията. С., 1996.

Стоянов, И. Защита на конкуренцията и прилагане на антимонополното право. С., 1996.

Obstacles on trade and competition — OECD. Paris, 1993.

ЮРИДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЕЛЕКТРОННАТА ТЪРГОВИЯ

Анатоли Савов

фак. № 55325, III курс, уч. 2000/2001 г.

Съвременните тенденции в развитието на икономиката и в частност на търговията в значителна степен се обуславят, от една страна, от бързото развитие на технологиите, а от друга, от тенденциите на интернационализацията и глобализацията както на стопанската дейност, така и на целия ни живот. Традиционите граници все повече се размиват независимо дали са политически, културни или социални.

Движещите сили на новата икономика са силни. Цифровите технологии правят възможен достъпа до огромен обем информация, както и обработката ѝ за извличане на полезното съдържание. Големите мащаби на достъпната информация откриват огромни възможности за полезното ѝ използване чрез разработване на нови продукти и услуги. Превръщането на цифровата информация в икономическа и социална стойност е основата на новата икономика. Така се създават нови отрасли, като се променят старите и се изменя съществено животът на хората.

Тази тенденция е необратима. Предприятията във всички сектори започват постепенно, макар понякога със сравнително бавни темпове, да трансформират своя бизнес в електронен, което изисква реструктуриране на цялата фирма.

Резултатът от промените, предизвикан от използването на новите информационни и комуникационни технологии, е общество, характеризиращо се с качествено нова структура, организация и обществени отношения, които се основават на глобалния достъп и използване на информационни и комуникационни мрежи и услуги — т. нар. информационно общество (ИО).

През последните години най-развитите в технолигично отношение страни — САЩ, страните от Европейския съюз и др., приеха стратегии и програми за преход към информационно общество. Приети са и такива документи с международно значение, израз на съгласуваната воля на държавите за развитието на информационното общество в глобален мащаб. Такъв документ е Хартата за глобално информацион-

но общество от Окинава. Според картата информационното и комуникационно общество е една от най-мощните сили в оформянето на XXI в., ИО бързо се превръща в жизнена енергия за развитието на световната икономика. То дава възможност на много предприемачи, фирми и общества във всички части на света да подхождат към икономическите и социалните предизвикателства с по-голяма ефикасност и въображение. Съществуват огромни възможности, които могат да бъдат използвани и споделени от всички. Призивът към всички както от обществеността, така и от частния сектор е да се преодолее международното разделение, породено от повишения обем на информация и знания. Потенциалните ползи от ИО за стимулиране на конкуренцията, повишаване на продуктивността и създаване на устойчив икономически растеж и работни места са многообещаващи.

Такива документи са разработени и от почти всички страни от Централна и Източна Европа. Тези актове очертават общата рамка за ИО и обхващат ключови области, в които влиза и електронната търговия.

През октомври 1999 г. правителството на Република България прие Стратегия за развитието на информационното общество и Национална програма за развитието на информационното общество. Специално внимание в Стратегията за ИО се обръща на *електронната търговия*. Тя се смята за най-бързо развиващата се област на ИО и се оценява като стимул за въвеждане на най-модерните информационни и комуникационни технологии в България. Необходимите предпоставки и стъпки за развитието на електронната търговия в България са очертани в приетата през май 2000 г. Национална стратегия по електронната търговия. Тя определя като основни приоритети за развитието на електронната търговия в България:

- създаване на правна и стандартизационна рамка;
- изграждане на националната инфраструктура за електронна търговия;
- стимулиране на научно-приложимите изследвания;
- популяризиране и създаване на системи за развитие на човешките ресурси.

Като едно от най-бързо развиващите се направления на това информационно общество електронната търговия представлява само един етап от развитието на новата икономика, един нов канал за реализация на стоки и услуги, чийто потенциал е огромен. За да може да бъде

напълно оползотворен, съвременните фирми трябва да приложат качествено нови управленски стратегии, съобразени със спецификата на тази нова среда. Особено внимание при маркетинг планирането на електронната дейност на фирмата трябва да бъде отделено на *глобалния характер* на новия пазар. За да може една фирма да успее в ерата на електронната търговия, тя трябва да отчита фактори като разнообразието в манталитета, тънкостите и вкусовете на многобройните култури, които присъстват в Интернет, но също и на прилаганите в съответната страна схеми на извършване на транзакции. Наред с това фирмите са длъжни да се съобразяват както с международните договорености и директиви, така и с местните законови изисквания.

Съществуват различни опити за дефиниране на понятието електронна търговия, но най-общо те се свеждат до разбирането е като форма на покупко-продажба, осъществявана по електронен път, включително и най-вече чрез Интернет, като обмен на информация през електронни мрежи във всеки един етап на веригата на доставка, независимо дали се осъществява в рамките на една организация, между търговци, между търговци и потребители или между частния и публичния сектор.

На първо място е нужно да се отбележи, че е налице разлика между понятията електронна търговия и електронен бизнес. Електронната търговия е по-тясно по съдържание понятие от електронния бизнес. С понятието е-бизнес се обхващат всички бизнес процеси при управлението и отношенията с клиента. Той обхваща както електронната търговия, така и много по-широк кръг начинания и отношения. Електронната търговия не е друг вид търговия. Това е друга форма, друг начин на търговия. Тази търговия е размяна на блага чрез използване на електронни средства за комуникация. Различните определения за електронна търговия не се различават качествено, само стесняват или доразширяват даденото по-горе определение. Често електронната търговия се смесва с нейните два основни компонента или по-скоро разновидности, придобили самостоятелна употреба: Business to Consumer (B2C) и Business to Business (B2B) отношения. Като понятие първият вид електронна търговия — бизнес до потребител (B2C), обхваща отношенията между субектите при използване на мрежата за продажба на стоки и услуги на крайните потребители, а вторият вид — бизнес до бизнес (B2B) — отношенията между различни търговци в широк смисъл. Друго понятие, което се използва в тази

връзка, е *виртуалната търговия*. Под виртуална търговия се разбира електронна търговия, осъществявана единствено чрез Интернет и чрез т. нар. on-line магазини.

За да успеят съвременните компании в съвременната изключително конкурентна информационна среда, е задължително и необходимо във всеки стратегически план за електронен бизнес да бъдат застъпени определени моменти при планиране на дейността по отношение на електронната търговия. Основните моменти трябва да включват:

- отчитане на спецификата на Интернет като канал за разпространение, неговата общодостъпност и демократичност;

- внимателно следене на тенденциите в развитието на демографията на целевите потребители в Интернет и изследване как тези тенденции биха повлияли върху маркетинг планирането;

- използване на възможностите на Интернет като среда за маркетинг, насочен към отделния потребител, съобразно неговите лични интереси, предпочитания и покупателна история;

- добре премислена рекламна стратегия. Макар и значително полезна за реализация в Интернет в сравнение с останалите канали, рекламата в мрежата трябва да се осъществява изключително внимателно и премерено, с ясното съзнание, че прекалената агресивност спрямо клиентите може да предизвика отрицателна реакция;

- преценката на какъв език и/или на колко езици да бъде представена фирмата в Интернет, както и от съществено значение е не само качеството на превода, а и отчитането на културните и местните особености на целевите пазари;

- познаване и спазване както на международните договорености, така и на местните законови разпоредби, касаещи данъците, сигурността и неприкосновеността на поверителната информация за потребителите.

Развитието на икономиката обаче неминуемо изисква и адаптиране на правната система на държавите и на международните общности, за да може тя адекватно да отговори на новите изисквания както на фирмите и организациите, така и на обикновения клиент. Осъзнаването на тази належаща необходимост доведе до поемане на инициативата от Европейския съюз за ускоряване на електронната търговия, важен елемент в която е приемането на адекватни закони. Всичко това неминуемо оказва влияние и върху нашата страна в контекста на започналите преговори за присъединяване на България към Европейския съюз.

Интернет и разкритите чрез него нови информационни и комуникационни мрежи представят една от най-значимите еволюции на нашето време. Тя има дълбоко отражение в почти всички области на обществения и стопанския живот. Улесненият приток на информация между граждани, предприемачи и държава довежда до срастване на света в едно „глобално пространство“, в което Интернет дава мощни импулси за икономиката и науката. Държавните граници губят все повече своето значение, подобно на заличаването на границите на информацията и комуникацията чрез традиционните методи като преса, радио и телевизия. В своето развитие електронната търговия се превръща във все по-значителен стопански фактор, а повишената конкуренция между офериращите в мрежата при едновременно с това намаляващи пласментни разходи дава възможност на Интернет да бъде важен стопански фактор на бъдещето.

Едно от най-големите предизвикателства, което навлизането на новите технологии в гражданския оборот и развитието на електронната търговия поставя пред юристите, е свързано с правните аспекти в материята на *електронния документ* и *електронния подпис* и пряко свързания с това режим на виртуалното пространство.

Електронният подпис е ключов въпрос и средство за създаване на сигурност и доверие в електронната търговия, в електронния обмен на данни и в откритите мрежи изобщо. Той позволява на получателя на изпратени по електронен път данни да определи от кого произхождат данните, както и да се провери дали тези данни не са били променени, дали не е била нарушена тяхната цялост. За разлика от сканираното изображение на саморъчния подпис на определено лице, електронният подпис се основава на системи за кодиране и декодиране на информацията в цифрова форма. Те служат за разкриване на самоличността на автора му и съгласието му със съответните данни. За да изпълни своето предназначение, електронният подпис следва да се признае по законодателен път за правно валиден наравно със саморъчния подпис.

В последните години се активизират усилията за създаване на международна общоевропейска и национална правна рамка за използването на електронните средства за комуникации както общо, така и по отделни аспекти като електронна търговия, електронен подпис електронен документ и т. н. Приети са или са в процес на приемане редица международни инструменти — Закон — модел за електронна

търговия, приет от комисията на ООН по международно търговско право, Указания относно криптографията, приети от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие. Почти всички развити страни от Европа (главно държавите — членки от Европейския съюз), Америка и Азия са предприели значителни стъпки за създаване и въвеждане на законодателство, регулиращо използването на електронни средства за комуникации.

В рамките на Европейския съюз след дългогодишна подготвителна работа и многобройни дискусии и труден процес на постигане на съгласие Съветът на министрите по телекомуникации прие предоставеното от Европейската комисия преработено Предложение за Директива на Европейския парламент и Съвета относно общата рамка за електронни подписи. Директивата е обнародвана в Официалния вестник на Европейските общности от 19 януари 2000 г. като Директива 1999/93/ЕС на Европейския парламент и Съвета. Въз основа на вече приетата Директива относно рамката на Общността по повод електронните подписи държавите — членки на Европейския съюз, се задължават да приведат в съответствие законодателството си с Директивата преди 19 юли 2001 г.

През ноември 1998 г. комисията представя и Предложение за Директива на Европейския съюз и Съвета относно правните аспекти на електронната търговия и общия пазар. През септември 1999 г. е прието изменено Предложение относно правната рамка на електронната търговия. Два месеца по-късно Съветът на министрите прие политическо решение относно развитието на електронната търговия. През 2000 г. е прието предложението за Директива от Съвета.

Заинтересованите институции и бизнес организации в България също предприемат стъпки в отговор на глобалните предизвикателства и националните приоритети.

С развитието на електронната търговия чрез Интернет и на електронния бизнес в България пред правната доктрина и практика се появиха сериозни проблеми, свързани с правоотношенията между субектите. Нашето право и днес санкционира дистанционното сключване на договори, включително по електронен път чрез Интернет. Разпоредбата на чл. 293 от ТЗ предвижда, че за действителността на търговската сделка е необходима писмена или друга форма само в случаите, предвидени в закон — т. е. при наличие на постигнато от страните съгласие договорът може да се сключи в произволна форма,

включително в електронна, доколкото няма законово изискване за писмена или друга форма. Но дори в определени случаи да е необходима писмена форма (например на изразяване на съгласие с общите условия при сключване на договор под общи условия), а изявлението да е дадено в електронна форма, писмената форма отново ще се счита спазена, ако изявлението е записано технически по начин, който дава възможност да бъде възпроизведено (чл. 293, ал. 4 от ТЗ). Това законодателно решение даваше възможност при сключване на търговски сделки и досега да се счита, че едно електронно волеизявление, направено по електронната поща, чрез кликуване (посочване с мишката) на дигитален бутон в определена Интернет страница или кликуване в „чек бокс“, има правното значение на писмено волеизявление и следва да се приеме за такова. Този извод е правилен само при сключване на сделки, които могат да се квалифицират като търговски, но не и при сключване на сделки, при които и двете страни не притежават качеството търговец по смисъла на Търговския закон, или самите сделки не могат да се определят като търговски.

ЗЗД дава общата нормативна уредба на регулиране на облигационните правоотношения между гражданскоправните субекти и доколкото липсва изрична уредба в търговския закон, регулира субсидиарно и търговските правоотношения при всяка форма на търговия, включително електронната. ТЗ урежда сделката при електронната търговия като търговска сделка, независимо дали само едната страна има качеството търговец, а другата е потребител — нетърговец, или и двете страни са търговци.

Възниква въпросът, кое тогава наложи приемането на Закона за електронният документ и електронния подпис. Проблемът при сключването на договорите по електронен път се крие в доказването, т. е. как да се докаже, че волеизявлението изхожда от лицето, от което се твърди, че изхожда, а не от някой, който се представя за него; как да се докаже, че това волеизявление впоследствие не е променяно, кога е изпратено и получено и т. н. Ето защо проблемът, който към момента в най-голяма степен възпрепятства развитието на електронния бизнес, е не проблемът за действителността на договорите, сключени чрез Интернет, а в доказването на авторството и съдържанието на волеизявленията на страните по тях. С оглед съществуващата нормативна уредба до този момент българската правна теория и практика разглеждаха единствено ръчно положения подпис като правно релеван-

тен белег за авторство на дадено изявление. Поради трудността за доказване на авторство на неподписани документи и липсата на безспорност относно съгласието на автора с направеното изявление правната тежест на неподписания документ не е същата, както на подписания. Така не се приемат за подписани документи, съдържащи щемпел на подписи, нито електронни документи, подписани с електронен подпис със сканирани изображения на саморъчен подпис.

Всичко това наложи изискването за приемането на специален закон, който да съдържа уредбата на електронния документ като обективирано електронно волеизявление и електронния подпис като доказателство за авторството на това волеизявление. Същевременно с такъв закон се цели и повишаване сигурността на информационния обмен с оглед съдържанието на волеизявленията и защитата на данните. В тази връзка и в духа на Директива 1999/93/ЕС бе изготвен проект на Закон за електронния документ и електронния подпис. Законът бе приет и обнародван в ДВ, бр. 34 от 6 април 2001 г. и влиза в сила на 7 октомври 2001 г.

Както вече бе отбелязано, основната цел на Закона за електронния документ и електронния подпис е да даде законова уредба на електронния документ, електронния подпис и да признае тяхното правно-валидно значение, приравнявайки ги при определени условия на писмения документ и саморъчния подпис. Разпоредбите на закона не се приемат относно сделки, за които законите изискват квалифицирана форма (нотариална форма или нотариална заверка на подписите) или когато държането на документа или на екземпляр от него има правно значение (ценни книжа, товарителници и др.).

Законът урежда приложимостта на електронния документ и електронния подпис не само в областта на задълженията и договорите, но и в останалите правни сфери. При уреждане на правното значение на електронното изявление и електронния подпис е изходено от начина, по който са уредени писменото изявление и саморъчният подпис в гражданското и административното право, като са отчетени всички особености, дължащи се на електронната форма. Това ще позволи при прилагането на закона да бъдат ползвани всички достижения на доктрината и съдебната практика в областта на доказването, оспорването и признаването на писмените изявления и саморъчния подпис.

С приемането на закона не възниква задължение за никого да използва електронни документи и електронен подпис. Въз основа на

закона гажданскоправните субекти могат да възприемат тази възможност, което ще рече, че без допълнителна намеса на държавата на практика приложното поле на закона ще се ограничи само в областта на задълженията и договорите. На Министерския съвет е предоставено да посочва кога и кои подчинени на него административни органи, общини и кметства ще бъдат задължени да приемат и издават електронни документи, подписани с електронен подпис, като по този начин приложното поле на закона ще се разпростира постепенно (в зависимост от технологичната готовност на отделните административни органи) и в областта на административното право.

Предвид изискването съдебните процедури да бъдат уредени в закон, разширяването на приложното поле на закона и в областта на съдопроизводството следва да бъде извършено с отделен закон, който да предвиди специални правила в съответните процесуални закони, като разпоредбите на този закон ще се прилагат на общо основание.

Останалите държавни институции, неподчинени на Министерския съвет, ще решават със свои актове откога са в готовност да приемат и издават електронни документи, подписани с електронен подпис, като приемат и съответни вътрешни правила за това. Разбира се, за държавата остава открита възможността да задължи със закон всяка институция да приема и издава електронни документи, подписани с електронен подпис.

Законът борава с редица нови за нашата правна действителност понятия, чието изясняване е наложително: електронен документ, електронно изявление, електронен подпис и т. н.

Електронният документ се определя като понятие чрез понятието за електронно изявление. Електронно изявление според закона се определя като словесно изявление или такова, съдържащо несловесна информация, представено в цифрова форма чрез общоприет стандарт за преобразуване, разчитане и визуално представяне на информацията. Електронният документ от своя страна е електронно изявление, записано върху магнитен, оптичен или друг носител, който дава възможност да бъде възпроизвеждано. Писмената форма се смята спазена, ако е съставен електронен документ.

Електронният подпис, наричан също цифров подпис, представлява цифров код, а от правна гледна точка — цифров идентификационен документ, който може да се използва, за да се подписват съобщения (електронни документи), изпращани по електронен път чрез Интер-

нет. По отношение на закона могат да се отправят много критични бележки относно разликата между понятията електронен и цифров подпис, както и смесването на понятията цифров подпис и цифров сертификат.

С Директивата се въвежда уредба на четири вида подписи: обикновен, усъвършенстван, квалифициран и разширен. Нашият закон санкционира два основни вида — обикновен и усъвършенстван и една разновидност на усъвършенствания — универсален подпис. И двата основни вида са приравнени по правни последици на саморъчния подпис, освен ако титуляр или адресат на електронното изявление е държавата или орган на местното самоуправление. Универсалният подпис има значение на саморъчен по отношение на всички.

Измежду двата вида електронни подписи, предвидени в закона, по-подробно внимание заслужава *усъвършенстваният електронен подпис*. При него принципът на действие се гради на използването на *двойка асиметрични електронни ключове — публичен и частен*. Тези ключове следва да се генерират по един сложен метод на асиметрична криптография и са уникални за всеки субект. *Частният ключ* (код) се знае единствено и само от притежателя на електронния подпис. С него той „подписва“ своето електронно съобщение по такъв начин, че то не може да бъде променено от никого друго след изпращането. По този начин се създава сигурност, че изявлението произхожда точно от подписалия го и че съдържанието му не е било променяно след изпращането. Тази проверка се осъществява с публичния ключ, който може да бъде даден на всички лица.

Получилият съобщението освен това може да поиска потвърждение от удостоверяващата организация на автентичността на подписа. С публичния ключ не могат да се подписват съобщения до притежателя на частния ключ, но могат да се шифрират (криптират) по такъв начин, че никой освен притежателя на частния ключ не може да ги дешифрира (декриптира).

Терминът *електронен нотариус* не фигурира в ЗЕДЕП в настоящия му вид, но има пряко отношение към въпросите на електронния подпис и електронния документ. В международен аспект са познати два вида електронни нотариуси. В първоначалния вид на български законопроект бе предвидена уредба на нотариусите от първия вид, които със своя електронен подпис да удостоверяват пред определени лица или институции, че конкретното волеизявление изхожда от точ-

но определено лице. Те извършват нещо подобно на нотариална заверка на подписа на частни документи, само че на електронния подпис на електронни документи при изпращането им по Интернет. Впоследствие преди влизане в НС на законопроекта тази материя отпадна. Вторият вид „електронни нотариуси“ всъщност не са нотариуси по смисъла на Закона за нотариусите и нотариалната дейност и имат съвсем различни функции. Подобни „електронни“ или „Интернет нотариуси“ има и към настоящия момент в България. Това са лица, които се ползват с висока степен на доверие на дадена удостоверявателна организация и действат като нейни представители. За държави, в които няма електронни нотариуси, за такива може да кандидатстват правоспособни адвокати, дипломирани експерт-счетоводители или банкери, отговарящи на определени условия.

Удостоверението (сертификатът) е електронен документ, издаден и подписан от доставчика на удостоверявателни услуги, на титуляра на усъвършенствания електронен подпис, на овластено от титуляра физическо лице (автора) да извършва електронни изявления за публичния ключ, идентификаторите на алгоритмите, време на издаване, спиране и прекратяване, срок на действие, ограничения, идентификационния код на удостоверението, отговорността и гаранциите на доставчика на удостоверявателни услуги и др. Въвеждат се стриктни изисквания към доставчиците на удостоверявателни услуги за организирането и воденето на регистри на издадените от тях удостоверения.

Следва да се изясни въпросът за повишаване сигурността в оборота. Електронният подпис следва да отговаря на определени нормативни изисквания за *техническа сигурност*, за да може да се признае правната му валидност. По отношение на обикновения подпис това е изискването за защитаване съдържанието на електронното волеизявление от последващи промени. За да се признае правната валидност на усъвършенствания електронен подпис, е необходимо освен да отговаря на изискванията на обикновения подпис, още и на изискването преобразуването на волеизявлението при неговото „подписване“ да се осъществява чрез алгоритми, включващи използването на частния ключ на асиметрична криптосистема (а не симетрични ключове за кодиране и декодиране). Изискванията към тези алгоритми трябва да се определят с наредба на МС.

По отношение на *правната сигурност* раздел II от закона урежда подробно изискванията, дейността, правата и задълженията на тези

институции, наречени *доставчици на удостоверителни услуги*, за издаване на удостоверения и предоставяне на достъп до публикуваните удостоверения на всяко трето лице. В закона е предвидена възможност и за удостоверителните организации да предоставят услуги по създаване на частен и публичен ключ за усъвършенстван електронен подпис. Такова законодателно решение буди множество въпроси относно правната сигурност. Предвижда се МС да приеме наредби по отношение на конкретизацията на изискванията за дейността на доставчиците на удостоверителни услуги относно: поддържане на разполагаеми средства, които осигуряват възможност за извършване на дейностите в съответствие с изискванията на този закон; застраховането им за времето на своята дейност за вредите от неизпълнение на задълженията им по този закон; разполагането с техническо и технологично оборудване, което осигурява надежност на използваните системи и техническа и криптографска сигурност на осъществяваните чрез тях процеси.

Държавният орган, оправомощен да осъществява контрол и да регулира дейността на доставчиците на удостоверителни услуги в България, според закона е Държавната комисия по далекосъобщения. Тя разработва, съгласува и предлага за приемане от МС проекти на наредбите по закона, както и относно уреждането на дейността, на доставчиците на удостоверителни услуги и реда за прекратяване на дейността им; относно формата на издаванията от тях удостоверения; за съхраняване на информация за услугите, предоставени от доставчиците.

Не трябва същевременно да пропускаме и факта, че основен елемент за всяка стопанска дейност е възвръщаемостта от реализираната продукция или предложени услуги. Ето защо, за да се реализира успешен електронен бизнес, от съществено значение е използваната система за заплащане. Ако тя не предлага нужната степен на удобство за клиента, вероятността той да се откаже от извършване на покупката, дори и след като вече е избрал желаната стока или услуга, е голяма, особено ако разполага с възможност да я получи чрез традиционен канал за разпространение. В условията на бързо развиващи се информационни и комуникационни технологии схемите за заплащане, които фирмите предлагат на своите клиенти, се отличават с голямо разнообразие.

Заплащането в Мрежата, независимо дали се осъществява в от-

ношенията между търговци и крайни потребители или между самите търговци, може да се извърши чрез използването на няколко начина:

- плащане в брой при доставката;
- чрез банков превод;
- чрез банкова карта или
- чрез използване на електронни пари.

Подобно на реалния свят и тук съществуват различни начини за заплащане на стоките и услугите. Някои от методите могат да са електронни аналози на традиционно използваните в реалния свят: кредитни или дебитни карти, чек или др. Други методи могат да се прилагат единствено в Интернет, използвайки нови технологии, разработени специално за мрежова система. Така в края на 1999 г. у нас започна да функционира система за електронни разплащания по Интернет с банкови карти, издавани от българските банки — *ePay.bg*. За да може обаче една схема за разплащане да придобие популярност сред потребителите, тя трябва преди всичко да се характеризира с удобство, простота, достъпност и сигурност.

Едни от най-новите платежни средства са *електронните пари*. Българският законодател не урежда електронните пари, практиката у нас също не ги познава.

Появата на електронните пари е следствие от въвеждането на нови банкови и информационни технологии като картата с интегрална схема и Интернет. Най-важните причини за установяването им като платежно средство са: ниската стойност на обработването на плащанията с електронни пари; избягване на проблемите, свързани с отказа на плащане на чековете; бързината и лекотата, с която се извършват плащанията с електронни пари и др.

Електронните пари се явяват електронен аналог на банкнотите и монетите и представляват алтернатива на използването на банкова карта. При ползването на този начин разплащането се извършва чрез предаване на пари, което представлява самостоятелен юридически факт — действие на длъжника по задължение за плащане. Макар ново и все още неутвърдено платежно средство, те се явяват заместител на действителната валута за целите на електронната транзакция и в най-голяма степен се доближават до характеристиките и функциите на парите.

Правното определение за електронни пари гласи следното: електронните пари са безсрочни парични вземания, които са материализи-

рани по електронен начин на машинен език върху интегрална схема на карта или върху паметта на персонален или друг компютър. Те се използват по правило за извършване на малки по стойност плащания. Носителите на електронни пари могат да допускат „зарездането“ им след изразходване на първоначалната стойност.

Известни са два вида електронни пари. Първият от тях изисква издаването на карта с вградена интегрална схема, върху която по електронен начин е записано вземането за определена парична сума. Плащането с картата е възможно само чрез въвеждането ѝ в терминално устройство. Вторият вид електронни пари, които заслужават по голямо внимание относно разглежданата тема, са парични вземания, материализирани върху паметта на персонален или друг компютър. Плащането с тези електронни пари е възможно чрез комуникационни мрежи като Интернет.

Схемата на плащането с електронни пари има най-общо следния вид:

- Потребителят избира номинална стойност и генерира банкнотата с помощта на софтуер.
- Потребителят генерира определен брой банкноти с избрания номинал, криптира с частния ключ и ги изпраща на институцията — издател на електронните пари.
- Институцията — издател на платежното средство, проверява дали стойността на банкнотата е посочената, дали серийният номер е различен за всяка и дали поредният номер съответства на указания.
- Институцията — издател на електронни пари, ги заверява с цифровия си подпис.
- Подписаната банкнота се изпраща на потребителя, който вече може да я използва, за да извършва разплащане.

Плащането се извършва за сметка на собствени средства на титulary на електронните пари, които може да са по сметката му във финансовата институция (ако тази институция е банка) или да са предоставени в брой. Сравнителното право по правило допуска длъжници по електронните пари да бъдат само банки и други финансови институции. Необходимостта от защита на платежните отношения налага банките да бъдат предпочитани като емитенти на електронни пари.

Електронната валута удовлетворява най-значимите изисквания за плащането: финансовата институция-емитент се подчинява на определени правила за сигурност, възможно е обслужването на голям брой

клиенти едновременно, извършват се пико (малки) плащания, електронната банкнота е делима и може да се замести с няколко други, не са необходими технически познания за ползването на електронни пари като платежно средство. Независимо от удобствата, които предлагат електронните пари, те не са утвърдено платежно средство, а и правната наука все още не е изградила единно понятие за тяхната същност. Доктрината ги разглежда като частна валута, депозит или дългов инструмент. Електронните пари не са законно платежно средство и никой не може да бъде принуден да ги приема, преди да бъдат посочени от нормативен акт на съответния законодателен орган като официално средство за разплащане. Но независимо от неизяснения им правен статус техните предимства ги правят подходящо средство за извършване на разплащане в електронна среда, а функцията им в електронната търговия е съизмерима с функцията на традиционните пари.

Сравнителното право по правило допуска длъжници по електронните пари да бъдат само банки и други финансови институции. Необходимостта от защита на платежните отношения налага банките да бъдат предпочитани като емитенти на електронни пари.

Безспорно електронната търговия дава няколко съществени предимства пред традиционните форми на търговия: достъп на неограничен кръг потребители от различни райони до предлаганите стоки, достъп на възможност едно лице от всяка точка на света да придобие визуална представа за предлаганата стока, да разбере нейните качества, да сравни цената ѝ с подобни или същите стоки, предлагани от конкурентите, без реално да напуска дома или офиса си. Това е удобство, което дава стимул за развитие на търговията като цяло.

Покупко-продажбата в Интернет се превръща в доминиращо явление на електронната търговия. При тези условия сключването на договори в Интернет ни изправя пред няколко конкретни въпроса във връзка с рисковете и опасностите от това явление: защитени ли са купувачите от заблуждаваща и непочтена реклама; съществува ли гарантирано ниво на сигурност по отношение на личната информация, която предоставя при сключване на сделката търговецът или потребителят; съществува ли защита срещу дефекти на закупената стока и др.

Правната уредба, касаеща защитата на потребителя, се съдържа в Закона за защита на потребителите и правилата за търговия (ЗЗППТ),

обн. ДВ, бр. 30 от 2.04.1999 г., в сила от 3.07.1999 г., в някои специални закони — Закон за лекарствените средства, Закон за енергетиката и енергийната ефективност и др. При наличие на правна уредба от особено значение за електронната търговия е въпросът, дали нейните норми са приложими при потребителски договори, сключени в Интернет. В електронната, подобно на материалната среда правните субекти встъпват в правоотношения, голяма част от които имат за основание на своето възникване правни сделки. Този факт ни позволява да разглеждаме гражданските закони като приложими към отношенията, породени в резултат на електронната търговия, в случаите, когато конкретното правоотношение попада в обхвата на някой от действащите нормативни актове. Според ЗЗППТ сферата му на правно регулиране обхваща проблемите на защитата на потребителите и правилата за осъществяване на търговия. Въз основа на това можем да определим закона като общ нормативен акт, уреждащ защитата на потребителите, независимо в коя среда се реализира сделката.

Особеност на уредбата на защитата на потребителите по ЗЗППТ е, че приложното поле на закона обхваща само т. нар. потребителски договори — класическата покупко-продажба, амбулантната продажба, тази, сключена извън търговския обект, продажбата с договор, сключен от разстояние. Потребителските договори в Интернет попадат в дефиницията на чл. 69, ал. 1 ЗЗППТ: „Договор, сключен от разстояние, е всеки договор, сключен въз основа на предложение до потребителя, изпратено или разпространено от търговеца чрез средства за дистанционна комуникация, които го възпроизвеждат.“ Следователно защита по този закон могат да търсят лицата, придобили стока или услуга в резултат на сключен договор с търговец, осъществяващ дейност в Интернет. По ЗЗППТ ще се ползват само физически лица, които закупуват стоки чрез договор за покупко-продажба, сключен чрез електронен обмен на данни, за свои нужди или занужди на свои близки. Юридическите лица не са обхванати от приложното поле на закона. Особености има и относно субектите, които могат да носят отговорност спрямо потребителите, сключили потребителски договор в сферата на електронната търговия. Такива субекти според нормите на закона следва да имат качеството „търговци, производители или вносители“.

Друг сериозен проблем е, че поради липсата на пряк контакт между търговеца и потребителя последният е лишен от възможността

да пробва продукта, който закупува, и лесно би могъл да бъде заблуден относно характеристиките на стоката или нейната доставка. Допълнителният въпрос за рекламата се усложнява от факта, че достъпът до реклама в Интернет не е ограничен, което създава предпоставки да бъде разпространявана непочтена реклама или със съдържание, неподходящо за определени лица.

Проблемите, свързани с потребителите, могат да се решат много по-лесно и е много вероятно с увеличаване на конкуренцията да се намалят до минимум злоупотребите. Много по-сериозен изглежда проблемът от използването на новите платежни средства, наложени от електронната търговия, който може да предизвика дори и срив на световната икономика. Усещайки, че електронните пари са в състояние да променят няколко дузини осветени от времето правни доктрини, юристи от цял свят започнаха оживени дискусии за бъдещето на платежните инструменти. Проблемите по този въпрос разделят юристи и законодатели от САЩ и Европа. След близо 2-годишни дебати предложението на Европейската комисия за Директива на Европейския парламент и Съвета на министрите относно започването, осъществяването и надзора върху дейността на институциите за е-пари се превърна в Директива 2000/46/ЕС със същия предметен обхват, приета на 18 септември 2000 г.

Най-честите юридически проблеми са изискванията за сигурност и стабилност при изграждане на електронните пари. Както клиенти, така и търговци са заинтересовани да получат гаранция, в случай че доставчикът на дигитална валута фалира. Банките могат да изпълняват различни функции в процеса на е-бизнес с е-пари и да се сблъскват с редица рискове, с които още не са подготвени. Надзорът върху емитентите на е-пари представлява ключов проблем. При правилно приложение въздействието му би могло да има двустранен ефект: от една страна, той може да повиши доверието в новите платежни продукти, но от друга — обширният надзор е в състояние да създаде необосновани очаквания в обществото и да накара правителствата да се сблъскат с трудни финансови проблеми при сериозни фалити. Ако на небанкови организации се позволи да навлязат в тази сфера, класическите надзорни институции ще имат твърде стеснено поле за дейност, оставяйки пазарните сили да създават стимули за разумно търговско поведение, вътрешен контрол и ефективно управление на финансовия риск. Основателно е да се наложат известни изисквания

във връзка с инвестирането на привлечените от населението средства срещу предоставени е-пари, за да се посрещат внезапни и масирани искания за тяхното възстановяване под формата на „реални“ банкноти и монети, което би предизвикало криза във финансовия сектор.

С не по-малко значение е вземането на мерки за предотвратяване прането на пари. Извънредната бързина, присъща на повечето нови платежни схеми, и малкото физическо пространство, което могат да заемат огромни количества пари, създава възможност е-парите да направят живота на финансовите нарушители, включително и фалшификаторите на пари, по-лесен, отколкото е в момента. Налице са и примамливи нови възможности за избягване на данъчното облагане. Налице е забележима съвременна тенденция „перачите на пари“ да използват определени небанкови институции за своите противозаконни цели. Най-лесният подход ще бъде издаването на е-пари да се ограничи до банките. Ако са създадени от банкови институции, е-парите биха напомняли емитирането на частни банкноти.

През по-голямата част от XIX в. частно издадените банкноти са представлявали съществена характерна черта на икономиката на САЩ, като банкнотите, издавани от оторизирани банки, са покривали значителна част от паричното обръщение. Тази схема е била определяна като банкерство на „дивите котки“, тъй като понякога банките са били създавани с единствената цел да емитират лишени от стойност пари за публиката и впоследствие са се оказвали неспособни да възмездят инкорпорираната стойност.

Твърде привлекателно е е-парите да се разглеждат като частна валута, но това несъмнено ще повлече твърде много рискове, които биха засегнали дори цели национални икономики. В случай че правителствата като възможни емитенти на такива пари се окажат изключителни доставчици, много обществени страхове ще бъдат разсеяни. Заместването на съществуващите банкноти и монети с държавно емитирана „виртуална стойност“ незабавно би разрешило един от най-комплицираните проблеми, придавайки на е-парите статута на законно платежно средство и следователно осигурявайки всеобщото му приемане, поне в границите на съответната държава. Няма да съществуват притеснения относно стабилността и сигурността на емитента, защото правителството — поне презумптивно — не може да изпадне в несъстоятелност. За жалост правителствата рядко биват добри търгов-

ци, особено ако не са изправени срещу конкуренцията на частния сектор.

Упражнявайки своята парична политика, държавата винаги е изкушена да използва концентрираните изключително в нейни ръце платежни лостове с цел разрешаване на определени краткосрочни финансови проблеми и може да употреби новия платежен метод, за да провокира инфлация или дефлация: нещо, което, ако бъде извършено от частен емитент, много скоро ще го изхвърли от пазара и най-вероятно ще го насочи към подсъдимата скамейка. Повечето потребители едва ли ще бъдат особено доволни да знаят, че всяка тяхна покупка се регистрира някъде в определена база данни с орди от държавни чиновници, потенциално имащи достъп до нея. Най-доброто разрешение е правителството да бъде просто още един участник в играта, наречена „електронни пари“, и за него да остане престижната роля на рефер в това съревнование.

Сериозен проблем, с който се сблъсква потребителят в Интернет, е този, че отношенията с търговеца могат и да не бъдат ограничени в рамките на определена юрисдикция. Възможността един субект да встъпва в правоотношение с международен елемент повдига въпроса за приложимото право с оглед защитата на потребителя по договори, сключени от разстояние. Разрешението трябва да се търси на базата на нормите на международното частно право, на приложимото право, избирано от страните. Това обстоятелство прави удобно при договорите, сключвани в Интернет, да се предвижда клауза относно приложимото право. За целите на защита на потребителите в електронната търговия обаче е необходимо да се разработят специални правила, които да отчитат особеностите на обществените отношения, възникващи в електронна среда. Тези норми са необходими, за да бъдат преодолени нормативните пречки за развитие, свързани с правната несигурност по въпросите на приложимото право и съществуващите различия в законодателствата.

По-нататъшното развитие на електронната търговия, повишаването на нейното значение в глобалната икономика и адаптирането на правната система с помощта на адекватна и целенасочена държавна намеса, така че да бъдат отразени съвременните тенденции и защитата на участниците в търговските отношения, постепенното и успешното прилагане на законодателната уредба на електронния подпис неминуемо ще доведат до ускоряване интегрирането на страната в глобалния световен пазар и глобалната информационна структура.

Като едно от най-бързо развиващите се направления на информационното общество електронната търговия разкрива големи перспективи пред бъдещето, но е свързана и с големи рискове, включително и като средство за финансови и други манипулации на национално и наднационално равнище. Както с всяко друго техническо развитие, така и в Интернет наред с предоставените възможности за информация и комуникация не е за пренебрегване опасността от злоупотреби и икономически рискове. Неоправомощеното проникване в база данни, стопанският шпионаж, он-лайн пиратството, компютърната манипулация и саботаж получиха чрез Интернет ново значение. Разпространението на наказуеми изказвания наред с разпространението на порнография, а така също и на расистки и възвеличаващи насилието съдържания, принадлежат към драматично нарастващите деликти. Успоредно с това става дума и за накърняване на личните или на авторските права (чрез т. нар. пиратски копия), на закрила на индустриалната собственост, включително на правото в областта на конкуренцията (чрез противоправна реклама в Интернет) и не на последно място за неправомерно използване на търговски марки или търговски означения. Особеностите на новите технологични средства изискват юристите да намерят адекватна правна рамка относно *отговорността за правонарушения в Интернет*.

Доверието в едно неограничено саморегулиране се доказва като илюзия. В този аспект би било най-подходящо едно международно, валидно за целия свят Интернет право. Усилията трябва да се концентрират върху съответстващото покриване на отговорността за правонарушения в Интернет от вътрешното право. По съдържание става дума за подвеждане под отговорност на онези лица и предприемачи, които участват противоправно в инфраструктурата на Интернет и са уловими със средствата на националното право. Въпреки многото критики, които могат да се отправят към глобалните електронни средства за комуникация, и в частност електронната търговия, не могат да се отрекат и положителните страни на тези явления. Никой не може да избяга от прогреса. Необходимо е да се подходи правилно към проблемите, да се извлекат ползите и да се избегнат отрицателните явления на всеки нов икономически феномен.

Електронната търговия продължава да набира сили и да намира все по-голямо развитие в обществото. Според мнения, изказани от български специалисти, след 5—10 години в България ще бъде трудно да се прави бизнес без помощта на Интернет и средствата на електронната търговия, а след 15—20 ще бъде невъзможно. В България е подготвен и проект на Закон за електронната търговия, а в световен мащаб тя вече заема доминиращо място в сравнение с традиционните средства. След двете години на световен икономически спад общото богатство на най-заможните се е увеличило с 10 % в сравнение с 2002 г. и се равнява на 955 млрд. долара, пише списание „Форбс“, в чиято класация за 2003 г. влизат 400 души. Според медията 10%-ият скок в общото имущество се дължи на печалбите от електронните фондови борси, функциониращи в Интернет, и от електронната търговия. За пример „Форбс“ дава шефа на електронната книжарница Amazon.com Джеф Безос. Той е успял да натрупа 3 млрд. долара за предходната година и общото му имущество се изчислява на 5,1 млрд. долара. Безос продава най-много книги в Интернет.

Един от основателите на Yahoo, Дейвид Фило, е утроил богатството си и в сметките му има 1,6 млрд. долара макар и е на 162-ро място с още 13 бизнесмени. Другият основател на Yahoo, Джери Янг, също почти е утроил богатството си — нарежда се на 169-о място с още 16 души с по 1,4 млрд. долара.

Класацията на „Форбс“ ясно показва изместването на богатството на американския Изток към техническия Запад, където са базирани повечето от компаниите, произвеждащи комуникационни технологии.

Предвидените в ЗЕДЕП наредби, макар и със закъснение, се приемат, което показва, че електронната търговия набира сили и в България. Електронният подпис и електронният документ намират приложение във все по-широки сфери от обществените отношения, налагат изменения на действащи нормативни актове и отражение в новоприетите. Приети са: Наредба за дейността на доставчиците на удостоверителни услуги, реда за нейното прекратяване и за изискванията при предоставяне на удостоверителни услуги, Наредба за реда за регистрация на доставчиците на удостоверителни услуги и Наредба за изискванията към алгоритмите за усъвършенстван електронен подпис — обн. ДВ, бр. 15 от 8.02.2002 г., в сила от 8.02.2002 г. Едновременно

с това електронният подпис и електронният документ намират приложение в Закона за счетоводството, Закона за мерките срещу изпиране на пари, Наредба за дейността на Централния депозитар по регистриране на издаването, сделките и по извършване на плащанията с компенсаторни инструменти — Приложение № 2 към чл. 2 на ПМС № 146 от 15.07.2002 г., обн. ДВ, бр. 71 от 23.07.2002 г.; изм с Решение № 692 от 28.01.2003 г. на ВАС на РБ, ДВ, бр. 10 от 4.02.2003 г., в сила от 4.02.2003 г., Наредба № 16 от 2.03.1995 г. за плащанията с банкови карти, издадена от управителя на Българска народна банка, обн. ДВ, бр. 28 от 28.03.1995 г., изм. и доп., бр. 98 от 16.11.2001 г., бр. 79 от 16.08.2002 г., в сила от 30.09.2002 г. Наредбата за изискванията към дейността на инвестиционните посредници, приета от Комисията за финансов надзор, ще дава възможност за изготвяне на документи по ЗЕПЕД. С промяната „бумажината“ и рискът ще се намали значително, и то най-вече при взаимоотношенията между посредника и неговия клиент.

Развитието на новите отношения намира отражение и в Наказателния кодекс. Инкриминирани са престъпленията, при които се използва чужд електронен подпис:

Чл. 212а. (Нов — ДВ, бр. 92 от 2002 г.) (1) Който с цел да набави за себе си или за друго облага възбуди или поддържа заблуждение у някого, като внесе, измени, изтрие или заличи компютърни информационни данни или използва чужд *електронен подпис* и с това причини на него или на друго вреда, се наказва за компютърна измама с лишаване от свобода от една до шест години и глоба до шест хиляди лева. (2) Същото наказание се налага и на този, който, без да има право, внесе, измени, изтрие или заличи компютърни информационни данни, за да получи нещо, което не му се следва.

Информацията, предоставена от потребителите при извършване на електронна търговия, също поставя някои проблеми. От тази гледна точка защитата на потребителите неизбежно се свързва със защитата на личната информация. Законът за защита на личните данни задължава администраторите на лични данни да информират всяко лице преди обработването им за целта и средствата за обработка на данните; задължителния или доброволен характер на предоставяне на данните и последиците от отказ за предоставяне; получателите или кандидатите за получатели, на които могат да бъдат предоставени данните; сферата на ползването им; правото на достъп и на поправка

на събраните актове, наименованието и адреса на администратора на лични данни и на обработващия лични данни.

Все още българските потребители са значително по-ограничени от тези в страните с развита комуникационна и финансова инфраструктура и предстои развитието на възможностите за безплатно получаване на банкова карта и безплатно откриване на банкова сметка, автоматизирано плащане на данъци по Интернет, плащане на стоки по електронен път, които търговецът донася на посочения от клиента адрес. Необходимо е да се преодолее първоначалното недоверие, с което банковите институции, търговците и клиентите се отнасят към системите за плащания по Интернет. По-нататъшното развитие на електронната търговия, повишаването на нейното значение в глобалната икономика и адаптирането на правната система с помощта на адекватна и целенасочена държавна намеса, така че да бъдат отразени съвременните тенденции и защитата на участниците в търговските отношения, постепенното и успешно прилагане на законодателната уредба на електронния подпис неминуемо ще доведат до ускоряване интегрирането на страната в глобалния световен пазар и глобалната информационна структура.

Литература

Закон за електронния подпис и електронния документ, ДВ, бр. 34 от 2001 г.

Калайджиев, А. Безкасовите плащания. С., 1999.

Кискинов, В. Електронно правителство. С., Сиби, 2003.

Сп. „Банки. Инвестиции. Пазари“, бр. 7, 2001.

Сп. „Данъчна практика“ — обзор, 1999—2000.

Сп. „Общество и право“, бр. 4, 2001.

Сп. „Пазар и право“ — обзор, 2000—2002.

Сп. „Съвременно право“ — обзор, 1999—2000.

Сп. „Търговско право“ — обзор, 1999—2001.

Сп. „Networkworld“ / България, април, 2001.

Харта за глобално информационно общество от Окинава

www.orac.bg

www.cpt.bg

www.csd.bg

www.capital.bg

Трети раздел

ГЛОБАЛНАТА ИКОНОМИКА — АСПЕКТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Глобалните проблеми, които характеризират ХХ в., започват с разпадането на колониалните системи. Проблемите във и между новообразуваните държави преобръщат традиционното разбиране за вътрешно и наддържавно управление. Крахът на едни или други илюзии превръща всеки конфликт в болезнено напомняне не само на безсмислието на човешкото страдание, но и в показател за промените в начина, по който организациите и отделните държави преценяват своята роля в международните отношения. Управлението в кризисна ситуация повдига по-общия въпрос за властовите механизми за въздействие върху процесите от политическо и икономическо естество.

В транснационалното пространство интересите се поставят на качествено различно равнище, като кумулираният капитал и изгодните финансови позиции създават възможности за изземване на власт. Структури от нов тип отправят своето предизвикателство към правителствата.

Проблеми като гарантирането на бърз достъп и сигурен обмен на информация и ефективното противодействие на формите на нелоялна конкуренция придобиват водещо значение. С течение на времето понятията власт и икономика получават различно звучене.

В тази динамична реалност на ценностни преориентации държавите търсят нестандартни решения, в чието осъществяване можем да видим бъдещето на нашия свят.

РАЗПАДАНЕТО НА БРИТАНСКИЯ КОЛОНИАЛЕН МОДЕЛ ПРЕЗ ХХ ВЕК

| Диавена Калчева

| фак. № 55117, III курс, уч. 2001/2002 г.

Зараждане на Британската колониална система

Колониализмът е явление, чието начало се поставя през XV—XVI в. То е повратна точка в икономическото развитие на света. Изграждат се вертикални структури, в които традиционният модел на власт и подчинение получава своето специфично измерение в отделните части на света, дори в рамките на различните общества на една империя. Сред факторите, обуславящи колониализма изобщо (и в частност на Великобритания), са Великите географски открития. Те поставят началото на колониалните завоевания, неизменно се свързват със значителни промени в общественото съзнание и с „определен напредък в някои области на техниката, които осигурили известни предимства на най-развитите европейски страни“. Разширяват се търговските връзки на Европа, надалеч се пренася влиянието на икономиката и на обществените отношения на Стария континент, който прави своя преход към модерното време.

Първата колонизаторска вълна, осъществена от португалци и испанци, оставя незасегнати Австралия, централната част на Азия, Китай и Турция. Още в края на XVI в. англичаните започват борба срещу испанските колонии. Борба, в която ключова роля играят пиратите.

Покушенията срещу испанските кораби (с официалната подкрепа на Британската корона), краят на Непобедимата армада (войната между Англия и Испания от 1588 г.), както и войната с Холандия утвърждават новите търговски пътища, които издигат Англия до първа морска сила в света. Нейното господство противостои на западането на Средиземно-морския басейн и на северните германски градове, принудени да отстъпят предишните си позиции в икономически и политически аспект.

При своето навлизане в чужди земи английските колонизатори заварват коренно население със своя социална структура, начин на

производство, обществени отношения, недотам развити, но специфични за дадения регион. С установяване на колониите се създава стопански и политически климат, който задушават проявленията на уникалност и самосъзнание. Обширните територии стават зависими икономически, културните традиции са подчинени на една по-развита нация и нейните интереси. Апогеят на колониализма се свързва с разработване на нови ресурси, разширяване на пазарите, с робство и разнообразните форми на експлоатация на евтина работна ръка, с възможността да се поддържа отрицателен държавен бюджетен баланс. Създава се масово промишлено производство за задоволяване на потребностите на зараждащия се световен пазар и за безкомпромисното източване на ценни суровини и богатства на колониите. Монополизира се производството, възникват транснационалните компании, появява се категорията „индустриална сила“ като мерило за господство. Първостепенна роля в международната търговия играе вносът на континентални стоки и благородни метали. Постигната е специализация на регионите по добив и производство. Принос имат честите войни и книгопечатането, както и свързаните с тях нужди от суровини.

Едва през XVIII в. започва усвояването на Австралия, а САЩ, напротив, извоюват своята независимост. Засиленият натиск на английските търговци, съчетан с претенции за икономическо проникване, например в Китай превръщането му в „сигурен доставчик на евтини суровини“, противоречи на политиката на изолация на Китай.

Чрез високи вносни мита, резултат от имперския едикт, целият внос и износ е концентриран в Кантон и Макао. Съвместна британска и френска интервенция води до двете опиумни войни през XIX в. и до утвърждаване внасянето на опиум от Бенгалия въпреки китайската съпротива. Не успява и антифеодалното китайско въстание от 1850 г. Англия получава „във вечно владение Хонконг“. Колкото до Индия, вторият най-голям източник на суровини, нейното икономическо развитие се бележи от размирици и засилваща се колонизация, която задържа производствените отношения и индустрията до равнището на заверения феодализъм.

Положението в Африка в края на XVIII и през целия XIX в. се характеризира с появата на нови колонии със завладяването на Южна Африка от страна на Англия, с обособяването на автономен Египет в състава на Османската империя, както и с поддържането на постоянен

контингент английски войски в Египет, с масово завръщане на чернокожи след отпадането на робството. Южна Африка, господството върху която е утвърдено след втората Англо-бурска война, се развива изключително динамично, като огромна роля изиграват миннодобивната промишленост и по-специално добивът на злато и елмази. Египет от своя страна е принуден да отстъпи пред англо-френско-турския натиск и да признае действието на договори, с които Англия си гарантира възможността да закупува памук направо от производителите без посредничеството на прекупвачи.

Разпадането — причини

Събитията от тези два-три века очертават в статичен и динамичен аспект облика на Британската колониална система. Колониализмът се явява феномен в развитието на човешкото общество. Нещо повече, в края на XIX в. той изглежда завършен като начин на политическо и икономическо мислене и поведение. Това, което ще го направи неустойчив и ще доведе до разпадането му, е невъзможността му да бъде гъвкав модел в един динамичен XX в. Абсолютната му неадекватност към усложняващия се свят е генетически и функционално заложена още в зачатъка на този тип отношения. Затова и деформациите в системата са толкова ясно изразени и точно те я сричат. Разпадането се оказва закономерност въпреки различните е проявления, съпроводени със сътресения навсякъде по света. Световните войни ще засилят национализма на колонизираните народи, студената война и международните организации ще им дадат силата да отправят искания към бившите си колонизатори по пътя за постигане на своя суверенитет.

Периодизация на проблемите

Краят на XIX в. и годините до началото на Първата световна война протичат в условията на Втората индустриална революция и в атмосферата на идеите на класическия либерализъм. Англичаните не чувстват своята държава, чиято политика се състои в пълна ненамеса в живота на поданиците на метрополията. В литературата се твърди, че те се интересуват само от две държавни институции — пощата, където да платят данъците си, и полицията, към когото да се обърнат в случай

на проблем. Документи за самоличност няма (между другото по това време такива съществуват единствено в Русия и Османска Турция) и хората могат свободно да пътуват навсякъде в империята. Всички изобретения способстват за скъсяване на разстоянията и развитие на съобщенията, за подобряване стандарта на живот — усъвършенстват се параходите, открива се Суецкият канал, появяват се първите летателни апарати и търпят непрестанно подобрение. Железопътната мрежа бързо се разраства и се увеличава скоростта на влаковете. Важни нововъведения са телеграфът, телефонът, радиотелеграфът. Полага се началото на презморската кабелна телеграфна и телефонна мрежа. Изобретен е двигателят с вътрешно горене. Всичко това позволява „да бъдат значително увеличени мащабите на индустриалното производство, транспорта и съобщенията“.

В надпреварата за колонии Англия е спечелила несравнимо първенство. Тя се разпростира на територия от 30 млн. кв. км. и „обхваща почти 400 млн. души население от различни раси, нации и етноси, чието обществено и икономическо развитие е твърде разнородно“. Но въпреки това в прехода между двете столетия реалностите сочат, че по темпове на развитие САЩ вече изпреварват Англия, а Германия я настига. В тази икономическа обстановка борбата на големите индустриални държави за надмощие в Европа и в света обуславя създаването на две коалиции: Тройния съюз (1888) и Антантата (1904). Колониалната обвързаност е тази предпоставка, която ще пренесе конфликта извън територията на Европа и ще му придаде глобален характер. Равновесието на силите, винаги тъй крехко на континента, лесно се заменя от надпревара във въоръжаването, която сполучливо е наречена от Хенри Кисинджър „луд устрем към гибелна катастрофа“.

В началото на Първата световна война участват осем държави, а в края 33, т.е. 75 % от населението на земята. Те всички ще дадат своя данък, изчисляван в брой жертви и осакатени хора, защото военни действия се водят и в арабския регион, Източна Азия, Тихия океан. Показателни са процесите, които протичат в Османската империя. Честите бунтове на арабското население и събираната информация в издателството на „Арабски бюлетин“ в Кайро (1915) раждат идеята в средите на британските висши военни да създадат на първо време подмолен фронт с участието на арабски партизански отряди. Техните действия постигат всички поставени цели с изключение на окончателната — така и не се стига до създаване на единна арабска държава,

отчасти и поради това, че с края на Първата световна война се разкрива истината за тайни дипломатически споразумения между Англия и Франция в противоположна посока.

Още от 26 април 1916 г. съществува секретно съглашение (Сайкс—Пико) между Великобритания и Франция за подялба на територии в рухналата Османска империя. В него двете колониални сили изразяват готовността си „да признаят и защитават една независима арабска държава или конфедерация на арабските държави“. Принципното съгласие е подкрепено с документ, на който буквата „а“ на син фон отразява френските териториални претенции в региона, а „b“ на червен фон — британските. Двете водещи в света държави си предоставят възможността „да установят такова пряко или непряко управление или контрол, каквито те желаят и така както те сметат за подходящо да договорят с арабската държава или конфедерацията на арабските държави“. Няма да бъде позволено на трета сила да притежава територии на Арабския полуостров и военноморски бази на източния бряг на Червено море.

Само няколко години по-късно, полковник-лейтенант Т. Е. Лоурънс (англичанин), който по времето на Първата световна война е стратегът и водачът на въстанието на арабите, пише: „А ние ги хвърляхме с хиляди в огъня, към най-лошата от видовете смърт, не за спечелване на войната, а за да може зърното и оризът и нефтът на Месопотамия да бъдат наши. Нужно беше единствено да се надвият нашите врагове, сред които и Турция.“ И добавя: „Всички подчинени провинции на Империята за мен струваха по-малко, отколкото едно мъртво английско момче.“ Все още е витаела надеждата, че стореното през пустинните кампании не е напразно и че е възможно създаването на ново Британско общество на народите, „в което господстващите раси ще забравят за своите брутални постижения, а бели и червени, и жълти, и кафяви, и черни ще се изправят заедно без взаимно недоверие в служба на света“ („Седемте стълба на мъдростта. Един триумф“).

Съдбата на зависимите от Великобритания народи дълго време остава неясна. В началото на 1919 г. се провежда Парижката мирна конференция, в която арабите напомнят за дадените към тях обещания от Великобритания (за независима държава), за участието си в Първата световна война и значението му за крайната победа над Германия и съюзниците ѝ. Но важи споразумението Сайкс—Пико. Наред с арабската кауза, която има силни поддръжници сред някои английски

делегати, още тогава ционистите заявяват волята си за държава на евреите. В тази сложна международна обстановка става ясно, че все пак Англия получава Палестина, Трансйордания, Ирак, а Франция — Сирия и Ливан. На 7 март 1920 г. Фейсал е коронован за крал от Сирийския национален конгрес. Но на 24 юли 1920 г. той е експулсиран от французите в резултат на сражения, след като Сирия е официално под мандата на Франция според наскоро провелата се конференция в Сан Ремо.

И така Първата световна война разрушава либералните отношения и заменя свободата на частната инициатива със строг държавен ред. Повсеместно се чувства упадък в доверието към институциите и необходимост от тяхното реформиране. Това отслабване, което има и икономически измерения, се усеща в цялата империя. Създава се Обществото на народите (ОН), но то няма да реши нито един от важните проблеми, включително и колониалния. На 5 май 1920 г. в Сан Ремо е подписан Севърският договор с Турция за разпределяне на мандатите върху бившите владения на Османската империя. През 1922 г. ОН потвърждава този договор, който претърпява промяна през 1923 г. на Лозанската конференция и смекчава последиците за Турция. Последната получава зачитане като равностойна държава, а договорът се смята за успех в турската дипломация, успех на младотурската революция и на Кемал Ататюрк.

Член 22 от Устава на ОН разработва и прилага т.нар. мандатна система, която няма аналог в историята. Предвидено е зависимите територии да бъдат разпределени на три категории:

- 1) територии на бившата Османска империя;
- 2) бивши германски колонии от Централна Африка;
- 3) бивши германски колонии от Югозападна Африка.

Това деление на групи „има географски и политически смисъл, тъй като отразява въведения от великите сили критерий за класификация на тези територии и общности от племена, народности и нации, наречен способност за самоуправление. За първата и втората група територии се допуска, че след период на възпитание и подготовка за самоуправление те могат да поемат своето собствено управление. За третата група територии великите държави изключват такава възможност“. Великобритания поема мандата над Ирак, Палестина с Трансйордания, Танганайка, острови в Тихия океан и си поделя с Франция Того и Камерун. Държавата-мандатър трябва да подготви подвласт-

ните общности от хора за правото на самоуправление, но тази система на благодетелства единствено Англия и Франция.

До края на 1920 г. Великобритания се опитва да наложи колониално управление в Ирак, което предизвиква арабски бунтове. Като ответна мярка Британската колониална служба назначава за министър сър Уинстън Чърчил със задачата да реши проблема. Министърът от своя страна склонява полковник Лоурънс да се присъедини като съветник и със съвместни усилия е намерен задоволителен изход (малко повече от година по-късно) в короноването на Фейсал като държавен глава на създадения Ирак. Едно отдавнашно обещание към крал Фейсал е спазено, един компромис е направен...

Индийският философ Тагор предупреждава западния свят, че е предизвикал нравствено осакатяване на по-голямата част от човечеството и затова ще познае на собствен опит „истината за силата и надеждите на подчинените“.

Колкото до Индия, след Първата световна война тя е в положението на „независима колония“. Далеч не е независима, но фигурира наред с доминионите на Великобритания сред подписалите Устава на ОН и Версайския договор. Гладът и епидемиите в страната с най-древна култура, бит и религии, различаващи се напълно от тези на колонизаторите, изострят започналата борба за независимост в Индия. Гласък предизвиква престъплението на един британски генерал, който дава заповед за стрелба срещу мирна демонстрация и убива повече от 400 души. Бунтове разтърсват индийското общество. Движението за независимост се оглавява от Мохандас (Махатма) Карамчид Ганди.

Исклучителността на обстановката и личността раждат гандизма като философско учение, подчинено на две цели: постигане на свободата и организиране на следколониалното общество. Пътят към тези цели е *сатяграха* — ненасилствена готовност за саможертва чрез различни форми на съпротива срещу колонизаторите: гражданско неподчинение, бойкот на английски стоки, гладни стачки, неизплащане на данъците — средства, съчетани непременно с доброжелателност и любов към противника.

Ганди се обявява против парламентарната система на Великобритания и западната индустриална цивилизация. Против партиите е, но Индийският национален конгрес го нарича свой учител. Ганди мечтае за свободна Индия, в която мирно да съжителстват индуси и мюсюл-

мани. Вижда бъдещето на Индия като федерация на селските общини. Той е признат и от колониалните власти като духовен водач на страната и често е канен за събеседник на „кръгли маси“. Неговата дейност не променя пряко статуса на Индия, статус, твърде слабо повлиян и от Уестминстърския статут (1931), установяващ юридическо равноправие между метрополията и доминионите. Но и благородството на Махатма Ганди допринася за развитие на каузата за независима Индия. Същевременно в страната се формира по-радикално настроено течение на Джавахарлал Неру — бъдещия глава на Индия.

Със сътресения е съпроводено и развитието на Китай. Още през 1912 г. монархията там е съборена. Идва времето на Сун Ятсен и Националната партия (Гоминдана), чиято програма е модернизирането на Китай и превръщането му от полуколония във велика държава. В основата на амбициозната задача са трите принципа на Сун Ятсен — независимост, народовластие, народно благоденствие. Но утопичен се оказва опитът му да изведе държавата от деспотизъм направо към демокрация. Страната е разтърсвана от междуособици, студенти и елит протестират срещу едно или друго политическо решение. Югът и Северът образуват самостоятелни правителства и се борят за надмощие. Всички велики сили си оспорват влиянието над Китай и участват с почти равен дял в усложняването на възела от проблеми там. Но очакванията на всички тези сили още тогава бавно започват да се разминават с резултатите.

„Милитаристите“ в Централен и Северен Китай (едри земевладелци с ранг генерали, със собствена администрация и армии) сътрудничат на големите държави от Европа и Америка, на големите компании, които действат по крайбрежието на държавата с пълното право да поддържат собствена власт, полиция и закони. Щатите не са удовлетворени и настояват за равни възможности за търговия и развитие на всички нации в Китай (което естествено би облагодетелствало деловите среди в САЩ). Сключен е Договор на деветте, с който обявяват, че ще зачитат териториалната и административната цялост на Китай. Но впоследствие се оказва, че това не важи за Южна Манджурия, Монголия и Тибет заради особените интереси на Япония и Великобритания там.

Не без интереси е и СССР, който има с Китай хиляди километри обща граница и оказва съдействие на Китайската комунистическа партия (ККП), създадена през 1921 г. Отношенията между Гоминдана

и ККП са изключително сложни, тъй като тези две партии са ту съюзници, ту врагове. През 1927 г. Мао Цзе Дун става ръководител на ККП, а през 1931 г. оглавява Китайската народна република в планинските зони, извършва аграрна реформа, създава селски съвети и се грижи за организирането на Червена армия.

Избухването на Втората световна война подлага на ново изпитание целия свят. Започналите икономически и политически процеси или по-точно онези, които са стойностни достижения на човешката култура, трябва да издържат на проверка, защото самата идея за демокрация е поставена в опасност. Помощта от колониите и от доминионите е болезнено необходима за Великобритания, но предполага възникването на нов тип отношения с тях след победата. Тогава и мирът ще придобие друг облик. А в хода на войната отново са мобилизирани хиляди поданици от зависимите земи. Те отново дават жертви и пак Северна Африка и Азия стават арена на бойни действия. Тези земи са част от нужното жизнено пространство на империите, те са елемент от големия залог на войната.

След Втората световна война се поставя въпросът за мира, който да бъде предложен на света. А това решават победителите — Великобритания, САЩ и СССР, но вижданията им са противоположни. На масата за преговорите се сблъскват модели и теории в духа на взаимното недоверие. Говори се за мисията на четирите най-развити държави да бъдат гарант на международното право, за баланс на силите и за сфери на влияние. Историческата обремененост обаче предопределя и вариантите, като на преден план се очертава позицията на Великобритания, притисната „между Уилсъновия идеализъм и руския експанзионизъм“. Тя не може икономически и военно да гарантира модела „баланс на силите“, нито да запази колониалното статукво. Моделът ще се определи от САЩ и СССР, ще е белязан от отказ за преговори и ще доведе до блоково разделение на света. На Британия ще остане само възможността първа да констатира съществуването на „железна завеса“ (У. Чърчил). Следователно международните отношения за 50 години напред няма как да не са белязани от две обстоятелства — политиката на сдържане във всички части на земното кълбо и отслабената позиция на Англия.

Още с влизането си във Втората световна война САЩ правят уговорката, че няма да позволят да ги водят британски и френски империалистически интереси. Рузвелт неведнъж заявява загрижеността

си за „кафявите хора на Изток“, за спазването на човешките права. За народите отвъд морските територии на Британската империя се открива уникалният шанс да придобият статуса на суверенни държави с външна политика, независима поне от волята на Великобритания. А такава международна обстановка може да накара схемата на студената война да работи в полза на доскоро напълно зависимите от Англия народи. На Англия е трябвало време да осъзнае, че няма подкрепата на САЩ за своята колониална политика, а на САЩ — време да осъзнаят нежеланието на новоосвободените страни да ги считат за гарант.

Доказателство на тезата е остротата, с която възниква и отшумява Суецката криза. В основата е стоял съветското оръжие, египетското желание за доминиране над арабските държави и различният подход към проблема от страна на САЩ, Великобритания и Франция. Американските лидери „се стремят да съчетаят две несъвместими политически линии: да приклучат имперската роля на Великобритания и да използват останките от британското влияние, за да изградят структура за съдържане в Близкия изток“. На тази цел са подчинени „Доктрината Труман“ и планираната от Айзенхауеровата администрация Северна верига от нации, обхващаща Турция, Ирак, Сирия и Пакистан (евентуално и Иран).

През 1956 г. Египет (формално независим от 1922 г. с разпадането на Османската империя) осъзнава ключовата си роля в един момент от студената война, особено след изтеглянето на 80 000 английски войници от Канала през 1954 г. Египетският президент Насър, лансиращ панарабистката теория, с дипломатически ходове застава Англия и САЩ, от една страна, и СССР — от друга, да се „надпреварват“ в услуги към него във връзка с построяването на Асуанския язовир до момента, в който САЩ спира финансирането. Насър окупира Канала с цел неговото национализиране. Избухва война между Израел (зад който стоят Англия и Франция) и Египет, приключила след намесата на САЩ и отстъпването на Израел. Англия е дискредитирана пред света, което е негативен отзвук от нейното участие в изкуственото определяне на граници в Близкия изток след Втората световна война. Мощно оръжие за доскорошните зависими земи стават панарабистката и панислямските идеи, зад които се формулира и проблемът с несъздадената и досега Палестинска държава.

През 1967—1973 г. Израел и Египет воюват отново. През 1979 г. между двете държави, представлявани от президента Садат и израел-

ския министър-председател Бегин, е сключен мир с определяне на границите. През 1982—1985 г. Израел воюва с Ливан, а три години по-късно е признат статусът на Палестина на държава без територия. Конфликтът между мюсюлмани и евреи и до днес не може да бъде преодолян. Кемп-дейвидското споразумение (1979) между Израел и Египет е трябвало да превърне по-ранния договор в основа за мирен процес, но Египет е изолиран от арабските лидери, а Садат — убит. Падат и демократичните, наложени по западен образец правителства — първо в Ирак, после в Иран, и се установяват фундаменталистски режими, които спират развитието на тези народи и довеждат на власт лидери като Саддам Хюсеин. Сирия също се настройва по-радикално.

Редица обединения като АНЗЮС (1951), Организация за отбрана в Югоизточна Азия (СЕАТО — 1954), Багдадският пакт (1955), по-късно СЕНТО, са неуспешни. Но светът не може да не признае „глобализирането на близоизточния конфликт и промяната в съдържанието на палестинския проблем — от бежански в проблем за самоопределянето на палестинските араби като нация, имаща право на независима държава“.

Редица народи от Азия и Африка поемат други пътища на развитие. И за тях Втората световна война се свързва с надеждата за край на колониализма. Някои държави вече са независими, а други се уповават на обещанията за независимост като „награда“ за участието си във Втората световна война на страната на Англия. Такава е участва на Индия. Нейните стремежи за независимост се реализират успоредно с лавинообразния процес на появяване на нови държави на мястото на бившите колонии. През 1945—1949 г. множество нации от Азия поставят началото на деколонизацията. Те използват следвоенната международна обстановка и разположението на собствените си военни единици. Бирма например изгласва японските сили от своята земя и Антифашистката лига там подема кампания за пълно освобождаване. Лигата успява да надделее над британската окупация (1945), обявява своята програма за независимост и конституция, насрочва и провежда избори. На тяхна основа две години по-късно започват преговори в Лондон за обособяване на държавата като самостоятелна.

През 1945 г. е обявена и Малайската федерация (9 султаната и 2 републикански щата на китайци, малайци и индуси). В периода 1948—1957 г. Великобритания воюва с Малая и губи войната. Създава се нова Малайска федерация, в която Англия запазва контрол над

законодателната и изпълнителната власт. На 16 септември 1963 г. обаче е провъзгласена Федерация Малайзия като конституционна монархия, която е единственият в света пример за избираем монарх (султан — на всеки 5 години).

В такава обстановка протичат събитията в Индия. Лейбъристкото правителство се отказва от своята перла, но религиозните войни на полуострова правят невъзможно създаването на единна независима държава. В резултат са образувани Индия и Пакистан (1947) като доминиони. При прехвърляне на разделеното по верски признак население в тези земи стават „едни от най-големите кланета в историята на човечеството“. Убит е и Ганди — пада жертва на верския фанатизъм. През 1949 г. е приета конституцията на Индия, от 1950 г. е независима, а външната е политика са характеризира с неутралитет, подчинен на приоритетите за постепенно промишлено развитие и изхранване на населението, нарастващо със застрашителни темпове. Вътрешно-политическият живот е белязан със сътресения и убийства — това на Джавахарлал Неру, Индира Ганди, Раджив Ганди.

През 1971 г. Източен Пакистан се отделя от Западен в отделна държава — Бангладеш — сред най-бедните в света по БНП на глава от населението.

Сложен път извървява и Китай — трудни военни маневри на ККП, гражданска война срещу Гоминдана, загубена от последната въпреки помощта на Америка. Зад ККП застават селяните, увлечени от обещанията за реформи. През 1947 г. тя започва победна офанзива и извършва обрат в хода на военните действия — в Пекин (1949) е обявено създаването на Китайската народна република благодарение на навлязлата няколко месеца по-рано Червена армия. Чан Кайши бяга в Тайван, където с помощта на САЩ се ориентира към изграждане на просперираща държава. Великобритания присъства в Китай само в представите на Мао като критерий за догонване (за срок от 15 г.), в смисъл на „Големия скок“, който да осъществи прехода от „развития социализъм“ към „развития комунизъм“.

На китайците е съдено да преживеят култа към Мао. Културните революции, пълната смяна на курса на политиката към СССР (курс, достигнал до открита ненавист и репресии срещу бившите „велики“ от ККП). Загиват десетки милиони китайци, дори деца, последните наричани „въшки“. Мао става бог, но в края на живота му Чжоу Енлай и Дън Сяо Пин се опитват да поправят нанесените от „културната ре-

волюция“ рани на обществото. Резултатът е противоречив: от опръскания със студентска кръв площад „Тянанмън“ (1989) до модернизацията на държавата чрез въвеждането на пазарна икономика (без да се отрича ръководната роля на ККП). Следователно след военната диктатура, установена със смъртта на Мао (1976), след като свръхнапрежението на труда не довежда до прогнозираната утопия, след разрушаването на всички стимулиращи икономически лостове и механизми в Китай настъпва нов етап на по-прагматичен курс на реформи, който довежда до оживяване на икономиката и стабилизиране на партийното ръководство.

Ликвидират се комуните и се въвежда семейната аренда като възможност за самостоятелна обработка на земята. Разширява се и самостоятелността на предприятията чрез въвеждане на акционерна форма на собственост с участие на държавата чрез създаване на 200 000 търговски фирми, от които 19 % частни, както и чрез реализирането на 12 000 проекта за чужди инвестиции под формата на джойнт-венчъри. В резултат индустриалното производство нараства два пъти, създават се 14 свободни градове-пристанища и 4 „особени икономически района“. Води се разумна политика по отношение на доходите с недопускане на поляризация на обществото. Дори събитията от 1989 г. не слагат край на тези процеси, въпреки че временно се нарушава създадената благоприятна обстановка за инвестиции и е прекратено кредитирането от страна на Световната банка по редица междуправителствени програми. Сега вече е преодолян спадът в икономическия растеж със средствата на засилен централизиран контрол над стопанската дейност.

Интересни за разглеждане са и Индия, Малайзия, където се води политика на насърчаване на по-дребните промишлени предприятия чрез създаване на промишлени зони, промишлени центрове или промишлени паркове с изградени от държавата и изгодно предоставяни на кандидатите за инвестиране инфраструктура, сгради, технически услуги, кредитни улеснения.

Деколонизира се и Африка. Първата британска африканска колония, която получава независимост, е Златният бряг (март 1957 г.) под името Гана с министър-председател Кваме Н'Крума. През 1964 г. той е обявен за пожизнен президент и в годините успява да „превърне култа към собствената си личност в официална религия и да накара учениците да пеят: „Н'Крума е нашият месия, Н'Крума никога няма

да умре!“

Труден е и процесът в Кения, кадето наред с партията на Джомо Кениата действа тайно политическо-религиозно движение Мау-Мау, използващо терористични методи на борба (1963).

През 1956 г. Судан става независима държава; Танзания и ЮАР правят същото през 1961 г.; по-късно се освобождават Замбия, Зимбабве. Африканските държави правят две много важни стъпки: търсят форми на сътрудничество помежду си и заявяват желанието си за членство в ООН. Уставът на ООН съвсем естествено превръща организацията в техен гарант за независимост. Съставът на организацията се разширява рязко и през 1995 г. вече стига до цифрата 185.

Разпадането на британския колониален модел — последици

Разпадането на Британската империя обаче поражда наболелия въпрос за третия свят. Това явление на постколониалното общество е сред глобалните въпроси, които стоят като предизвикателство за човечеството и през XXI в. И ако досега са преодолени расизмът и апартейдът в онези общества, където бели съжителстват с тъмнокожи, мизерията, неграмотността, болестите, племенните вражди, емиграцията останаха като условия на живот за много хора. Периодично организираните „спасителни операции“ са само моментно решение, още повече че проблемът за Третия свят не може да бъде анализиран извън контекста на икономическото положение на доскорошните Британски колонии и полуколонии.

В началото на самостоятелното им развитие аграрният сектор значително надвишава промишления, като съотношението в отделните страни е различно. Преобладава прокапиталистическата ориентация като модел на адаптация, а някои африкански държави се обявяват за страни със „социалистическа ориентация“, за да получат финансова помощ от СССР. Темповете на развитие са различни (ЮАР държи първенството), но като цяло и досега слабо надвишават тези на развитите държави, тъй като не съществуват трайни предпоставки за преодоляване на изостаналостта. Индустриализацията се приема като средство за превъзможване на зависимостта. За страните от Третия свят са характерни: високият дял на добиващата индустрия и ниският на преработващата, високият дял на хранителновкусовата и текстил-

ната промишленост, по-висока капиталоемкост на промишлената продукция, недостатъчна инициативност, силна икономическа роля на държавата (интензивен протекционизъм), внедряване на скъпа техника, насърчаване на експортните отрасли.

Развива се и друг феномен: „азиатските тигри“ — Сингапур, Хонконг, Тайван, които най-кратко могат да бъдат дефинирани като икономически гиганти. Те постигат това в резултат на серия от мерки в условията на авторитарни режими.

Деколонизацията се очертава като сложен процес с противоречиви резултати, който оставя след себе си своеобразен вакуум. В тази икономическа обстановка бившите колонии търсят най-удачния път на развитие. Успехът на усилията им зависи до голяма степен от тяхната адаптивност. Форма за преодоляване на трудностите се явява трансформацията на Общността на нациите от обединение на полузависими доминиони (между двете световни войни) в асоциация на свободните държави (след Втората световна война). Здрава основа е общият език, сходната съдебна система, публичната администрация, образованието и разбира се — споделеното колониално минало. Следователно Британската общност на нациите не е преходна структура, а самата независимост в духа на модерния следколониален свят. Това обединение от 54 държави желае да решава съвремените проблеми на равнопоставена основа.

Дейността на Общността се базира на традицията и обичая. Дори и без конституция, тя е една стабилна структура. Системата се оглавява от секретариат, начело на който стои генерален секретар, избран от правителствените ръководители на участващите държави. Той се подпомага от трима заместник-главни секретари, отговарящи за три насоки: политическа дейност, икономически и социални дейности, сътрудничество. В момента 267 чиновници и много млади хора, както и експерти работят върху повече от 30 проекта и програми, включващи широк кръг проблеми: човешките права, сътрудничеството с ООН, трафика на хора, наркотици и оръжие, ниския жизнен стандарт. Две декларации от Сингапур (1971) и Хареър (1991) очертават принципите на Общността.

През 1965 г. се създава и фондация на държавите от Британската общност. Фондацията става международна организация през 1983 г. Тя си поставя за цел по-добрата работа с правителствата и с Великобритания, като последната се задължава да съдейства с ресурси и

капитали.

И колкото и да е специфичен моделът, който Британската колониална система установява, той съдържа елементи на подобие с много други структури. Достатъчно е да споменем разпадането на социалистическия блок и съдбата на малките по сила държави в него, сред които и България. Типичното от двата примера можем да търсим в прекъснатия естествен ход на развитие, в състоянието на зависимост към един политически център, в управлението с ясно изразени командни, дори репресивни механизми. Изградени по различно време, те се разрушават в един и същи век и в момента, в който трябваше да се променят, се оказва, че единствената възможна промяна е заличаването им като модел. Правителственият център на всяка от двете системи предричаше срива на другата, но не можа да предвиди собствения си. И двете болезнено се саморазрушиха отвътре. Едва тогава държавите, които осъществиха разпадането или бяха създадени като негов резултат, осъзнаха размера на своята изостаналост в сравнение с високия западноевропейски стандарт.

За разлика от отслабеното до неузнаваемост руско влияние, това на Великобритания остана значително, като тя замени силовия метод с по-мекия — подпомагане и защита чрез форми на многостранно и равноправно обвързване. Своеобразното освобождаване дава възможност за една по-гъвкава дипломация, съобразена както с националните интереси, така и с някои неизбежни реалности в международните отношения.

Абстрактният структурен и съпоставителен анализ може много да допринесе за по-точното прогнозиране и по-пълно овладяване на процесите. Този анализ беше от полза за България, вече преосмислила своите приоритети и очертала външнополитическата си програма. В този смисъл неизбежно е използването на знанието за всички трансформации в глобален мащаб. Сред последните трябва да бъдат посочени както падането на Берлинската стена, така и премахването на колониализма. За значението на краха на колониалните системи можем да си дадем приблизително точна сметка само тогава, когато сравним края им с техния апогей в рамките на ХХ в. Тогава и истината за разпадането на Британския колониален модел ще се открие не като подредени исторически факти, а като реалния обхват на онази промяна, която наред с падането на комунизма пишем с главна буква.

И като че ли някъде много назад във времето остава възмущени-

ето на сър Уинстън Чърчил по повод Махатма Ганди: „Как е възможно това? Полуголият факир смело крачи по стъпалата на вицекралския дворец, за да води преговори за примирие на равни условия с представителя на краля на империята!“ А това са думи, казани в същия този XX в., в протезението на който Великобритания ще приеме да осъществи най-голямото предизвикателство в Новата история — да се свие до размерите на няколко острова. Двете световни войни, множеството локални конфликти, новите икономически реалности са сред факторите, които налагат смяната на ценностната система. Резултатът едва ли може да бъде коментиран еднозначно. А истината е, че се освобождават, дори създават държави, но тези процеси не донасят за всички тях очакваното благополучие. Остават много проблеми, пред чиято значимост бледнеят всички спорове от-носно ползите и вредите от колониализма.

Литература

- Беров, Л.* Стопанска история. Икономическото развитие на света от древността до наши дни. С., Отв. общ., 1994.
- Кисинджър, Х.* Дипломацията. С., ИК Труд, 1997.
- Мирчева, Хр.* Съвременна история. Светът в историята на XX век. С., Софи-Р, 1999.
- Семков, М.* История 10 клас. Русе, ИК Свет. наука, 1995.
- Чърчил, У.* Втората световна война. Мемоари. Т. IV. С., ИК Труд, 1993.
- Lawrence, T.E.* The Seven Pillars of Wisdom. A Triumph. Chathamq Wordsworth Edition, 1997.

„ОСОБЕНИЯТ СЛУЧАЙ“ БОСНА В КОНТЕКСТА НА НОВИЯ СВЕТОВЕН РЕД

| *Вяра Евтимова*

| *фак. № 55311, III курс, уч. 2001/2002 г.*

В световен мащаб човечеството е изправено пред предизвикателството да се адаптира към някои нови тенденции, които са обезпокоителни. Действително съвременността предлага ситуация, достойна за анализ. Тя е особена, дори специфична. Особеността се състои в съществуването на многобройни концепции, хипотези и цели теории за единствената според някои голяма обществена промяна, разделяща „традиционното“ от „модерното“ общество. При това нараства ролята на междудържавните организации, които се стремят да осъществяват глобално регулиране и би трябвало да мотивират своите действия с универсално приемливи принципи. Практиката обаче показва, че принципите, до които се стига, са с твърде общ характер и твърде малко, за да могат да внесат хармония в системата на глобалния ред. Неговата стабилност се основава единствено на възможността да се упражнява ефективно господство. Това създава чувство за диктат и ражда рефлекс за съпротива, за предпазване на собствената култура и цивилизация от обезличаване.

В настоящото изложение ще бъде направен опит за анализиране на един частен случай през призмата на идеята за *нов световен ред*, съчетана с влиянието на системата от ценности и на системата от интереси върху социално-икономическото развитие. Този опит ще се основава на системния подход, на многообразието в заобикалящия ни свят и на комплексното въздействие на редица фактори върху нашия политически, икономически и културен живот. Целта е да обърнем поглед към себе си, да си дадем ясна сметка за нещата, които реално можем да променим, да преодолеем безразличието към заобикалящата ни действителност, тоталното отрицание и враждебността в отношенията ни на различните нива, да проумеем, че единствено обединявайки се около общи ценности и отстоявайки общозначими и доказали своята ефективност принципи, ще подобрим стандарта си на живот, ще заслужим собственото си самоуважение и уважението на останалите.

С термина световен ред се означава *системата от принципи във взаимоотношенията между държавите и субектите на външната политика изобщо, утвърдена от обичаи или скрепена с договори, която има мнимата или реална претенция да разпростира своето действие върху цялата Земя*. Днес стремежът е да се разшири хоризонтът на геополитиката, като преди всичко тя бъде освободена от традиционния физико-географски детерминизъм и същевременно бъде разграничена от приложните стратегически доктрини, които могат да се възприемат като нейно следствие, но не и като нейно съдържание. Ако се съгласим, че общественото развитие е не просто функция на природната среда, а напротив — човешките общности са способни да постигнат определени свои цели въпреки нея, тогава връзката политика — география трябва да се разглежда като многоизмерна и взаимно обусловена. Политиката естествено е функция на културата и цивилизацията, а актуалността на географския компонент и неговото влияние върху политико-икономическото развитие все повече намалява с прогреса на технологиите и подобрената система за комуникации в т. нар. информационна ера, в която живеем. При неустановеното състояние на глобалния ред в настоящия период исторически формиралите се геополитически системи биха могли да се проявят като негови осъзнати субекти.

От географска гледна точка разположението на Балканския полуостров е такова, че повече предразполага към свързване, отколкото към разделяне. Тъкмо тази привидна привлекателност и проходимост на региона е създала в исторически план своето отрицание — границата, разделението, противопоставянето. Неслучайно днес в неговото ограничено пространство като в „дядовата ръкавичка“ от балканския фолклор са се сместили една дузина държави, някои от които все още в процес на териториално-политическо роене. Едва ли има друг регион от световната политическа карта, който да е по-гъсто нашарен с държавни граници. Освен вътрешните граници, за които историята показва, че често се менят, съществуват и други, може би не толкова очевидни, но за сметка на това много по-трайни и съдбоносни.

Открай време историци и културолози разглеждат Балканите като граница между цивилизации — латинска и елинистическа, римокатолическа и източноправославна, европейска и османска. Само допреди десетина години тук минаваше една важна част от „желязната завеса“, парещата граница на студената война между двата най-могъщи воен-

нополитически блока в световната история и между двете най-непримирими политически идеологии и икономически системи в човешкото общество. От гледна точка на историческата хронология разграничението между Изтока и Запада отвежда към разделянето на Римската империя, въпреки че и преди това всеподчиняващата римска държавност и универсалното римско право не са успели да нивелират културните различия на региона.

Установената след смъртта на император Теодосий през 395 г. граница между Източната и Западната Римска империя удивително съвпада с фиксираната през 1995 г. по споразумението в Дейтън граница между Съюзна република Югославия и държавата Босна и Херцеговина. Тези два политически акта са отделени с 16 века, преливащи от динамични събития и поврати, които сякаш убедително потвърждават и живописно илюстрират измислената от политици и политолози сентенция, че Балканите произвеждали повече история, отколкото можели да понесат. Ако е вярно и другото тяхно твърдение, според което европейският югоизток бил изключение от историческото развитие на континента, тогава с не по-малко основание може да се приеме, че Босна и Херцеговина представляват същото по отношение на Балканския полуостров.

Различните тълкувания около историята на Босна и Херцеговина са съществували от десетилетия, дори при наличието на ясна фактология, с каквато разполагаше науката. До криминализирането на политическия конфликт в тази държава обаче те оставаха на страниците на научните и публицистичните издания или пък бяха предмет на оживени и понякога непримирими научни дискусии, защото редица обстоятелства бяха все в процес на уточняване. Това не беше повод за някакви ексцесии в обществото. Но ето че сега различните мнения и становища по исторически обстоятелства започнаха да се представят задължително като политически аргументи и което е най-опасното — те се превръщат от политиките на всички враждуващи сили тенденциозно в съвременни митове, използвани като подстрекатели на въоръжени стълкновения. Тази ненужна митологизация на неуточнени въпросителни, които са изгубили значението си за съвременния живот, възкръснаха като „аргументи“ за съдбовното определяне на хората. И от това дори започна да зависи техният живот!

Със съжаление може да се отбележи, че националистите и шовинистите от всички народи са едни и същи. Те не само нямат нищо общо

със страдащия под техните снаряди и куршуми народ, за който твърдят лицемерно, че уж го защитават от някого, но всъщност не подбират жертвите си и използват беззащитните хора и тяхното имущество за свои пушечни мишени. С особено садистично удоволствие, управлявано сякаш от някакви неведоми зли сили, тези сръбско-хърватско-мюсюлмански мародери, потънали в кървави престъпления, облечени в униформите на легитимни и паравоенни формации, унищожаваша своята собствена родина и вероятно не искаха дори да си представят, че все пак един ден тя трябва отново да се гради и да се живее мирно в нея.

Войната в Босна — най-продължителната и кървава част от разпадането на Югославия — е едно от онези вододелни събития, за които може да се спори дали представляват края на една ера или началото на друга. Любителите на стройни периодизации и ефектни заглавия побързаха да я определят като „последната война на ХХ век“.

В продължение на три години на Балканите, в самата Европа, се води една война, в която загинаха 174 хил. души, 2,5 млн. бяха прогонени от домовете им. В нея бяха разрушени 60% от жилищата, 28% от пътищата, неизброимо много обществени сгради, храмове, цели села и градове. Само в Сараево (в този удивително красив и гостоприемен град, който в близкото минало беше домакин на олимпийски игри) за трите години обсада бяха убити повече от 10 хил. души. В Босна сякаш се бяха отворили вратите на ада — етнически чистки и концентрационни лагери, извършени бяха нечувани зверства, мъчения, масови убийства и изнасилвания. При това както насилията, така и разрушенията не бяха страничен резултат от воденето на бойни действия, а самата им цел, резултат от обмислена, планирана и целенасочена кампания.

Босненската война се водеше пред очите на целия свят — тя бе отлично документирана от камерите на световните телевизии, от очевидци и участници, дори от шпионски съпътници и самолети. Тя бе и събитие с огромна международна важност и получи отзвук в целия свят. За тези три години международната общност, великите сили, международните организации, объркани и безпомощни, наблюдаваха развитието на конфликта и въпреки безкрайната поредица от конференции, посреднически мисии и акции не можаха да го предотвратят, не можаха да го спрат навреме, не можаха да го урегулират справедливо. Така на практика го удължиха и усложниха.

Днес, няколко години по-късно, вече е ясно, че никой не спечели от войната в Босна, никой не излезе с чест от нея. Към човешката трагедия се добави и един огромен провал — провалът да се осъзнае и реагира на събитията от първостепенна международна важност, при това събития на европейския континент. Уроците на Босна сигурно още дълго ще бъдат анализирани. Тези уроци вече имат и ще имат в бъдеще своето отражение върху политиката на основните държави, върху общественото мнение и цялата система на международните отношения.

Босненската война имаше директно и силно въздействие и върху държавите в непосредствена близост — върху балканските страни и целия регион. Това въздействие, макар и да не привлече вниманието на света и на изследователите, можем без преувеличение да определим като катастрофално. При това степента на тази катастрофалност не стана ясна веднага, тя бе осъзнавана постепенно във времето. Всяка от балканските държави имаше своя гледна точка за войната в Босна, всяка я видя през призмата на собствените си интереси. Това бяха тежки години за Балканите.

Преходът в посткомунистическите България, Румъния и Албания се бе оказал много по-труден, дълъг и болезнен, отколкото се предполагаеше в началото. Той бе свързан с остри вътрешнополитически кризи, рязък спад на икономиките и жизненото равнище, изостряне на социалните (включително етнически и малцинствени) проблеми.

Гърция и Турция също не бяха пощадени — макар да запазиха вътрешната си стабилност, тези две държави се бяха озовали в свършено различна околна среда, налагаща коренно предефиниране на тяхната вътрешна и външна политика, дори в някаква степен изобщо на тяхната идентичност. Всъщност, докато траеше войната в Босна, на останалите Балкани, дълбоко обсебени от своите вътрешни и външни проблеми, просто не им беше до нея. Самите балканци, особено в началото, не се впечатлиха силно — те самите бяха склонни да я обясняват като балканска бъркотия. Те едва ли виждаха и разбираха повече, отколкото редовият зрител на Запад — като че ли ставаше дума за една виртуална война, която се води през девет планини в десета. Само сходният пейзаж и физическият облик на хората бяха стряскащо познати. В контраст със Запада обаче на Балканите нямаше особена съпричастност, нямаше обществени комитети за солидарност, нито смели военни репортажи или върволица от още по-смели знаменито-

сти. Нямаше гневни интелектуалци да обвиняват правителствата си в пасивност, нямаше жестове на съпричастност.

За България, която е имала трудни отношения с Югославия през цялата си модерна история, разпадането на федерацията и създаването на нова конфигурация на запад мълчаливо се приема за изгодно. Затова макар първоначално тя да се колебае заедно със световната общност, дали да подкрепи запазването на СФРЮ или самоопределението на републиките, на 15 януари 1992 г. доста неочаквано първа в света обявява дипломатическо признаване на Македония и заедно с нея на Словения, Хърватия и Босна и Херцеговина.

Неперфектен от юридическа гледна точка и твърде тромав като изпълнение бе един решителен акт, предприет самостоятелно, без да бъде съобразен с великите сили или с приятелска Гърция. Водени от някакъв исторически инстинкт, неопитните български политици чувстват, че след разпадането на СФРЮ България би имала потенциално по-добри отношения със съставлящите я републики, включително и със Сърбия, особено след като от тях отпада основният им проблем — Македония. Заедно с това обаче българската страна бърза да обяви пълен неутралитет и ненамеса в ескалиращия конфликт.

Действайки в рядък за силната политическа поляризация на страната консенсус, Народното събрание приема декларация в този дух през април 1993 г. и призовава и другите балкански държави да я последват. Тази декларация се спазва стриктно през цялата война. България е за мирно решение под егидата на ООН, отказва да вземе участие във военни действия, дори да предостави транспортни коридори. Правителството на Филип Димитров обаче се присъедини безусловно към политиката на санкции спрямо Югославия — тя бе наложена с две постановления, последвали резолюциите на Съвета за сигурност от май 1992 и април 1993 г. България, чиято главна външнополитическа цел беше присъединяване към Съвета на Европа и Европейската общност, дори не постави въпроса за щетите и компенсирането им. Проявата на солидарност с международната общност стоеше над всичко. С времето обаче стана ясно какъв удар е това за страната. В България дори не се извършва регистриране на щетите на пострадалите и няма механизъм за тяхното компенсиране.

По това време българското общество следи с умерен интерес ставащото на запад. Войната се отразява подробно от българските медии, без да стане никога топ-новина и без особени пристрастия.

Има съчувствие към босненците, но и постоянно се повтаря, че „сърбите са ни съседи и не трябва да се караме“. Допитване до общественото мнение от 1995 г. констатира, че в страната няма антисръбски настроения — само 7 % от българите ги смятат за агресори, докато 20 % смятат, че те се борят за единството на своята нация.

Залитането в посока към Сърбия се опитва да балансира президентът Желев — през януари 1996 г. той предприема посещение в Хърватия и Босна. В Сараево — без бронезилетка, поздравен за смелостта си от Карл Билд — той казва: „Ние сме тук, за да изразим нашата солидарност с Босна и Херцеговина. Поздравяваме народа на Босна за куража, който прояви през войната.“ Така шизофреничното раздвоение на българската външна политика между президента и правителството на БСП създава, без да иска, впечатление за разделение на ролите в българската политика и оттам - за една балансирана позиция. Юго-пресата твърди, че България е за безусловното вдигане на ембаргото и внушава на изолираната страна, че България е сред малкото е приятели.

Войната косвено има огромно въздействие върху България. Тя физически я отрязва от Европа точно в момент, когато страната се преориентира от източна в западна посока, когато има нужда от контактите и подкрепата на Западна Европа. Затваря се основният път на България към Европа, отпадат транзитните превози, затруднява се навигацията по р. Дунав. Според официалните сведения на Правителствената комисия по санкциите загубите от 43-месечното югоембарго възлизат на 8,5 млрд. долара. Но не в цифри се изразява ефектът от войната — един доклад на Агенцията за икономически анализи оспорва методиката на изчисляване на загубите, която не отчита печалбите от ембаргото като например утроената търговия с Македония, пълния капацитет на работа на „Нефтохим“ и „Балкан“ или притока на валута с неизяснен произход.

Ембаргото генерира корупция в огромни размери. Нелегалният износ на петролни продукти за Югославия достига по неофициални данни 300 млн. долара през 1992, 700 млн. долара през 1993 и 550 млн. долара през 1994 г. Колони пътуват по т. нар. път на цистерните от Гърция през България за Македония, няколко петролни афери, най-голямата от които е изчезването на натоварения с дизелово гориво кораб „Хан Кубрат“ през март 1994 г. от пристанище Варна пред погледите на българските митничари и наблюдателите от ЗЕС, само

загатват за истинските мащаби на извършващото се. Ембаргото е спасение за силно засегнатите от безработицата и кризата погранични райони. То отваря един нов пазар — гладен, непретенциозен, с огромна норма на печалба, при това напълно освободен от всякакъв правителствен, данъчен, митнически и полицейски контрол. Властите на всички нива си „затварят очите“ срещу добро възнаграждение. Ражда се нещо като „ембаргова култура“ — мълчаливо неспазване на собствените закони, лесни печалби с норма 500—800%, неплащане на данъци, едно голямо лицемерие, което опорочава още повече българския преход и деформира българското предприемачество. Въпреки няколко скандални разкрития като цяло и наблюдателите, и международната общност считат, че България е страната, най-стриктно спазила санкциите.

Както ни напомня в няколко свои статии Кристофър Цвиич, Югославия се опасявала, че след смъртта на Тито съседите е ще я разкъсат. На практика се случи друго — югофедерацията се разпадна отвътре, от действието на собствените си центробежни сили, макар и не изцяло без намесата на външни сили. Югоконфликтът се капсулира, балканските държави останаха настрана от него и дори се устремиха в обратна посока — към трудна, но все пак консолидация по пътя на демократично устройство и пазарна икономика. Това обстоятелство като че ли остана незабелязано — балканизирането на Югославия не доведе до балканизиране на останалите Балкани. Не се видя също и че войната в Босна нямаше пряко отражение върху междуетническите отношения в уж болните от национализъм балкански съседи на Югославия. И България, и Румъния, и Албания положиха огромни усилия като общества да решат своите собствени междуетнически проблеми, които със сигурност не бяха по-малко напрегнати и исторически обременени от тези в югофедерацията.

В тези години се възстанови и бавно започна да набира скорост и балканският диалог, прекъснат след 1990 г. от юговойната. На пръв поглед като че ли Босненската криза доведе до нещо като субрегионални алианси — Гърция, Сърбия и Румъния срещу Македония, България и Турция. Всяка от балканските държави имаше специфична гледна точка и специфични интереси по отношение на югоконфликта и това доведе до тяхното прегрупиране. На втори поглед обаче се вижда, че всички те се подчиниха на колективни решения. Кризата демонстрира колко малко Западът взема под внимание интересите на съсед-

ните на конфликта страни. С лекота бяха наложени и след това засилени санкциите срещу Югославия, без да се отчете какъв удар се нанася с това на слабите икономики на страните от региона. Ембаргото беше наложено като първа мярка в момент, когато световната общност не беше наясно относно ставащото, но трябваше да се покаже, че нещо се прави. То не струваше нищо на страните, които го наложиха, но те и не помислиха какви ще са последствията му за непосредствените съседи, още по-малко предвидиха компенсаторни мерки за засегнатите. Гласът на балканските съседи не бе чул на международните конференции, те изобщо не влизаха в уравнението. Осъзнаването на този горчив факт доведе до постепенното изкрystalизиране на нуждата от регионално стратегическо мислене, на регионален интерес.

И така — въпреки че войната не се разпростря извън мястото на бойните действия, Балканите бяха засегнати по друг начин — икономически, политически, нравствен. В ретроспекция се видя в колко лош момент бе дошла тя, какви огромни щети им бе причинила. Ембаргото, както и сухият режим в САЩ, направи богати и могъщи криминални и полукриминални елементи.

Във времето, когато трябваше да се налагат етичните принципи на здравата пазарна икономика, балканските съседи на Югославия бяха обзети от „треска за злато“ и цели области се прехранваха от нелегална търговия. Корупцията обхвана различни сфери и равнища — от обикновения безработен, който пълнеше един резервоар с бензин и преминаваше сръбско-българската граница, до цели слоеве като митничари, граничари, железопътна администрация, полиция и най-висши правителствени чиновници. Освен с масовостта си ембаргото беше важно и с ненаказуемостта си — публична тайна беше, че танкерите плаваха по р. Дунав, че 10—20 хил. камиона пресичаха дневно македонско-югославската граница, говореше се дори, че някои от наблюдателите на ЗЕС си заминали богати след края на мисията си.

По време на войната балканският път на наркотиците от Азия за Европа стана магистрален. В регион, в който законът и властта никога не са били на почит, точно когато трябваше да се възприемат правилата на играта, се започна с тяхното масово и безнаказано нарушаване. Властите си „затваряха очите“ не само защото част от тях извличаха преки облаги. Ембаргото бе отворило един огромен и всепоглъщащ пазар, който играеше ролята на заместител на рухналите пазари

на изток, на несъществуващата мрежа за социално подпомагане, на стопираните реформи.

Към паноптикума на ужасите на ХХ в. светът добави и имената на Сребреница, Сараево, Тузла и Горажде, научи за нова вълна от масови убийства, изнасилвания и зверства, концентрационни лагери и етническо прочистване. Войната в Босна бе наричана балканска. Така нейната тежка сянка се разпростря върху целия регион. Отново възникна образът на Балканите като тъмен ъгъл на Европа, като място, населено от войнствени диви народи, непонятни и неевропейски, воюващи помежду си и изповядващи някакъв ирационален патологичен национализъм, като вечното буре с барут. Напразно поколения учени се бяха старали да докажат колко стереотипизирано и исторически неправилно е създаван и пресъздаван образът на Балканите на Запад. Сега този страховит образ се върна и препотвърди вече не като интелектуална конструкция, а като реални факти. Цялата вековна и пъстра история на Босна беше сведена до „земя на омразата“ и „тъмен вилает“.

В своята колеблива политика Западът имаше нужда от някакъв подтик и това бяха разкритията за ужасите от Маркеле, Сребреница и Вуковар. Телевизионното изображение на зверствата придобиваше своя самостоятелна роля и усилваше натиска върху правителствата и организациите да предприемат нещо. Целият този ужас, експониран и преекспониран в продължение на години, трайно запечата на Запад убеждението за „другостта“ на Балканите, за тяхната „неевропейскост“ и анахроничност.

В тон с новопоявилата се теория за сблъсък на цивилизациите на Хънтингтън отново се заговори за цивилизационната разлика между Изтока и Запада. Такива неща, каквито ставаха в Босна — война, геноцид и пр. — в цивилизована Европа вече по определение не можеха да стават. Останалите балкански държави почти не привлякоха с нищо вниманието на света и в редките случаи, когато това ставаше, пак беше в перспективата на балканската криза. Цялата сложност на балканската история и реалност бе подменена с клишето за „древните етнически вражди“. То стана ключова дума за онези, които не можеха и не желаеха да се задълбочат в същността на ставащото. Има документиран редица изказвания на водещи политици в смисъл, че „тези хора се бият открай време“.

Огромната литература по босненската и югославската война, макар и написана от честни и искрено развълнувани хора, бе изградена

на един прост принцип, а именно, че от историята се вземат подходящи примери, върху тях се наслагват съвременните ужаси и така се правят обобщенията. Така войната и нейното отразяване направиха целите Балкани да изглеждат като далечен, тъмен ъгъл на Европа, обречен на трагедии и изостаналост, като самото въплащение на антагонизъм, разпадане и омраза в един свят, устремил се в обратната посока — към толерантност, обединение и рационалност. И тук вече не ставаше дума само за текстове. Мрачният образ на Балканите се материализираше в напълно реални неща като висока рисковост и висока цена на кредита, бягство на инвеститори, забавяне на реформите, отлагане на интеграцията към евроатлантическите структури. Светът като че ли не искаше да забележи сериозните усилия, направени от другите балкански държави като България, Румъния, Македония по посока на демократизация, урегулиране на междуетническите отношения, пълното подчинение на европейските норми и законодателство и не на последно място на регионалното сътрудничество.

Дори на самите Балкани не веднага се разбра, че продължителният конфликт в Босна бе губелен за икономиките, имиджа на региона и т. н. Трябваше време да се осъзнае, че годините на Босненската война бяха издълбали пропастта между Югоизточна и Централна Европа и последната от удобна политико-културна инвенция на интелектуалци като Кундера и Хавел беше станала нещо напълно реално, нещо, различно от Балканите. Особено стряскащи се оказаха резултатите от регулирането на конфликта и самия Дейтънски мир. Разпадането на една многонационална държава, разместването на милиони хора, създаването на етнически чисти територии, при това с най-активно международно участие, материализира най-лошите страхове на балканците. Някой идва, преначертава картите и ти се озоваваш в нечия чужда държава и трябва да бягаш, ако вече не са те изгонили. И наистина, колкото и благородни да бяха намеренията на хора като Сайрънс Ванс и Дейвид Оуен, плановете за Босна от първия до последния приемаха, че конфликтът е етнически, и бяха организирани около принципа на етническата принадлежност. Този подход не само не можеше да спре войната, но той я разпалваше.

Главните причини за започване на стълкновенията в Босна са политически, за които се използваша най-чувствителните етнически и религиозни аргументи, които бързо се превърнаха във водещи и определящи. С други думи, на преден план излезе най-престъпният

фактор в целия този срамен процес — войнстващият привиден национализъм, който предизвика разцепление между мирно съжителстващите етнически общности с внушаване на зловредния мит за „невъзможно взаимно съжителство“, тенденции за активизиране на ислямския фундаментализъм, религиозна ненавист между фанатизираните католици и православни, шовинистична нетърпимост и пр. След реките от кръв съвместното съжителство беше утопия и дойде време за реална политика и стриктен контрол, защото една могъща пропагандна машина се съсредоточи върху различията — битови, културни, религиозни, и ги превърна в белези на непримирими национални идентичности на мястото на босненския модел на мултиетническа толерантност.

Босненската война и нейното мирно урегулиране бяха един пореден епизод в историческата драма „Великите сили и Балканите“. Тук най-широко беше разпространено схващането, че именно техните интриги породиха войната, а амбициите им да възстановят сферите си на влияние я удължиха и усложниха. Действително всичко изглеждаше като някакъв стар, повтарящ се кошмар. Някъде далеч в европейските столици се вземаха решения, чертаеха се карти, определяше се съдбата на милиони хора. Не толкова блестящият Дейтън, Охайо, изглеждаше като поредната случка от една поредица, започнала със създаването на модерните Балкани, през Берлинския конгрес, Ньой и Трианон, Парижката мирна конференция, до прословутото процентно споразумение между Сталин и Чърчил. Всичко като че ли беше в ръцете на великите сили — великите демони на Балканите. Историческите аналогии изкривиха възприятието на конфликта, напъхаха го във вечните клишета.

В плен на старите представи, с които се възпитаваме от деца, ние не докрай осъзнахме, че този път Балканите и Сараево и „великите“ бяха различни, че Сараево от 1991 г. не беше Сараево от 1914 г. (на 28 юни Гаврило Принцип — член на движението за самостоятелност „Млада Босна“, убива австрийския престолонаследник Франц Фердинанд и това става повод за започване на война на Австрия срещу Сърбия, която бързо се превръща в Първа световна война), но въпреки това причината за босненската война до голяма степен се коренеше в манипулирането на балканските национализми от външни сили. Светът беше друг — никой не започна война заради балканските държави, нито побърза да се намеси в тяхната.

В допълнение към стереотипите от миналото на Балканите прече-

ше една политическа култура, изградена през студената война в условията на изолация и конфронтация. Тази култура, основана на дълбока подозрителност към външния свят, създава представата за него като априори враждебен, а за международните отношения — като единствено възможна игра с нулев резултат. В босненската и изобщо в югославийните лесно разпознахме познатата от учебниците по история схема — балканските страни са жертвите, великите сили идват тук, за да установят свое господство, за да експлоатират богатствата и геостратегическото им положение и да дадат отпор на съперниците си. Но в действителност, след като дадоха погрешни сигнали и на сърбите, и на хърватите, и на словенците, САЩ преотстъпиха на Европейската общност да се заеме с този „европейски проблем“ и за дълго — до лятото на 1994 г., се дистанцираха от него.

Междувременно поради силния обществен натиск да се направи нещо, войната беше обявена за хуманитарна катастрофа, в която не трябва да се взема страна. Последва една серия от безотговорно-неправилни решения — налагането на оръжейно ембарго срещу разпадаща се Югославия, ембаргото срещу невинните съседи, изпращането на мироопазващите сили на ООН, когато нямаше никакъв мир за опазване и когато те сами бяха с „вързани ръце“ от един слаб и объркан мандат.

Така невземането на страна се изроди в едно огромно лицемерие. В името на облекчаването на страданията международната общност хранеше хората, за да бъдат после те убивани, а в случая с обсаденото Сараево — старателно администрираше един грамаден концлагер. Дъното на падението обаче беше Сребреница и другите уж защитени зони, от които сините каски се оттеглиха, за да започнат кланетата. И всичко това на фона на кавалкадата от специални пратеници и дипломати, безкрайните конференции, заклеямените резолюции и мирни планове, неструващи дори и колкото хартията, на която бяха написани. Западът не само не желаеше да се включи в новата балканска война, но дори и не си го призна — това би звучало грозно. Уви, Балканите за него не бяха достатъчно важни и ако перифразираме Бисмарк, би могло да се каже, че те не заслужаваха живота на нито един войник. Когато през 1995 г. великите сили все пак се намесиха, те набързо сключиха мир с Милошевич и другите виновници за започването на войната.

Непоследователната и колеблива политика едновременно насърчи военнопредстъпниците да продължат, а жертвите да не се предават и да

не правят компромиси. Именно четиригодишното странно отлагане на намесата удължи конфликта и доведе до безчет страдания и жертви. Освен всичко друго великите сили бяха и презаети от своите собствени взаимоотношения по повод на Босна — тук се решаваше бъдещето на НАТО и Маастрихт, новите отношения с нова Русия, мястото на ООН. В началния етап всяка от европейските сили се държеше точно както през 1914 г. — Германия и Австрия взеха страната на Словения и Хърватия, Франция и Великобритания си спомниха за военното си сътрудничество със сърбите през двете световни войни. Западноевропейските сили се следяха една друга, правеха си номера до самото подписване на Дейтънския мир, а всички заедно следяха САЩ, които трябваше да бъдат убедени да се намесят, но не трябваше да бъдат оставени да доминират.

Каквито и да са били чувствата им, балканците пък винаги са гледали на великите сили с големи очаквания. За тях те са били и арбитър, и спасител. За едно дългогодишно насаждано сателитно мислене балканските държави можеха да бъдат или жертви, или слуги. Затова и босненският конфликт от края на миналото столетие се опитвахме да разберем с исторически паралели, с понятия от миналото, в най-добрия случай от студената война или с разни фантасмагории като „глас на кръвта и вярата“. Някак си бе трудно да си представим, че Балканите са загубили геополитическото си значение, че тук вече не се кръстосват световните пътища и интереси, че тук „няма нефт“. Още по-трудно беше да си представим, че великите сили могат да бъдат слаби, дребнави, незаинтересовани, глупаво-безотговорни.

Днес е ясно, че политиката на Запада беше погрешна от самото начало. Но човекът от Балканите видя интрига, конспирация, задкулисни намерения. За него чрез югоконфликта САЩ искаха да се утвърдят като световен полицаи и хегемон. Изгради се една версия, че тук, на Балканите, САЩ са избрали да дадат сражение на Европа и да подрият нейното единство. Логически пренебрегвайки или отхвърляйки основното — наличието на евроатлантическа и европейска интеграция — на Балканите трудно се проумяваше мащабът на противоречията между САЩ и Европа, както и на вътрешните противоборства в ЕС. Босна бе станала „лаборатория на новата система за международни отношения“.

Кризата и нейното регулиране, правилно интерпретирани, съдържаша много поуки за отношенията на Балканите със Запада в новите условия. От перспективата на времето никой днес дори не може да си

представи решаването на босненския конфликт без външната намеса, без въздушните удари на НАТО и военната операция по налагането на мира — многонационална, но под единното командване на Алианса, без огромните средства, хвърлени за възстановяването на разрушенията. Но можем поне да си зададем въпросите, какво би станало и как би се развил конфликтът без намесата на външни сили.

Каквито и да са шансовете на Дейтънска Босна да оцелее, ясно е, че международното присъствие сега вече е може би единствената гаранция за завръщането на бежанците, за установяването на някакъв мир и сигурност. В края на краищата след години колебания и боричкания Западът действа единно, наложи мира, успя да привлече Русия за партньор, започна процеса на предефинирането на бъдещето на НАТО, на европейската система за сигурност и лидерството на САЩ, усъвършенстваха се принципите и механизмите за вземане на колективни решения, на новия интернационализъм.

Дори самото това изброяване показва, че чрез Дейтън Западът решаваше не толкова балкански, колкото свои проблеми. За Балканите последствията бяха главно в две насоки. Първо, най-после и за САЩ, и за Европа се изясни къде точно са Балканите — че за разлика от Руанда, Нагорни Карабах или Алжир те са на европейския континент и затова представляват неотменна част от политиката им на сигурност. Западът стигна до това не по пътя на някаква солидарност, културно или прочее разпознаване, а като постепенно и неохотно се въвличаше в босненския конфликт и се превръщаше в заложник на собствената си политика. Второ, мирът, постигнат в Дейтън, беше недовършен и несъвършен. На Запад имаха всички основания да бъдат доволни — мирът беше фиксиран, Бил Клинтън регистрира голяма външнополитическа победа и бе успешно преизбран, неприятните новини слязоха от дневния ред, всички главни участници написаха мемоари. Книгата на „архитекта на Дейтън“ Ричард Холбрук е озаглавена „Да приключиш една война“, но това съвсем не значи да установиш мир. Бойните действия бяха спрени, но проблемите останаха.

И така — войната в Босна приключи. Балканите се определиха като важни за европейската сигурност, а оттам — важни и за САЩ. Балканците получиха нагледен урок как в новия глобализиращ се свят, когато новите велики сили идват да наложат мир, той е по-отдалеч, по-мощен и в много малка степен се интересува от самите държави. Но също, че най-голямата опасност за сигурността на малките са не

„попълзновенията“ на великите, както и да се казват те, а в безпринципното подчиняване на алиансите и във възприемането на ценности, наложени от нечии нездрави интереси като меродавни. Това, разбира се, не означава да се прибегне до изолация от колективните мерки за сигурност, но те трябва да бъдат съобразени с националните особености на всяка държава. И Балканите, и светът са в преходен период на установяването на тези отношения. За региона не Босна, а осъзнаването на нейните последствия от продължителната война по югоразпадането дадох тласък на процеса на осъзнаването на общ регионален интерес и идентичност. В това е и голямата отговорност на новата балканска политика — да търси място в едни глобални структури и при едни универсални принципи.

В Босна се видя, че без военна мощ, без единни изпълнителни органи, без единна външна политика и политика на сигурност Европа не е способна на общи действия, тя не можа да спре едно етническо прочистване и една война в собствения си двор. По този начин Босна препотвърди учебникарската истина, че няма заместител на гражданското общество и демокрацията и че докато балканските общества и държави не изградят законност и различни институционални механизми, които да контролират и обезвреждат етнопараноите, винаги ще съществува опасността те да прераснат в конфликти.

В Босна се видя, че на Балканите страховете съвсем не са ирационални, видя се как точно те се натрупват. Към спомените от детството и от младостта на милиони хора на средна възраст войната в Босна добави нови напластявания и няколко нови поколения балканци натрупаха своите мъчителни спомени. Но стана ясно и че този стереотипен модел не работи и че гаранцията за едно добро бъдеще на региона е стабилната държавност и силната икономика на едни обединени около общи интереси и взаимноподпомагачи се Балкани. Така балканската спирала на насилия и отмъщения направи още едно завъртане в самия край на ХХ в. и за съжаление това не беше последната война в неговите рамки. Но все още съществува надеждата, че новият свят може да бъде свят на големи творчески възможности и реализация на личността. А ако човешките взаимоотношения се видоизменят в положителна насока, това непременно ще се отрази и върху икономиката на глобализацията се свят.

За някои политици Босна и Херцеговина в границите си от 1993 г. е само територия на една бивша и изкуствена държава, за други —

форма за участие в една нова федерация. Това обаче не бива да ни пречи, за да я приемем такава, каквата е тя всъщност в своите географски и народностни очертания, защото в дълги периоди именно в тях е съществувала като по-малко или по-голямо държавно образувание. Всяка държава е не етническа, а политико-обществена структура и това, как ще бъде устроена Босна и Херцеговина, е проблем, който може да се реши в бъдеще по различен начин. Но най-важното е той да бъде решен не откън, а от тези, които живеят и ще живеят там, защото само тогава ще има мир и благоденствие. Иначе струва ми се, че ще мине доста време, докато дойде моментът на окончателния съд по редица въпроси, тъй като едва сега се отварят запечатани архиви и излизат най-е нови документи и факти.

Литература

Бацаров, З. Геополитически системи. С., Фонд. „Свободна и демократична България“, 1999.

Донков, Р. Историческо моделиране. С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1995.

Изследвания за съдбата на мюсюлманските общности на Балканите, направени от Международния център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия от 2001 г.

Матанов, Х., Р. Михнева. От Галиполи до Лепанто. С., Тилия, 1998.

Савов, Г. Босна и Херцеговина. С., изд. „Иван Д. Данов“, 1993.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТО НА КОРПОРАЦИИТЕ В ТРАНСНАЦИОНАЛНИЯ СВЯТ

Евгения Ангелова

фак. № 54358, III курс, уч. 1998/1999 г.

Няма вечни приятели или вечни врагове.

Има вечни икономически интереси.

От всички проблеми, които трябва да се решат, за да се създаде устойчива световна икономика, никой не крие толкова трудности, колкото международната търговия. Сама по себе си търговията не е нито добра, нито лоша, но начинът, по който ще търгуваме в бъдеще, е път към неограничени възможности.

Транснационалната корпорация (ТНК) излезе в авангарда на световната икономика и надхвърляйки рамките на традиционната държава и нейната политика, днес тя играе водеща роля в тенденцията към по-голяма взаимна зависимост между различните части на света, в който живеем. Ако глобусът е кръгъл, безшевен, без начало и край, когато го представим върху лист хартия, той вече има център, периферия и граници, които зависят от картографа и неговите цели. Транснационалната корпорация поставя седалището си в центъра на тази картата, а т. нар. домашен пазар е светът и решенията, които взема с оглед интересите на центъра, са насочени към подобряване на нейната световна конкурентоспособност. ТНК има многонационална принадлежност и глобалният е характер изисква поемане на отговорност към много държави. От друга страна, значение оказва желанието на всяка нация да обезпечи икономическата си независимост от останалите. Тези две особености на ТНК формират спецификата на нейната политика.

Самата имперска идея на ТНК е странно съчетание между мечта и реалност. По принцип империята винаги твърди, че се ръководи от алтруистични подбуди, а за оправдаването на мисията си тя се нуждае и налага съответния мит. Стремейки се към тотална доминация, империята възприема съществуването на собствените си граници като доказателство, че тази именно доминация не е напълно реализирана. Имперските граници никога не са фиксирани за разлика от тези на националната държава. Империята винаги се стреми към

поредното разширение, към „универсалност“ (т.е. към покоряване на целия известен и дори „неизвестен“ свят). А спирането на растежа е явен признак за началото на нейния упадък. Точно такива са империите на ТНК.

ТНК са по-силни от „националните“ компании, свързани са с международния пазар, зависят от ситуацията в една или друга чужда държава, чувстват се субект на външната политика и влияят върху правителствата при провеждането е. Те се опират предимно на икономически механизми и поддържат либералния, нестесняван от митнически ограничения търговски икономически ред, защото той им позволява експанзия и укрепване на собствената мощ и влияние. Американците отдавна използват своите ТНК като оръдие за водене на имперски тип политика и за установяване на промишлена и финансово-структурна зависимост на страните-филиали от метрополията. Затова се смята, че което е добро за „Дженеръл Мотърс“, „ИВМ“ или „Кока-кола“, е добро за Америка. „Америка разполага със средства за въздействие, недостъпни за която и да било друга сила на планетата — политическо влияние, господството на долара, контрола над комуникационните мрежи на планетата, висшите технологии и дори прословутата американска „фабрика за мечти“. Всичко е впрегнато в реализация на американските глобални интереси и ние трябва да си даваме ясна сметка за това.“ (Робер Ведрен — френски министър на външните работи). От друга страна, действайки по презумпция в интерес на външнополитическия курс на „своята“ страна, ТНК използват услугите на държавния апарат и на специалните служби. Руските ТНК например станаха такива, „приватизирайки“ секретната информация, контактите, базата и позициите на руските тайни служби (а част от тях бяха позиции и на другите източноевропейски държави, доколкото и те бяха елементи на „Фирмата“).

Транснационалната корпорация е висша форма и основен тип на развитие на корпорацията при условията на глобалната икономика. Днес 70% от световната търговия се намира в ръцете на 40 хил. ТНК и техните 250 хил. международни филиали. Шансът на националните икономики да просъществуват и да станат част от глобалната икономика ще бъде способността им да се включат в света на ТНК.

Глобалната ориентация на ТНК към световния пазар е налага да се придържа към висок стандарт на управление. Сама по себе си тя е институция с по-пълнен и подробен отчет за дейността си от всяка друга.

Има директорски съвет, който не се занимава с текущи въпроси; той формира специализирани комисии, които редовно разглеждат и контролират дейността на корпорацията и които се отчитат пред него. Пълната и точна текуща отчетност е предпоставка за усвояване на придобития опит и по-важно — за очертаване целите и стратегията на компанията. ТНК са длъжни да бъдат почитени, защото залогът при тях е прекалено висок. Те не желаят да изпаднат в неприятни положения и да бъдат обвинявани за неправомерни действия на никой от големите си пазари. С увеличаване присъствието си на световната сцена те поемат и по-голяма отговорност за действията си. Длъжни са да се придържат към най-взискателните норми както по отношение качеството на продукцията, така и по отношение останалите елементи на стопанското управление, например екологичната политика и практика.

Днес опазването на околната среда е неотменен елемент от доктрината за стопанското управление, защото осигурява по-ниски разходи, по-добри стоки и по-доволни потребители. Повечето ТНК спазват стриктно екологичните изисквания в целия свят, а контролът върху тази дейност е поверен на самия директорски съвет и на независими инспектори, просто защото става дума за норми на поведение, например ако малка компания премести завода си от Луизиана в Мексико, може и да мине „между капките“, от голямата корпорация обаче непременно ще бъде потърсена отговорност, защото ТНК могат да си позволят достатъчно голям дял от общите разходи за ограничаване на замърсяването или за преместване на производствените мощности, за да укрепят конкурентоспособността си.

ТНК са длъжни да формират и спазват нови показатели на пазарно поведение. Те изграждат глобална мрежа с хоризонтална структура на управление. Това не е йерархичната структура на власт и подчинение, а структура на координиране, взаимно договаряне и зачитане на интересите. Мрежовата структура е видна в 2 посоки. На първо място, в създаването на бизнес отношения и нови форми на сътрудничество с множество малки самостоятелни фирми, които обслужват отделните звена от дейността на ТНК като счетоводство, правно обслужване и др. (например „Дженерал мотърс“ през 1990 г. за извършване на половината от своите проектантски и инженерни услуги е ползвал помощта на 800 различни самостоятелни фирми). От друга страна, тези фирми имат собствен маркетинг, производство, услуги или изследвания, в които те са най-добрите специалисти, на онова високо

техническо и технологическо ниво, което се търси на световния пазар от всички фирми. А отношенията в тези фирми образуват втората посока на мрежовата структура, тъй като тези отношения са на базата на „високото“ уважение към всеки един специалист като към незаменим работник, единствено решаващ по въпросите от неговата компетентност, а не отношение на власт и подчинение.

Следвайки целта в управлението си, а именно способност да създава богатство (висока стойност), ТНК формира пазарното си поведение, увеличавайки непрекъснато пазарното си присъствие. Пазарът за тях трябва да се запази даже когато нормата на печалба не е най-високата. Стремешът е както всяка дейност да носи печалба, така и да не се допуска губеща дейност, но винаги при наличието на пазара.

Съществен елемент от дейността на ТНК са новите технологии и усъвършенстване на производство. За оптималното обслужване на световния пазар и при растящата конкуренция днес те са принудени да инвестират в нови, авангардни стратегии (например реакцията на американските автомобилостроителни компании спрямо японските постижения в икономията на гориво). Консервативността и традиционализмът на продуктите при ТНК необходимо се водят от гъвкавостта и бързата адаптивност към изискванията на пазара, а техен пазар е светът и те са длъжни да се съобразяват с неговата динамика и разнообразие. Стимулт на „Промислената революция“ създава при тях по-ново техническо и технологично ниво, по-ефективно и по-малко вредно за околната среда. Това превръща компаниите в по-големи, по-агресивни и по-уверени участници на световната икономическа сцена. Новите технологии навлизат по-бързо в отворените за инвестиции и търговия страни — те прилагат директно изследванията и резултатите на научните постижения, които самата компания поддържа и в които тя инвестира. Това осигурява бърз оборот на идеи и иновации и в крайна сметка води до по-големи печалби. Дългосрочните вложения на ТНК са коренно различни от дългосрочните материални активи (ДМА) на индустриалните общества.

В годините на „информационната революция“ пазарната стратегия на ТНК е насочена към инвестиране на нови продукти — тези на знанието, на уменията, на опита и квалификацията. Те нямат предварителна и обявена стойност на величина, т.е. представляват „скрита“ стойност. ТНК поддържат собствена научноизследователска дейност, чиито резултати те непосредствено внедряват като иновации и инве-

стиции. Това увеличава до 100 пъти техните доходи и често води не само до откритие, рационализация или изобретение, а и до нов резултат във фундаменталните науки, който може да се ползва от всички хора по света. За ТНК изследователската и научната дейност означава единство на усъвършенстване, управлявана еволюция и иновация, т.е. да се управлява процесът, да се внедряват резултатите, да се разширява пространството на тяхното бизнес приложение. Основно правило за тях е, че всеки нов продукт, технологичен процес или услуга започва да остарява от момента, когато достига най-високата си точка на търсене и е време научноизследователската дейност да продължи да го усъвършенства и подобрява, т.е. да създаде нов продукт.

По правило ТНК разполагат стратегически производствените си съоръжения там, където разходите са най-ниски. Свободата на капиталовложенията и мобилността на капитала се превърнаха в основа на глобалната икономика. Лозунгът на глобализацията е „Свободни пазари, прозрачност, маневреност и мобилност на капитала“. След договора от Маастрихт (1993) Европейската общност въведе дългоочаквания единен пазар, т. е. създаде се възможност за свободно движение на работна ръка, стоки и капитал. На пръв поглед разполагането на производствените бази дискредитира икономическия национализъм на съвременните ТНК, въпреки че по правило активите е се интегрират в националната икономика на метрополията. Днес обаче се смята, че ако в интерес на IBM е да бъде силна, жизнеспособна и конкурентоспособна, в интерес на Америка е IBM да бъде максимално глобална и процъфтяваща компания със собственици по целия свят. Не е толкова важно къде са активите или дори работните места. Най-важното е дейността на компанията да бъде максимално успешна, а в интерес на Съединените щати е да бъдат истински участник в световната икономика. Целта е в страната да се създаде силна база, способна да привлича чуждестранни компании. Съединените щати например са пазар, към който се стремят, но същевременно те трябва да бъдат пазар, в който другите да искат да разполагат производствените си мощности и особено производствата на авангардни продукти, отличаващи се с висок дял на добавена стойност.

За създаването на монолитна вътрешна организация по отношение на производствения процес, а оттук — и за минимизиране на разходите, ТНК днес добре познават и прилагат модерното научно познание по трудовите проблеми. Високият стандарт на производство

и на живот в развитите страни предполага коректност на ТНК при тарифирането на труда. То се възприема не толкова като парично изражение на заплатата, колкото като система от ангажменти на работодателя. Според харвардския професор Уолтън има осем критерия, създаващи стимули на трудовата ангажираност, което освен личната мотивация и отговорност повишава и процента на населението, занимаващо се с трудова дейност, следователно се увеличава брутният доход на човек в дадена страна, а това е основният макроикономически критерий.

Известно е още, че по-голяма част от производствените мощности в развиващите се страни са собственост на чужди компании, например „азиатските тигри“ Южна Корея, Малайзия, Сингапур и Хонконг, които дават 66% от продукцията на Третия свят на световния пазар. Чуждестранните инвеститори имат интерес от стопанска и търговска дейност там, защото доходите, които реализират, или не подлежат на данъчно облагане, или те са символични, митата за вносни и износни стоки за и от тях са минимални и се осигурява евтина работна ръка. От своя страна предоставящите преференции държави „печелят“ валутни инвестиции от развитите страни, конкурентоспособна продукция, интелектуален и технологичен потенциал, работни места, развитие на услугите и модерна инфраструктура, която е ключ към развитие на собствена икономика и която остава в държавата-приемник.

Ако икономическата либерализация укрепва контрола на капитала над държавата и намалява нейното влияние върху обществото, пак в резултат на демократизацията на съвременните общества, се усеща нужда от засилване ролята на държавата, която да определи и гарантира минимум жизнено равнище в индустриализираните страни, да смекчи падовете в кривата на стопанско развитие и да се погрижи капиталът да не пренебрегва интересите и нуждите на сигурността на нацията-държава.

В идеята за „Европа на нациите“ се възплъщава естественото право на всяка нация да изрази собствената си независима политическа воля, която несъмнено би следвало да има и своята икономическа основа, в противовес на крайния индивидуализъм, поставен в основата на либералния икономически и обществен модел. Целите на икономическия национализъм американският икономист Уилям Рапърд определя така: „На първо място, той е свързан с умело провеждан (чрез

определяне на митническите тарифи, данъчната система и контрол над стокообмена) умерен протекционизъм, стимулиращ преди всичко националното производство. На второ — стимулиране на производството на жизнено необходимите за нацията стоки и продукти. На трето — стремеж към максимално разширяване зоната на икономическо влияние на нацията извън границите на нейната държава. И на четвърто — отказ от пълната икономическа изолация на страната и стремеж към изгоден платежен баланс в международния обмен“. Днес в Европа се смята, че пълното прилагане на принципа на „неограничената от нищо свободна търговия“ не само не отменя икономическото неравенство между нациите, а напротив — прави го още по-радикално, защото в битката за това, кой ще застане начело на глобализационния процес, водеща роля играят не само икономическите, но и политическите, и военните фактори. Следователно днес „глобалният свободен пазар“ не е нищо друго освен сфера на влияние и контрол от страна на САЩ, които поради геополитически, исторически и културни обстоятелства съумяха най-ефективно да реализират собствените си интереси за сметка на останалите нации.

След края на студената война Америка окончателно се отказа от ролята си на международен лидер, предпочитайки да се превърне в световен бос. Разликата между двете е значителна: в единия случай САЩ са просто „пръв между равни“, докато в другия — те са държавата, която другите задължително трябва да следват, понеже нямат друг избор. Това особено личи в приемането на закона „Д’Амато“ и поправката „Хелмс-Бъртън“, налагащи санкции срещу всички американски и чуждестранни компании (!), търгуващи със страни, определени от Вашингтон като „терористични“ или просто „недемократични“ (например скандала около решението на френския концерн „Тотал“ да инвестира значителни средства в петролната промишленост на Иран — страната, която Вашингтон смята за най-големия покровител на тероризма в света).

Единственият шанс за противопоставяне на глобализма, ултралиберализма и американската хегемония се явява противопоставянето на новия тип национализъм от „континентален тип“, т. е. своеобразен европейски, евразийски или азиатски икономически национализъм. „Икономиката на голямото пространство“, макар икономически независима, не представлява напълно затворено икономическо пространство (автархия). Тя дава възможност за достатъчно широк стокообмен

с други „големи икономически пространства“ въпреки монопола върху производството на някои жизненоважни продукти.

Глобалната политика на свободен обмен би култивирала монокултурни икономики, напълно неспособни да обезпечат съществуването дори на собствените си нации, поставяйки ги в зависимост от диктата на транснационалния капитал. Подобно споразумение, слагащо край на всички ограничения в областта на инвестициите в световен мащаб, бе на път да се подпише в началото на 1998 г. в Европейския съюз. Това е т. нар. Многостранен договор за инвестициите. Според него на подписалите го индустриални държави се налага универсален режим на инвестициите, който на практика окончателно ги подчинява на интересите на транснационалните финансови кръгове. В него са засегнати всички сектори на националната икономика — от преките инвестиции в индустрията, услугите, културата, природните ресурси... до инвестиции в недвижимо имущество и в ценни книжа. Този договор е нецелесъобразен, тъй като премахва всички прегради пред неограниченото от нищо движение на капитали в световен мащаб, които се налагат от отделните държави с цел защита на националните им интереси, като не оставя никаква възможност за контрол и регулиране на това движение. За пръв път на транснационалните корпорации (от стоте най-големи предприятия в света 49 са държавни, а 51 са транснационалните концерни) се предоставят права и статут, поставящи ги фактически над държавите.

На пръв поглед договорът предлага единствено принципа за абсолютното право да се инвестира, както и това да се изтеглят и пренасочат капиталите, без никакво ограничение. Получава се обаче явен дисбаланс, тъй като ТНК получават всички възможни права, докато правителствата на националните държави поемат всички възможни задължения, включително да гарантират „пълните права на собственост“ върху тези инвестиции независимо от обстоятелствата. Това означава, че ако една ТНК се почувства засегната или ограничена в правото да инвестира, където си поиска, тя автоматично може да изисква обезщетение или компенсации от „виновната“ за това държава. С други думи, благодарение на този договор която и да било транснационална фирма ще може да въздейства върху всички аспекти на националната политика — данъчна, социална или свързана с опазването на околната среда, която според нея представлява „потенциална заплаха“ за инвестициите е.

Проектът за договора стига дотам, че дава на транснационалните инвеститори правото да претендират за обезщетение в случай на „социални вълнения“, които биха могли да възникнат в нея. Така националните държави се задължават към ТНК да поддържат благоприятстващ техните инвестиции социален ред, докато в същото време самите корпорации не поемат никакви обвързващи ги ангажименти. Провеждащ икономическата „мондиализация“, „Многостранният договор за инвестициите“ засяга съществено суверенитета на националната държава, нейните институции, традиции, култура, начин на живот, т. е. всичко онова, което е в основата на европейската цивилизация и което „Европа на нациите“ не може да си позволи и не иска да загуби. Ето това придава разумност на европейското обединение и може да осигури диалог между равни в прагматични общи проекти.

Днес проблемът за бъдещето на обединена Европа се свежда до това, дали европейската общност ще продължи да се изгражда, следвайки идеите на Де Гол, Франц Щраус, Аденауер и Еймън де Валера за „Европа на нациите“, с гранични очертания между съставлящите я приятелски култури, или според виждането на Чърчил — за Европейски съединени щати на граждани и „свят без граници“, който обаче ще бъде управляван от корумпирани чиновници („брюкселските еврократи“) и в който ще доминират космополитната финансова олигархия и глобалният бизнес.

Развитието на глобализацията поставя пред човечеството съвършено нова задача: да намери механизми за регулиране на обществените отношения и преди всичко на икономиката. Но накъде ще тръгне то оттук нататък, е въпрос на бъдещето.

През последните десет години България се намира в период, подобен на следвоенния, когато имаше нужда от въображение за надстрояване върху развалините, оставени от Балканските войни, Първата световна война и последвалите я кризи. Различният ритъм на времето изисква нов мениджмънт. Създаването на демократични институции отвори възможност за откриване на пазара. Планирането на България днес се нуждае от такова геополитическо измерение, което да бъде подходящо и стабилно в една дългосрочна програма в рамките на континента и света.

През последните години светът бе залян от няколко вълни на промени. Едната донесе замяна на авторитарни политически режими с демократични форми на държавно устройство (1974 г. — Португа-

лия, Гърция, Испания; началото на 80-те години — Латинска Америка, Азия; 1989 г. — Източна Европа, някои африкански страни). Демократизацията се превърна в световен процес. Успоредно с нея в световно явление се превърна и икономическата либерализация. Тази тенденция се изразява в ограничаване на икономическата роля на държавата, в разпределение на стоките чрез пазара, в приватизация на държавните предприятия и премахване на държавната опека, в разрешенията за производство и търговия чрез намаляване на митата и другите пречки пред тях, в балансиране на бюджетите и ограничаване на инфлацията.

Ако в политологията са достатъчно добре известни условията, процесите и последствията от демократизиране на една държава, в науката за либерализация на икономиката практическият опит е твърде ограничен — до настоящото десетилетие никъде не е наблюдаван такъв преход от командна към пазарна икономика и такъв демонтаж на пълен държавен контрол върху икономиката. Реформите трудно могат да бъдат осъществени без външна намеса — инвестиции, ресурси, заеми, парични помощи, гаранции. Международните институции и частните инвеститори, отпускащи (влагащи) подобни инвестиции, ги използват също и за осигуряване на необходимата дисциплина, като изискват от правителствата да стабилизират икономиките си, да освобождават цените и да балансираат бюджетите си.

Въздигайки „демократията“ и „свободния пазар“ като основни цели на българския преход, неговите „бащи“ го легитимираха като преход към капитализъм. Зад идеологемите обаче, които и до днес са в обръщение, се крият реални процеси на икономическо и социално реструктуриране. „Реалният социализъм“, от който започна всичко, имаше една основна характеристика — тотална концентрация на властта, като нейните три форми: политическа, икономическа и идеологическа, тясно се преплитаха с още една — тази на насилието, която можеше да компенсира „пробива“ в някоя от първите три. Тъй като вероятността от самоликвидация на подобна система е почти нулева, нейното разпадане би могло да последва по две основни причини — загуба на воля за управление у елита, или пък целенасоченото му желание да промени социалния ред. Именно последното успя, провокирано от бързата индустриализация и появата на мениджърска класа (т.нар. червена буржоазия), защото представляваше потенциална заплаха за комунистическия политически елит, тъй като съсредоточаваше в себе си значителна икономическа власт, а притежаваните от

нейните представители високоспециализирани знания я правеха незаменима, т.е. независима от управляващите.

Според специалистите развитието на това противоречие естествено води до победа на пазарните икономически принципи и свързания с тях политически плурализъм над тоталитарния социализъм. Тази победа обаче е поставена под съмнение поради наличието на „тайната власт“ — вездесъщите служби за сигурност. И именно затова, обратно на либералните икономически принципи, проповядвани от управляващите след 1989 г., България се върна към състояние, наподобяващо онова през 50-те години: всички властови ресурси се съсредоточиха отново в едни ръце — тези на стария партиен елит и службите. Дирижираният от тях преход позволи контролиране на политическото пространство — чрез умело лансиране на личности и идеи, на икономическото — чрез непрекъснати смени на стопански ръководители и подчиняване или ликвидиране на „червената буржоазия“, и на идейното пространство — чрез контрола над средствата за масова информация и налагане на подходящите идеологеми на прехода. Така през последните години България преживя трансформация, преобрази тоталитарния режим в олигархичен, но отново контролиран от бившия партиен елит и тайните служби.

В посттоталитарна България се откриха два основни начина за правене на пари. Първият бе резултат на реституционните процеси, на предприемаческия дух, използващ множеството незаети ниши, или на приватизацията (касова, масова или мениджърска). Макар в някои случаи да е смесен с капитал от втория тип, неговите носители имат поне това достойнство да се държат като нормални пазарни субекти. За слабостта им обаче говори фактът, че малцина знаят имената на подобни предприемачи.

Вторият тип капитал, генериран от „прехода“, бе формиран чрез източване на средства от държавата и населението. Във времето, последвало разпадането на централизираната икономическа система, когато държавата се оттегли от контрола върху своята собственост, границата „държавна—частна собственост“ стана доста условна. Повечето частни стопански субекти не се съобразяваха с пазарните закони, формирайки своя доход предимно чрез „приватизиране“ на добавената стойност, произведена в държавните предприятия, или пък изграждайки „кухи“ финансови структури. Създадена бе огромна система за преразпределение на националното богатство, като транс-

ферите се извършваха в три посоки — от държавните предприятия, от бюджета и от спестяванията на гражданите, всички — към частния сектор. Това се оказаха и трите оси на тотална декапитализация. Българският частен капитал до този момент не показва способност да се самовъзпроизвежда, т.е. да се връща към инвестиции, а не към собствено потребление или просто изнасяне зад граница.

Като се има предвид, че дълговете на държавните фирми бяха „национализирани“ чрез ЗУНК, а бюджетът продължи да набира средства почти изключително от обикновените данъкоплатци, оказа се, че българската нация е финансирала с цената на собственото си обедняване не „раждането на капитализма“, а само разкошния живот на отделни „капиталисти“. Поради това общественото мнение у нас оценява богатите хора като престъпници. По същия начин реагира и Европа. Опитът на родните „новобогаташи“ да бъдат приети от сериозни финансови кръгове претърпя пълен провал. Те намериха общ език единствено с престъпния свят и неговите лобисти. Еврофинансистите не се интересуват само от количеството на парите. Новите български капиталисти бяха наречени „компрадори“ — това означава посредник на чужди финансови интереси в собствената си страна. От това обикновено се печели добре, но самите посредници не са обичани нито от свои, нито от чужди. Финансовите им резултати са добри, но световният елит гледа на тях с презрение. Парите не им носят престиж и в чужбина те са „г-н никой“.

Докато законите на една страна могат да бъдат заобиколени, това те не могат да сторят със законите на глобалната икономика. Богатите хора по света имат манталитета на предприемачи, опрян на самочувствие (а не на самодоволство). Постепенно българските богаташи загубиха своите вътрешни и външни покровители и нямаха вариант как да реагират, защото силен е този, който залива пазара със стоки, технологии и си служи със знанието и информацията. Манталитетът на предприемача предполага неговата солидарност и готовност за преодоляване на стопанските кризи в страната. Предприемачите се смятат отговорни да съгласуват с политиките приоритетите на националната си икономика. Точно такива не бяха българските „наднационални“ групировки, поне досега.

Възниквайки на базата на държавните ни фирми зад граница, създадени навремето за внос на ембаргови технологии, сега те представляват в по-голяма степен местни филиали на руските ТНК, откол-

кото наистина български национален капитал. Те и днес се ползват от руските си „шапки“ като организации за влияние върху обществото. Тази схема на макроманипулиране действаше повече или по-малко успешно между 1987 и 1997 г.

Механизмът, по който бе отстранен Т. Живков, бе използван след това за дестабилизирането на още няколко български правителства, особено това на Ж. Виденов. Неговият кабинет бе подкрепян от една традиционно проруски настроена партия, но в същото време, желаещ да укрепи икономическите позиции на т. нар. приятелски кръг, той влезе в открит конфликт с част от родните групировки и с руските им съюзници (естествено там нямаше място за национални интереси). Виденов разчиташе, че евентуална победа на комуниста Зюганов на президентските избори през 1996 г. ще възстанови „идиличните“ взаимоотношения между България и Русия, ще ограничи възможностите на руските ТНК (за сметка на националните) и ще помогне на собствения му „приятелски кръг“ да измести техните филиали в България от ключовите позиции в икономиката. Планът обаче не успя — отношенията между България и Русия навлязоха в опасна фаза, а с действията си „приятелският кръг“ съсипа и без това силно корумпираната държавна администрация. Подобен бе и неуспешният опит на „Топенерджи“ да се наложи над правителство, ръководено от И. Костов. Необходимо бе най-после българските икономически групировки „да приемат правилата на играта“, т.е. да започнат да служат на българските национални интереси и да направят своя избор между това да се заемат с реална (и легална) стопанска дейност или пък да се отправят в луксозно изгнание в чужбина.

По-различно стоят нещата с капитала, който макар и със сходен произход, вече се е трансформирал според изискванията на пазара. Правителството на СДС даде ясни знаци, че този капитал ще бъде легитимиран, ако обаче заиграе по правилата. Това е прагматичен подход и се основава на факта, че България притежава само тези капитали, и за да постигне толкова нужния икономически ръст, е необходимо те да останат в страната или да бъдат разумно и печелившо инвестирани навън. Започнали като филиали на руските ТНК, ако наистина искат да оцелеят, представителите на българския национален капитал трябва да се научат да влияят (чрез изградените вече собствени позиции върху своите чужди „шапки“, а оттам и върху самата чужда страна. В противен случай рискуват да бъдат извадени

от играта, и то от самата „шапка“, поради неспособност да защитават повече нейните интереси. А подобно развитие е нежелателно и от гледна точка на дългосрочните български интереси поне по две причини. Първата е, че противопоставяйки се на чуждите ТНК и тяхното лоби у нас, правителството вероятно ще се изкуши да използва за съюзник други ТНК и евентуалната негова победа ще се окаже първа. Втората (следствие от първата) е, че унищожаването на вече създадените български икономически групировки окончателно и безвъзвратно ще ни тласне към групата на малките, бедните и политически зависими страни.

Изводът за нас е, че големите икономически групировки имат своето място в българския стопански и икономически живот, но те трябва да започнат да служат на българските интереси и така да се превърнат в наистина български ТНК, с чиято подкрепа правителството на България да провежда една внимателна и прагматична политика. Те не бива да пречат и на развитието на дребния и средния бизнес у нас, напротив — следва да го уважават и подпомагат като необходим партньор. Държавата е длъжна да сложи край на безвремието чрез силен контрол върху неприватизираната част от националното стопанство, за да се спре ограбването му; чрез контрол над приватизационните фондове, защото те могат да се превърнат в нови огнища за декапитализация; чрез създаване на икономически климат, благоприятстващ инвестициите; чрез определяне ролята и параметрите на чуждестранния капитал, защото безконтролното му проникване може да доведе до негативни ефекти. За формиране на своя независима национална политика тя трябва да осигури в структурата на икономиката си място за българските ТНК, за по-малките „национални“ компании, за дребния и средния частен бизнес и е длъжна да следи всички тези икономически субекти да си взаимодействат хармонично с една-единствена цел — просперитетата на България. Обратното може да се окаже фатално за нея.

ПОСЛЕПИС

Провежданата от последните две български правителства ултралиберална и антисоциална политика, макар и да гарантира известна финансова стабилност, се оказва неспособна да подготви и обезпечи едно постъпателно движение на националната икономика. В този смисъл тя

не се оказа алтернатива на провежданата преди тях политика, а по-скоро нейно естествено продължение. Нейният икономически курс на практика насърчаваше единствено сенчестия бизнес и доведе до спад в реалните доходи на българите (съответно — на тяхната покупателна способност и ръст в националното производство) и до масова безработица. Правителството на И. Костов дори не демонстрира подкрепа за националния капитал и българския предприемачески дух, пред които стояха както бариерите на чуждестранната конкуренция, така и тоталната липса на държавна подкрепа за разширяване и укрепване на българския пазар.

Обслужването на външния ни дълг при провеждането на структурни реформи съсредоточи в ръцете на държавата всички средства, които и без това бяха осигурявани по най-лесния начин — чрез облагането предимно на дребния и средния бизнес с все нови данъци и такси, което ги блокираше и рушеше крехкия стабилитет на националната икономика.

„Безкрайният“ държавен апарат продължи да бъде прекалено бюрократичен и неефективен. Неуспешната приватизация от гледна точка на българския национален икономически интерес не успя да напълни държавната хазна и спря развитието на ключови държавни предприятия. Не бяха създадени условия за връщане на изнесените в чужбина български капитали, които да помогнат за изграждането и стабилизирането на български ТНК. Приоритет получаваха главно филиали на чуждестранни компании, предимно от енергийния сектор, под предлог, че представляват „легалния“, а не „мафиотския“ бизнес. Целта им бе „да хванат“ парите от транзита на енергоносители, измествайки „старите играчи“, прикрити дотогава в ролята на посредници. Междувременно обаче се появиха „нови играчи“ — отново силно зависими от външни влияния (и най-вече от състоянието на руско-американския съюз, оформил се след 11 септември 2001), и не е трудно да се предвиди, че целта им ще е продължаване и задълбочаване на сегашната либерална политика просто защото крайният либерализъм е естествената политика на компаниите-майки с оглед отварянето и експлоатирането на все нови и нови пазари. Така, някак естествено, се стигна до разслоение в едрия български капитал. „Старите играчи“ се опасяват, че поради пълното отваряне на икономиката ни за мощните западни компании тоталният отказ от всякакъв държавен протекционизъм спрямо „националния капитал“ и очевидно враж-

дебното отношение на политическата класа към него ще бъдат изменени. За това би спомогнало и участието ни в операции на НАТО, затрудняващи присъствието им и на източните пазари. Нещо, което не е в състояние да обезпокои „новите (глобалните) играчи“ поради солидната им опора в „компаниите-майки“. Срещата на тези две групи на едрия български капитал предстои, а от изхода е ще зависи съдбата на българските ТНК.

Литература

Дракър, П. Мениджмънт за бъдещето. Варна, 1997.

Николов, И. Глобалната икономика — теория и реалност. С., 2003.

Сп. „Ние“ — обзор 1997—2001г., бр. 1/2003.

ИНФОРМАЦИОННОТО ОБЩЕСТВО. ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ ПОЛЗИ И РИСКОВЕ

Андрей Александров

фак. № 54863, III курс, уч. 2000/2001 г.

Увод

В последните години изграждането, укрепването и развитието на информационното общество все по-често ставаха предмет на дискусии в глобален мащаб, тема на многобройни политически и социални анализи, основа на научно-теоретични, практически и дидактични трудове и коментари. В проучването и оценката на достигнатите резултати и в разработването на модели и проекти за усъвършенстване на информационния и комуникационния обмен бяха инвестирани не само огромни по размер суми, но и сериозни ресурси от време, изследователска енергия и научен потенциал.

Тенденцията да се обръща сериозно внимание на посочените проблеми безспорно може да се оцени като положителна, защото проправи пътя на по-задълбоченото осмисляне на нова социална реалност. Преходът към информационното общество се определи ясно като трансграничен и транснационален процес, в рамките на който отделните страни започнаха хармонизирането на националните си политики. Почти не останаха опоненти на схващането, че подобна социална еволюция няма алтернатива: въпрос на национален избор за държавите е не дали да се изгражда информационно общество, а начинът и формите за неговата реализация. Постепенно бе осъзната неефективността на доскорошния модел на развитие, който се опираше напълно на отказа от държавна намеса и на саморегулирането в рамките на свободната пазарна икономика, доминирана от принципа „*laissez — faire, laissez — passer*“*. Осъзната бе опасността на този модел за социалното единство и неприемливите в правно, политическо и най-вече морално отношение последици, до които той би довел.

* Оставете го да действа, да се развива самостоятелно (фр.).

Не може, разбира се, да се твърди, че опасността днес е напълно преодоляна, че всички рискове, свързани с информационното общество, са неутрализирани и че през следващите години ще се проявяват само предимствата на бързия и лесен достъп до информация и отпадането на множество „бариири“. Продължават да са налице изключително сериозни проблеми, свързани с нерегламентирания достъп до информация, компютърните престъпления, отчуждаването между хората в „света на Интернет“ и др. При все това е обнадеждаващ фактът, че вече и на най-високо държавно ниво се дава израз на волята за реформи, насочени към изграждането на модерни и прогресивни информационни механизми, приближаването на властта до хората (например с модела за т. нар. електронно правителство), рационалното управление на новите обществени процеси.

Информационното общество е практическият резултат от промените, предизвикани от използването на новите информационни и комуникационни технологии*. Неговите съществени характеристики са:

1) *Показателното нарастване на разпространението на данни*. През последните 20 години количеството на данните, които могат да бъдат съхранявани в електронна памет, нарастна 20 хил. пъти; предаването на данни чрез кабели с оптично влакно е 200 хил. пъти по-голямо отпреди. Резултатът от това е огромното снижаване на разходите за обработка и предаване на данни. Информационните и комуникационните технологии сега са широко достъпен ресурс, който може да бъде използван по неограничен брой различни начини. Чрез конвергенцията на телефонията, телевизията и компютрите информационните магистрали отдавна не са хипербола.

2) *Незабавен и масов достъп до факти и информация*. Показателен е фактът, че приблизително 9 млн. европейци работят в областта на телекомуникациите, а от 117 млн. граждани под 25 г. около 81 млн. са в процес на обучение. През 2010 г. половината от работните места ще бъдат разкрити в сектори, свързани с производството и потреблението на стоки и услуги от информационната техника.

Неотдавнашни изчисления оценяват на повече от 1 млрд. долара ръста на глобалния пазар на комуникационни и информационни продукти и услуги; една цифра, която се удвои през 2000 г. Правителст-

* Опит за формулиране на по-прецизно и изчерпателно определение ще бъде направен във втората част на разработката, като логично доразвитие на представените съществени негови характеристики

вата са на път да преосмислят своята национална политика, за да устоят на тази ситуация. САЩ например изразходват 2 млрд. долара годишно за информационните магистрали. Канада завърши своя „финален доклад“ по анкета относно информационните магистрали и вече инвестира 24 млн. канадски долара в съвместно усилие за въвеждане на необходимите програми. Япония обяви, че в началото на 2015 г. всяко училище, всяко домакинство и всеки офис ще бъде свързан с оптична мрежа. В Европа 4-годишният проект за изследване и развитие в областта на новите комуникационни инфраструктури (чиято цена възлиза на 3,8 млрд. американски долара) също завърши.

Стратегии за развитие на информационното общество се създават непрекъснато във всички страни по света, включително и в държавите — членки на ЕС. Под егидата на Европейската комисия беше поставено началото и на инициативата „*eEurope — информационно общество за всички*“, където се подчертава, че създаването на информационно общество трябва да бъде от полза за всеки европейски гражданин, всяко домакинство и училище, за частния бизнес и държавното управление.

Инициативата *eEurope* на Комисията цели да осигури на всеки бърз достъп в Мрежата. Акцентира се най-вече на проблеми като младежта във времето на дигиталните технологии, по-евтиния достъп до Интернет, развитието на електронната търговия, бърз Интернет достъп за учени и студенти, по-„интелигентни“ чип-карти за сигурност в електронния обмен, рисков капитал за инвестиции във високи технологии, достъп до мрежата за инвалиди и др.

У нас проблемите на развитието на информационното общество също са предмет на оживени дискусии. С Постановление на Министерския съвет № 40 от 1998 г. (Обн. ДВ, бр. 22 от 24 февр. 1998 г.)^{*} се създаде Координационен съвет по проблемите на информационното общество. Неговата основна функция, определена от страна на правителството, е да разработва и предлага за приемане от Министерския съвет на стратегия и национална програма за развитие на информационното общество в Република България. Дейността, свързана с прехода към информационно общество у нас, е безусловно необходима с оглед интегрирането на страната ни в Европейския съюз. „Стра-

* Отменено с п. № 1, т. 1 от Преходните и заключителните разпоредби на Постановление № 73 на Министерския съвет от 3 май 2000 г. за създаване на Координационен съвет за информационно общество — ДВ, бр. 38 от 9 май 2000 г.

тегията за развитие на информационното общество в Република България“ ще бъде споменавана неколкочкратно в хода на изложението.

От горните редове се налага изводът, че информационното общество най-вероятно е естественото и необходимо бъдеще за практически всички развити страни. Но това предизвикателство води до неизбежността да се срещнем със сериозни рискове, застрашаващи обществото. Европа преминава през един преходен период, когато това, което е познато, научено, ясно и очевидно, се поставя на сериозно изпитание. Съществуващите структури са нестабилни и основният проблем е в дисбаланса между Севера и Юга. Изчислено е, че приливите на информация от Севера към Юга са 100 пъти по-големи от тези от Юга към Севера.

Неравномерно е развитието не само между европейските страни, но и между континентите. Тревога буди фактът, че (по данни от „Стратегията за заетостта в информационното общество“ на Европейската комисия) степента на разпространение и използване на Интернет в Съединените американски щати е все още 3 пъти по-висока от тази в ЕО.

Направените бележки нямат и не могат да имат претенция за изчерпателност. Целта на представянето им тук, както беше отбелязано, е единствено да обосноват нуждата от подобно изследване, от каквито литературата впрочем не изобилства. Логическата последователност на разработката предполага в следващата част да бъдат изложени и развити основните принципи на информационното общество, неговите позитивни и негативни страни. Тази амбициозна задача от своя страна може да се осъществи единствено чрез използването на интердисциплинарен (системософски) подход, съчетаващ знания от социологията, политологията, правото, икономиката. Правилното протичане на този познавателен процес би следвало да доведе до изводи относно оптималното управление на разглежданите социални процеси.

Теория на информационното общество – обща характеристика

Многократно са правени опити да се даде дефиниция за информационното общество, като различните автори акцентират на най-разнообразни аспекти на този феномен. За нуждите на настоящото изследване

като работно определение може да се приеме, че *информационното общество е общество с качествено нова структура, организация и обществени отношения, основани на глобалния достъп и използване на информационни и комуникационни мрежи и услуги – без национални, географски и други ограничения, за обмен на информация, на научни, духовни, културни и други постижения.* („Стратегия за развитие на информационното общество в Република България“)

В някои известни класификации, почиващи на социално-исторически изследвания (например на Тофлър) се посочва, че информационната ера е третата световна вълна след тази на аграрната и индустриалната вълна. Подобен подход обаче не разкрива много от същността на изследваното явление.

Особено интересни разсъждения по поставените въпроси предлага Божидар Палюшев в своя труд „Информационното общество“. Съчинението е уникално по своя замисъл и реализация, и то не само в рамките на нашата теория. Използвайки знания най-вече от философията, но също и от социологията, икономическата теория и други области на науката, авторът достига до интересни изводи за същността и принципите на информационното общество. За съжаление характерът и обемът на настоящата разработка не предполагат пълно, изчерпателно представяне на посочения труд, съпроводено с всички изводи и критични бележки, които могат да се отправят към него. В следващите редове схематично ще бъде представен само общият му замисъл, който от своя страна ще послужи за основа на някои собствени изводи за принципите и тенденциите на развитие на информационното общество.

Б. Палюшев извежда 3 принципа на информационното общество.

1. Разсъжденията, които довеждат до формулиране на първия принцип, се основават на твърдението, че съвкупността от частите не представлява никакъв механичен сбор, а нещо качествено ново — например множеството от множества притежава по-скоро свойствата на единичното, а не на множества. Или ако например системността е най-важното свойство на отделните части в дадено цяло, тогава цялото не може да бъде система по принцип съгласно предложението по-горе закон. С други думи, системата от всички системи вече не е система. От тази гледна точка може да се каже, че във всяка емерджентност (т.е. във всеки процес на формиране на свойствата на цялото) всеобщите универсални свойства на съставните компоненти потъват безвъзвратно.

Накратко по-горе формулираният закон за „*потъването*“ на *всеобщите, универсални свойства на компонентите в емерджентността* ще наречем „*принцип на емерджентната забрана*“. Това е и първият принцип на информационното общество.

2. Вторият принцип на информационното общество авторът извежда от съображения, произтичащи от философията на равновесието, или накратко от екилибрологията. От екилибрологична гледна точка информацията може да се раздели на 3 основни категории:

- а) произтичаща от общите закони на природата;
- б) произтичаща от общите понятия на езика (цвет, вкус);
- в) произтичаща от специфичните свойства на нещата в битието (свойствата на единичните неща, несвеждащи се към общите закони).

В хода на изследването авторът привежда много и разнообразни аргументи, за да стигне до формулирането на втория принцип на информационното общество: *На определен стадий в развитието на обществото информацията, произтичаща от структурата на тази система, започва да придобива характера на самоорганизираща се същност, т.е. самата информация започва да създава нова информация, която неизбежно поражда необходимостта от обратна връзка в системата.*

Този принцип е съществено различен от традиционния възглед за връзката между ентропията и информацията, който засяга само количествената страна на понятието „информация“. Това може да се онагледява със следния пример: неподреденият масив от всевъзможна информация, съсредоточена в една хаотично събрана купчина от книги, може да увеличи своята степен на подреденост чрез внасянето на нова информация, определена например от някаква конкретна класификация на тези книги по тематичен признак, азбучен ред на авторите или техните заглавия. Това значи, че първоначалният масив от информация, съсредоточен в книгите, се организира чрез нова информация.

3. Третият принцип е свързан с влиянието на информационното общество най-общо казано върху държавността както във вътрешен план, така и от гледна точка на международното равновесие. Това означава, че излишъкът от информация, който създава информационното общество, трябва да се консумира някъде другаде, за да има равновесие в цялата система. Подобно на човешкия мозък, който прехвърля своя „излишък“ от порядък в останалата част на човешкото

тяло, чиято степен на хаотичност е по-голяма, така и в световната система излишъкът от информация, която създават напредналите информационни общества, трябва да се консумира някъде другаде. Това предполага, че това „някъде другаде“ трябва задължително да се намира в състояние на по-голяма степен на хаотичност, защото в противен случай общото равновесие се нарушава.

Очевидно неравномерният характер на развитието на различните държави по света има своя дълбок смисъл. По-напредналите нации са тези, в които преобладават елементи от по-новите, съвременни фази и най-вече на информационната. Например в едно типично информационно общество, каквото е САЩ, делът на аграрния сектор не надвишава 2% от общия социално-икономически фон, делът на типично индустриалната сфера непрекъснато се стеснява, докато информационният аспект на системата вече надхвърля 50—60%. В страни като Индия например аграрният елемент е над 40%, промишленият около 40—60%, а информационният е едва 1—2%.

Информационният аспект на социалната система има свойството да трансформира традиционните национални черти във фактори на самата информационна структура и по този начин да обединява нациите върху съвършено новия принцип на информационността. Информационното общество придава нов смисъл на традиционните детайли в структурата на нациите, които в други исторически обстоятелства биха се превърнали в деструктивен фактор за тяхното единство. Например религиозните, езиковите, етническите и расовите различия в американското общество не са пречка за прогреса на нацията като единна система. А от това следва третият принцип на информационното общество: *В информационния стадий на развитие националните черти на обществата придобиват своеобразно развитие, което потвърждава една стара истина, както че приемствеността е също толкова силна колкото и промяната. В информационната епоха нацията в никакъв случай няма да изчезне. Държавата също.*

Това кратко представяне на тезите на Б. Палюшев съвсем не беше самоцелно. Неговият смисъл от логическа и систематична гледна точка в рамките на настоящото изследване може да се търси най-малко в две насоки: от една страна, не може да се отрече задълбочеността, научната прецизност и оригиналните достижения на автора (в тази връзка запознаването с идеите му е изключително полезно с чисто дидактическа функция). Същевременно следва да се подчертае, че

макар фундаментът да е верен, някои от изводите търпят критики. Въпреки че изследването е ново, част от твърденията, залегнали в него, биха били коректни към първата половина на 90-те години, но не и днес.

Няколко примера в тази насока ще илюстрират наличието на подобен анахронизъм в изследването. Твърди се например, че „съгласно формулирания по-горе втори принцип между едно развито информационно общество и останалата част на човечеството възникват взаимоотношения, имитиращи свойствата на управляемите системи (обратна връзка). Условно може да се каже, че тези взаимоотношения имат няколко особености, сред които и наличие на надеждна защита на агрегат-генератора от влиянието на реципиента. В човешкия организъм такава защита притежава мозъкът, който е защитен от ентропния поток на останалата част от тялото по един твърде надежден начин. В световната социална система също се забелязва зараждането на защитни симптоми в информационните общества. Например „шенгенското споразумение“ на страните от ЕО е система, която има предназначение да защити и да предпази в известен смисъл висококултурната информационна общност на западноевропейските държави от хаоса на останалия свят. Вероятно за в бъдеще тази тенденция ще се задълбочава.

Фактите обаче сочат точно обратното. Не само че тенденцията не се задълбочава, но и търпи регрес. Отпадането на визовите ограничения за българи беше ясна стъпка в тази насока, и то не единствената. Все по-осъществима изглежда идеята за „Европа без граници“, въздигната още от Де Гол. (Разбира се, това не игнорира значението на изведения 3-ти принцип — Държавата безспорно няма да отмре, но все по-широко приложение ще намира едно начало, поддържано и днес — това за свободното движение на хора, стоки, услуги и капитали между страните — членки на ЕС.)

Прекалено е и друго твърдение на Б. Палюшев, макар и в основата си вярно: Че неравенството между нациите е исторически факт, който прави невъзможен еднаквия, унифициран подход към предизвикателствата на ХХІ в. Според него най-голям успех в историческото развитие имат нациите, достигнали висока степен на хомогенност в националната си структура. Такива са например северните нации като норвежци, шведи, финландци, датчани и др. Южните нации твърде често са продукт на стихийно смесване на различни национални, ет-

нически, религиозни компоненти. Големите затруднения в достигането на социален и икономически прогрес се дължат на исторически обособени хетерогенни фактори в националните структури, които благоприятстват възникването на деструктивни отношения. В по-ново време единството на нациите се достига чрез доминиращата роля на фактори, обусловени и от някои особености на информационното общество. Те, в общи линии, са способни да надделеят над расови, културни, етнически и други различия. „В района на Балканския полуостров същите различия са източник на сериозно социално и политическо напрежение. Една от причините за това е, че държавите в този район са все още далеч от стадия на информационно общество.“

Очевидно е, че подобна теза не може да бъде споделена. Информационното общество е факт в практически всички развити страни по света, включително и на Балканите. Красноречив е фактът, че Петата европейска конференция на министрите по политика в областта на масмедията се проведе в Солун (Гърция) на 11—12 декември 1997 г. Анализът на доклада на гръцката страна показва изключително добро познаване на проблемите на информационното общество и отчита сериозни постижения в неговото изграждане.

Работата в тази насока у нас също заслужава висока оценка. Създадената „Стратегия за развитие на информационното общество в Република България“ определя националните приоритети за преход към информационно общество в законодателен, технологичен, икономически и социален план и очертава основните произтичащи от тях дейности. В документа е съчетана концепцията за информационно общество, разработена от Европейския съюз, с националните интереси и специфичните за страната ни условия. Той е разработен в съответствие с програмата на правителството „България 2001“ и документи на министерства и ведомства. В изготвянето му са участвали представители на Българския институт за правно развитие, БАН, БТК, Националната камара за развитие на бизнеса, Асоциация „Развитие на информационното общество“. В разработката са взети предвид стратегията на Европейския съюз, национални стратегии и програми за преход към информационно общество на развитите страни и на редица европейски държави. Ползвани са политически и правно-нормативни документи на Европейския съюз, Съвета на Европа и на международни организации. Въз основа на стратегията се разработва Национална програма за развитие на информационно общество в

страната. Държавните органи също подготвят свои секторни стратегии и програми, очертаващи целите и намеренията за преход към информационно общество в съответния сектор. Документът „Стратегия за развитие на информационното общество в Република България“ периодично се актуализира и допълва в съответствие с промените на международно и национално равнище.

Основните характеристики на информационното общество според документа не се различават съществено от акцентите, посочени в уводната част във връзка с програмата *eEurope* например.

Всичко това ни убеждава в несъстоятелността на твърденията, че за Балканите информационното общество е все още необозримо бъдеще. Проблемите практически произтичат не толкова от изостаналостта на общественото развитие у нас в сравнение със страните — членки на ЕС, а от поетите от страната ни ангажменти във връзка с конвергенцията.

Една от основните цели за преход към информационно общество е създаването на правна и регулаторна рамка за предоставяне на услуги, за живот и работа в новата информационна среда, хармонизирана с тази на Европейския съюз. Основната сложност във връзка с правната уредба се обуславя от националните специфики, които следва да бъдат преодолени по пътя на международни споразумения и сътрудничество. Решенията на глобалните въпроси на информационното общество в свързания свят се търсят в процеса на интегриране на страните от Централна и Източна Европа към ЕС, в работата на Световната търговска организация (WTO), Международния съюз по далекосъобщения (ITU), Организацията на икономическо сътрудничество и развитие (OECD), Световната организация на интелектуална собственост (WIPO) и Световната банка, както и по пътя на двустранни споразумения.

България подкрепя усилията за изграждане на единна система от правила в обединена Европа, като обръща особено внимание на правната уредба, свързана с:

- достъпа до информация;
- далекосъобщенията;
- електронните медии;
- развитието на Интернет като глобална комуникационна среда;
- услугите за информационното общество;
- електронните подписи;
- сигурността на информационния обмен и защитата на данните;

- защитата на интелектуалната собственост;
- компютърните престъпления.

Бяха приети редица закони, имащи отношение към развитието на информационното общество, като Закона за далекосъобщенията (ДВ, бр. 63 от 1998 г.), Закона за радиото и телевизията (ДВ, бр. 138 от 1998 г.), Закона на националната стандартизация (ДВ, бр. 55 от 1999 г.), Закона за статистиката (ДВ, бр. 57 от 1999 г.), Закона за малките и средните предприятия (ДВ, бр. 84 от 1999 г.), Закона за промишления дизайн (ДВ, бр. 81 от 1999 г.), Закона за марките и географските означения (ДВ, бр. 81 от 1999 г.) и др.

Вярвам, че горните редове бяха достатъчно доказателство за наличието и функционирането на информационно общество и в страната ни или поне за напредналия стадий на неговото изграждане. Логичното продължение на тази разработка вече би следвало да очертае основните принципи на политиката за информационно общество, тяхната социална и разбира се, икономическа обосновааност. Така — отново в съпоставителен план — ще се открие стремежът на българския законодател да създаде модерна, подробна и ясна уредба на тези нови отношения, да начертае конкретните стъпки на развитие. Съпоставката ще бъде направена между два споменавани вече документа — „Стратегията...“ на Европейската комисия и „Стратегията на развитие на информационно общество в Република България“.

Според приетия от Европейската комисия документ „В най-кратки срокове социалните партньори трябва да постигнат съгласие по общата рамка и по конкретната практическа реализация за разширяване използването на телекомуникациите. В областта на образованието, трудовата заетост, социалната и бизнес среда комисията препоръчва:

1. До 2001 г. всички училища да имат достъп до Интернет и учебната програма да се съобрази с всички онези изисквания, които поставя информационното общество днес.

2. Да се даде възможност на служителите да придобият по-ясна представа и понятие за същността на информационното общество, да им се предоставят практически условия за работа в областта на информационните технологии, а самата техника да се опрости и да стане по-лесна за експлоатиране, като по този начин се открият и перспективи за приобщаване и професионална реализация и на хората с увреждания.

3. Да се открият достъпни Интернет сайтове, съдържащи информация за правата на гражданите, както и за административното обслужване. На общинско ниво да се създадат Интернет клубове със свободен достъп и да се провеждат курсове на тема: „Информационното общество“ (например в библиотеки или пощенски служби); да се ползват възможностите, предлагани от e-mail за неограничен времево и локално достъп до информацията и обслужването.

4. Да се стимулира предприемаческата инициатива чрез данъчни облекчения, които по същността си представляват своеобразна компенсация за поетия риск. Тези облекчения следва да са особено благоприятни, когато се касае за участие в основния капитал на акционерно дружество с предмет на дейност в областта на информационните технологии и конкретни инвестиционни проекти на предприятията в научно-техническото развитие. Трябва също чрез специални държавни програми да се стимулира изграждането на информационно общество и в областта на дребния и средния бизнес.“

От своя страна мерките, с които се ангажира страната ни във връзка с изграждането и развитието на информационно общество у нас, са не само равноценни на посочените горе, но и — стига да бъдат реализирани — може би дори по-ефективни.

Според българската „Стратегия...“ „Основни принципи на политиката за развитие на информационно общество са:

- подкрепа на конкуренцията;
- насърчаване на частните инвестиции;
- създаване на гъвкава регулаторна рамка;
- предоставяне на отворен достъп до мрежите;
- осигуряване на универсални информационни услуги;
- осигуряване на равни права за достъп до информационните ресурси;
- осигуряване на разнообразие в съдържанието на информацията, включително запазване на културните и езиковите различия;
- признаване на необходимостта от глобално сътрудничество и специално внимание към по-слабо развитите страни;
- изграждане на технологичните основи на информационното общество;
- активно участие в процеса на стандартизация.

В процеса на преход към информационно общество е необходимо да се включи цялата общественост и по-специално неправителствените организации и институции. Тяхната роля е в:

- представянето на проекти и участието в публични дискусии на нормативни актове;
- участието в смесени органи с представители на държавните институции и на частния сектор за решаване на значими проблеми на информационното общество;
- съдействие за осъществяване на образователни проекти и за разясняване на положителните ефекти и рисковете, свързани с приложението на информационни и комуникационни технологии;
- предприемането на инициативи за неутрализиране на вредни последици от прилагането на информационни и комуникационни технологии;
- осъществяването на обществен контрол върху дейността на администрацията.“

В текста практически е въплътен един модерен начин на мислене за проблемите на информационното общество — очертани са стратегическите цели на изграждането му, без да бъдат премълчавани и рисковете от него. Използваният израз „вредни последици от прилагането на информационни и комуникационни технологии“ визира:

- *увеличаването на ръста на т. нар. кибер-престъпност* в нейните две направления — същински компютърни престъпления (computer crimes) и свързаните с тях престъпления, за които електронната среда създава благоприятни условия (computer-related crimes) като шпионаж, измами, рекет и др.;

- *растящите възможности за злоупотреба с малолетни и непълнолетни лица в електронна среда*. Проблемът не се изчерпва единствено с разпространението на детска порнография, макар това да е една от най-острите му и тревожни проявни форми. Тук трябва да бъдат споменати още рисковете от общуване с педофили в Интернет; подтикването към проституиране и предлаганият в определени сайтове „детски секс-туризъм“; практически неограниченият достъп на децата до материали, съдържащи насилие и порнография, които сериозно могат да увредят деликатния процес на тяхното израстване и психофизическо съзряване; подбуждането на наказателно неотговорни лица към извършването на престъпления и др.;

- към негативите на новия технологичен прогрес трябва да се причисли и *наблюдаваният психологически ефект на отчуждаване между хората*, драстичното намаляване на времето и възможностите

за лично общуване в полза на връзката посредством компютър (чрез електронна поща, chat и др.);

— не бива да се подценяват и *рисковете за физическото здраве на човека*, произтичащи от работата с компютри и други устройства, източник на електромагнитни излъчвания.

Без да претендира за изчерпателност, посочената поредица от негативи и рискове, свързани с новите технологии, буди основателна тревога и не бива да бъде премълчавана. Не може и да не се отчита обаче, че причините, породили повечето от тези проблеми, са по принцип отстраними, и то отново по същия път — на технологичното развитие. Например допълнителната квалификация на разследващите органи в областта на информационните технологии; създаването на специализирани отделения за борба с компютърните престъпления като хакерство, електронно пиратство и заразяване с компютърни вируси; обезпечаването на дейността по разкриване и наказателно преследване на тези деяния с необходимите технологии са единственият начин за разрешаване на глобалния проблем с киберпрестъпността.

Логиката е очевидна — не трябва да се боим от възможните негативни ефекти на информационното общество, а още при създаването му да заложим онези механизми, които ще осуетят тяхното проявление. С други думи, въпросът е не да се гради ли информационно общество — то така или иначе еволюира, — а да се осъществи правилна и ефективна намеса в тези процеси, основана на задълбочени знания в управленската теория и с крайна цел — оптимално регулиране.

Заключение

Управлението на сложни системи, каквато е например обществото, е въпрос на знанието ни за тези системи. Ако познаваме добре особеностите на системата, задачата за управлението е значително се облекчава. Поради това със съжаление трябва да се отбележи оскъдността на изследванията в разглежданата област и още в началото на тези заключителни редове да се подчертае нуждата от акумулиране на повече научноизследователска енергия за проблемите на информационното общество.

На основата на представените в разработката материали и техния анализ могат да се направят някои важни изводи. На практика се

очертават три възможни кръга на въздействие и регулиране на информационното общество:

а) *От гледна точка на държавната политика.* Чрез очертаните по-горе инициативи (подкрепа на конкуренцията, осигуряване на универсални информационни услуги и на равни права за достъп до информация и др.) могат да бъдат постигнати съществени успехи като: конвергенцията на вътрешния пазар; усъвършенстването на рамката на функциониране на обществената администрация и частния сектор; осигуряването на балансирано социално, икономическо и културно развитие.

б) *От гледна точка на обществеността* е важно да се упражнява един ефективен обществен контрол. Доказано е например, че се увеличават престъпленията, за които телекомуникационните мрежи са благоприятна среда, като порнография, насилие, расова дискриминация. Наред с компетентните държавни органи общественото би могло също да противодейства на тези явления. Обществен контрол би могъл да се упражнява и върху дейността на администрацията, а също така да се изрази в предложения и дискутиране на актуални законодателни решения.

в) *От гледна точка на законодателя* (като един по-тесен, по-строго юридически аспект. Като се обръща особено внимание на законовата регламентация на достъпа до информация, защита на интелектуалната собственост, сигурността на информационния обмен, компютърните престъпления и др. Необходимо е да се въведат ефективни наказания за подобни престъпления, които да са приложими и при трансграничните мрежи. Във връзка с това трябва да се оцени доколко съществуващите в момента състави на престъпления са приложими и за новите комуникационни среди, като се има предвид, че наказателното право не се прилага по аналогия.

С оглед на конвергенцията на информационните технологии и телекомуникациите е необходимо *de lege ferenda* да бъдат въведени промени в наказателно-процесуалното право за привеждането му в съответствие с възможностите на информационните технологии. Като важни проблеми пред законодателя следва да се посочат проследяването на извършителя на престъплението (поради възможен трансграничен характер на информационния обмен), идентифицирането му и определянето на приложимото право. Належашо е също да се ревизират ефективността и приложимостта на стандартни процедури като оглед и обиск, конфискуване на вещи и телефонно подслушване.

Разбира се, проблемите, които поставя информационното общество, далеч не се изчерпват с този кратък преглед, но и той е достатъчен, за да илюстрира основния извод — че е немислимо по-нататъшното обществено развитие без съвременните технологии, без изучаването на техните позитивни и негативни страни в социалната, икономическата, управленската и културната сфера. Оттук се определя и особено значимост на подобни знания в рамките на обучението по право, както и за практикуващите юристи — така всъщност се опознава естествената среда, по отношение на която ще действат избраните законодателни решения за всички правно регламентирани области и от която ще се предопредели тяхната ефективност.

Литература

- Вълчева, Здр.* Интелектуален бизнес и пазарна конкуренция. С., ИСИТА, 1992.
- Палюшев, Б.* Информационното общество. С., 1995.
- Пета европейска конференция на министрите по политика в областта на масмедията.
Солун, 11—12 дек. 1997. Информационното общество, предизвикателство за Европа.
- Попов, М.* Системи и мрежи за персонални комуникации. С., 1996.
- Стратегия за развитие на информационното общество в Република България, 7 окт. 1999 г.
- В-к EUR-OP NEWS, Die Arbeitswelt des Cyberspace, октомври 2000.
- The EU Committee of the American Chamber of Commerce in Belgium, „EU Information Society Guide“, 1996.

ГЛОБАЛИЗЪМ И РЕГИОНАЛИЗЪМ В РАЙОНА НА КАСПИЙСКО МОРЕ

Георги Арабаджиев

фак. № 7226, III курс (зад.), уч. 2003/2004 г.

„Каспийският възел“ като геополитически и икономически феномен съчетава конкуриращите се интереси на държавите от региона на Каспийско море и великите сили по два основни проблема — за достъпа до експлоатацията на ресурсите от петрол и газ и за участието в транспорта на тези ресурси към световните центрове за потребление. Районът е считан за трети по запаси на нефт и газ в света след Персийския залив и Русия, което го превръща в основна притегателна цел в борбата за енергоизточници и за контрол над техните трасета, и по същество означава борба за икономическа, политическа и военна доминация над цяла Евразия.

Проблемът с достъпа до участие в експлоатацията и транспорта на каспийските ресурси е свързан предимно със спорния статут на Каспийско море. Русия като основна заинтересована страна поддържа позицията, че Каспийско море е вътрешен водоем, което дава достатъчно международно-правни основания да не се разпространяват нормите за разделяне на шелфа между крайбрежните му държави. Това означава, че нито една от прикаспийските страни не може да предприема действия (включително добив на петрол и газ от шелфа) без съгласуване с другите страни. Останалите каспийски държави (Азербайджан, Казахстан, Таджикистан) защитават тезата, че всяка от тях трябва да има свой дял в участъка на шелфа, разположен по нейната брегова линия. Позицията на последните държави отразява техните жизнени интереси на страни, образувани в резултат на отцепването им от бившия СССР. Добивът на петрол и газ е техен основен приходоизточник и средство за отстояване на суверенитета им посредством алтернативните петроло- и газопроводи, които не минават през руска територия. Същевременно те не разполагат с достатъчно средства за усвояване на находищата, което предполага сътрудничество със съответни компании-инвеститори, а това от своя страна дава възможност за разгръщане на остро съперничество за икономически и политически контрол над региона.

Според бившия американски държавен секретар по отбраната Каспар Уайнбъргър, ако Москва спечели битката за Каспийско море, тази победа ще се окаже по-значима от успеха на Запада в разширяването на НАТО [1]. Контролът над региона означава не само икономическа доминация над неговите енергоизточници и техния транспорт. Той дава и възможности за политически контрол над евразийското пространство, което има ключова позиция от гледна точка на световната доминация, доколкото географското положение на региона го прави едно от свързващите звена между Европа и Близкия и Средния изток. Ключово значение за придобиването на контрол над Каспийския район играе контролът върху Балканите, доколкото именно те са „кръстопът“, през който преминават най-важните морски комуникации между Средиземно море, Атлантическия и Индийския океан (линията Гибралтар, Малта, Суец). През Балканите преминава европейският транзит за Близкия и Средния изток. През Черно море се осъществява излазът на руската флота в Средиземноморието.

За САЩ контролът над Балканите и Каспийския регион означава не само участие в експлоатацията на едни от най-богатите енергоизточници в света, но и стратегическо приближаване до Средна Азия и Северна Африка. Реализацията на тези амбиции е от жизнена важност за САЩ в условията на рецесията, обхванала американската икономика в края на 80-те — началото на 90-те години. Спадането на американския дял в брутното световно производство от 38% през 60-те години на 20% в края на 80-те застрашава политическата и военната хегемония на САЩ в света. „САЩ доказаха на света военната си сила във войната в Персийския залив, но те вече не са световен икономически лидер“ — това е заключението на водещия японски Център за икономически проучвания, направено през 1990 г. [2]

Анализирайки разположението на основните стратегически играчи след разпада на биполярния свят, Центърът прогнозира: „Без ясно определен световен лидер, най-вероятно е светът да премине към регионална система с региони Европа, Азия и Северна Америка. Обединението на Европа вече се осъществява. САЩ, Канада и Мексико образуваха НАФТА; през 1989 г. в Азия беше учредена АПЕК. И въпреки че е трудно да се предвиди какъв вид ще приемат в бъдеще тези райони, изчислено е, че брутният вътрешен продукт през 2010 г. за Европа (включително Източна Европа и част от бившия СССР), Америка (включително Централна и Южна) и Азия (включително

източната част на Русия) ще бъде съответно 15 трилиона, 11 трилиона и 12 трилиона (в долари за 1990 г.) [3]

Горният анализ не само отрещва загуба на лидерските позиции на САЩ в света, но и посочва ясно най-голямата заплаха за американските стремежи към световна доминация — един мултирегионален свят с ясно очертани конкуренти на американските амбиции — обединена Европа, Русия и страните от Азиатско-тихоокеанския регион. Тези променени реалности налагат на Вашингтон да преоцени и преформулира основните стратегически насоки на своята глобална политика, за да осъществи амбициите си за световна хегемония.

В най-общи линии реализирането на тези амбиции предполага постигането на две основни стратегически цели: 1. Възпрепятстване на реалното обединение на Европа и нейното издигане като конкурент на Америка; 2. Обезличаване на Русия (и на която и да е друга сила) като реален американски съперник. Проникването в Каспийския регион и контролът над неговите запаси от петрол и газ би дало на САЩ контрол над цяла Евразия и би довело както до обезличаването на Русия като световна сила, така и до парирането на германската *Drang Nach Osten* и до възпрепятстването на реалното обединение на Европа. Доминирането над Каспийския регион и над трасетата за транспорт на нефт и газ е от жизнено значение и за Русия. Изтеглянето на съветските войски от Афганистан и Източна Европа, последвано от разпада на Варшавския договор и на самия СССР (1991) довеждат до спадането на авторитета на Русия до равнището на „постсуперсила“. След 1979 г. Русия е въввлечена в три големи войни с мюсюлманските си съседи на юг: Афганистанската война от 1979—1989 г.; войната в Таджикистан (1992) и в Чечня (от 1994 г. натагък). Тези обстоятелства принуждават Москва, при все че е първостепенна ядрена сила, да направи цялостна преоценка на външната си политика, така че да не допусне налагането на чужд контрол над каспийските нефт и газ, което би довело не само до икономически последици, но и до изтласкването на Русия като политически фактор в Каспийския регион, Средиземноморието и Евразия.

Доколкото Русия не разполага с потенциал да балансира интересите си на Балканите и в Европа въобще, от една страна, и в Азия — от друга, цялото внимание на руските управляващи кръгове се насочва към Каспийския регион и Средна Азия, докато „европейската политика“ определено отива на заден план. Същевременно именно кон-

тролът над Балканите дава възможност за контрол над трасетата за транспортирането на каспийските нефт и газ. Особеното разположение на Балканите на кръстопътя между три континента (Европа, Азия и Африка) превръща полуострова в зона на специални интереси по отношение на изграждането на редица инфраструктурни обекти с *трансрегионално и трансконтинентално значение*.

Същевременно Балканите разполагат с много ограничени собствени първични енергийни ресурси, поради което районът е много силно зависим от външни източници на енергия, а от друга страна — изключително важна комуникационна зона. Още — на Балканите се добиват 9 от 13-те стратегически метали, които *изцяло* се внасят от Европейския съюз [4]. Поради това контролът над Балканите е един от първостепенните фактори за осъществяването на контрол над комуникациите между Европа и Азия, а оттам — и за политически контрол над цяла Евразия. Със своето разположение между колосалните запаси от нефт и газ на Русия и Каспийско море, от една страна, и главните центрове на потребление на Запад — от друга, Балканите и Черноморският регион като цяло се превръщат в основна транзитна зона, в която се преплитат множество интереси. Евразийската безопасност е пряко зависима от контрола над буферните зони като Балканите, Черноморския регион, Кавказ, Източното Средиземноморие, Близкия изток и Централна Азия.

Същевременно през тези райони преминават основните трасета за пренос на стратегически енергоизточници Днес в експлоатацията на каспийските петролни находища доминират два международни консорциума — Азербайджанският и Каспийският. Първият е създаден през 1993 г. В него участват Азербайджанската държавна петролна компания, Бритиш петролеум, норвежката „Статойл“, американската „Амоко“, руската „Лукойл“, Тюркиш петролеум и др. През 1994 г. консорциумът подписва т.нар. контракт на века с правителството в Баку. Договорът дава право на консорциума да експлоатира в течение на 30 години азербайджанския участък в каспийския шелф със задължение да инвестира 8 хил. долара. В Каспийския международен консорциум за експлоатация на находищата в западноказахския район Тенгиз и други петролни полета участват правителствени компании — на Русия (с дял 24%), на Казахстан (19%) Оман (7%) и 8 транснационални компании — американската „Шеврон“ (с 15%), руската „Лукойл“ (12,5%), Роснефтшел (7,5%), американската „Мо-

бил“ (7,5%), Бритишгаз (2%), Аджип (2%) и др. [7] Консорциумът сключва договор с правителството на Казахстан за експлоатация на тенгизките и други петролни полета за срок от 40 години. Само в строителството на петролопровода Тенгиз-Новоросийск той влага 2 млрд. долара, което е най-голямата чужда инвестиция в Русия в цялата нейна история.

Различните варианти на петроло- и газопроводи се редуцират до два основни: руски (северен) и турски (южен). Първият предвижда трасето да преминава от Баку през руското пристанище Новоросийск и оттам — през Бургас—Александруполис. Според турския вариант пътят на петроло- и газопроводите трябва да преминава от азербайджанските петролни полета в Каспийско море през Турция и оттам към основните потребители по маршрута Баку—Джейхан, който осигурява директен излаз на Средиземноморието. Идеята на Гейдар Алиев — в бъдеще главното трасе да преминава през Турция, без да се игнорира трафикът през Новоросийск, намира израз в Съвместната декларация на срещата в Истанбул на външните министри на Турция, Грузия, Азербайджан, Казахстан и Туркменистан (март 1998 г.). Тя ясно визира стремежа на отцепилите се от бившия СССР държави да укрепват суверенитета си, извоювайки икономическа самостоятелност от Москва.

Същевременно в нея прозира и стремежът на Турция да се наложи като лидер в постсъветското пространство в Югозападна Азия. В стремежа си да утвърдят самостоятелността си спрямо Русия новите суверенни държави от Кавказко-Централноазиатския регион поддържат все по-интензивни връзки със своите южни съседи — Иран и Турция, които имат ключово геополитическо положение. Превръщането на Турция в притегателен център за независимите държави, появили се в постсъветското пространство, играе важна роля в контрирането на амбициите на Техеран в Централна Азия. Турция се превръща в основен конкурент на Русия в борбата за господство на пазарите в бившите съветски републики в Централна Азия и Закавказието. Същевременно Турция се явява пресечна точка на комуникациите между Балканите, Черноморския регион, Кавказ, Източното Средиземноморие, Близкия изток и Централна Азия, което е придава изключително геополитическо значение и я превръща в претендент за регионален лидер. Тези амбици на Анкара отчетливо са изявени от Сюлейман Демирел през 1995 г., според когото след разпада на СССР и бивша

Югославия, Турция остава най-стабилната държава в „евразийския кръстопът“ и същевременно е вградена в структурата на НАТО. Турция се превръща в притегателен център както за новите независими държави в постсъветското пространство в Централна Азия и Закавказието, така и за мюсюлманските малцинства в съседните балкански държави. А това е предоставя възможност за експанзия в едни от най-важните насоки на евразийското пространство. По този начин Турция се превръща в изключително важен фактор за балансиране на амбициите на Иран в Централна Азия.

Ето защо още през 1992 г. Джордж Буш поставя особен акцент върху „глобалната роля на Турция като мост между Запада и новите независими държави на територията на бившия Съветски съюз“. Основна амбиция на външната политика на Тургут Йозал става превръщането на Турция в главен експортен коридор на нефт от Азербайджан и евентуално Централна Азия към Средиземно море чрез линията Баку—Джейхан. Тази възможност е дискутирана на политическо ниво между президентите Йозал и Елчибей още през 1992 г. Изграждането на тази линия се превръща в сърцевина не само на турската политика в Каспийския регион, но и в приоритет на турската външна политика изобщо. За Анкара реализирането на проекта Баку—Джейхан означава не само конкретни икономически изгоди, но и придобиване на политическа доминация над Балканите и Каспийския регион, като политическите мотиви определено играят водеща роля в случая.

При проблема за изграждането на трасета за транспортирането на газа, икономическите фактори имат първостепенно значение за Турция, която се явява най-бързорастящият пазар на газ в Европа. В последното десетилетие тя среща все по-големи затруднения в осигуряването на достатъчно газ за посрещането на увеличаващото се потребление. Турският икономически растеж се намира в изключително тясна зависимост от доставките на газ и тяхното намаляване в последните години обрича турската икономика на стагнация. Като се имат предвид все по-увеличаващите се нужди на Турция от електричество, ако в близките години тя не получи достъп до газовите находища, експертите очакват сериозна икономическа криза. Изграждането на газопроводи от Каспийско море през Турция е въпрос не толкова на политически интерес, колкото на жизнена икономическа необходимост.

Различните проекти за транспортиране на нефт и газ от Каспий-

ския регион, впитати различни политически и икономически интереси, са подвластни на драматичните промени в съотношението на силите между основните играчи на световната сцена. САЩ се стремят да наложат такива трасета на нефто- и газопроводите, които да подкрепят Турция, да блокират влиянието на Иран и да предотвратят едностранното руско надмощие в региона. От друга страна, едновременното участие на руски и на американски компании (както държавни, така и частни) и в двата конкуриращи се консорциума за добив на нефт от Каспийско море сочи за наличието на взаимни интереси, изискващи преди всичко баланс, а не конфронтация във взаимоотношенията.

Пълното изтласкване на Русия от Каспийския регион не само би срещнало яростната съпротива на Москва. То би нарушило рязко баланса на силите в полза на Иран, което от своя страна би засегнало сериозно политическите и финансовите интереси на САЩ. Още повече че Русия като „реанимиран младши партньор“ на САЩ е далеч по-безопасна от Русия, доведена до ръба на конфронтацията с нейния ядрен потенциал. Същевременно привличането на Москва към „споделения световен ред“ с Вашингтон би парирало нейното евентуално сближаване с европейските сили и особено с Германия. Политиката на САЩ в Каспийския регион преследва постигането на онзи сложен баланс, при който да се парира едностранната руска хегемония, но същевременно да се реанимират руските позиции на съдържач фактор срещу Техеран. За тази цел Вашингтон прилага политиката на „контролирания хаос“, инспирирайки (директно или индиректно) конфликти в Кавказкия регион, които ангажират интензивно Москва и дават възможност на Америка да влиза в ролята на посредник и арбитър.

Неслучайно през 90-те години САЩ подкрепят Турция като контрабалансиращ фактор срещу Москва в региона и съответно залагат на проекта Баку—Джейхан, а в същото време Русия е ангажирана с „ислямските пожари“ в Закавказието. Развитие на конфликта в Чечня, откъдето преминава евентуалното трасе на нефтопровода от Каспийско море през Новоросийск, на практика маркира основните пунктове в развитието на американо-руските отношения през 90-те години. Този конфликт не само ангажира руската армия и изтощава руските финанси, но и обезсмисля проекта Новоросийск — Бургас — Александруполис. Това засяга пряко интересите не само на Русия, но и на България и Гърция.

За последните две страни реализацията на това трасе е пряко свързана с амбицията за изграждането на коридор 8 (коридорът Изток—Запад), който минава паралелно на маршрута на прочутия античен път *Via Ignatia* — от метрополията на Римската империя до най-източните е провинции. Реализацията на този проект би довела до свързването на италианските и албанските пристанища на Адриатическо море (през Албания, Македония, България и Турция) с Истанбул и Бургас на Черно море, а оттам — по древния „път на коприната“ (свързвал някога Европа с Индия и Китай) — към Кавказко-Каспийския регион до Азиатско-тихоокеанското крайбрежие. Този коридор би представлявал най-краткият път между Европа и Азия. Неговото изграждане заедно с реализацията на трасето на нефтопровода Новоросийск — Бургас — Александруполис би дало на България и Гърция безспорна доминация на балканските страни, а Русия би се превърнала в доминираща сила на Черноморския и Каспийския регион. Сред проектираните транснационални коридори, които трябва да преминават през Балканите, са още коридор 4 (Дрезден — Нюрнберг — Прага — Виена — Будапеща — София — Солун — Пловдив — Истанбул) и коридор 10 (Залцбург — Любляна — Белград — Ниш — Скопие — Солун, с клон Ниш — София — Истанбул, като последният съвпада с коридор 8).

Реализирането на тези проекти заедно с преминаването на трасетата на руски и прикаспийски нефт и газ през Балканите би дало изключителен тласък в икономическото развитие на държавите от региона и би повишило многократно тяхната геополитическа роля. Това би допринесло за превръщането на Русия във водеща сила на Евразия, което определено би нарушило баланса на силите в „новия световен ред“, доминиран от САЩ. По този начин Русия би се превърнала в твърде могъщ конкурент на американските амбиции, а евентуалното сближаване с европейските сили би изправило Вашингтон пред непреодолимо съперничество.

Сложният баланс на отношенията между Русия и САЩ налага на Америка да съдейства за запазването на руското доминиране в Каспийския регион като контрабаланс на амбициите на Иран и подкрепящите го фундаменталистски сили. Но американските интереси налагат още това руско доминиране да бъде съдържано в параметри, които да не допускат превръщането на Русия в *едноличен* хегемон на Евразия. Това означава, че за Вашингтон е недопустимо Руското лидерство в Каспийския регион да се съчетае с руско доминиране в Черноморието

и на Балканите. За тази цел на САЩ е необходимо, от една страна, да предоставят свобода на Русия да се справи с бунта в Чечня (особено след като той е изтощил достатъчно руските финанси и е ангажирал трайно руската политика) и от друга — да провокират верижната реакция на военни конфликти на Балканите, които биха направили амбициите на балканските държави за изграждането на транснационални и трансконтинентални комуникации, преминаващи през региона, нереализуеми поне в обозримо бъдеще.

Движешите се на югоизток конфликти в бивша Югославия, съчетани с бомбардировките на НАТО, ескалиращият през лятото на 2001 г. конфликт в Македония превръщат Балканите в изключително нестабилен и непривлекателен за външни инвестиции район. Това на практика зачертава проектираните коридори 8, 4 и 10 от картата на реализуемите в близко бъдеще проекти. По този начин се парира изграждането на най-прекия път между Европа и Азия, прекъсват се естествените евразийски комуникации, което унищожават както възможността за евентуална европейска (и особено германска) *Drang Nach Osten*, така и за руска доминация над един от ключовите геополитически региони в света.

Унищожаването на Балканите като периметър на европейската и руската хегемония успешно реализира американските амбиции за нов световен ред, доминиран от Вашингтон и споделен от Москва в ролята на „младши партньор“. При все че е рано да се говори за „завръщането на руското надмощие в Кавказ“, след „оттеглянето си“ от Балканите по време на югокризата и натовските бомбардировки и след спечелването на президентските избори през 2000 г. от далеч посклонният на сътрудничество с Америка, отколкото Елцин, Владимир Путин Русия постепенно постига определени успехи в борбата за потушаване на бунта на Чечня — регион, през който преминава и трасето на нефтопровода Новоросийск — Бургас — Александруполис.

Драматичният разпад на СССР (1991), последван от тежката икономическа криза и политически хаос, обхванали Русия, налагат на Москва да възприеме политиката на негласно и все по-задълбочаващо сътрудничество с Вашингтон, доколкото именно от САЩ идва основният дял от финансовата помощ, без която Русия би била изправена пред икономически крах. За да си развърже ръцете за действие в Кавказкия регион, Русия прави цялостна преоценка на своите интереси в останалите региони на света. В нейната постсъветска външно-

политическа концепция Балканите отиват на по-заден план. Ето защо руската политика спрямо югокризата през 90-те години се ограничава в рамките на ефективните демонстрации, а когато се стигне до реални политически действия, доминират компромисите.

Ярък пример за рефлексията на „споделените интереси“ на САЩ и Русия в Каспийския регион върху балканската политика е решаващата роля, която има посредничеството на руския газова магнат и бивш премиер Виктор Черномирдин за капитулацията на Милошевич по време на бомбардировките над Югославия през пролетта на 1999 г. „След атентатите в САЩ от 11 септември НАТО оценява по различен начин събитията в Чечня“ — е мнението на генералния секретар на Алианса Джордж Робъртсън от 22 ноември 2001 г. [5] В новия баланс на силите се включва и Турция, която през ноември 2001 г. дава съгласието си пред Вашингтон да предприеме действия против базите на фундаменталистите в Босна и Чечня. Заедно с негласната подкрепа на Москва за ударите над Югославия и официалната ѝ подкрепа за операцията срещу Афганистан, променената политика на НАТО спрямо конфликта в Чечня в последно време свидетелства за все по-ясно очертаващите се параметри на американо-руското сътрудничество, при което Каспийският регион изиграва ролята на „зона на споделените интереси“, докато на Балканите е отредена ролята на „разломна земя“, където се прекъсват естествените евразийски комуникации и се парират руските и европейските амбиции за съперничество на американското световно господство.

Литература

- Александров, Е.* и др. Балканите в политиката на големите държави — САЩ, ФРГ, Англия, Франция. С., 1995, с. 16.
- Георгиев, Л.* След края на студената война. С., 1998, с. 153.
- В. „Стандарт“, № 3198, 23.11.2001 г.
- Лалков, М.* Югославия (1918—1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999, с. 255.
- World Geography in the Age of Diversification- A new report from the Japan Economic Research Center, released on February 24, 1992.

СИСТЕМОСОФСКИ АНАЛИЗИ НА СТОПАНСКАТА ПРАКТИКА

Системософията (системната философия) е наука за света, в който живеем, разглеждан като система от системи, включена като елемент на система от други системи. Системософската методология за изучаване и управление на стопанските системи е ефективен практикоприложен инструментариум на управленската наука, прилаган от древността до наши дни. Изучаването на теорията на стопанските системи и осмислянето на философската е концепция за различните етапи, фази и проявления на глобалното и регионалното стопанско развитие дават възможност за съвременно научно интерпретиране на явленията в оформящата се в края на ХХ в. относително единна световна икономика, в една от чиито взаимообвързани подсистеми постепенно се превръща и българската национална икономика.

Опитът на редица студенти, изслушали лекционния курс по Държавно регулиране на стопанската дейност, да прилагат системософската методология за анализ и синтез на оптимални решения е намерил отражение в редица успешни решения на конкретни стопански проблеми и ситуации, свързани с етапа на трансформиране на националната ни икономика от една форма в друга и постепенното е приобщаване към регионалната (европейската) и глобалната (световната) икономика в сегашната им форма на проявление, а именно — пазарната икономика.

РАЗВИТИЕТО НА НАЦИОНАЛНАТА ТРАНСПОРТНА СИСТЕМА В ПРЕДПРИСЪЕДИНИТЕЛНИЯ ПЕРИОД

Людмил Карауланов

фак. № 54512, III курс, уч.1999/2000 г.

Изграждането на единна континентална транспортна мрежа

През последните години Европейската комисия обяви план за действие, който цели изграждане на единна континентална транспортна мрежа. Общоевропейската транспортна мрежа има за цел да се посрещнат транспортните нужди на ХХI в. и ще покрива както територията на страните — членки на Европейския съюз, така и страните от Централна и Източна Европа, с тенденция да обхване в последствие района на държавите от ОНД и да се свърже с транспортните комуникации на Азия, Близкия изток и Северна Африка. Създаването на постоянно действаща редовна сухопътна транспортна връзка от Атлантическия до Тихия океан, от Обединеното кралство до Япония, е едно от най-големите предизвикателства пред Обединена Европа. Възраждането на древния Път на коприната по един съвременен начин в технологичен, организационен и правов аспект ще промени коренно не само чисто транспортните условия, но и икономическата рамка на страните, които ще се включат в неговото развитие и експлоатация.

Обвързването на транспортната мрежа на страните — членки на Европейския съюз, с тази на страните от Централна и Източна Европа чрез оформянето на десет паневропейски транспортни коридори и четири морски транспортни зони и с транспортни комуни от така формираните коридори в източна посока и по-конкретно приетата програма за развитието на транспортния коридор Европа—Кавказ—Азия, т. нар. коридор ТРАСЕКА, представлява реални стъпки, които Европа предприема, за да отговори на голямото предизвикателство. Страните от Балканския регион са силно заинтересовани от посочените инициативи, тъй като те са пряко засегнати от продължението на

транспортни коридори 4, 7, 8 и 10 на изток, по пътя на ТРАСЕКА, елемент от който процес също е изграждането на формираната Черноморска транспортна паневропейска зона. Този техен интерес се споделя и от страните на Кавказ и Централна Азия, което е ясно изразено с приетата от 14 държави декларация в Баку на 8 септември 1998 г.

В процеса на предприежинителната подготовка към структурите на Европейската общност в областта на транспорта и комуникациите в Република България се поставя акцент върху реализацията на програмите с международна значимост. За нас това е поредното предизвикателство, което ще мобилизира наличните сили в отрасъла и ще стимулира нарастването на пътничко-товаро-потока, преминаващ през границите ни, което от своя страна ще се отрази върху нарастването на относителния дял на приходите от дейността в БВП и ще спомогне за модернизиране на инфраструктурата, повишаване на бързината и качеството на превоза. Добре развитата транспортна инфраструктура по трансевропейските коридори, минаващи през България, съчетана със съвременни технологии за превоз на товари и пътници, ще е стратегически и финансов фактор при определяне на транспортната ни политика. Всичко това предполага да се разработи гъвкава стратегия за развитие, основаваща се на въвеждането на модерните транспортни технологии по трансевропейските коридори.

Геостратегическото положение на България като естествено кръстовище трябва да бъде използвано като основа за увеличаване на международния трафик. В същото време при формиране на националната ни политика следва да се отчетат европейските политически и икономически реалности, както и съчетаването на трансевропейските инфраструктурни проекти с възможността за развитието им през България към страните от Черноморската зона, Средния и Далечния изток, Близкия изток и Азия.

Към настоящия момент приоритетите на страните от Европейския съюз в областта на транспорта и на тези, които преговарят за членство, са: модерни технологии за превоз, съвременен подвижен състав, високоскоростни пътнически превози, въвеждане на технологии за претоварване в товарните превози, съчетани с модерна инфраструктура от терминали и подвижен състав, достигане на европейските стандарти за преминаване на границите при превоз на товари и пътници. Тези технологии са продукт на единния транспортен процес, в

който си взаимодействат железопътният и водният транспорт в морските и речните пристанища, железопътният и автомобилният транспорт в терминалите за комбинирани превози и транспортните оператори. Целта на всяка транспортна система е да привлече повече транзитни превози, които са огромен финансов ресурс за съответната страна.

Системна оценка на транспортната инфраструктура

Всички отделни държавни инфраструктури, съставляващи системи от подструктури в зависимост от характера на използвания транспорт образуват единната трансконтинентална транспортна мрежа. Като умозрима тази система следва да бъде опозната чрез компонентите и въз основа на това познание следва да се правят изводи за нейното управление и модернизиране, както и да се отчита влиянието ѝ върху другите обществени системи. Акцент в днешно време се поставя на съвместимостта на отделните елементи, техните специфични взаимовръзки, на проектите за развитие на инфраструктурата с наднационално значение, на формите и средствата за финансирането им, за реда на експлоатацията им, за унифициране на правилата при ползването им и т. н.

Системософията като наука ни дава познание за методите и средствата за въздействие на системите, като акцентира върху познаване на отделните им особености. В зависимост от характера и вида на връзките между системите различаваме динамични и статични, отворени и затворени, гъвкави и твърди, обвързани и свободни, обусловени и обуславящи, изкуствени и естествени системи.

Използването на комплексна методология в настоящото изследване осигурява цялостно обхващане на проблемите в развитието на националните инфраструктури и спомага за адекватно оценяване на взаимовръзките между тях. Така транспортната система на Република България се определя като част от общата европейска инфраструктурна система, но в същото време е и фактор в отношението ѝ с икономическата и политическата система. Системософията като отворена концепция за света изследва споменатите релации като елемент от най-общата, обществената система. Познаването на детерминиращия транспортен отрасъл води до развиване на системни знания за интеграционния процес, а взаимобвързаността между системообра-

зуващите явления предопределя характера и посоката на движение с управленските фактори, от които зависи формата и скоростта на предприсъединителните процеси.

Придобитите знания по дефиниране на системата водят до разработване от изпълнителната власт на програми за реализация на международни проекти, стратегии за развитие на транспортния отрасъл, на проекти за съответно приложно законодателство, приемащо достиженията на общностното право. Познаването на различните нива на отделните елементи на националната транспортна система ще доведе до правилното планиране на неотложните действия, при разработването на тактически планове за модернизация, при съгласуване на различни проекти, които сами по себе си създават конфликт на интереси и влияят върху политическата, етническата и икономическата стабилност на региона.

Смятам, че именно програмите с европейско участие, които задоволяват интереси на повече от една държава, са средоточието при постигане на максимално ефективно управление на транспортната ни система. Развитието на пътната мрежа, изграждането на терминали за комбинирани превози, строителството, експлоатацията и модернизацията на газопреносната, енергопреносната мрежа и различните продуктопроводи, както и насърчаването на балканското сътрудничество в областта следва да залегнат в основата на сериозен анализ, в който трябва да бъдат отчетени и страничните политически фактори, колизиата на съседските интереси, влиянието на световните кризи, екологията и множество други обуславящи фактори, предмет на настоящото изследване.

Важната роля на транспортните коридори

Под *транспортен коридор* трябва да се разбира териториална ивица в дадено направление на различни транспортни инфраструктури — шосета, жп линии, тръбопроводи, водни и въздушни пътища. Обикновено основните и важни направления на отделните видове транспорт в България се определят като географски оси или магистрали — железопътни или автомобилни, които често се представят като транспортни коридори, продуктопроводи, както и реки, изкуствени канали, морски коридори. Те съставляват сложна система, изградена съобразно световните изисквания за високоскоростни движения, системи за инфор-

мация и предаване на данни, международни унифицирани процедури за митнически и полицейски граничен контрол. При транспортните коридори е необходимо наличието най-малко на два вида транспорт, което предполага алтернативност при използване на услугите на най-ефективния вид. Това позволява да се прилагат системи за комбинирани превози, чрез които се цели както икономическа, така и екологична ефективност. На практика те представляват най-краткият и икономически най-изгоден път, по който се транспортират стоки на далечни разстояния. Транспортните коридори са с дължина на трасето от стотици и хиляди километри, преминават през няколко държави, свързват морета, речни канали, икономически центрове и зони на стопанска активност, както и национални пътни мрежи.

През България преминават половината или общо пет от дефинираните от всички европейски държави десет паневропейски транспортни коридори, които всъщност са исторически доказани през вековете пътища. Те очертават основните пътни артерии на България и са отправна точка за развитието на регионалните разклонения. Те са:

— транспортен коридор 8 (границата с Македония—Гюешево—София—Пловдив—Бургас/Варна);

— транспортен коридор 4 (Калафат (Румъния)—Видин—София—Кулата—Промахон (Гърция) и София—Пловдив—Свиленград—границата с Турция);

— транспортен коридор 10 (границата с Югославия—Калотина—София, към Пловдив—Димитровград—границата с Турция);

— транспортен коридор 9 (Гюргево (Румъния)—Русе—Габрово—Димитровград—прохода Маказа—границата с Гърция—Александруполис);

— транспортен коридор 7 (вътрешен европейски воден път Рейн—Майн—Дунав).

Най-важният за нас е транспортен коридор 8, който свързва Запада с Изтока и е продължение на древния Път на коприната. На Балканския полуостров той преминава през териториите на България, Македония и Албания. Това направление е икономически рентабилно поради директните връзки със страните — членки на Европейския съюз, Италия и Гърция, а от друга страна — с Турция. Почти е изградена нашата част от жп линията София—Скопие, сега македонската страна изгражда своята част — 55 км нова железопътна линия. Особено важни за коридора и за развитието на идеята за трансконтинен-

талната връзка са пристанищата Бургас и Варна. Именно чрез тях ще бъдат създадени алтернативните направления за стокообмен с Европа. Подготвени са проекти за разширяване и модернизиране на двете пристанища. От голямо значение за продължаването на връзката към европейските пазари е изграждането у нас на коридорите 4 и 9 север — юг.

През 1999 г. в Баку беше подписана основната многостранна спогодба за облекчен международен транспорт при развитието на коридора Европа—Кавказ—Азия (ТРАСЕКА). В техническите приложения към спогодбата се предвиждат усъвършенстване на международното морско търговско корабоплаване, улесняване на автомобилния транспорт, железопътните превози и облекчаване на митническите процедури и обработката на документите. Направлението към Кавказкия регион и Централна Азия представлява изключителен интерес поради големия стопански потенциал на региона. Монокултурното селско стопанство (тук се отглеждат основно памук и зърно) и добивната промишленост (основно газ, петрол и руди, включително злато) са предпоставка за износ на суровини и полуфабрикати и внос на технологии, оборудване и други промишлени продукти.

Освен това съществува стремежът на централноазиатските републики да развият алтернативни пътища, които да ги изведат от орбитата на Русия и да им дадат пряк достъп за стопанско и търговско сътрудничество със Западна Европа с и ислямските държави на Близкия и Средния изток. В бъдеще предстои да се засили значението на този регион като транзитна територия между Европа и Китай. По мнението на транспортни експерти сухопътната връзка между Тихия океан на изток и Атлантическия океан на запад може да се осъществи най-добре по формиращия се транспортен коридор от Урумчи на китайска територия през Казахстан или централноазиатската транспортна връзка през кавказкия регион до Черно море и оттам до българските черноморски пристанища. Алтернативата по суша е Турция през България за Европа.

В момента се реконструират пристанищата (вкл. Баку) в областта Абшерон, Азербайджан, с помощта на програма ТАСИС и ЕБВР. Целта е да се осигури възможност за реализиране на проекта ТРАСЕКА, като се преустроят фериботният терминал и хидротехническите структури с оглед обслужване на всякакви кораби (multi stage cargo operation), да се построи нов терминал за контейнери и нефтопристанище. Според експертните оценки политическите, икономическите

и транспортните потребности на централноазиатските държави изискват да се създаде силна и конкурентна връзка за автомобилни, железопътни, въздушни и комбинирани превози от Централна Азия през Каспийско море—Азербайджан—Грузия—Черно море или по суша през Турция към България. Експертите твърдят, че най-дългите превози по суша обикновено са до 2500 км и по-далечните маршрути са рядкост. Тази особеност обаче е в полза на шансовете на Югоизточна Европа да стане разпределител на прекъснат транзит на стоки от съвместни производства със западни партньори за трети страни. От нашата страна транспортните потоци могат да се преразпределят по транспортните коридори 4, 8 и 10 съответно към Гърция, Македония, Югославия и по-нататък. Практически, за да посрещнем азиатския трафик, от нас се очаква модернизиране на пристанище Бургас и пристанище Варна в следните направления — изграждане на контейнерен терминал — изграждане на две нови корабни места за обработка на контейнери — до 100 000 TEU годишно със стойност от 32 млн. долара и зърнен терминал на стойност 15 млн. долара. Финансирането и строителството на обектите ще се обезпечи чрез отдаването им под концесия.

Развитие на комбинирания превози

В свои изследвания световната банка констатира, че предстои появата на значителни зърнопотоци по р. Дунав, през пристанище Русе и Варна. Обичайна практика в други страни е зърнените бази да се строят на територията на пристанищата, за да не се правят излишни транспортни и претоварни разходи при необходимост от превоз с кораби. Зърнените терминали са снабдени с високопроизводителни пневматични претоварни системи, осигуряващи ниска себестойност на претоварването. Предвид това в България предстои да се създадат условия за развитие на такъв вид комбинирани превози — да се изградят претоварни и контейнерни терминали, складови площи, паркинги за чакащи автомобили, модерни системи за отчетност и обработка на документите, съпътстващи товарите. Например гр. Русе е изключително подходящ за изграждане на такъв терминал, като наличието му ще осигури по-висока производителност, по-висока сигурност и минимум повреди на колесни превозни средства, опростяване и поевтиняване на претоварните рампи на речните ро-ро кораби. При осъще-

ствяване на предвидените инициативи през 2010 г. Русе ще има напълно интегрирана ефикасна транспортна структура въз основа на използването на р. Дунав, пристанище Русе и Свободната безмитна зона. Градът ще бъде център на модерни транспортни технологии на кръстопътя на паневропейските транспортни коридори 7 и 9. Транспортът ще има съществен принос в икономическия растеж в региона и ще доведе до създаване на нови работни места.

Електропроводите като част от транспортната система

През ХХІ в. един от основните въпроси на световната сцена ще е набавянето на енергия. Войната за ресурси ще приеме огромни размери, защото електричеството има основно значение за развитието на транспорта, технологиите и за битовата сфера. В бюлетина на ресор „Енергийна политика на ЕС“ са определени основните цели на развитие на отрасъла за близките няколко години — сигурност на енергийните доставки; конкуренция; опазване на околната среда.

Вътрешният пазар на енергия се определя и от състоянието на трансевропейските мрежи за пренос на електричество, природен газ и нефтопроводи. Приоритетни стават проектите по линия на балтийската енергийна група и Балканската група за енергийна взаимовръзка. Нашата електрическа система се откачи от руската и от 1995 г. работи в паралел с Гърция, Македония и Сърбия, които са членки на общоевропейската енергийна система (УСТЕ). Без да пренасяме електроенергия, сега ние плащаме на Румъния по 200 млн. квтч гарантирана годишна транзитна такса за електропренасяне по далекопровода на 750 киловолта. Предвижда се да се построи вставка за постоянен ток на Исакча (Румъния) на базата на 400-киловольтовия електропровод. Правотоковата вставка е съоръжение, което позволява да се прехвърлят мощности, но изолира влиянието на системата. В случая с България и Румъния тя ще позволи да се изнася електричество към Молдова. Макар че молдовската система не отговаря на изискванията на УСТЕ, тя няма да оказва негативно влияние и да променя характеристиките на нашите системи. Това ще даде възможност за обмен на електроенергия между Русия, Украйна и Молдова, от една страна, и УСТЕ (включително България и Румъния, които са кандидати за присъединяване в общоевропейската система), от друга, а оттам и към Гърция и Турция.

Продуктопроводите като част от транспортната система

През 1999 г. „Булгаргаз“ и „Шел интернешънъл газ“ подписаха меморандум за стартирането на предпроектно проучване на българската част от газопровода Туркменистан—Турция—Европа. Трасето на газопровода ще започва от газовото находище Шатлик в Източен Туркменистан. Неговите залежи се изчисляват на около 460 млрд. куб. метра. Предвижда се тръбопроводът да бъде с обща дължина около 3800 км и да минава през Северен Иран, Догубаязид в Турция, през България — при компресорна станция „Странджа“, и да достига до Германия. Предвижда се половината от газа да се реализира в Турция, а останалата част — на европейския пазар. Това е най-вероятната възможност за реализиране на алтернативни доставки на газ за България и за Европейския съюз.

Двата стари проекта за петролопроводи през България се споменават в проектите на Пакта за стабилност. Проектът Бургас—Александруполис обаче не присъства сред предложенията за финансиране на нито една от седемте страни в Югоизточна Европа. Този проект има за цел транзитиране на нефт през териториите на България и Гърция като алтернатива на пътя Баку — Джейхан. Финансирането му се бави поради трудности, свързани с невъзможността на Русия да осигури редовни доставки на петрол и неразбирателството между България и Гърция за дяловете собственост на трасето.

Другият познат проект — за петролопровод от Бургас до Вльора (като част от петролния маршрут от Каспийско море до Западна Европа), е включен в средносрочните проекти. Той се разглежда като част от коридор 8, свързан с ТРАСЕКА. Преносът на нефт през страните от Кавказкия регион има за цел освобождаването им от руска икономическа зависимост и замогване, което противоречи на американските планове за региона. Алтернатива на трасето Баку—Супса—Бургас—Скопие—Вльора—ЕС е петролопроводът Баку—Джейхан и превоз с танкери над 110 бр. рег. тона (каквито не могат да минат през Босфора за Черно море) за ЕС. Изграждането на петролопровода Бургас—Вльора обаче ще доведе до спад в преноса на петрол на дълги разстояния. Въпрос за изследвания е дали ЕС ще подкрепи този проект, но българската позиция трябва да го отстоява и да лобира за него на донорските конференции.

Политически фактори, които влияят върху системата

През 1998 г. бе подписан Финансов меморандум за разбирателство между България и Европейската комисия. Финансирането на регионални инициативи ще става чрез програмата ФАР, която има нови приоритети — в краткосрочен план това са икономическата реформа, административната и институционалната реформа, участие във вътрешния пазар на ЕО, опазване на околната среда и ядрена безопасност, а в средносрочен — развитие на транспорта, увеличаване на заетостта, социалното дело и регионалната политика. От 1999 г. програмата има нови системи за управление и контрол, като разходването на отпуснатите целеви средства ще става чрез изпълнителните агенции на министерствата. Преносът на стоки по транспортните коридори и митническата политика се уреди нормативно в част 3-та на Европейското споразумение за асоцииране между Европейските общности и техните страни-членки, от една страна, и Република България, от друга страна, ратифицирано със закон на Народното събрание от 15 април 1993 г. ЕО поставя условия за приемане на стандартите в областта на морския транспорт, за изравняване на изискванията за безопасност по пътищата, железниците и транспорта.

Инструментът за структурните политики за присъединяване, известен като ISPA, ще предостави значително финансиране за големи инвестиционни проекти с цел подпомагане на страните-кандидатки в прилагането на приоритетното за ЕС законодателство в областта на транспорта и опазването на околната среда. Финансирането е безвъзмездно и се очаква да насърчи предоставянето на средства от други източници както от частни инвеститори, така и от международни финансови институции, които да помогнат на страните-кандидатки да удовлетворят изискванията на ЕС в областта на транспорта и околната среда още преди присъединяването. Изборът и одобряването на проекти се основава на националните програми за опазване на околната среда и развитие на транспорта, представляващи част от националната програма за приемане правото на ЕС.

Въз основа броя на жителите, БВП на глава от населението при паритет на покупателната способност и общата площ на всяка от страните-кандидатки е направено примерно разпределение на средствата между тях. Размерът на тези дялове може да бъде коригиран в зависимост от постигнатите резултати от всяка страна през предишните години. Съгласно условията на ISPA ЕС може да предоставя

подкрепа на стойност до 75% от обществените или други подобни разходи. Това съотношение може да бъде увеличено до 85%, когато са необходими повече финанси, за да бъдат приведени в действие проекти, които са от съществено значение за постигане на основните цели на ISPA. В особени случаи обаче размерът на средствата може да бъде намален. За предварителни проучвания и техническа помощ може да се привлече 100% финансиране.

В становището си от 1997 г. Европейската комисия прави заключението, че България има съществен напредък при въвеждане на съществуващото законодателство на ЕО относно транспорта, но е необходимо бързо привеждане в съответствие с достиженията на правото на ЕО и че в това отношение секторите на морския, въздушния и шосейния транспорт съдържат потенциални проблеми, особено във връзка с безопасността. В други сектори, по-специално железопътния транспорт, въвеждането в практиката на съществуващото право на ЕС все още следва да бъде предмет на наблюдение и контрол.

България също следва да осигури необходимите ресурси за създаване на основата за разширяване на бъдещата трансевропейска транспортна мрежа до страните, имащи достъп до нея, и да отстрани бързо съществуващите недостатъци в пътната мрежа. Комисията добавя, че би било необходимо също така бързо и трайно да бъдат подсилени административните структури, включително контролните органи.

В същото време европейските транспортни коридори имат своето значение както в мирно, така и във военно време. България се намира географски на богато на исторически събития и многообразно като етническо население място. Международните конфликти имат сериозно отражение в региона, а и немалко от тях водят началото си именно оттук. Обясним е интересът на големите държави към нашата територия — оттук минава пътят за Азия, тук държавите са по правило многонационални и неголеми по територия, а именно такива страни стават проводници на чужда политика и обект на икономически интерес. Промените след студената война имаха за последица преход от централизирана към пазарна икономика, демократизиране на обществения живот и промяна на ценностната система. Проблемът за прехода обаче се експлоатира многозначно — западните държави експериментират в областта на политиката и икономиката, подкрепяйки определени инициативи, и присаждат ползващи ги идеи. Достатъчно е да се види в каква насока са отпусканите за България от ЕС цели

средства — за унифициране на законодателството, за инфраструктурни проекти с международно значение и екология. Страната ни бе поканена за преговори по политически причини като жест за политическите заслуги в Косовската криза. Ние сме далеч от реалните критерии за нормално и пълноценно икономическо участие в Съюза.

Паралелно със стратегията за приобщаване на балканските държави расте и икономическата неравностойност между Западна и Югоизточна Европа. Задълбочава се пропастта между вербалната и материално-политическата равнопоставеност. Политиката на ЕС няма да доведе до изграждане на модерни производствени мощности — единствено условие за конкурентна продукция, износ, укрепване на вътрешния пазар и повишаване на жизнения стандарт. Задържащо влияние оказват оскъдните суровинно-енергийни ресурси, високата външна задлъжнялост и слабата конкурентоспособност на продукцията на западния пазар.

Екология

Важна е държавната политика с цел обезпечаване на транспортните проекти от гледна точка на чистотата на природната среда. През 1999 г. бяха въведени нови пътни и екологични такси със Закона за таксите върху течните горива. С това се цели да бъдат увеличени приходите във фонд „Републиканска пътна мрежа“ и в Националния фонд за опазване на околната среда. По закон пътните и еко таксите се плащат от производителите и вносителите на горива в страната. Около 31% от разходите на фонда отиват за заеми на фирми по одобрени от министерството екологични проекти. 97% от разходите на фонда са по инвестиционни проекти. Всеки инфраструктурен проект следва да бъде подкрепен със средства от ЕС за екология. Второто перо целеви средства по евроасоциирането ни са именно в тази област. Важно във връзка с преноса на нефт през Черно море е да се отчитат страничните последици на евентуалния трафик по коридор 8 — *възможно е да се достигне и до екокатастрофа, ако не се изгради паралелна пречиствателна станция за танкерната баластра.*

Проекти и възможности за регионално сътрудничество

Добър пример за ползотворното сътрудничество между българското правителство и програма ФАР са проектите „Транзитни пътища I, II и III“, които имат за предмет реконструкция и изграждане на основни пътни артерии, свързани с европейските транспортни коридори. Изпълнението им в срокове показва сериозните намерения на двете институции, но е необходимо средствата да се отпускат регулярно.

Друга инициатива е т. нар. план Шифтър с кредо „мир чрез пътища и търговия“. Той има за основна цел спомагане и улесняване на трафика през граничните пунктове на Балканския полуостров, както и подобряване на контрола върху контрабандните стоки. Чрез посланик Ричард Шифтър американското правителство замисли инициативата като опит да се сблизят страните в региона чрез реализирането на общи инфраструктурни проекти и увеличаване на търговията помежду им, като по този начин се ограничават поводите за военни конфликти. Ще се даде приоритет на проектите, свързани с модернизацията на граничните пунктове, тъй като финансирането там е незначително в сравнение с останалите пътни и железопътни инфраструктурни проекти.

Основните програми по линия на ИСЮЕ (Инициатива за сътрудничество в Югоизточна Европа) са насочени към улесняване на преминаването на границите в региона, развитие на транспортната инфраструктура по главните международни транспортни коридори, хармонизиране на транспортната документация, свързване на националните мрежи за пренос на природен газ и подобряване на сигурността им и свързване на националните електрически системи на страните от ИСЮЕ за по-доброто им интегриране в европейските системи. В България планът ще се реализира чрез редица проекти за изграждане на допълнителни сгради, транспортни ленти и паркинги, чрез строежа на хладилни инсталации, закупуване на товаро-разтоварна техника и обучение на персонала.

Железопътният транспорт заема стратегическо място в единната транспортна система не само защото покрива изцяло транспортните коридори през България, но е и в основата на прилагането на съвременните технологии за превоз. Железниците са гръбнакът на транспортната политика. Обединяването на отделните железопътни системи в страните от ЕС е най-доброто доказателство за новата роля на

железниците при обновлението на обществото. Никак не е изгодно да се инвестира едновременно и в пътната, и в железопътната инфраструктура в регионите със слаб трафик и превозите да водят до огромни загуби за икономиката. Това налага в рамките на националната транспортна стратегия да бъдат разработени и приети регионални програми, постигащи ефективно взаимодействие между пътната и железопътната инфраструктура. Сега и едните, и другите ползват финансови средства от бюджета или от международни финансови институции. Координацията е малко възможна, тъй като в управлението на тези дейности участват БДЖ, Агенция „Пътища“ и общините. Но дублирането на инвестициите не прави ефективността на превозите по-добра. Нужна е координация в развитието на пътната и железопътна инфраструктура и технологията на превозите.

Един от одобрените съвместни проекти е този за построяването на 3-километрова пътна отсечка преди ГКПП „Гюешево“, за която според предварителните оценки са необходими 2,4 млн. долара. Пътят е част от трансевропейския коридор 8, прекосяващ България в посока изток — запад. Друг проект включва реконструкцията на 16-километрова отсечка непосредствено преди Силистра, част от пътя Варна — Добрич — Силистра, която чувствително би подобрила подхода към ферибота и би облекчила град Силистра от преминаващия транзитен трафик. Пътят е част от трансевропейски коридор 7, а проектът е оценен на 1,5 млн. долара. Някои от останалите предложени проекти предвиждат реконструкция на част от пътя към Малко Търново, осигуряващ черноморската пътна връзка между България и Турция, 20-километрова отсечка към Видин и ферибота, част от международен коридор 4 Видин — София — Кулата, както и пътя, водещ до изграждащия се нов общ ГКПП между България и Турция Лесово — Хамзабейли. Изброените проекти са оценени на стойност 24 млн. долара.

Друг по-важен проект на стойност 8,7 млн. долара е за повишаване на качеството на пътя Гоце Делчев — Драма, който след пускането в експлоатация на новия ГКПП ще улесни достъпа от Централна Европа до Гърция. Според представители на ИСЮЕ одобрените от консултативния съвет проекти ще бъдат предоставени на вниманието на Световната банка на второ място след проектите за реконструкция на граничните пунктове. Друга амбиция на ИСЮЕ и на българското правителство е постепенното преминаване към гранични пунктове с една обща сграда за двете съседни страни.

През 1999 г. транспортните министри на десет страни от Югоизточна Европа подписаха в Атина Меморандум за улесняване на международния автомобилен превоз. Албания, Македония, Гърция, Турция, Румъния, България, Молдова, Босна и Херцеговина подкрепиха изцяло документа, Унгария и Словения подписаха с особено мнение във връзка с постепенното преминаване към безквотен режим на разрешителните. Съглашението предвижда поетапна програма за автомобилните превози в региона, хармонизиране на националните законодателства в областта на транспорта с тези на Европейския съюз, развитие на пътните инфраструктури и на граничните пунктове, уеднаквяване на пътните такси и облекчено издаване на дългосрочни визи за международните шофьори. Меморандумът обхваща безплатните разрешителни за влизане и транзитиране и не третира триъгълните превози. Ще се определят еднакви по вид транспортни такси — екологични, магистрални и т. н., които превозвачът ще плаща при влизането в съответната страна. Не трябва да се налагат такси и други форми на заплащане за ползването на един и същ пътен участък. Тази инициатива полага основите на едно взаимноизгодно сътрудничество на Балканите и се финансира от външни източници, като в бъдеще трябва да се поощряват подобни срещи.

Изводи относно националната транспортна стратегия

Предвид всичко изложено смятам, че е необходимо да бъде разработена и приета цялостна национална програма за европейска интеграция на националната транспортна система в съответствие с изискванията и стандартите, които трябва да достигнем по трансевропейските коридори. Погледнато мащабно, България изостава в изграждането на транспортните инфраструктурни проекти не само в сравнение със страните на Централна и Източна Европа, но и със съседите. Това може да ни отдалечи от европейската транспортна интеграция и вместо свързващ мост да бъдем заобиколени, изгубвайки завинаги транзитния транспортен пазар. Съвременните транспортни системи не могат да съществуват изолирано само в национални граници.

Стратегическото положение на България е факт, но без развита транспортна инфраструктура, координирана политика и алтернативни конкурентни решения не може да се разчита на спечелването на транзитния транспортен пазар. Транспортните инфраструктурни про-

екти са независим източник на пазар, но е необходимо преди всичко целенасочено управление на развитието на транспортната инфраструктура, хармонизация и регулиране на вътрешната конкуренция. Задължително условие е транспортната мрежа у нас да се интегрира в пунктовете на взаимодействие на отделните видове транспорт — пристанища, терминали за комбиниран транспорт, железопътна и шосейна мрежа. Ако това не стане, конкурентните транспортни маршрути, заобикалящи България, ще ни изолират като свързваща транспортна система. Следователно транспортната инфраструктура трябва да се развива и в посока на европейската интеграция, и на балканското сътрудничество, и като свързваща транспортна инфраструктура и мост между Европа и Изтока.

Косовската криза за пореден път доказва колко е важно да *имаме национална транспортна стратегия, която да гарантира националните ни интереси преди всичко в икономически аспект*. Транспортните проблеми, които възникнаха по време на ембаргото, сега се повтарят с по-голяма сила по отношение на увеличаването на транспортните разходи. По-страшното е, че *транспортната ни система остава изолирана от европейската транспортна инфраструктура*. В тази ситуация сега се намират и други страни, засегнати от войната, като Македония, Гърция, Турция. Очевидно сега е моментът чрез координирана регионална транспортна стратегия да се решат в дългосрочен план транспортните връзки на региона с европейската транспортна система. Актуално значение сега придобиват стратегическите транспортни инфраструктурни проекти, и то не само по отделните коридори, а като съвременна технологична транспортна система с европейско значение за страните, изпаднали в транспортна изолация поради събитията в Югославия.

Регионалните приоритети и проекти за инфраструктурно развитие трябва да се основават на приоритетите от общ интерес. За страните от Югоизточна Европа това са коридорите от национално и регионално значение, с които те се свързват с транспортната мрежа на страните от Европа. В настоящия момент *България се оказва именно стратегическият мост за свързване на страните от Югоизточна Европа, засегнати от войната с европейската транспортна система*, както отбелязва проф. Йордан Мирчев. Една активна позиция на България и засегнатите страни пред международните финансови институции и организации ще окаже положително въздействие за нами-

рането на бързи алтернативни решения за преодоляване на транспортните проблеми на региона. Ето защо в разглежданата област е *необходимо дефиниране на основните цели и задачи, на българските приоритети*, които следва да бъдат отстоявани:

1. България трябва максимално да се възползва от последиците на Косовския конфликт — заобикалянето заради развалени пътища струва годишно на ЕС 70 млн. еку. Тези средства могат да бъдат използвани за целево подпомагане на инфраструктурата на Балканите. Сега е моментът всички заинтересовани страни да разглеждат втория мост на река Дунав не като отделно съоръжение, а като общоевропейска стратегическа технологична връзка на транспортната система на Югоизточна Европа и Азия с тази на Централна и Западна Европа. Това определя и европейското значение на тази транспортна система.

2. България трябва да преговаря за повече субсидии по конкретни проекти — ЕС отпуска по програмите ФАР, ISPA и SAPRAD една част от необходимите средства. Помощ ще бъде предоставяна за инфраструктурни проекти в областта на транспорта, които допринасят за устойчива мобилност, и особено за проекти, с които се насърчава развитието на трансевропейската транспортна мрежа.

3. България трябва да развива с балканските си съседи регионални инициативи — ЕС ги подпомага, когато са и в неин интерес (например Съюзът подкрепи България и Гърция за укрепване на бреговете на р. Арда и р. Луда). Инициативата трябва да бъде наша, защото само един регионален стратегически транспортен проект, подкрепен и от засегнатите страни, ще придобие и европейско значение и ще бъде подкрепен от Брюксел. В транспортна изолация се намират не само страните от Югоизточна Европа, но и тези от Централна и Западна Европа, които също са отрязани от пазарите в региона и от удобните транспортни връзки за Азия.

4. България трябва да се оформи като остров на сигурност на Балканите — безопасното пътуване е фактор за популяризиране на транспортните коридори, които преминават през нашата страна.

5. България трябва да промени вътрешната си политика с цел привличане на товаро-пътнико-потока по коридори 4, 7, 8, 9 и 10: чрез ниски такси, свободни икономически зони, обслужваща инфраструктура, гранични пунктове, пристанищни терминали, железопътни връзки.

6. България трябва да се възползва от възможностите за включване в стратегическите енергийни планове на ЕС.

7. България трябва да отстоява собствените си интереси и да представя българските проекти през призмата на европейския интерес (втори мост над р. Дунав, модернизирани и реконструкция на пристанище Бургас, икономически зони, евентуално осъществяване на връзка с проекта ТРАСЕКА).

8. Всеки проект по транспортните коридори, който ще бъде изгоден и на ЕС, следва да бъде подкрепен със средства за екология.

Анализ на правителствената политика на Република България

Идеята за изграждане на европейска мрежа от транспортни коридори, възприета в Крит през 1994 г., беше утвърдена през 1997 г. в Хелзинки. Представители на Министерството на транспорта участваха активно в подготовката на Общоевропейската конференция на министрите на транспорта. Делегация, водена от министъра, взе участие във форума, на който беше възприета идеята за създаване на трансконтинентални връзки Европа — Азия. В Хелзинки българският и грузинският министър на транспорта станаха инициатори на среща, проведена по-късно на 1—3 септември 1997 г. в Бургас. Бургаският форум събра министри на транспорта и упълномощени представители от 9 държави, през територията на които преминава транспортен коридор 4. Срещата имаше изключителен успех и приключи с подписването от всички страни на Меморандум за разбирателство за развитието на междуконтиненталната транспортна връзка.

Българското Министерство на транспорта проявява значителна активност в областта на иновирането на транспортното законодателство. Процесът по хармонизиране с изискванията на Европейското право е сложен и поради факта, че се налага едновременно разработване на нови закони и подзаконови актове и изграждане на необходимите за стриктното им прилагане административни структури. Прегледът на законодателството способства за осмисляне параметрите на държавната политика. Ето основните моменти от измененията на най-важните закони и акцентите от внесените за разглеждане от МС законопроекти:

1. В Закона за движението по пътищата, приет през 1999 г., са отразени Европейската спогодба за международен превоз на опасни

товари (ADR), обн. ДВ, бр. 73 от 1995 г.; Конвенцията за пътното движение, в сила от 1993 г., включително с изменение на текстовете съгласно Европейското съглашение и Конвенцията за пътните знаци и сигнали.

2. Закон за морските пространства, вътрешните водни пътища и пристанищата (ДВ, бр. 12 от 2000 г.). В него намират отражение европейските постановки и принципи за осъществяване на държавния пристанищен контрол, въпросите относно характера на собствеността в пристанищата за обществен транспорт и необходимостта от предоставяне на концесии за правото на ползване на обекти, публична държавна собственост.

3. Законопроект за автомобилните превози. Той съдържа основните изисквания за благонадеждност (т. е. добра репутация), за финансова стабилност и професионална компетентност на превозвачите. При международните превози на пътници и товари се прилагат разпоредбите на закона в съответствие с двустранните и многостранните договори, по които Република България е страна. Особените правила, валидни при договорите за превоз на пътници и товари, са предложени в съответствие с Конвенцията за договора за международен превоз на товари по шосе (CMR), Конвенцията за договора за международен превоз на пътници и багажи (CVR) и Европейската спогодба за работата на екипажите на превозните средства, извършващи международни автомобилни превози (AETR).

4. Законопроект за железопътния транспорт. Предвижда се този проект да регулира проблемите, свързани с железопътната инфраструктура като публична държавна собственост, както и да конкретизира всички въпроси по лицензирането на железопътните оператори и особените правила за осъществяване на железопътните превози.

5. Законопроект за изменение и допълнение на Кодекса на търговското мореплаване (КТМ). Проектът ще инкорпорира в себе си правната материя, отнасяща се до експлоатация и осъществяване на превозите на пътници и товари по река и море, включително и въпросите, свързани с безопасността на корабоплаването, отговорността, застраховането, националния флаг и много други въпроси.

6. С изменението на Закона за течните горива бяха направени две съществени изменения: промени се размерът на дължимите пътни такси и те се уеднаквиха за всички основни видове моторни горива; промени се и редът за внасяне на пътните такси, които се внасят от

дистрибуторите по сметките на фонд РПМ преди доставките. По този начин събираемостта им чувствително се увеличи.

7. В Министерския съвет се разработва Проектозакон за пътищата. Според него пътната мрежа, която е дълга общо около 37 хил. км, ще бъде разделена на държавна, общинска и частна. Общински ще бъдат главно пътищата с нисък клас. Частни ще станат шосетата, които попадат върху реституирани земи или се изграждат за обслужване на конкретна стопанска дейност от частно лице и минават през частна земя. Проектозаконът предвижда възможност за въвеждане на пътни такси за преминаване по отделни републикански пътища или техни участъци и съоръжения. При евентуално заплащане за преминаването по магистрали — части от европейските транспортни коридори, могат да се набавят средства за реконструкцията на регионалната инфраструктура. До този момент три са основните източници за финансиране на изграждането, ремонта и поддръжката на републиканските и общинските пътища — държавният бюджет, бюджетите на общините и фонд „Пътна мрежа“, който ще замени досегашния държавен фонд „Републиканска пътна мрежа“. Средствата, постъпили по Закона за таксите върху течните горива за фонд РПМ и за Националния фонд за опазване на околната среда с решение на УС на фонда, се разпределят целево за пътната мрежа в планинските райони, третокласната и четвъртокласната пътна мрежа, за Министерството на териториалното развитие и благоустройството, за ГУП, за НК БДЖ и за други нужди.

Разработи се Индикативна програма за развитието на 32 приоритетни инвестиционни проекта от транспортната инфраструктура на европейските транспортни коридори 4, 7, 8, 9 и 10 на обща стойност 4449,5 млн. долара. Въз основа на Индикативната програма и на Инвестиционната програма на правителството за периода 1998—2001 г. бе разработена Стратегия за развитие на транспортната инфраструктура на България за периода 2000—2006 г. Стратегията за развитие на транспортната инфраструктура бе включена в Националния план за икономическо развитие на България за същия период и е основа за предложенията пред Европейската комисия за получаване на безвъзмездно съфинансиране на транспортни проекти по програма ИСПА. Организирана е работата по реализацията на Южнобалканската инициатива на президента на САЩ Бил Клинтън за развитието на транспортен коридор 8 (запад—изток). Разпределени са средствата за про-

учвателната дейност и доставки на оборудване за общо 30 млн. долара за България, Македония и Албания. Проведени са консултации в Специализирана работна група по транспорта, в рамките на която е съгласувана Програма за инфраструктурното развитие на транспорта във връзка с интегрирането на България към НАТО.

В Националния план за икономическо развитие, обсъден от Съвета за регионално развитие към Министерския съвет, до 2006 г. ще бъдат реализирани почти 600 проекта в областите транспорт, екология, селско стопанство, далекосъобщения, здравеопазване и социално дело. Безвъзмездното финансиране от ИСПА е за около 100 млн. евро годишно. В областта на транспорта приоритет ще имат изграждането на ново летище София, електрификацията на жп линията Пловдив—Свиленград, завършването на автомагистрала „Марица“ и доизграждането на автомагистрала „Тракия“.

Комплексна оценка на постигнатите резултати

Въпреки всичко ние изостанаме с разработването на транспортната стратегия на страната, с реализирането на инфраструктурните проекти и технологии. Някои проекти, за които е осигурено финансиране преди 5 години по програма ФАР и от Световната банка, закъсняват с години и по вина на заемополучателите, и по вина на международните финансови институции. Необходима е много по-добра координация на управлението, за да се компенсира в някаква степен изоставането.

Изграждането само на железопътната част на транспортната инфраструктура съставлява над 500 млн. долара за електрификацията на жп линиите Дупница—Кулата, Пловдив—Свиленград, изграждане на гара Гюешево и връзката с Македония, терминала за комбинирани превози в София, подновяването на железния път по международните транспортни коридори 4 и 8. Необходими инвестиции за втория мост на р. Дунав и прилежащата инфраструктура на стойност между 50 и 70 млн. долара в зависимост от мястото му, инвестициите по генералния план за пристанище Бургас, за пътна инфраструктура по коридори 4 и 8, подкрепени с необходимите инвестиции в засегнатите страни, може да представляват стратегически общоевропейски транспортен проект, който сигурно ще получи подкрепата на международните финансови организации. Транспортната стратегия в сегашните усло-

вия не трябва да се свежда само до моста на р. Дунав. Тя трябва да се основава приоритетно на инфраструктурните проекти и технологичното взаимодействие между отделните транспортни коридори, за да се осигури в кратки срокове дългосрочно стабилно решаване на транспортните проблеми.

Хармоничното и ефективно развитие на инфраструктурата на България при съвременните глобални условия и тенденции, може да да се постигне, като последователно се следва приоритетът на съчетаване на националното развитие с развитието в европейски и световен контекст. Характерът на съвременните инфраструктурни мрежи и направленията за развитието им изключват изолираното в националните граници развитие. Този характер, както и външнополитическите интереси на страната ни също не позволяват едностранното развитие на националната транспортна инфраструктура само по едно направление, независимо или още по-малко в конфликт с другите, преминаващи през територията на страната. В този контекст влягането на чуждестранни инвестиции в доизграждането на транспортната инфраструктура на страната представлява според мен разумно, икономически обосновано и перспективно действие, което е еднакво изгодно както за нас, така и за потенциалните инвеститори.

Ще завърша с цитат на проф. Йордан Мирчев, изтъкнат теоретик и практик в областта на националния транспорт, който системософски максимално точно формулира нуждата от осмисляне на транспортните проблеми в цялост: „Националната транспортна стратегия не се състои само от транспортни коридори, ратифицирането на някои международни спогодби в областта на комбинираните превози, тя е съвкупност от много фактори. Целта е да се предложи съвременна технология на превозите и преминаване на границите, да направим нашата транспортна система конкурентна на заобикалящите ни транспортни маршрути. Само така ще върнем транзитните превозвачи през България, осигурявайки собствени източници за изграждане на транспортни инфраструктурни проекти. Разработването на националната транспортна стратегия изисква освен приемането на специфични закони за отделните видове транспорт и хармонизация на вътрешната ни уредба и технология на превозите, за да не се губи единството на технологичния процес. Колкото и самостоятелна политика да развият отделните видове транспорт, те сами не могат да бъдат конкурентни на международния пазар. Само националната транспортна страте-

гия може да защити нашите транспортни интереси, да ни направи конкурентни на международния транспортен пазар и България да спечели значителни собствени финансови източници за развитие на транспортната система.“

ВМЕСТО ПОСЛЕПИС

От съставянето на настоящия доклад изминаха приблизително четири години, през които споменатите инициативи претърпяха множество изменения, промени се политическата обстановка, а с нея — и приоритетите на държавите — участнички в съвместните проекти. Въпреки това изводите, направени в настоящото изследване, все още звучат актуално и именно отминалото време е пряко доказателство за правилната им насоченост. В краткото допълнение нямам възможност да се спра на всички настъпили промени, като ще се задоволя само да маркирам насоките на развитие на транспортната система.

По отношение на Трансевропейските транспортни мрежи българските власти към настоящия момент поставят основно ударение върху по-нататъшната модернизация и развитие на приоритетна транспортна инфраструктура по протежение на коридорите на TINA. Специално ударение следва да бъде поставено, за да се осигури необходимият административен капацитет (както по отношение на качествените, така и по отношение на количествените показатели) за подготовка за значителни инвестиции, които ще са необходими в железопътната и сухопътната инфраструктура, по-специално, за да се осигури съответствие на българските пътища на стандартите на ЕО за осово натоварване тегло на моторните превозни средства. Това ще включва осъвременяване на 1200 км от българските пътища.

С оглед на амбициозната програма за инфраструктурно осъвременяване способността на българските власти за едновременно осъществяване на редица проекти би могла да предизвика съществена загриженост, ако съответно не бъде засилен административният капацитет. Необходимо е да се осигури съфинансиране за амбициозната програма от 4,2 млн. екю инвестиции в транспортния сектор за 2000—2005 г. По отношение на Трансевропейските транспортни мрежи, редица инфраструктурни проекти са приети за коридори 4, 7 и 10, като модернизацията на път Е-79, втория мост на р. Дунав, електрификацията на основни железопътни линии и изграждането на втори

терминал на летище София. През октомври 2001 г. правителството актуализира Програмата за развитие на транспортната инфраструктура (2001—2005). Общите разходи на проектите по тази програма са в размер на 4,2 млрд. евро, от които 31% ще бъдат осигурени от републиканския бюджет. С добри темпове продължава подготовката за изграждане на втори мост на река Дунав при Видин—Калафат.

В областта на сухоземния транспорт бе постигнат напредък във всички области. В областта на шосейния транспорт бяха приети изменения и допълнения в Закона за движение по пътищата и в Закона за автомобилните превози. Те осигуряват правната основа за привеждане в съответствие с достиженията на правото на ЕС (*acquis*), разчистват пътя за изграждане на условия за необходимите институции, а също така подготвят почвата за предстоящото законодателство за прилагането им. Освен Закона за автомобилните превози, който влезе в сила през септември 1999 г., през април 2000 г. влезе в сила новият Закон за пътищата, регулиращ собствеността, ползването, управлението, строителството и ремонта на пътната инфраструктура. През последната година към Закона за движение по пътищата от 1999 г. бяха приети редица подзаконовни актове, свързани с изискванията на *acquis* по отношение на пътната безопасност, квалификацията на водачите, прегледите за проверка на техническата изправност на пътните превозни средства, регистрацията и статистиката.

В областта на морския транспорт забавянето на приемането на поправките в Кодекса на търговското мореплаване забави по-нататъшното въвеждане на достиженията на правото на ЕС (*acquis*). Тези промени би следвало да обхванат повишената морска безопасност и защита на морската и речната среда, а също така и да създадат рамка за следващи подзаконовни нормативни актове.

Въпреки това към настоящия момент законодателната рамка на България е достигнала задоволително ниво на съответствие с общностното право. Значително е развита новата административна структура на сектора, така както и основните административни единици. Проблем обаче е честата липса на опит на новите административни структури за справяне с изискванията, произтичащи от новите пазарни условия. Нужни са усилия, за да бъде прието и влезе в сила необходимото вторично законодателство. Регулативният механизъм, по-специално този, който се отнася за сухопътното транспортно за-

конодателството, ще трябва да се фокусира върху възприемане на техническите изисквания на Европейското *acquis* и прилагането му. От особена важност ще бъдат техническата, тази по отношение на безопасността и най-вече фискалната хармонизация.

Един от факторите, които ще способстват за повишаване на конкурентоспособността на българската икономика, е правилното формулиране на приоритетите в транспортната стратегия. Тя трябва да отчита наличието на всички видове транспорт в рамките на административно-териториалните единици (общините) и тяхното съчетаване и взаимозаместимост, да се опира на последните достижения на европейската транспортна наука и практика, определящи основните качествени характеристики на транспорта — цена, екологически изисквания, срок на доставки, честота на отправяне, доставка „от врата до врата“, опазване на товарите, пълноценно комплексно обслужване: банково, застрахователно, спедиционно, административно, митническа обработка и др.

Практическите измерения при реализацията на настоящите препоръки ще се сведат до модернизиране на пристанищната инфраструктура, разработването на транспортни схеми по коридор 7, изграждането и функционирането на единна митническа система за освобождаване на товарите, засилване на координацията на българските транспортни проекти с тези на съседните страни чрез Международния черноморски клуб, Националното сдружение на спедиторите в България и Министерството на транспорта и съобщенията. Необходимо е премахване на ДДС за товарните такси на транзитните товари в пристанищата, изготвяне на маркетингови проучвания за нови товаропотоци, осъществяване на засилен граничен контрол със съвременни технически средства. Усъвършенстването на обслужването на товародателите, товарополучателите и предлагането на транспортни услуги с най-високо качество при организиране на пристанищните дейности ще се постигне чрез въвеждане на съвременните информационни технологии. Изключително важно е да се получава пълноценна информация още преди пристигането на корабите в пристанищата и нейната обработка от всички, включени в процеса, страни: спедитори, жп и автопревозвачи, митница, КПП, ДИК и др., така че още с пристигането им да започне претоварният процес и да се сведе до минимум производителният им престой.

При изготвяне на настоящото изследване съм използвал множество печатни и електронни източници на информация, възприемал съм анализите на журналисти и специалисти в областта на транспорта, поради това и докладът не претендира за научност и авторство на идеите и направените изводи. Той трябва да се възприема като подредена и логически свързана система за запознаване с проблемите и перспективите на националния транспорт в частта му за наличната и предстояща за изграждане инфраструктура. Поради това и не съм цитирал навсякъде авторите, без с тези си действия да целя корисни или морални облаги. Не съм разглеждал и Програмата за развитие на транспортната инфраструктура (2001—2005), тъй като нейният обем не съответства на ограничените цели на работата ми. Въпреки това бих насочил вниманието на интересуващите се от изложените проблеми към разработките на доц. Б. Гагова („Системософията на управлението — ключ към „контрола“ на глобалните проблеми“, сп. „Международни отношения“ кн. 1, 1996 г.) относно системософския анализ, към множеството публикации на проф. Й. Мирчев, председател на комисията по транспорта в 39-ото народното събрание, към публикациите на Г. Александрова и Р. Жечков във вестниците „Стандарт“ и „Капитал“ и към разработваните документи от аналитичните специалисти на Министерството на транспорта и съобщенията. Бих насочил вниманието на читателя за по-подробна информация в областта към сп. „Европанорама“, информационен бюлетин на делегацията на Европейската комисия в България „Европейски диалог“ — списание за европейска интеграция, Приватизационната програма на правителството на Република България за 2000 г. и следв.; годишните прегледи на Комисията по присъединяване към Европейския съюз; сп. „Клуб Океан“ и множество други специализирани издания, от които може да се получи интересна информация, подкрепена с анализ на водещите специалисти в съответната област.

Йонко Банев

фак. № 1179, III курс, уч. 2000/2001 г.

В общата система на транспорта както в глобален мащаб, така и в България въздушният транспорт придобива широко приложение най-късно в сравнение с останалите видове транспорт (сухопътен и воден). За да се проследи развитието на въздушния транспорт, е необходимо да се изясни значението на думата авиация. Тя произлиза от латинската дума *avis* — птица. Думата авиация е въведена поради сходство в принципа на летене на птиците и въздуноплавателните средства — самолетите. Гражданската авиация обслужва националното стопанство. Тя включва транспортната авиация, санитарната авиация, авиацията със специално предназначение и спортната авиация. Транспортната авиация е предназначена за превозване по въздуха на пътници, поща, товари със самолети и вертолети. развитието е свързано с развитието на самолетостроенето.

Подобно на останалите видове транспорт въздушният транспорт притежава свои специфични особености, които могат да се разделят на технически и икономически.

Техническите му особености се изразяват в следните насоки:

- заема водещо място в НТП, като показва бърз технически подем;
- развива най-високи скорости от останалите видове транспорт — между 320 и 2500 км/ч;
- позволява голяма линейна маневреност, изразяваща се във възможността самолетите да извършват полети в различни направления.

Към икономическите му особености спадат:

- голяма превозна способност;
- висока себестойност на превозите;
- използва се за осъществяване на далечни транспортни връзки;
- има най-голямо превозно разстояние, което по международните линии е средно 2370 км;
- има възможност за бърза организация на въздушните линии при сравнително по-малки капиталовложения. Независимо от това той е капиталоемък;

— скъп транспорт главно поради употребата и разхода на висококачествени горива с голямо октаново число (керосин);

— скъпи въздухоплавателни апарати и съоръжения заради употребата на висококачествени и редки материали — 51,5% от основните разходи във въздушния транспорт се дължат на тях.

Към безспорните предимства на авиационния транспорт се отнася превозването за кратко време на пътници, пощенски пратки и бързо-развалящи се товари на далечни разстояния. В сравнение с автомобилния и жп транспорта, където има движение само по дължина на трасето, при водния — по дължина и ширина, при въздушния транспорт движението се осъществява по три направления — по дължина, ширина и височина. Това е важно предимство, което позволява на самолетите да преодоляват всякакви прегради по отношение на релефа. Наред с предимствата на въздушния транспорт могат да се посочат и някои негови недостатъци:

— зависимост от метеорологичните особености (гръмотевични бури, мъгли, снеговалежи);

— висока себестойност на превозите;

— не е в състояние да обслужва масови товаропотоци, което се дължи на ограничената товароподемност на самолетите;

— замърсява околната среда вследствие потреблението на високооктанови горива при реактивните и турбовитловите самолети;

— изложен е на най-много опасности и рискове от терористични атаки и атентати и взема най-много жертви (атентатът над селцето Локърби със самолет на PANAM през 1988 г. извършен от либийски терористи, погуби всички пътници).

Въздушният транспорт се заражда през периода 1870—1914 г. най-напред в Русия, като придобива стопанско значение едва след Първата световна война. Първият самолет е изобретен от руския конструктор А.Ф. Можайски в Санкт Петербург през 1888 г. Голям принос за развитието на авиацията имат конструкторите Циалковски, Луи Блерио, по-късно Илюшин, Туполев, Яковлев, Микоян и др. През 1903 г. братята Уилбърт и Орвил Райт построяват и изпитват самолет с автомобилен двигател с вътрешно горене.

През 1908 г. французинът Луи Блерио прелита със самолета си протока Ла Манш (32 км) за 27 мин, което се смята за начален етап в развитието на гражданското въздухоплаване. За първи път самолет се използва за военни цели през Балканските войни (1912—1914) от

Българската армия при обсадата на Одрин. На 16 октомври 1912 г. Радул Милков (наблюдател) и Продан Таракчиев (пилот) хвърлят първите бомби от въздуха в историята на военното дело и ужасяват войниците на противника. През 1913 г. руският военен пилот Нестеров прави първите опити за фигурално летене. През същата година Д. П. Григорович построява първия хидроплан.

Въздушен транспорт в България

От 1924 г. над територията на България се осъществяват полети във връзка с транспортната дейност на френското авиационно дружество СИДНА по линията Париж—Букурещ—Цариград, а от 1927 г. се извършват и кацания на френските самолети. Първите опити за местно пощенско и търговско въздухоплаване се правят през 1924 г., когато се основава Дирекция на въздухоплаването в България.

От 1927 г. до началото на 40-те години се поддържат редовни въздушни линии между София и Варна, София и Бургас, Видин и Русе, Лом и София, организирани от Първо българско въздухоплавателно акционерно дружество.

През 1924—1928 г. в Държавната аеропланна работилница в Божурище са създадени първите български самолети — ДАР-1 и ДАР-3, които съперничат на западноевропейските си събратя и в някои отношения ги превъзхождат. ДАР-3 е имал най-голяма изкачвателна способност от всички самолети в Европа по онова време. Голям принос има проф. Ц. В. Лазаров, който през 1931 г. конструира ДАР-6, а през 1947 г. — ЛАЗ-7, използван като учебно-тренировъчен до 1965 г.

В годините преди Втората световна война се основава Българо-унгарското дружество БУНАВАЗ, което използва летище „Божурище“. Полетите се осъществяват с два шестместни немски самолета „Юнкерс-13“, но слабата техническа съоръженост води до катастрофа и на двата самолета. През периода 1939—1945 г. авиацията в България практически липсва.

Българската гражданска авиация води своето начало от 1947 г. На 29 юни с. г. се открива първата въздушна пътническа линия в България с маршрут София—Бургас. Създава се българо-съветското транспортно авиационно дружество ТАБСО, разполагащо с 8 самолета. През 1966 г. то става изцяло българско и се преименува на БГА „Балкан“. Въздушният парк се попълва с турбовитлови самолети

съветско производство — ИЛ-14, ИЛ-18, АН-2. За международните линии през 50-те години БГА „Балкан“ използва основно ИЛ-18, които летят до Москва, Будапеща и Берлин. ДСО БГА „Балкан“ открива представителства в СССР, Чехословакия, Унгария, ФРГ, Белгия, Великобритания и др. и има делови контакти с над 60 авиокомпании в света. След 1970 г. българският национален превозвач се развива постъпателно и основен фактор е утвърждаването на страната като център на международен туризъм, както и благоприятното икономико-географско положение. Внасят се от СССР реактивните пътнически самолети ТУ-134 и ТУ-154. На 19 юни 1972 г. е извършен първият полет със самолет ТУ-154 по линията София—Бургас. Този самолет става основно средство за международните линии в следващите 30 години поради високите си експлоатационни качества и доказана надеждност. През 1972 г. дружеството е удостоено с орден „Г. Димитров“, а през 1977 г. — с орден „НРБ“ — I ст. След 1990 г. се въвеждат в експлоатация самолети Боинг-737, 767 и Airbus-320. Повечето от тях се използват под наем от европейски авиокомпании.

География на въздушните превози. Географията на въздушните превози в България е твърде разнообразна. През 1985 г. България е една от страните в света, която има най-развита мрежа от вътрешни въздушни линии — 24 и 4 сезонни. Основни направления са София—Бургас, Варна, Пловдив, Горна Оряховица, Стара Загора, Русе, Силистра, Ямбол и др. Само през 1974 г. общата дължина възлиза на 4100 км (862 през 1952 г.). В резултат на модернизацията на самолетния парк и използването на реактивни и турбовитлови самолети значително се намалява продължителността на полетите. През 50-те години например разстоянието София—Бургас се е взимало за около 90 мин, а днес продължителността на полета по същия маршрут е 45 мин.

След 1990 г. поради тежката икономическа криза в страната бяха закрити редица вътрешни линии. Главни причини за това са скъпият внос на висококачествени горива за самолетите, ограниченият парк на БГА „Балкан“, новопоявилите се частни авиокомпании, но и ниската платежоспособност на населението, което не може да си позволи използването на авиотранспорта с неговите високи цени на услугите (5 пъти по-скъп от железопътния и 2 пъти и половина спрямо автобусния транспорт).

До продажбата си ДФ БГА „Балкан“ поддържаше около 50 международни въздушни линии, като мрежата им се разширяваше. През

1989 г. се открива маршрутът София—Лисабон, а през 1990 г. София—Ню Йорк и София—Банкок. Поддържат се постоянни въздушни връзки с държавите от Централна и Източна Европа. Във връзка с поканата към България и бъдещото членство в Европейския съюз се очаква да нарасне ролята на въздушните връзки със Западна Европа. Редовни полети се осъществяват до Лондон, Париж, Виена, Цюрих, Франкфурт, Мюнхен, Брюксел, Амстердам, Милано, Мадрид.

По време на летния сезон броят на пътниците се увеличава значително поради увеличаване на туристопотока. Въздушни връзки се поддържат със столиците на някои държави в Азия и Африка — Дамаск, Бейрут, Тел Авив, Кайро, Триполи и др. Една от най-дългите въздушни линии е международната авиолиния от София до столицата на Зимбабве — гр. Хараре, като полетът продължава 11 часа с междинни кацания на о-в Малта и Лагос. Този полет е свързан с големи валутни разходи — самолет ТУ-154 (например) изразходва 120 т гориво.

Самолетен парк. Основна роля в техническата съоръженост на гражданската авиация заема самолетният парк. През 1996 г. авиокомпания „Балкан“ притежава 45 самолета с общо 4519 места. Най-разпространен е ТУ-154 в няколко модификации. Той влиза в експлоатация през 1972 г. ТУ-154 е реактивен, далечномагистрален самолет с далечина на полета до 4000 км, максимална скорост — 920 км/ч, височина на полета — 12 500 м, броят на местата в зависимост от модификацията варира от 150 до 165. Преди приватизацията „Балкан“ разполагаше с 15 самолета от този тип, а след нея остана само един! Останалата част от самолетния парк е от ТУ-134 (100-местен), ИЛ-18 (100-местен), ИЛ-62 (182-местен, скорост на летене 900 км/ч и дължина на полета — 9000 км) и АН-24 (скорост на летене — 600 км/ч), който се използва само за вътрешните линии, АН-12, който е основният транспортен на БГА „Балкан“, както и хеликоптери МИ-8, КА-2 и КА-24. През 1993 г. бяха наети модерни междуконтинентални авиолайнери с турбореактивни двигатели от типа Боинг-737 и Боинг-767, а по-късно и Airbus-320. Те се използват главно за чартърни полети извън нашата страна.

Не като самоцел, а като стратегия в развитието на културата на обслужване се представя комплексната програма за обновяване интериора на реактивните самолети — ТУ-134 и ТУ-154, като БГА „Балкан“ сключва договор с италианската фирма „Италия еър интериор“ на стойност 8 млн. долара. Към тази стратегия за обновяване се

включва и френската фирма „Бюрне“. Промяната има за цел да внесе много повече комфорт на пътниците и пълно съответствие с новите норми на Международната организация за гражданска навигация (ИКАО) — да се вграждат труднозапалими материали в летателните машини. В самолетите ТУ-154 се преобразува и допълнителна система за далечна навигация, което отговаря на изискванията на ИКАО.

Тенденции в развитието на въздушния транспорт в България. Основна тенденция в развитието на въздушния транспорт в България след 1950 г. е скокообразно нарастване на дължината на въздушните линии. През периода 1952—1954 г. тя е нараснала 135 пъти, като най-голямо е увеличението на международните линии — 231 пъти. Ако през 1952 г. общо летателните километри на БГА „Балкан“ са 2081 (от които 862 — по вътрешните линии и 1219 по външните), през 1995 г. общите летателни километри са 282 500 (от които 900 — вътрешни и 281 600 — външни линии).

Главен белег на разглеждания период в развитието на въздушния транспорт е промяната в съотношението между вътрешните и външните линии — приблизително 41:58 през 1952 г. и 0,3:99,7 през 1994 г. в полза на международните линии. Пролетените часове нарастват от 7101 през 1952 г. на 166 292 през 1970 г. и 206 184 през 1976 г. Средният брой работници и служители се увеличава от 407 на около 6000 души. За периода 1965—1966 г. производителността на труда се увеличава около три пъти.

Стратегическата цел на българския национален превозвач следва да бъде превръщането му в солиден регионален превозвач, каквито условия и традиции имаше и продължава да има „Балкан“. Като приоритет трябва да се постави поддържането и разработването на нови европейски и средиземноморски маршрути. С оглед ориентацията на България към Европейския съюз тази област изглежда доста перспективна.

Няма да е пресилено, ако се заяви, че дори в началото на XXI в. българският въздушен транспорт се измерва с авиокомпания „Балкан“.

Преструктуриране и приватизация на БГА „Балкан“. През 1999 г. в националния превозвач — авиокомпания „Балкан“, бяха предприети промени с цел преминаване на собствеността от държавни в частни ръце. Чрез сключения приватизационен договор българската държава продаде авиокомпанията на израелския холдинг „Зееви груп“

със собственик Гад Зеєви. За главен изпълнителен директор беше назначен Ендрю Грей — специалист в преструктурирането на малки и средни авиокомпани. От фирмата купувач заявиха, че тяхната генерална линия е цялостна промяна в стратегията на „Балкан“.

През декември 1999 г. новият собственик сключи договор с американската фирма „General electric“ за наемане на 4 самолета от типа Боинг-737-300. Наетите през 1990 г. самолети Боинг бяха рециклирани и напълно обновени, като месечният наем на всяка от машините е 220 хил. долара за срок от 7 години. Експлоатационните разходи на тези самолети са значително занижени и разходът на гориво при тях е от 2 до 3 пъти по-нисък от този на ТУ-154. Планираше се удължаване на срока за наем на самолетите Боинг-737-500 (3 броя) от лизинговата компания АНСЕТ, с които „Балкан“ оперира още от 1996 г.

Планираше се през 2000 г. по редовните линии на компанията да се превозват пътници само със самолети западно производство. Бяха наети на оперативен лизинг три 60-местни машини от типа АТР-42. Те започнаха да заменят остарелите АН-24 по вътрешните линии, както и до Истанбул, Солун и Будапеща. Очакваше се марката БАЛКАН да се конкурира успешно на европейския пазар с ниски цени и културно обслужване.

Какво се случи на практика? Малко след преминаването на собствеността в „Зеєви груп“ редица арабски държави започнаха да гледат с лошо око на самолетите на „Балкан“, а някои открито заявиха, че те ще бъдат третирани като израелски. Въпреки обнадеждаващите първи стъпки ръководството влезе в конфликт с работещите в компанията и техните синдикати, като се стигна дори до протестни и стачни действия. Новите авиособственици поискаха от правителството да увеличи предвидените бюджетни средства от 3 млн. лв. на 33,897 млн., с които да бъдат покрити задълженията на „Балкан“ към „Ръководство въздушно движение“. Такъв ангажимент държавата наистина имаше, но той беше в размер на предвидените 3 милиона.

В началото на 2001 г. се оправдаха мрачните прогнози на служители и медии, че „Зеєви“ води „Балкан“ към умишлен фалит. Нарушавайки приватизационния договор и без знанието дори на Министерство на транспорта, през януари 2001 г. бяха продадени 3 самолета от типа ТУ-154 с обяснението, че не отговарят на нормите за техническа безопасност и че този тип самолети вече не се приемат на европейските летища. (За сравнение — президентският и правителствените са-

молети също са ТУ-154). Така чрез офшорна компания в Кипър те бяха придобити от „Хемус еър“ — другата държавна авиокомпания с предстояща приватизация. (Това със сигурност увеличи дълготрайните материални активи на дружеството.)

През февруари 2001 г. ръководството на „Балкан“ отложи, а в последствие спря полетите на националния ни превозвач! Хиляди пътници останаха в различни точки на света с предварително закупени билети, които не можеха да използват. Все пак други авиокомпаниии, с които „Балкан“ имаше договори за сътрудничество, превозиха част от пътниците. До последно това правеха руските авиолинии „Аерофлот“ и полските „Лот“.

Персоналът беше разпуснат в неплатен отпуск, като бяха оставени минимален брой служители. Ръководството на „Зеви“ заяви, че ще съди България в Международния арбитражен съд в Париж за неизпълнение на поетите задължения. Оказа се, че с получените от продажбата средства не бяха покрити задълженията на дружеството. Някои от кредиторите, начело с „Булстлат“, предявиха искове в съда. Започна процедура по обявяване на компанията в несъстоятелност и бяха назначени синдици. Малко по-късно се оказва, че са били продадени хотелите „Плиска“ (София) и „Космос“ (Бургас), както и централата на „Балкан“ в София, а средствата потънали незнайно къде.

През март беше отнет въздухоплавателният лиценз на авиокомпанията. Чуждестранните собственици си взеха обратно самолетите, които бяха на лизинг. В края на същия месец министър Муравей Радев публично нарече Гад Зеви „международен мошеник“ (по повод арестуването му в Израел и обвиненията за изпиране на мръсни пари).

Остава открит въпросът как беше допуснато разпиляването на националния ни превозвач и кой ще понесе отговорност за патовата ситуация?! И дали няма законен повод и достатъчно данни за започване на наказателно производство по чл. 219 и чл. 220 НК (безстопанственост)?

Епилог

През април 2001 г. всички компетентни държавни органи търсят изход от казуса „Балкан“. Различни авиационни институти и организации, както и известни специалисти, изказаха мнения по този повод. Според

едни проблемът би се решил много лесно — чрез отнемане статута на национален превозвач на „Балкан“ и предоставянето му на друга авиокомпания. Най-често се спряга името на „Хемус еър“ или евентуално някоя от частните компании. Аргументи против не липсват: утвърденото име на Българските авиолинии, договорираните им часове за кацане (слотове) по световните летища, множеството представителства в Западна Европа и в целия свят, предстоящата приватизация на „Хемус еър“ и несигурната перспектива. На настоящия етап от развитието на частните авиокомпании в България нито една от тях не би могла при каквито и да било условия да стане национален превозвач, най-малкото поради крайно недостатъчния самолетен парк, липсата на обратни средства и персонал, съставен от професионалисти.

Според друго мнение дори и в настоящия момент е възможно „Балкан“ да излезе от кризата. Няколко са насоките на работа в този ред:

1. Незабавно възстановяване на полетите на „Балкан“, каквото намерение ръководството има и сочи датата 2 май като ново начало за авиокомпанията. Първоначално, наред с останалите собствени самолети, могат да се използват и машини от правителствения парк. Такава практика не е непозната в досегашната история, а „Авиоотряд 23“ никога не е отказвал услугите си. Биха могли да се вземат обратно прибраните от собствениците им самолетите Боинг. Не трябва да се забравя, че компанията има сключени договори за чартърни полети през летния сезон с десетки туроператорски фирми от Холандия, Германия и скандинавските страни. Ако не се вземат спешни мерки, освен плащането на неустойки поради неизпълнение на поетите задължения, „Балкан“ ще бъде изместена в бранша, а името е, както и на страната ни — за дълго дискредитирано. Облитане на самолетите за вътрешните линии започна на 9 април, на 17 април се разбра, че се планира възобновяване на полетите до Лондон и Дубай още преди 7 май.

2. Прекратяване на действието и разваляне на приватизационния договор със „Зееви груп“, като поне първоначално компанията остане държавна. Според Търговския закон авиокомпания „Балкан“ може да съществува като Държавно търговско дружество със статут на търговец — публично предприятие. Такива примери има немалко (Ръководство на въздушното движение, Национална компания „Железопътна инфраструктура“, преобразуваното ГУСВ) и те доближават дейността си до учрежденията. А и на всички самолети на „Балкан“ е изписан българският национален флаг и те са нашето лице пред света. По

мнение на експерти единствено държавна компания би изпълнила напълно със съдържание понятието национален превозвач. Възможно е и намирането на стратегически инвеститор, готов да поеме активите и пасивите на компанията и да запази персонала.

3. „Балкан“ се нуждае от свежи парични средства за погасяване на най-неотложните плащания („Ръководство въздушно движение“, „Булстлат“, персонала) или поне тяхното разсрочване. Те могат да дойдат от държавна субсидия, заем или по схемата „дълг срещу собственост“.

4. Да се закрият или временно да се преотстъпят на други превозвачи неефективните презокеански линии до Акра, Банкок, Лагос и Коломбо до финансовото стабилизиране на дружеството.

5. Да се издирят и върнат на Българската държава финансовите ресурси, получени от продажбите на активи, която да ги инвестира отново в авиокомпания „Балкан“. Единствено по този начин чрез опита, експертите си и възможностите за контрол държавата може да изправи на крака превозвача.

6. Ако се реши компанията да остане държавна, да се внесе в правителството и да се координира работата по нов бизнес план, целящ стабилизация, оптимизиране на работата, възвръщане на авторитет, обновяване на самолетния парк и инвестиции за нови самолети и дестинации.

Засега като че ли преобладава второто становище относно бъдещето на „Балкан“. Усилено се търси стратегически инвеститор, без да се дава сметка, че той може да се окаже по-лош и от първия и да ликвидира „Балкан“.

Следвайки тези основни насоки, целящи укрепването на националния ни въздушен превозвач, авиокомпания „Балкан“ може отново да заеме полагащото ѝ се място и да затвърди трайните си позиции на световния и европейския пазар на авиоуслуги.

ПОСЛЕСЛОВ – АПРИЛ 2003 Г.

В настоящия момент авиокомпания „Балкан“ не съществува. През втората половина на 2002 г. завършиха многогодишните усилия за унищожаване на българския национален превозвач. Компанията беше обявена в несъстоятелност и заличена в търговския регистър. Веднага след това Министерство на транспорта създаде нова държавна авиокомпа-

ния „Балкан еър тур“. Тя наследи „Балкан“, получи въздухоплавателен лиценз и статута национален превозвач. След няколко месеца тя беше преименувана на „България еър“ и под това име сега съществува и се бори за място под слънцето. Току-що създадена, се заговори за приватизацията ѝ, без да се дава сметка за горчивия опит.

По множество съображения се счита, че би било полезно за икономиката на страната да съществува държавна авиокомпания, служеща за коректив и лост за провеждане на държавната политика във въздушния транспорт.

Литература

Авиоклуб Криле — списание за авиация и космонавтика.

Брешков, И. Управление на транспорта. С., 1983.

География на България — т. 2. С., БАН, 1981, т. 3. С., БАН, 1989.

Деведжиев, М. География на транспорта в България. С., 1983.

Енциклопедия България. Кратка българска енциклопедия.

Захариев, Е. и др. Транспортът в България, настояще и бъдеще. С., 1983.

Интернет

Михайлов, М. География на транспортната система в България. С., 1998.

Статистически годишник на РБ С, НСИ, 1994.

Транспорт и съобщения. С., НСИ, 1991.

РОДОПСКИЯТ РЕГИОН ПРЕЗ 2010 — СЦЕНАРИИ ЗА РАЗВИТИЕ¹

Петър Семерджиев

фак. № 54291; III курс, уч. 1999/2000 г.

Въпросът за стратегията

Безспорно Родопският регион² притежава някои специфични за България характеристики, които обаче по различни причини не бяха използвани. Разположен в южната част на държавата, той акумулира редица негативи като последица от попадането му в т. нар. буферна зона между двата основни военнополитически блока от времето на студентната война — НАТО и Варшавския регион. Това доведе до своеобразно затваряне на Родопите, до превръщането им в „сива зона“. От друга страна, „консервирането“ на планината спомогна за съхраняване на нейния естествен вид (с известни изключения, свързани най-вече с рудодобива), за запазване на неповторимата ѝ атмосфера. След разпадането на комунистическия блок и декларираното отваряне на България към европейските структури Родопският регион се изправи пред неочаквана и непроиграна задача — възможността да се трансформира от край на България в нейно лице, начало. Това е следствие и от факта, че на юг е разположена единствената страна — член на Европейския съюз, с която граничи България — Гърция, а двете държави все още разполагат само с един контролно-пропускателен пункт при Кулата — Промахон. Именно в осъществяването на идеята за откриване на нова връзка при Рудозем — Ксанти и Маказа (Родопите), мнозина виждат панацеята за решаването на всички проблеми на планината, но това (откриването на нови пунктове) ще бъде по-скоро следствие от реализирането на други регионални инициативи, а не тяхна основна предпоставка.

¹ Темата на разработката от 1999 г. е инспирирана от проведената с. г. в София конференция „Бъдещето на Балканите — 2010 г.“, организирана от Центъра за либерални стратегии, София, и от Центъра за европейски интеграционни изследвания, Бон.

² Използван е терминът регион в тесен смисъл (област, част от държава), а не съвкупност от държави, и по-точно — Среднородопския регион.

Преди да разгледаме възможните варианти на развитие пред Родопския регион, сме длъжни да отбележим предварително няколко важни обстоятелства:

1. Проектирането на сценарии, стратегии за развитие и т. н. не трябва да се превръща в абстрактно конструиране на „въздушни“ пътища, т. е. програми заради самите програми.

2. Основен недостатък в създаването на модели за развитие на даден регион (което се открива още и в самото наименование) е тяхната еднопосочна ограниченост. Безспорно всяка стратегия, план, чертае линия в бъдещето с определена посока. Именно от това обаче следва, че тези модели загубват своето значение в момента, когато за пръв път се появи съществена (обикновено непредвидена) пречка за осъществяването им. Порочната практика (добре наложила се у нас) води до създаване на нов план, вече отчитащ тази пречка, но се достига до следващо препятствие и всичко започва отначало. Това изисква значително по-голямо финансиране, прекъсва се приемствеността, нарушава се взаимодействието между участниците в процеса. Ето защо е от изключителна важност въпросът за предварително преодоляване (още в проектна фаза) на опасността всяка програма да се превърне в неактуални писания при проявяване на неотчетен фактор или при липса на вариант за реакция при действието на предвиден фактор. Самото споменаване на даден фактор не означава реакция съобразно него. Към така очертания смисъл на термина еднопосочна ограниченост ще добавим и едностранността като отрицателен момент.

3. Като доразвитие на т. 2 — опит за избягване на случайността.

4. Цялостна стратегия за развитие на региона, която би трябвало да включва задължително следните компоненти (без претенция за изчерпателност):

а) оценка и отчитане на:

— ресурсите на региона (местни фактори) в широк смисъл;

— потенциала на държавата (вътрешни фактори) и визията е за развитието на пограничните райони;

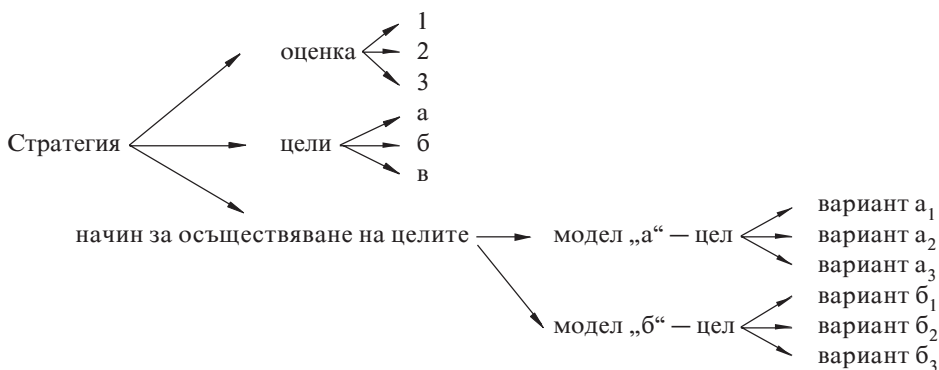
— инициативи по линия на трансграничното сътрудничество, отношенията с Европейския съюз;

— ситуацията в Югоизточна Европа и възможните варианти на развитие на страните от Балканския полуостров след края на военните действия в Югославия.

Тук могат да се включат и сценарии за развитието на България, макар че те ще зависят до голяма степен от начина на преодоляване на последиците от войната. Макар и по-сложно — опит за предвиждане позицията и интересите на Гърция по отношение отварянето на Родопите към Беломорието.

б) ясно и категорично дефиниране на целите (на базата на горепосоченото), т. е. създаване на цялостна картина на региона — такъв, какъвто желаем да бъде независимо от различните начини за постигането на този ефект. В този смисъл са възможни няколко линии (насочени към общата цел) с оглед на това, какво ще се развива в Родопския регион, как ще се стимулира (това не означава непременно „наливане“ на пари, а по-скоро премахване на различни пречки и създаване на благоприятна обстановка за разгръщане на инициативи) подемот и т. н. Но отново подчертаваме: липсата на определеност, на визия за целта ще доведе само до лутане, загуба на време и пропускане на възможностите днес.

в) реализиране, осъществяване на възможните цели. Едва с този етап се навлиза в сферата на практическото постигане на поставените цели. Ще си послужим с примерна схема за нагледно представяне на идеята за проиграване на повече възможни варианти (свързани с наличието на различни фактори) за осъществяване на дадена цел.

Всеки вариант отчита действието на различен(чни) фактор(и), което би се проявило в процеса на реализиране на целта, т. е. винаги ще има готовност за преодоляването му (ако е неблагоприятен). Разбира се, всяка цел може да включва няколко „подцели“, което неминуемо ще

доведе до повече (под)моделни, до повече варианти за осъществяване на целта.

Пример

Цел: Превръщане на Родопския регион в туристически център за Югоизточна Европа.

Подцели:

1. Създаване на модерна ски-база за развитие на традиционния туризъм (което е свързано с цялата инфраструктура на региона);
2. Развитие на алтернативен туризъм.
3. Евентуално комбиниране на туризма със създаването на елитен хазартен център (с редица ограничения и изисквания), като последното до известна степен може да бъде самостоятелна цел.

Моделни за осъществяване на подцел 1:

- *вариант 1:* отчита сегашните темпове на развитие и невъзможност за форсиране на мащабни проекти;
- *вариант 2:* отиграващ начини за създаване на благоприятни условия или преодоляване на бариери;
- *вариант 3* и т. н.

В заключение ще се опита да парираме евентуални възражения по отношение представените по-горе идеи, а именно критиката, че по този начин усилията на основните играчи по реализиране стратегията ще се разпилеят в различни посоки поради многото цели, модели, варианти и т.н. Основният аргумент срещу това е следният: прогнозируемост и готовност за реакция (адекватна) при всяка неблагоприятна промяна в условията. Време е да се преодолее схващането у нас, че планирането е отживелица. Като израз на тази тенденция е и приетият Закон за регионалното развитие, където се прави опит за въвеждане на планове за развитие на регионите.

От всичко изложено дотук следва изводът, че опитът за проектиране развитието на Родопския регион е всъщност част от първия, подготвителен етап по създаване на стратегия за развитието на региона. Тази стратегия не трябва да се ограничава само в икономическата област (въпреки сериозните аргументи за това), а е необходимо да обхване примерно и възможностите за превръщане на Среднородопския регион във важна културна област (защото не туризмът ще доведе до това, процесът е обратен).

Сценарии за Родопския регион за периода до 2010 г.

Сценарий № 1: Родопите — спомен за живот

Този сценарий е свързан с постепенно изолиране на региона от останалите области в България и от съседна Гърция. Без съмнение това е най-песимистичният вариант, който би се осъществил, колкото и парадоксално да звучи, и при отваряне на границите между България и Гърция. Факторите, подкрепящи този сценарий, са:

Външни:

— последиците от войната в Югославия и евентуалните нови разделения, създадени от/след нея;

— провал на международната общност в опитите ѝ за възстановяване на страните от Югоизточна Европа;

— ново отдалечаване на богатия Европейски съюз от бедните балкански роднини (капсулиране), свързано с нова бариера по външните граници на съюза (това най-пряко ще засегне Родопите);

— попадане на България като цяло в новосъздадени зони 1 или 2 (почти като изолатор) около ЕС, за което вече открито се говори в Брюксел, например изследване на един от мозъчните тръстове в Съюза — Център за европейски политически изследвания, и т.н.;

— разногласия между самите балкански държави.

Вътрешни:

— влошаване на икономическата ситуация в България (доказателства за което се привеждат в различни анализи) като следствие от комбинираното въздействие на три фактора:

а) изчерпване на времето за структурни реформи, дадено от валутния борд;

б) преките и косвените последици от войната в Югославия;

в) кризата в Русия;

— пълно оттегляне на държавата от дейности, които не е в състояние да подпомага;

— отказ или имитация на държавна политика по отношение на пограничните райони.

Последиците от този вариант биха се изразили в задълбочаване на тенденцията за увеличаване на безработицата, което, съчетано с усещането на местните хора за обреченост, ще доведе до верижна реакция — намаляване на раждаемостта и отрицателен прираст (вече по-

стоянен процес), необратима имиграция към вътрешността на страната и постепенно обезлюдяване на планината. Така ще се стигне до маргинализиране на региона.

Сценарий № 2: Родопският регион — „поемане на малки глътки въздух“ през различни по продължителност интервали

Това е вариантът на агонията и до известна степен ще доведе само до забавяне на посочените при първия сценарий процеси. Вторият вариант се подкрепя от циркулиращите в Европейския съюз идеи за създаване на „втора Европа“ и в частност — „балканско мазе“. Така се достига до по-мек вариант на сценарий 1, при който ще се симулират инициативи и т. н., насочени обаче в области далеч от „ден-за-ден“ — визията на обикновения човек — развитие на информационно общество примерно, т.е. ще се върви по абсурдния път от следствието към причината.

Сценарий № 3: Регионът — развитие чрез „проба — грешка — нов опит“³

Този вариант считаме определено за най-вероятен. Причини:

а) извън България:

— решимост на международната общност за разрешаване на кризата в Косово и премахване на причините, водещи към повторение на косовския проблем в някоя друга точка на Балканите;

— прилагане на вече познат инструментариум, съобразен с балканските особености, за възстановяване на страните от полуострова, независимо до каква степен е засегната всяка от тях;

— нови инициативи за трансгранично сътрудничество;

— предприемно финансиране на асоциираните към ЕС страни и т. н.;

б) вътрешни:

— осъществяване на реформите под натиск въпреки някои неблагоприятни последици;

— мъчително бавно достигане до идеята за държавата-чадър, което

³ Тъй като предмет на изложението са възможни сценарии, „визии“ за смолянския регион през 2010 г., а не начини за преодоляване на дадени ситуации, ще се задоволим единствено с разглеждане на вариантите и играчите, оказващи въздействие върху развитието на региона.

обаче протича успоредно с опити (и грешки) за нагърбването е с несвойствени задачи;

— опити за поставяне на основите на някаква политика по отношение на различните региони в страната;

— в самото общество — стремеж за развитие и т. н.

При този сценарий положителното е, че се полагат реални усилия за включване на региона в икономическия живот на страната, в орбитата на проектите за трансгранично сътрудничество. Същевременно обаче липсата на визия за това, какво ще се развива в него, ще попречи за концентриране на усилията в дадено направление и по този начин би могло да доведе отново до липса на желание за промяна. До това би се достигнало и при провала на една евентуална ограничена и необезпечена стратегия за развитието на региона.

Сценарий 4: „Откриване храма на Дионисий“⁴

Това е път към откриване тайните на планината и използването им в името на нейния просперитет. Вариантът е по-скоро оптимистично доразвитие на предходния, без обаче да се превръща в илюзия. Всъщност той до голяма степен е зависим от два проблема.

Първият е свързан с развитието на самия ЕС, с разрешаването на дилемата „Европа на обединени държави или Европа на обединените региони“. Това би довело до значително нарастване ролята на Комитета на регионите към ЕС и превръщането му в център за разрешаване на регионални проблеми. Освен тези идейни и институционални въпроси вече се подготвят механизмите за предприемно финансиране на кандидат-членки, като ще се поставя акцент върху обосновани проекти.

Вторият проблем е свързан с местната концентрация на сили и създаване на визия за Смолянския регион, която да бъде подкрепена по линия на трансграничното сътрудничество. В този смисъл предимствата на Родопите са безспорни — границата би се оказала само врата към ЕС, а наличието на природни дадености, съчетано с проектите за развитие, би довело несъмнено до процъфтяване на района като курортен център и център на лека промишленост. Неслучайно Смолянската община е първата в страната, приета в структура на ЕС — в

⁴ Алюзия с търсения от векове храм в Родопите, където, както пишат Херодот и Тукидит, ходели Александър Македонски и бащата на Октавиан Август. Използваме го като синоним за скрито тайнство.

Асоциацията на европейските погранични райони, което стана през ноември 1996 г. Това като че ли даде известен тласък в развитието на различните инициативи, доведе до стабилизиране на старите играчи и поява на нови в областта на регионалното развитие и местното самоуправление. Всичко това трябва да прелее в категорично дефиниране на целите пред региона, поставяне на свързаните с тях въпроси пред централната власт и практическо реализиране на бъдеща стратегия.

Възможно е да съществуват не само подсценарии, но и взаимно преплитане между вече посочените; влияние на един фактор в различни аспекти.

Ето защо горното изброяване на варианти и фактори е само примерно и по-скоро цели да предизвика дискусия. По тези проблеми всъщност никое изследване не би могло да претендира за абсолютност.

Отделните играчи

Народното събрание — доколкото дава законовите рамки на развитие, *Министерският съвет* и *областната администрация*. Безспорно държавата остава най-силният участник в процеса, тъй като определя периметъра на действие на останалите. Положителните тенденции в управлението доведоха до създаване на Закон за регионалното развитие (ДВ, бр. 26, 1999 г.). Там се предвижда приемане на Национален план за регионално развитие, включващ областни и общински планове за развитие. Предвижда се още създаване на Комисии за планиране на икономическото развитие към общините. Наскоро бе приета и класификация на районите в България, която е заимствана до известна степен от регионалната политика на ЕС. Така Родопският регион попадна в групата на районите, които ще разчитат основно на финансиране по линия на инициативи за трансгранично сътрудничество.

Това е стъпка напред въпреки известни несъвършенства на закона, но държавата би следвало да продължи тенденцията за разтоварване от дейности, които по-добре се осъществяват от местните власти. Същевременно процесът трябва да се съчетае с осигуряване на преференции при инвестиране в изостанали райони, при откриване на работни места и т. н. Това не би се отразило съществено върху държавния бюджет, тъй като по дефиниция данъчните приходи от изостанал район са ниски. Същевременно съществуват примери на региони със специален статут

в рамките на ЕС и би могло да се помисли за превръщане на Родопите в своеобразна свободна зона, където да се стимулират инвестициите в туризъм, лека промишленост, инфраструктура и се попречи на евентуалното превръщане в „склад за далавери“. Ненамесата на държавата там, където не може да помогне, трябва да се превърне в принцип. Новата роля в тази среда за нея ще бъде ролята на чадър за инвестициите и растежа, в създаване на благоприятна рамка за процъфтяване на региона и т. н., но и основен инвеститор чрез специализираните фондове към отделните министерства.

Органи на местно самоуправление. В този аспект трябва да осмислим и ролята на общината като осигурител на услуги, регулиращ фактор и катализатор на процесите.

Специфично място. Асоциацията на родопските общини — първото доброволно регионално сдружение на общини в България. Тя играе основна роля в подготовката на бъдещата стратегия за развитие на региона, работи в областта на местното самоуправление. Асоциацията успя да събере на една маса представители на различни политически сили, различни организации, граждански обединения и пр., което показва, че в името на общата цел обединяването на усилията е най-точният вариант за действие. А и безспорно е необходимо до известна степен координиране на често разнопосочните инициативи в региона.

Други организации:

- 1) агенция за регионално развитие — бизнес ориентирана;
- 2) асоциация за устойчиво развитие на планината;
- 3) хотелиерската асоциация;
- 4) местни структури на
— Българската стопанска камара;
— Агенцията за чуждестранни инвестиции и т. н.

Надяваме, че през 2010 г. Родопският регион вече ще е поел (поне) по пътя на просперитета.

Коментар — 2003 г.

Почти четири години изминаха от този несвършен опит за проектиране на сценарии за развитието на Родопския регион. За съжаление мога единствено да констатирам, че значителна част от разсъжденията звучат актуално и през 2003 г., въпреки че в областта на регионал-

ната политика в България се случиха значими събития. Следва да се отбележат Националният план за икономическо развитие, проектът на Национален план за регионално развитие. През 2001 г. стартираха преговорите с ЕС по глава 21 „Регионална политика и координация на структурните инструменти“. Работи се по приложението на приетата през 2002 г. Стратегия за участието на България в Структурните фондове и Кохезионния фонд на ЕС. Сформиран бе Съвместният комитет между България и Комитета на регионите на ЕС. Приета бе Концепция, насочена към финансова децентрализация.

Народното събрание прие нов Закон за регионалното развитие. Постепенно се налагат принципите на многогодишното програмиране в различни сфери.

Литература

Асоциация на родопските общини. Смолян, АРО, 1998.

Балканите през 2010 г. — икономически сценарии. Анализ на Института за пазарна икономика. С., 1999.

Българската икономика — актуални проблеми и възможни решения. Доклад на БСК. С., 1999.

Бюлетин на АРО. 1997—1999.

Чолаков, А. За държавната политика в хазартния бизнес. С., 1999.

Материали от Общото събрание на Агенция за регионално развитие — Смолян, проведено на 6.01.1999.

Местно самоуправление и сдружаване на общините в Родопите. Смолян, АРО, 1998.

Отраженията на войната в Югославия върху българската икономика. Доклад на Центъра за външноикономически анализи и пазарни проучвания към Института по търговия. С., 1999.

Проектоплан за развитие следвоенна Югоизточна Европа. Доклад на Центъра за европейски политически изследвания. Брюксел, 1999.

Europe after Maastricht.

Regional Policy of EU.

БАНКА ДСК – ФИНАЛ НА БАНКОВАТА ПРИВАТИЗАЦИЯ У НАС

Красимир Шуманов

фак. № 1163, V курс, уч. 2002/2003 г.

Увод

През последните 12—13 години политическата обстановка у нас се променя твърде често. Преходът, който страната ни все още усилено извървява, е белязан с чести политически сътресения и резки завой в държавното ни управление при смяната на поредното българско правителство. Всичко това дава своето отражение върху икономическото развитие на страната в периода на демокрация. За съжаление преходът, който осъществяваме, не е от най-сполучливите. Скокът, който направихме от планирана и планоурегулирана икономика към капиталистически тип, бе толкова бърз и необмислен, че настъпи пълен хаос в икономическите ни отношения. За изминалото десетилетие благосъстоянието на обикновения българин изобщо не се е подобрило. Приватизацията, която стои в основата на този преход и е ключът към реструктуриране на българската икономика, се извършва недотам успешно, а някои от властимащите я разбират доста „посвоему“. Свидетели сме на куп скандали и провалени приватизационни сделки. Липсата на единен подход и стратегия в политиката на раздържавяване води до ниска ефективност и слаби финансови резултати.

Ако все пак в българската икономика има сектор, който да е изцяло реформиран и конкурентоспособен, това безспорно е банковата система. Смя да кажа, че приватизацията на банките у нас е успешна и доказателство за това твърдение е и последният доклад на Европейската комисия за готовността на България за членство в Евросъюза. В него за пореден път се констатира трайната стабилност на българските банки и голямата конкуренция, настъпила след приватизацията на държавните трезори. Европейската общност отбелязва като успех и факта, че по дял на частната собственост в банковата система България изпреварва повечето от страните в Централна и Източна Европа.

България може да се „похвали“ и с още един факт. Сред бившите социалистически държави страната ни е единствената, която остава

без своя държавна банка. С продажбата на последната — Банка ДСК — се финализира и приватизацията на банковия сектор у нас.

Консолидация и приватизация на банковия сектор

За постигане на единна политика на банковата реформа в България се създаде Банкова консолидационна компания (БКК). Целта е учредяване на държавен капитал в търговските банки в един субект и по този начин да се обединят усилията за осъществяване на консолидация, рекапитализация и приватизация. Крайната цел на компанията е изграждането на съвременна банкова структура, постигната чрез продажба на държавните банки в страната.

Развитието на българския банков пазар преминава през няколко етапа. Преди да се пристъпи към раздържавяване на държавните трезори, банките у нас са обхванати от процес на консолидиране. Първата консолидирана банкова институция е Обединена българска банка (ОББ), регистрирана на 30 септември 1992 г. Тя е получена в резултат на сливане на 22 търговски банки: Строителна банка, ТБ „Доверие“, ТБ „Искър“ и търговските банки в Ботевград, Враца, Габрово, Елхово, Кърджали, Ловеч, Монтана, Нова Загора, Пазарджик, Пещера, Перник, Плевен, Попово, Русе, Сливен, Самоков, Търговище, Шумен, Ямбол.

Втората банка, продукт на консолидация, е ТБ „Биохим“, създадена през 1987 г. като АД. Първоначално финансира инвестициите в биохимическата и нефтохимическата промишленост, производство на торове и препарати, впоследствие химическия комбинат в Девня, туризма и др. „Биохим“ е регистрирана с капитал от 80 млн. лв. и едностепенна структура на управление — Съвет на директорите.

През периода 1990—1992 г. тази банка получава различни призове и награди за цялостна дейност. БНБ успява да предотврати опит за тайното е приватизиране през 1992 г. Вследствие на ликвидната криза в банковата система мениджърите на банката виждат своя път на оцеляване чрез консолидацията, при което през 1995 г. в нея се обединяват три кредитни институции — „София банк“, ТБ „Биохим“ и ТБ „Сердика“. През 2001 г. ТБ „Биохим“ се приватизира. Цената на банката достигна 82,5 млн. евро при третия опит за 99,95 % от капитала е. За подобна сума са продадени ОББ, Пощенска банка и Експресбанк, взети заедно. Купувач на банката стана австрийската „Банк Аустрия“, която се сля с „Хипоферайсбанк“ през 2000 г. Особеност

при тази сделка е, че БКК поиска кандидатите да оферират отделна цена за пакета от лоши кредити на българската банка, които се водят с нулева стойност в баланса е. Това е важна особеност на сделката, тъй като се допускаше да се сключи отделен договор за продажба на тези вземания на банката. В крайна сметка окончателната цена на „Биохим“, дадена от австрийците, включва и лошите кредити на банката. Минималната цена, която БКК поиска за „Биохим“, е 95 млн. лв. — с 40% по-висока от нетната стойност на активите на банката към 31 декември 2001 г. (67,835 млн. лв.). Постигнатата крайна сума при продажбата осигурява 138% премия над чистата стойност на активите. Това е най-високият показател, достигнат в банковата приватизация. Собствениците на трезора предвиждат в близко бъдеще да слезат банката с другата си институция в България — „ХФБ България“.

През ноември 2000 г. най-голямата българска банка — Булбанк, сменя своя собственик. Цената, която заплащат италианците от „Уни Кредито Италиано“ АД, е 360 млн. евро. Те притежават и най-голямата банкова империя в региона. Тяхна собственост са най-голямата кредитна институция в Полша „Банк Пекао“, за която са платили 1,09 млрд. щатски долара, и словенската „Уни Банка“. През 2001 г. италианците купуват и хърватския финансов мастодонт „Загребачка банка“, чрез която контролират пазара както в Хърватска, така и в Босна и Херцеговина. Същата година италианците стъпват и в Румъния, като придобиват местната дъщерна институция на „Демирбанк“. Апетитите на „Уни Кредито“ не стигат дотук. През 2002 г. те придобиват 85% от капитала на една от най-големите чешки кредиторни институции „Живностенска банка“.

Трайно присъствие на банковия пазар в Източна Европа имат и французите чрез банка „Сосиете Женерал“. Те развиват дейност на Балканския полуостров още през 1970 г. чрез банката си в Белград. През 1999 г. французите обръщат поглед и към нашата държава. За сумата от 39,1 млн. щатски долара те придобиват 97% от акциите на българската Експресбанк, която преименуват на SG Експресбанк. Следвайки новата политика на централата в Париж, банката започва да развива банкирането на дребно. До момента тя успява да се нареди непосредствено след Банка ДСК по размер на отпуснатите заеми на граждани и фирми.

В края на 1999 г. регистрираната на остров Ман компания „Ай Риджънт груп“ купува 98% от акциите на Хебросбанк, като плаща за

тях 25,3 млн. щатски долара. Сред финансовите среди обаче се коментира, че офшорката ще продаде банката през 2004 г. веднага след изтичане на определения в приватизационния договор петгодишен срок, през който офшорната компания не може да намалява своето капиталово участие в банката. Може би едва тогава ще се разбере кой е истинският купувач на българската кредитна институция.

Националната банка на Гърция също не остава с празни ръце. През юли 1997 г. тя купува ОББ. През есента на 2000 г. „Националната банка на Гърция“ плаща 89,9% от акциите на петимата е акционери — Булбанк, ЕБВР, „Ей Ай Джи, Ню Юръп Фънд, „Си Ай Би Си Опенхаймер и Ко“, общо 206 млн. щатски долара.

Ако направим равносметка, до момента от продажбата на ОББ, Пощенска банка, SG Експресбанк, Хебросбанк и Булбанк в сметките на БКК влизат над половин милиард щатски долара. С финализирането на сделката по продажбата на Банка ДСК към сметката ще се прибавят още 311 млн. евро. Едно просто сравнение на приватизацията у нас и в Чехия ще покаже, че при продажбата на петте най-големи банки в Чехия са получили 3,5 млрд. щатски долара. У нас банковият сектор се раздържави за по-малко от милиард щатски долара. Активите на петте най-големи чешки институции са около 45 млрд. щатски долара, при продажбата на които правителството е получило около 7,8% от сумата на балансовите им числа. Активите на продадените държавни банки у нас са около 4,6 млрд. щатски долара, от които около 14,2% ще влязат в БКК. На пръв поглед изглежда, че българската банкова приватизация е по-успешна от чешката. Но след като се продаде и последната българска държавна банкова институция — Банка ДСК, държавата ни остава собственик единствено на „Насърчителна банка“, която е с незначителен размер на активите — около 45 млн. лв. Особеното при нея е, че тя не се занимава с влогонабиране и реално не е конкурент на търговските банки.

Чехите запазват своята външнотърговска кредиторна институция „Чех експрес банк“, в която министерството на финансите, на индустрията, на земеделието и на търговията притежават 67% от акциите. Държавата притежава и над 62% от капитала на „Ческоморавска заручни и развоюва банка“, която е специализирана в кредитирането на малкия и средния бизнес. Активите на всяка от тези банки надхвърлят 1,5 млрд. щатски долара. С други думи, те са по-големи от най-голямата кредитна институция у нас — Булбанк. Въпреки усилената

приватизация чешката държава запазва банки, чрез които да провежда своята политика за насърчаване на експортноориентираното производство, както и на малките и средните предприятия. Така правителството в Прага си запазва един резерв от активи, от които при нужда в хазната ще влязат стотици милиони долари. С подобни екстри българското правителство не може да се похвали. С продажбата на Банка ДСК сега ние ще разчитаме на благоволенieto на чуждестранните капитали — гръцки, италиански, австрийски, френски и др.

До момента банките в България са 35, като шест от тях са клонове на чуждестранни кредитни институции. През последните години БНБ като цяло се въздържа от даване на нови лицензи за банкова дейност. Последната институция, получила благословията на централната банка, е „Про кредит банк“, която стартира дейността си през есента на 2001 г. Тази консервативна политика се оправдава от съществуващото пренасищане на пазара. По всеобщо мнение 35 банки са твърде много за малка страна като нашата. Още повече, че банковият пазар у нас се характеризира със свръхконцентрация — на първите десет банки се падат 73,8% от всички активи на банковата система.

Каква на практика е общата картина след приватизацията на банковия сектор в страната? С продажбата на Банка ДСК секторът става изцяло частен, като под контрола на правителството остава единствено „Насърчителна банка“. Чуждестранните банкери контролират над 90% от пазара на фирмените кредити, а с продажбата на ДСК и близо 100% от потребителските и жилищни заеми.

В крайна сметка до момента българският бизнес не печели почти нищо от приватизацията на държавните банки. Дузина банки с български акционери си поделят едва около 15% от финансовия пазар, а общият размер на капитала им не надхвърля 150 млн. лв. Този извод налага да поставим въпроса, необходимо ли бе държавата да се лиши от всичките си трезори. По мое мнение — не. За потвърждение на това ще посоча световния опит и практика на другите страни да запазят държавното участие в редица сектори на икономиката, в частност и на банковия. С още по-голяма сила трябва да се постави въпросът за най-българската банка — Банка ДСК. Нужна ли бе продажбата на „Банката на народа“? Какво накара правителството да се раздели с най-добрия трезор? Това са обществено значими въпроси, на които ще се опитаме да отговорим, а бъдещето ще покаже дали „сделката на годината“ е правилна и успешна.

Банка ДСК – последният мастодонт

Подобно на повечето страни от бившия Източен блок в периода на посткомунистическото управление България също създава свой национален влогонабирателен институт. С постановление на МС от март 1951 г. за преустройство на банковата система започва учредяването на влогонабирателен институт, наименуван Държавна спестовна каса – ДСК. Основното предназначение на ДСК, формулирано в този документ, е „да подобри обслужването на спестителите и да даде възможност на трудещите се за по-сигурно запазване на паричните им средства.“

Реално обаче ДСК започва да функционира след август 1951 г., когато Народното събрание на НРБ приема нейния устав с указ № 439. По-късно дейността на ДСК се регламентира със Закона за ДСК, приет от Народното събрание през декември 1967 г.

През 1998 г. е приет Закон за преобразуване на ДСК и след 26 януари 1999 г., когато Банка ДСК се регистрира в Софийски градски съд, бившата спестовна каса започва да осъществява дейността си съгласно Закона на банките.

С правителствено решение от 3 октомври 2002 г. Банка ДСК става 100% собственост на БКК. То гласи, че 75% от акциите в бившата каса, които са собственост на държавата, се прехвърлят на БКК, която освен това е собственик и на останалите 25% от акциите. Това на практика улесни до голяма степен приватизацията на Банка ДСК.

Какво на практика придобива купувачът

ДСК е втората по големина българска банка с активи към края на 2002 г. в размер на 2,019 млрд. лв., което съответства на пазарен дял от близо 14%. За миналата година банката отчете печалба от 40,682 млн. лв., която беше изцяло капитализирана. Само за първото тримесечие на 2003 г. финансовият резултат преди данъчно облагане е над 19 млн. лв., което е с 37% повече в сравнение със същия период на 2002 г. Възвръщаемостта на активите достигна 2,44%, възвръщаемостта на капитала – 23,11%, а доходността на акция е 48,06%. Към края на миналата година банката е отпуснала кредити за 946 млн. лв., което е 15% от експозицията на банковата система. ДСК държи и около 80% от кредитите за гражданите, които представляват също над

80% от портфейла е. Привлечените депозити към края на миналата година са 1,710 млрд. лв. или 17% от всички в системата.

В момента Банка ДСК има 306 клона и 1123 представителства на територията на страната. С тях се покрива 100% от българското население. При население от 8 млн. българи в Банка ДСК има разкрити над 7 млн. депозитни сметки. 39,8% от левозете на населението са в бившата спестовна каса. Сметките във валута са 7,2% от всички депозити на населението. „Банка на народа“ — това е най-точното определение на Банка ДСК.

Банковият трезор е собственик и на 95,5% от капитала на СКПОК „Родина“, 36,6% от „Булстрад — ДСК Живот“. Освен това ДСК има и минимален дял в Насърчителна банка, 5,3% в Българска пощенска банка, 2% в ДЗИ „Общо застраховане“, 7,53% в „Банксервиз“.

Банка ДСК — финалният етап в приватизацията на българския банков сектор

Процедурата по приватизацията на Банка ДСК е открита на 9 декември 2002 г. с обява до инвеститорите във в. „Монитор“ и „Файненшъл таймс“. Обявата съдържа процедурата, по която ще протече конкурсът, и изискванията, на които трябва да отговарят кандидатите. Те трябва да са сродни на ДСК институции, както и да се вписват в условията за големина на капитала и кредитния рейтинг. Инвеститорите имат право да избират за какъв дял от банката да се състезават — 80 или 100%.

До средата на декември 2002 г. се приемат писма за намерения, а 27 януари 2003 г. е крайният срок за подаване на индикативни оферти. Първоначално интерес към касата проявяват пет банки — френската „Еулия“, гръцките „Пиреос“ и „Евробанк“, унгарската ОТП и австрийската „Ерсте банк“. До 27 януари обаче индикативни оферти подават само три от трезорите — „Пиреос“, „Ерсте банк“ и ОТП. И трите институции искат 100% от капитала на касата и отговарят на предварителните условия на БКК.

При отваряне на окончателните оферти на 10 април 2003 г. обаче се оказва, че в конкурса остават само унгарците и австрийците. „Пиреос“ се отказва, изтъквайки геополитически причини. Още при включването си в конкурса гърците имат проблем в собствената си страна. Инвеститорите на атинската фондова борса не одобряват решението

на банката да наддава за ДСК, вместо да реши вътрешните си проблеми, и акциите на „Пиреос“ започват да падат.

В борбата за банката остават австрийците и унгарците.

Кои на практика са претендентите

„Ерсте банк“ — втората по големина банка в Австрия, е ориентирала дейността си към обслужване на физически лица и малки и средни предприятия. Тя обслужва около 10 млн. клиенти в Средна Европа. От 2000 г. досега австрийската банка придобива няколко спестовни каси в Централна и Източна Европа — Чешка спорителна, Словашката държавна спестовна каса, Риечка банка в Хърватска, а в момента кандидатства за унгарската пощенска банка. „Ерсте банк“ управлява и няколко пенсионни, застрахователни и лизингови компании.

ОТП — унгарската спестовна каса, се занимава с банкиране на едро и дребно, както и с корпоративно банкиране. Тя финансира общини и малки предприятия и развива успешно ипотечното кредитиране. През 2001 г. съотношението нетна печалба към акционерния капитал на банката е 27,12%. Унгарската банка е най-голямата банка в Унгария и по думите на нейния шеф Шандор Чани влиза във всяко семейство в страната. ОТП прави неуспешен опит за експанзия в Румъния преди време, където кандидатства за банка „Комерсиале“, но не можа да я придобие. Унгарската каса се котира на фондовите борси в Будапеща, Лондон и други градове.

Ключови данни за двете банки

Участници	Erste Bank Group	ОТП Bank
Активи	124,8 млрд.	10,4 млрд.
Място в страната	2	1
Пазарна капитализация	3,74 млрд.	2,5 млрд.
Клиенти	10,6 млн.	2 млн.
Заети	37 000	8 900
Заети извън страната	60%	9%
Клонове	2 300	493
Печалба след данъци	161,7 млн.	165,7 млн.
Рейтинг (на дългосрочните депозити по Moody's)	A1	A3
Разходи към нетни приходи	67,8%	67%
Възвръщаемост на капитала	11,5%	31,7%

С какво печелят унгарците

За първи път в историята на банковата приватизация има избор между две много добри оферти. В осъществените досега сделки често бе избрано между няколко на брой лоши оферти или при значително превъзходство на единия от кандидатите. ОТП печели с хитрост. Повечето наблюдатели на банковата приватизация остават изненадани от победата на унгарците. Това се дължи на създадените в последните дни отрицателни настроения срещу унгарската банка. Определени кръгове бързат да отпишат ОТП от наддаването с аргумента, че е прекалено малка банка и не разполага с нужния ресурс да наддава за Банка ДСК. Изненадата се подсилва и от факта, че след подаване на индикативните оферти в края на януари унгарците са класирани на последно място. На първия тур „Ерсте банк“ предлага 220 млн. евро, докато офертите на „Пиреос банк“ и ОТП са съответно за 208 млн. и 165 млн. евро. На практика офертираната от унгарците първоначално ниска цена е тактически ход за заблуда на конкуренцията.

Световната финансова общност е раздвоена. Информационната агенция Intellnews провежда анкета сред своите читатели с въпроса, кой трябва да спечели търга за Банка ДСК. Според агенцията проучването представя вижданията на малка и специфична група членове на световната финансова общност, които са добре запознати с досегашната дейност, силните и слабите страни на кандидат-купувачите, но не непременно и с конкретните оферти. Обобщените резултати показват предпочитания към „Ерсте банк“ — 45,3%, докато 39,1% смятат, че за победител трябва да бъде определена ОТП, а 15,6% са неутрални. Съвсем противоположна е позицията на читателите, анкетирани в България. Те дават най-силна поддръжка на ОТП — 53,8%. Австрийската институция пък е най-популярна сред анкетираните от Централна и Източна Европа — 63,6%, а най-слаби предпочитания за ОТП имат представителите на рейтинговите агенции — 20%. Мненията на служителите в международните финансови институции са по равно между трите позиции — ОТП, „Ерсте банк“ и „неутрално“.

След отваряне на окончателните оферти на 10 април 2003 г. нещата придобиват съвсем друг облик. Тактиката на унгарците им носи успех. Предложената от тях цена — 311 млн. евро е рекордна. Офертата на австрийците е за 293 млн. евро — с цели 18 млн. евро по-малко (почти колкото е печалбата на Банка ДСК за миналата година). При

така предложената цена продажбата на бившата спестовна каса е най-добрата сделка в банковата ни приватизация. Една проста сметка показва, че държавата взема повече пари, отколкото е получила за Булбанк. Там цената е по-висока, но печалбата, наследена от купувача, е много по-голяма от тази на Банка ДСК.

Ден след като държавата обявява цените в двете публични оферти на претендентите, започва масирана медийна атака срещу ОТП. И както е характерно и общоприето за българската действителност, и тази сделка не минава без интриги. Различни вестници у нас обвиняват унгарската банка, че няма прозрачна структура на акционерите, че 60% от собствениците ѝ са офшорни компании и т.н. Появяват се и лични обвинения срещу шефа на банката Шандор Чани, който бил съмнителен бизнесмен и задкулисен играч на политическата сцена.

Министри и депутати от управляващото мнозинство отричат повечето от обвиненията срещу ОТП. На практика пресата у нас прави мечешка услуга на „Ерсте банк“, която е достатъчно голяма и известна банка и няма нужда от подобни похвати, за да купи Банка ДСК.

Близо месец БКК бави своето решение за избор на победител в търга. Правителството на страната е изправено пред дилема — дали да вземе по-високата с 18 млн. евро цена от по-малката по мащаби унгарска банка, или да предпочете по-слабата като ценови условия оферта на безспорно по-голямата и реномирана „Ерсте банк“. От друга страна, ръководството на унгарската банка обявява, че предвижда да инвестира 600 млн. лв. през следващите пет години в ДСК за подобряване на инфраструктурата, нови технологии и др. Съществен плюс е и предложението на унгарците в дългосрочен план местни кадри да управляват ДСК, като се опират на унгарския опит.

На 13 май 2003 г. Съветът на директорите на БКК избира единодушно унгарската „ОТП банк“ за предпочетен купувач на 100% от акциите на Банка ДСК. Определя се и 10-дневен срок за водене на преговори и подписване на договор. В случай че в този срок не се подпише договор с ОТП, консолидационната компания си запазва правото да покани „Ерсте банк“ за водене на преговори.

Консултантът по сделката „Джей Пи Морган“ се предвижда да получи хонорар от 1,4 млн. евро, както и допълнителна комисионна от около 2 млн. евро заради постигната по-висока цена.

На 20 май 2003 г. председателят на БКК Милен Велчев и изпълнителният директор на ОТП Шандор Чани официално подписват догово-

ра за покупко-продажба на 100% от акциите на Банка ДСК. Българската страна се задължава да прехвърли 9 398 400 акции, които представляват 100% от капитала на банката, а ОТП се задължава за срок от 5 години да не продава или прехвърля акциите на банката. Целият пакет от акции трябва да бъде прехвърлен на купувача след получаване на съответните безусловни разрешения от страна на унгарските и българските органи по банков надзор и антимонополни регулативни институции. Новият собственик обещава да запази името на банката и да увеличи пазарния ѝ дял.

Оценка на продажбата на Банка ДСК

Експерти и политици оценяват продажбата на бившата каса на ОТП като изключително успешна сделка. Постигнатата цена от 3,3 евро за акция е рекорд. Проблемите около сделката обаче идват от друга страна. В публичното пространство се поставя все по-често въпросът за законността на продажбата. Управляващите бързат да узаконят действията си и гласуват промени в Закона за приватизация. Със задна дата на БКК се възлага изрично да продава държавната банка. Целта е да не се открие правна вратичка за възможност сделката да се атакува пред съда.

Според изпълнителния директор на БКК Нели Кордовска сделката за Банка ДСК не е приватизация, а продажба на активи на едно частноправно дружество на друго и тук би трябвало да се прилагат разпоредбите на търговското ни законодателство.

За опозицията това е чиста приватизация, а не търговска сделка. Това пък дава право на „Ерсте банк“ да поиска съдът да отмени сделката, тъй като тя е стартирала по Закона за приватизация. Мотивите са, че прехвърлянето на 75% от акциите на ДСК на консолидационната компания е незаконно, т.е. този дял акции е държавна собственост и раздържавяването на банката в случая трябва да се извърши от Агенцията за приватизация, която действа съобразно разпоредбите на Закона за приватизация. Остава възможност тези нови текстове в споменатия закон да се атакуват пред Конституционния съд, ако преди това президентът не ги върне като противоположни.

Заклучение

С продажбата на Банка ДСК приключи още един етап в българската приватизация — банковият сектор. Постигнатите параметри по сделката са изключителни. Кой в крайна сметка печели? Унгарската ОТП със сигурност е във възторг. Това проличава и от изказвания на техни представители по медиите. Какво печели българската държава? Една значителна сума, която доста добре се вписва и в без това недотам доброто финансово състояние на страната. Може би е уместно да си поставим въпроса, какво би станало, ако си бяхме запазили „банката на народа“. Със сигурност щяхме да печелим, и то доста добре. Анализът на финансовото състояние на трезора показва, че за период от няколко години държавата ще получи печалба, равна на продажната цена. Тези пари щяха да останат тук и да се реинвестират в страната. Не приемам твърдението, че управлението на унгарците в банковата сфера е по-добро. Досегашните стопани на касата доказаха, че са добре подготвени и могат умело да ръководят такава институция. Безспорен факт за това е и челното място на банката на банковия пазар у нас и най-вече доверието на народа в Банка ДСК. До голяма степен успехът е се дължи на максимата, че това е „банката на народа“. Възможно е със смяната на собственика да настъпи отлив на спестяванията на българите в тази институция. Това ще бъде минус както за унгарската ОТП, така и за българската държава.

Литература

- Михалев, И.* Последните залози за Банка ДСК, в-к „Капитал“, бр. 18, 10—16 май 2003.
- Михалев, И.* ОТР засега спечели австро-унгарския сблъсък, в-к „Капитал“, бр. 14, 12-18 април 2003.
- Михалев, И.* Продавачите на Банка ДСК си дадоха още две седмици за размисъл, в-к „Капитал“, бр. 16, 26—30 април 2003.
- Михалев, И.* „Банките остават в очакване на вълната от консолидации. Специализирано приложение на в-к „Капитал“, 26 октомври 2002.
- „52 не стигат на Банка ДСК“. www.dskbank.bg, в-к „Труд“.
- www.dskbank.bg
- Кой кой е? www.dskbank.bg, в-к „Пари“.
- Чакат над 300 млн. евро за „банката на народа“. www.dskbank.bg, в-к „Труд“.

ПРОСПЕРИТЕТЪТ НА ГЕРМАНСКАТА АВТОМОБИЛНА ИНДУСТРИЯ – ПОСТИЖЕНИЕ НА НЕМСКИЯ ИНЖЕНЕРЕН ГЕНИЙ ИЛИ ЗАКОНОМЕРНО СЛЕДСТВИЕ НА ЕФЕКТИВНА ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА

*Петър Славов, III курс,
фак. № 7152, III курс, уч. 2001/2002 г.*

Увод

За изминалото столетие автомобилната индустрия успя не само да се наложи като структуроопределяща за националното стопанство на редица страни-производители, но до голяма степен допринесе и за промяната на облика на света от края на XIX в. Това, което днес наричаме модерен свят — светът на високата мобилност, а оттам и на независимост и неограничени възможности, би бил практически неосъществим без наличието на автомобила.

Еволюцията на автомобилостроенето през последните 100 години наистина е поразителна. Ако само преди малко повече от век на производството на „карети без коне“ се е гледало като на екзотично увлечение — някакъв вид хоби, в наши дни то се е превърнало в основен стопански отрасъл, който генерира огромна част от БНП за редица страни, и се нарежда сред водещите сектори на икономиката.

Тук логично възниква въпросът, кое направи възможно поразителното развитие на тази млада индустрия, още повече че за нейното утвърждаване са били необходими сериозни преки и поддържащи инвестиции. Очевидно единствено изобретенията, позволили построяването на първия автомобил, колкото и гениални да са били те сами по себе си, в никакъв случай не биха били достатъчни за поставяне на началото на една цяла нова индустрия, характеризираща се с висока науко- и капиталоемкост.

Именно тук се утвърждава ключовата роля на държавата като регулатор чрез нейната политика за насърчаване на определени структуроопределящи отрасли. И ако за немското автомобилостроене от преди повече от век тогавашна Германия е взела правилното решение

и е осигурила необходимите предпоставки за просперитет на този отрасъл, това в никакъв случай не може да се нарече случайност. Последователното проследяване на историческите събития и съпровождащата ги държавна политика в този конкретен случай следва наред с други подобни исторически примери да докажат зависимостта на напредъка на немското автомобилостроене от дейността на държавата. А историческият опит от това, което е постигнато в един сектор на икономиката, с успех може да се прилага в други нейни отрасли, дори и в съвременни условия.

Ето защо запознаването с особеностите и повратните моменти в развитието на немското автомобилостроене би могло да послужи като добър исторически пример за важността на целенасоченото държавно стимулиране на именно онези икономически отрасли, които най-добре подхождат на спецификата на националното стопанство, за да може те да се утвърдят като водещи.

Исторически предпоставки за развитието и просперитета на германската автомобилна индустрия

Открития и изобретения от края на XIX в., имащи основополагащо значение за автомобилостроенето. Бързата индустриализация и темпът на растеж на германската икономика през средата и края на XIX в. се явяват обективни предпоставки за възникването и утвърждаването на една от най-мощните автомобилни индустрии в света. Нарасналата потребност от транспорт и бързо превозване на стоки и товари обуславя търсенето на алтернативни методи спрямо станалите традиционни за 40-те и 50-те години на XIX в. методи — парният влак, параходът и транспортът, почиващ на употребата на животинска сила. Ограничеността им по отношение на скоростта, капацитета и обхвата се оказва сериозно предизвикателство пред научно-инженеринговите изследвания, целящи разрешаването на посочените проблеми. В края на XIX в. резултатите са налице.

Изключителното по рода си изобретение на немския инженер Ото, предопределило до голяма степен развитието не само на модерната автомобилна индустрия, но и на света такъв, какъвто ни е познат, поставя началото на една поразителна поредица от открития и изобретения. На базата на бензиновия двигател с вътрешно горене Карл Бенц конструира години по-късно първия прототип на автомобил, а

Рудолф Дизел създава дизеловия двигател. Следва да се отдели полагащото се внимание и на Ванкел, разработил двигател с вътрешно горене от ново поколение, отличаващ се с ефективността си и със своята опростеност.

Наличието на тази „плеяда“ от брилянтни учени и инженери и направените от тях открития, макар и изключителни, сами по себе си не биха били достатъчни за постигане на напредък в областта на автомобилостроенето и за заемането на лидерската позиция в отрасъла, ако съответните поддържащи фактори, като наличие на квалифицирана работна ръка, развиващ се пазар, капиталова осигуреност и заслужаващата особено място насърчителна държавна политика, не са били налице.

Макроикономически анализ на отрасъла — приложение на метода на „Диаманта“ на М. Портър. Заложеният потенциал на автомобилната индустрия още в нейния зародиш може да се анализира в детайли с помощта на този метод, разработен от американския учен М. Портър. Според него конкурентните предимства на някои нации или пък индустрии спрямо други се дължи на наличието на следните предпоставки:

1) съпровождащи индустрии — именно в Германия основните суровини и материали са произвеждани съответно от стоманодобивната, въгледобивната, машиностроителната и т. н. индустрии;

2) конкурентен пазар и среда — периодът до началото на Първата световна война се характеризира с обединяване и изграждане на стабилна и демократична за времето си държава с действаща законова уредба и правораздавателни органи;

3) подходящи фактори за производство — напредъкът на останалите отрасли на националното стопанство осигурява сполучливо необходими фактори за производство;

4) квалифицирана работна ръка — за времето си Германия има едни от най-добрите показатели в Европа по отношение на грамотността и образоваността на населението;

5) капиталова база — динамичното развитие на стопанството, съпроводено от подходящите механизми за концентриране и разпределяне на ресурсите и капиталите, съществено подпомага автомобилната индустрия;

6) стимулираща държавна политика — през периода Германия прилага значителен брой протекционистични и стимулиращи икономика-

та си мерки с цел постигане на високоикономическа независимост и ефективност във всеки стопански отрасъл.

От направения анализ добре се вижда, че бързият напредък в автомобилостроенето не е случаен. От една страна, постоянното създаване на нови интелектуални продукти е мощен генератор на напредък, който, съчетан с останалите „съпровождащи“ фактори и защитен от насърчителната държавна политика, закономерно води до просперитет на отделните стопански отрасли и на икономиката като цяло. Тук трябва да се отбележи и не-маловажното обстоятелство, че във време на нестабилни отношения със съседните страни и открит стремеж към икономическа, но най-вече военна доминация на всяка от великите сили, предполагащи концентрация на усилията на държавата и обществото в отраслите на военната, стоманодобивната, минната и др. промишлености, Германия проявява далновидност и отделя средства за насърчаване и на отраслите, носители на НТП, какъвто е и автомобилостроенето.

Развитието на индустрията до края на Втората световна война — период на засилващо се значение на автомобилостроенето за икономиката на Германия

Двете световни войни неизменно поставят своя белег върху развитието на автомобилната индустрия в Германия. От една страна, в довоенния период огромен потенциал се концентрира в тази област, имайки предвид важността на автомобилното производство за военната машина. Неслучайно именно така се създават огромен брой оригинални изобретения, например автомобилът с висока проходимост — тип Джип, амфибията, скоростната кутия, електрическият стартер и др. От друга страна, след приключване на всяка от войните Германия е неизменно поставяна на колена, индустрията на страната е в руини и почти целият интелектуален потенциал е унищожен. Макар ефектът да е силно негативен, научно-инженеринговият гений и тук успява да открие съответното технологично решение, оказало се спасително за автомобилостроенето. Например създаването на колата-легенда VW-костенурка е предопределено от потребността за придвижване в следвоенна Западна Германия, и то при крайно свит пазар и ограничени ресурси. Осъществяването на този проект се оказва възможно единствено благодарение на внедряването на голям брой ключови инте-

лектуални продукти (например двигател тип „Боксер“, компактен диференциал с чупещи се полуоски и др.) и на изключително навременна подкрепа за отрасъла от страна на държавата чрез нисколихвени кредити за производителите и схеми за закупуване на кредит за потребителите. Именно това прави възможно и създаването на легендата „Порше“, основана именно на прочутата костенурка на Фолксваген, обогатена и облагородена с уникални по рода си интелектуални продукти, придали е такава неповторима идентичност.

Икономическа политика и планиране по отношение на отрасъла през последните десетилетия

Лидерството на германското автомобилостроене в наши дни е резултат именно на ефективната държавна икономическа политика на Федералната република.

След 1946 г. събитията в автомобилостроенето се развиват с изключителна динамичност, което до голяма степен се дължи на вече изградените традиции в отрасъла, съществуването и бързото възстановяване на голям брой производители, както и целенасочената държавна политика за възстановяване и развитие. Създаденият през същата година Съюз на германските автомобилни производители (СГАП) им дава нужната легитимност и обединява усилията им за осъществяване на напредък в отрасъла.

Федералното правителство от своя страна също предприема редица насърчителни мерки, целящи раздвижване на пазара, осигуряване на квалифициран труд, както и изграждане на интелектуална база и потенциал. Потребителските и целевите кредити, субсидиите и освобождаването от данък печалба за определен период са само някои от предприетите насърчителни мероприятия.

Организациите на средния и фамилния бизнес (занаятчийски и търговско-промишлени камари) също изиграват положителна роля, що се касае до осъществяването на конструктивен диалог между индустриалци и правителство, както и по отношение на изграждането на положителен облик в обществото на автомобилната индустрия.

Сътрудничеството на международно ниво, довело през последните години до колосални сливания между германски и чужди автомобилни концерни, също способства за развитието на индустрията. Примери за това са кооперациите между Фолксваген и Форд, Мерце-

дес-Бенц и Крайслер, Опел и Дженерал Мотърс, отново Фолксваген и Волво и т. н.

Не на последно място трябва е сътрудничеството между автомобилната индустрия и електрониката, комуникациите, самолетостроенето и космическите изследвания, т. е. водещите индустрии. Без разработените интелектуални продукти би било немислимо например определянето на местоположението на автомобила (GPS) с помощта на мобилния телефон, постигането на по-добра защита на пътниците в купето чрез използване на карбон и други синтетични материали, като същевременно се реализира и понижаване на теглото на автомобила (активна сигурност) и др.

И накрая приносът на състезателната индустрия от типа на Формула 1, Формула 3000, Индикар, Рали „Париж-Дакар“ и др. допълнително е мощен източник на иновации и напредък. Именно от тук са възприети най-голям брой изобретения с оглед повишаване на показателите на автомобилите, увеличаване на сигурността на пасажерите, подобряване на надеждността на колите и т. н.

Бъдещи перспективи и тенденции в отрасъла като водещ в икономиката на Германия

На атомобилостроенето държавната политика възлага големи надежди за съществен принос при формиране на БВП и създаване на висока заетост. Фактът, че германската автомобилна индустрия не само силно присъства на световната сцена, но е и един от главните играчи с постоянно нарастващ пазарен дял, е красноречив за огромния потенциал на отрасъла за страната. Стабилният растеж и добрата възвръщаемост, нарастващият износ благодарение на конкурентните предимства на продукцията и особеното внимание, с което секторът се ползва при дългосрочното държавно планиране, предопределят тенденцията за отлични резултати и в бъдеще. Основните динамични области се очертават да бъдат две:

- дизайн и външна оформеност;
- технологично съвършенство и оттам произтичащите надеждност, сигурност, бързина, мощност и икономичност.

Както се вижда, за реализирането на напредък при втората група фактори е необходимо постоянно разработване и бързо внедряване на водещи интелектуални продукти. По този начин ще се съхранят, а и

ще се реализират нови конкурентни предимства в посочените по-горе области. Ето защо като основна характеристика на автомобилната индустрия на бъдещето може да се посочи нейната нарастваща наукоемкост, свързана с необходимост от съществени инвестиции, за чието реализиране германските автомобилостроители безспорно ще се нуждаят от съответна подкрепа и от държавата за насърчаване на инвестициите в отрасъла, данъчни преференции и т.н. По този начин ще трябва да се преодолеят най-съществените проблеми на автомобилостроенето — повишаване на безопасността, ограничаване на замърсяването на околната среда, преодоляване на пространствената ограниченост в града, проблемите с паркирането и задръстванията по основните пътни артерии, като същевременно се съхрани индивидуалността на автомобила наред с удоволствието от управлението му.

Изводи

Историческата перспектива свидетелства за съществуваща корелация между насърчителна държавна политика по отношение на автомобилостроенето в Германия и растежа на отрасъла не само в национален, но и глобален мащаб. Ето защо запазването на лидерството от немските производители ще бъде възможно само при условие че страната и този клон от нейната икономика продължат усилията и инвестициите си и за бъдещо развитие на отрасъла като носител на НТП и на стопанския прогрес — отрасъл, представляващ нагледно необходимостта и важността от правилна и ефективна държавна икономическа политика и индустриално планиране.

Литература

- Данов, Г. Интелектуалните продукти в МИО. С., Стопанство, 1999.
Савов, С. Макроикономика. С., Люрен, 1993.
Das Bulletin des Vereins der Deutschen Automobilindustrie, брой 1, 2, 4, 1999.
Exploring Corporate Strategy; Johnson&Scholes, *Prentice Hall Europe*, 1998.
European Finance; G. Henderson, *McGraw Hill*, 1997.
Handbuch der deutschen Autohersteller, Verkehr- und Strassenbaubehörde, 1998.

ИКОНОМИКА И ЦЕННОСТНА СИСТЕМА

*Промените невинаги са прогрес.
Лао Дзъ*

1989 – поредната календарна година от българската история. Но не обикновена, а година на „големите промени“. Промените, които дадоха тласък на България към развитите западни страни, към Европейския съюз и НАТО, към демократичния свят. С течение на годините България постепенно започна да се приобщава към глобалното демократично общество – общество, в което всяка държава има свой принос и отделният човек е сам по себе си ценен и важен за социума. Управленският и научният потенциал на страната насочиха усилията си към разработването на нов модел на икономическа система. В процеса на преминаване от планово управление на икономиката към свободен пазар на стоки и услуги обаче не се намериха оптималните решения, които да осигурят поносима социална цена на прехода. Редица негативни явления – безработица, хиперинфлация, намалена покупателна способност, белязаха българския преход. Вместо към работеща за обществото стопанска система се премина към сива икономика, където прането на пари, незаконната търговия с оръжия и наркотични вещества, укриването на данъци, драстичното нарушаване на трудовите права на гражданите и пр. са всекидневна практика.

Естествен е човешкият стремеж към промяна, която да направи живота по-добър. Но не се ли сгреши при поставянето на целите? На този въпрос не може да се отговори еднозначно. И какво следва оттук нататък – да бъдат преосмислени целите или коригирани само начините за постигането им?

ЦЕЛИ, ЦЕННОСТИ И ИНТЕРЕСИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА СТОПАНСКАТА СИСТЕМА

Ирена Касалова

фак. № 53709, III курс, уч. 1996/1997 г.

Промени ли се българската ценностна система през последните години? Трудно някой ще оспори отговора на този въпрос, както и факта, че процесът на промяна не е приключил. Наред с промените, които се извършват в политическата, стопанската и юридическата сфера на обществения живот на страната ни, се променя и ценностната система. Извършващите се икономически реформи и социалната трансформация свидетелстват за преосмисляне на целите, ценностите и интересите в управлението на обществото. Обществените норми, които действат през даден исторически период, губят своето значение поради напредъка на технологиите и икономиката. Икономическото развитие насърчава културното разнообразие, но е и предпоставка за промяна на съществуващата ценностна система.

В периода на преход се наблюдава процес на преосмисляне на онаследените морални ценности. От една страна, обществото престава да счита определени ценности за част от ценностната си система, а от друга — възникват нови ценности и ценностни представи. Променя се и мястото на определени ценности в ценностната йерархия на индивида.

Ценностната система на всяка нация има огромно значение при определяне на целите на нейното стопанско развитие. Разглеждането на процеса на управление на стопанската система през призмата на категориите цели, ценности и интереси ни позволява да разкрием взаимовръзката между националния психологически модел и културата, от една страна, и утвърждаването на определен икономически модел, от друга страна.

В последно време все повече се ускоряват процесите на интеграция между общества с различни култури, обмяната на опит и идеи между тях. Затова и все по-голямо значение придобива въпросът за различията в националните ценностни системи.

В едни общества интересите на групата имат предимство пред интересите на индивида. Това са т. нар. колективистични общества.

Типични примери са китайското и японското общество. Други ценностни системи са основават на индивидуализма. Такива са американската и английската култура. Може ли да се говори за единна западноевропейска ценностна система? Каква е българската ценностна система, как се изменя тя и как се вписва в рамките на описаните културни модели? Ще се опитаме да отговорим на тези въпроси, но нека първо видим какво казва теорията по тях.

Определяне на целите в стопанското управление

Могат да бъдат дадени различни дефиниции на целта като понятие, което се използва във всички обществени науки. Едно от философските определения за целта е, че тя „е предугаждане в съзнанието на резултата, към чието постигане са насочени действията“ [1, с. 680]. Друго философско определение за целта е, че тя „е бъдещ процес или състояние, което съществува в представата и желанието и чието осъществяване е каузалният, междинен момент по пътя към крайната цел; антиципираната представа за действията на нашето поведение (Вилхелм Вунт), от която зависят и на която са подчинени необходимите за достигането ѝ средства“ [2, с. 726].

Това е най-общото, философско значение на категорията цел, което оказва влияние върху трактовката на това понятие в рамките на социологията, психологията, политологията и другите обществени науки.

Управлението на всяка система е насочено към постигането на резултат по предварително поставена цел. В теорията на управлението целта се определя като *желано бъдещо състояние на управляваната система*. Кой формулира целите на управление на една система? Възможно ли е човек да поставя всички цели? Дали в сферата на биологичното съществува инстанция, която има някакви намерения и поставя цели, или такава не съществува? Това са въпроси, на които различните теории за управлението дават различен отговор.

Поставянето на целите на управление от съответната държава е гаранция за нейния суверенитет. В условията на преход въпросът за формулиране на целите на обществената система и нейните подсистеми (политическа, стопанска, юридическа, духовна) се характеризира с особена сложност и противоречивост.

Като желано бъдещо състояние на икономическите отношения целите на управление на стопанската система са елементи от целите

на държавното управление, респективно от целите на правото като социален регулатор.

В съвременната демократичната държава законодателството има компромисен характер. Съвременното управление се проявява като равновесие между конфликтни интереси [3, с. 34]. Законът е резултат от усилията за съвместяване на различни интереси чрез демократични средства и постигане на максимално възможно справедливо решение. Все по-малко се счита, че личният интерес на гражданите следва да се подчинява на обществения интерес в името на рационалното управление на обществото чрез закона. Единственото ограничение на личната свобода е свободата на другите. В този смисъл законът има за цел да разграничава интереси и отстранява стълкновенията между тях, без да се намесва в избора на най-добрите методи за осъществяване на всеки интерес поотделно.

Много отговорен етап при осъществяването на всяка управленска дейност е поставянето на целите. Правилното формулиране на целите трябва да подсказва какъв би бил резултатът от тяхното постигане.

Целта е субективно явление. В целта се съдържа осъзнаване на направлението на поведението и неговия резултат чрез избор на начините, средствата и условията за неговото постигане [4, с. 72]. От друга страна, при поставяне на целите винаги присъства обективният елемент. Той е свързан с реалността, с узнаването на проблема, осъзнаване на необходимостта от неговото решаване, събирането и обработката на информацията. Това е изходният момент в процеса на целеполагане.

Поставянето на целта е основополагащият стадий в управленския цикъл. Той включва извършването на конкретен анализ на управляваната система, на състоянието и тенденциите на развитието ѝ. Въз основа на този анализ се определя желаното бъдещо състояние на системата.

Определянето на целта трябва да предполага възможността тя да бъде ефективно постигната. Затова в процеса на целеполагане следва да се направи преценка на постижимостта като абсолютно необходимо условие, без което става безпредметно желаното състояние да се мисли като цел.

Поставянето на целта изисква да бъдат посочени и пътищата за нейното постигане. Изборът на начините за реализиране на целта се определя, от една страна, от самата цел. Тя определя кръга на възмож-

ните средства за ефективното е постигане. От друга страна, субектът на управление е този, който набелязва най-подходящите начини и средства за реализиране на целта. Именно на този етап в процеса на целеполагане най-голямо влияние оказва субективният елемент. Да се определи пътят за постигането на целта, означава да се определи стратегията, насоката на действие. Това изисква да се избере онзи вариант за непосредствено действие, който е оптимален, най-изгоден от дадена гледна точка. Тази процедура предполага съпоставяне на различни варианти и алтернативи и внимателен анализ на техните предимства и недостатъци. При тази преценка голямо значение имат личностните качества, способностите, начинът на мислене и възгледите на лицата, които осъществяват управлението на всяка система, включително и на стопанската система.

Колкото по-мощна е една цел и по-широк кръг от хора ангажирани, толкова по-високо е нейното място в йерархията на целите. Формулировката на такава цел обикновено е обща и се очертава като някаква насока на развитие, като утвърждаване на определена тенденция.

При управлението на големи системи, каквато е стопанската система, от особено съществено значение е изработването на „дърво на целите“. Това означава пред всяко звено на системата да се постави ясна цел, съгласувана с общата цел на цялата система.

Набелязаният модел на икономически отношения в България е една общо формулирана цел. Това неизбежно води до висока степен на неопределеност. По-мощната цел като правило съдържа повече етапи при осъществяването си. Това изисква на всеки етап от развитието по пътя към основната, крайна цел да се поставят подцели, които са междинни цели. Реформите, които трябва да се осъществяват в различни сфери на стопанската дейност, са именно такива междинни цели по пътя към постигане на крайната цел. В този смисъл управлението на стопанската система се очертава като един процес, поредица от действия, които са обединени от това, че са насочени към постигане на една обща, крайна цел. Поставянето на междинни и разположени последователно във времето подцели дава възможност да се набелязват показатели за отделните етапи на приближаване към крайната цел. Това позволява да се извършва контрол относно ефективността на управлението на стопанската система на всеки отделен етап. Защото, колкото и добра организация да е създадена, винаги съществуват възможности за отклонения от предварително набелязаните цели.

Ефективността означава, че целта като желан, очакван и идеално предвиждан резултат съвпада с реалния резултат. Затова е необходимо периодично да се прави съпоставка на това, което е постигнато, с това което е набелязано, и навреме да се предприемат регулативни мерки, да се внасят промени в програмите за действие.

Система на ценностите и система на интересите

Необходима предпоставка за правилното определяне на целите като най-важен етап в процеса на управление има осъзнаването на приоритетните системи — система на ценностите и система на интересите. Тези системи играят важна роля при определяне на целите и вземане на управленски решения.

„Ценностната система може да се определи като съвкупност от ценности и взаимоотношения между тях в определен йерархичен ред, които даден индивид или социална група споделят. Ценностите са критерии за избор на цели и средства, за оценяване на обществените явления, регулиращи индивидуалното и груповото поведение. Ценностната система изпълнява социално-регулативна функция. Тя съдържа критериите за социална желателност, въз основа на които се изграждат по-конкретните и специализирани системи на нормативен контрол, съответните обществени институти и целенасочените индивидуални и колективни действия“ [5, 545—546].

За интереса като социално-икономическо, социално- и индивидуално-психическо явление има различни възгледи. Едни от тях акцентират върху хуманистичната концепция за интереса, други върху утилитаристката му трактовка. За целите на настоящата работа ще възприемем следното определение за интереса: „интересът е насоченост на индивида, институцията, общността, обществото, която изразява техни потребности; претенция или право върху предмети, идеи, дейност; нещо, което е изгодно за индивида или групата, обект на внимание или усилие (чувство), насочено към този обект“ [5, с. 175], форма на проявяване на икономически отношения в дадено общество. Тъй като интересът е в единство с изгодата, ползата, придибивките, той предполага определен прагматизъм.

Както ценностите, така и интересите се отразяват в целите, плановете, програмите за дейност в стопанската система. Но кое от тези две явления е определящо при формирането на стопанската политика?

Когато ценностите и интересите са паралелни и съвместими, приоритетните системи играят относително по-малко значение. Но когато възникне несъвместимост между тях, ценностите или интересите играят ролята на критерии за избор на възможните варианти на управленски решения.

В даден момент стопанското управление изхожда от значимостта на определени ценности или интереси. От друга страна, икономическата система на страната не се развива изолирано във времето и пространството. Затова и приоритетите, от които се води стопанската политика, зависят не само от вътрешното стопанско, политическо, социално и друго състояние на страната, но силно се влияят и от средата, в която се осъществява външната ѝ политика, както и от състоянието на външноикономическите отношения.

Стабилността и последователността в стопанската политика във висока степен се определят от стабилността на приоритетните системи, с които тя се съобразява. Честата смяна на приоритетите дестабилизира стопанското управление и намалява доверието в него. Въпреки че определянето на приоритетите, от които се ръководи стопанската политика на всяка страна, е вътрешен въпрос, който тя сама трябва да реши, в условията на преход се наблюдава налагането на определени приоритети отвън. Един от начините да се оказва външно влияние се състои в това, че не се налагат решения, но се контролират критерии, съобразно които става изборът на решения. Това трябва да се има предвид най-вече от управляващите субекти в страни като България, в които се осъществяват реформи във всички сфери на общественно-политическия живот и те по възможност сами трябва да определят своите приоритети.

От друга страна, вътре в страната под влияние на тези социално-политически промени се извършват промени и в приоритетните системи.

Променя се ценностната система на обществото. Ценностите са в основата на културата на всяка страна. Те са най-дълбоките нейни проявления и са относително устойчиви психични структури. Това е така в устойчиви жизнени периоди, в които ценностната система е относително устойчива и неизменна. В транзитивни периоди структурата на ценностната система е нестабилна и изменчива. Наблюдава се замяната на едни ценности с други, изменение в отношенията между определени ценности. Ценности, които до вчера са били от особена

важност за индивида, определяли са неговите виждания и предпочитания, губят своето значение и биват заменяни с други.

В България, в условията на преход към демократично общество, се наблюдава осъзнат конфликт между определени ценности — между равенството и богатството, между свободата и властта, между ценности с колективистична насоченост и ценности, свързани с личността.

„Равенството“ е ценност, която в миналото се противопоставяше на частната собственост, на богатството. За постигането на „социално равенство“ се използваше цялостно държавно регулиране на икономиката, като в процеса на търсене на „социално равенство“ се потискаха индивидуалните способности, таланти и свободи.

Член 6 от действащата Конституция прокламира принципа на равноправието. „Всички хора се раждат свободни и равни по достойнство и права.“ „Всички граждани са равни пред закона.“ Равноправието не означава икономическо равенство. Принципът на равноправието означава равни права и равни задължения за гражданите, както и равното им третиране от властта. От тази гледна точка не съществува изискване за материално равенство, което означава че хората по природа не са равни.

В миналото властта се свързваше с използването на силата, привилегиите, натрупването на богатство. Днес тя се отхвърля като ценност, принадлежаща към ценностната система на обществото. Под влияние на международния обмен на идеи все по-силно става желанието за независимост, за свобода на действията и мисълта.

Ценностите „свобода“, „независимост“, „себеуважение“ са основни за демократично ориентираните общества. Това са все ценности, насочени към личността. Колкото по-индивидуалистично са настроени гражданите на една страна, толкова по-малка е вероятността свободата на мисълта да бъде ограничавана от властта и вероятността държавата да играе господстваща роля в икономиката.

Адам Смит, един от основателите на икономическата наука, счита, че главният мотив за стопанската дейност е личният интерес на хората от увеличаване на тяхното богатство. Реализацията на този интерес се управлява от „невидимата ръка“, т. е. стихийното действие на икономическите закономерности, на които хората се подчиняват независимо от своите желания [6, с. 27]. Според Смит държавата изпълнява ролята на „нощна стража“, охраняваща интересите на икономическите субекти. Това е една индивидуалистична идея, родена във Велико-

британия, държава, в която индивидуализмът е основна ценност. Личните интереси господстват над колективните. Икономическите теории се основават на преследването на личните интереси на индивида. Поради това развитите на Запад икономически теории не могат да бъдат веднага и напълно приложени в държави с колективистична култура. Икономиката на такива държави е основана на колективните интереси, които господстват над личните. Държавата има господстваща роля в икономическата система.

Всичко това идва да покаже, че истинската причина една държава да приеме определен начин на стопанско управление е, че то съответства на нейната култура, на ценностната система и начина на мислене на хората. И това е напълно естествено, тъй като управляващите са деца на своите култури. Те създават своите идеи от наученото и възприетото по време на своето израстване. Затова при заимстването на идеи от други държави както в сферата на стопанското управление и икономиката, така и в политиката, образованието, трябва да се взема предвид ценностният контекст, в който те са разработени. Прилагането на тези идеи в държави с различна ценностна система може да доведе до коренно различни резултати.

България е държава с традиционно колективистична култура. През последните години в страната се наблюдава тенденция за използване на управленски техники и методи на обучение, разработени изключително в индивидуалистични държави. По този начин се налагат индивидуалистични ценности, което води до постепенно изменение на ценностната система на обществото в посока от колективистична към индивидуалистична. Въпреки това обаче дълго време, може би столетия ще са необходими, за да се промени изцяло народопсихологията на българина. Затова на този етап, струва ни се, е по-разумно да се търси оптималният вариант на българския стопански модел в хармонично съчетаване на традиционната българска народопсихология с елементи на модерната и по-динамична американска и западноевропейска психонагласа. Цялостно пренастройване на ценностната ни система само по себе си е невъзможно, а може да се окаже и пагубно за икономиката и страната.

В процеса на преосмисляне на ценностите е необходимо да обърнем внимание на една ценност, чиято значимост безспорно се увеличава, а именно свободата.

Във външнополитически аспект свободата означава възможност

държавата ни сама да определя своите цели, да защитава своя суверенитет и независимост, правото без чужда намеса сама да решава въпросите на своето съществуване и развитие. С присъединяването си към Европейския съюз България ще ограничи своя суверенитет както в политическо, така и в стопанско отношение. Стратегическите цели на стопанското развитие на страната ще се определят от европейските институции, които определят и общата стопанска политика на Съюза. Това може да породи редица въпроси в конфликтни области на стопанското развитие. Например при конфликт на интереси между западноевропейските и българските производители. Дали в тези случаи ще надделеят европейските ценности за справедливо разпределение или интересите на западноевропейците? Въпрос, отговорът на който ще разберем в бъдеще.

Във вътрешнополитически аспект политическата свобода е правото на гражданите да участват в управлението. Политическата свобода обезпечава и гражданската свобода, разбираана като право на личността да избегне намесата на държавата по отношение на упражняването на своите лични права.

В сферата на стопанската политика чл. 19, ал. 1 от нашата Конституция прокламира принципа на либерализма в икономиката — на свободната стопанска инициатива. Този принцип означава признатата на всяко лице възможност да предприема свободно всяка незабранена стопанска дейност при условията на свободна и честна конкуренция, свободен достъп до пазара, както и свобода и самостоятелност всеки стопански субект да определя пазарното си поведение в рамките на закона и добросъвестната търговска практика. Свободната стопанска инициатива може да бъде ограничена само със закон, и то ако съществуват съображения за защита на други, също признати от Конституцията и по-ценни интереси.

И така, коя е определящата категория в триадата цели, ценности и интереси? Безспорно целите, които се поставят, определят модела на стопанско развитие. Но какви цели ще се поставят, зависи от ценностната система на този, който поставя целите. Дали това са собствените културни ценности, или процесите на интеграция и обмяна на опит между различни култури, които водят до налагане на определени ценности и нравствени норми? Ако се налагат ценности, какви са те, вписват ли се в българската култура и народопсихология и как влияят при определяне на целите на управление на стопанската система?

На тези въпроси трябва да имаме ясен отговор във всеки момент, за да е ясна и визията за това, което искаме да постигнем като модел на стопанско управление и резултатите от него.

Литература

- Философски речник. С., Партиздат, 1985.
- Философски речник. С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1997.
- Бержел, Ж. Л.* Обща теория на правото. С., ЮУ „Неофит Рилски“, КА „Л-КА“, 1993.
- Бойчев, Г.* Правова държава. С., Юриспрес, 1994.
- Енциклопедичен речник по социология. С., „М-8-М“ Михаил Мирчев, 1996.
- Савов, Ст.* Макроикономика. С., Люрен, 1993.
- Лекционен курс по Държавно регулиране на стопанската дейност в СУ „Св. Кл. Охридски“ — лектор доц. Б. Гагова, 1996/1997.
- Поповилиев, М.* Нравственост, право и държава. С., Юриспрес, 1993.
- Марков, М.* Управленческият цикъл в големите социални системи и неговата реализация. С., Наука и изкуство, 1973.
- Друмева, Ем.* Конституционно право. С., Анубис, 1995.

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ ЗА ДЕЙСТВИЕТО НА ФАКТОРА НАРОДОПСИХОЛОГИЯ В УПРАВЛЕНСКИТЕ МОДЕЛИ НА ДАЛЕЧНИЯ ИЗТОК И ЕВРОПЕЙСКИЯ СЕВЕР

| *Айгир Сверисон*

| *фак. № 6531, III курс, уч. 1997/1998 г.*

С настоящото изследване се цели да бъде направен опит да се оформи и разгледа, макар и без претенция за изчерпателност, проблемът за ролята на народопсихологията при избирането на модел за стопанско регулиране. Сложността на въпроса произлиза оттам, че е трудно да се определи модел на стопанско регулиране, без да се вземат предвид редица обективни фактори като бит, култура, икономически и социални предпоставки, както и субективните елементи — начинът, по който хората ще възприемат политико-икономическата реалност, произтичаща от определен управленски модел. Известно е, че един и същ модел на стопанско управление в дадена област може да има успех, а в друга — не. Кое прави еднаквите модели на стопанско регулиране да водят до различни резултати и коя пък е причината различни типове модели в практиката да имат сходни проявления? Точното копиране на модел на стопанско управление от едно място на друго не води до еднакви резултати и причината за това до голяма степен се крие в субективния фактор, част от който почива върху народностната идентичност и самосъзнание или т.нар. народопсихология.

Опирайки се на личен опит и наблюдения, от една страна, и литературни източници, от друга, ще направя сравнение между особеностите в народопсихологията на хората от Европейския север и тези на Далечния изток, за да се изтъкнат характерните за тях субективни причини, които са довели в крайна сметка до образа на тези общества. Когато говорим за народопсихология, неизбежно си представяме нещата, които обрисуват един народ — неговите традиции, предания, начин на мислене. Затова ще се опитам да направя в синтезиран вид паралел между най-характерните черти от историческото, народностното и философското мислене в две отдалечени точки на света. Често се говори за „икономическото чудо“, настъпило в Далечния изток за

няколко десетилетия след войните, познаваме донякъде или сме чували за уредения живот на Скандинавските страни, ето защо въпросът се свежда не толкова до това, какъв е начинът на управление в тези коренно различни общества, а по какъв модел и на базата на какво са организирани те. Оттук проблемът за модел на стопанско регулиране се свежда не до избор, например либерален, тоталитарен, демократичен или ситуационен, а до създаване на такъв, който ще бъде от полза в конкретната ситуация и момент. Критерий следва да бъде единствено прогресът на обществото. Естествено исторически са се оформили различни политически и социално-икономически системи, което е оказвало влияние на начина на организация на различните държави, но дори това носи индивидуалността на конкретното народностно самосъзнание.

Светогледът на Изтока като фундамент за държавността и стопанския просперитет

Мирогледът на човека от Изтока се е оформил под влиянието на редица философски концепции, в основата на които лежи идеята за единството на нещата в Космоса. Основният източник, върху който се гради социалната философия на Изтока, е книгата „И-цзин“ или „Книга на промените“, основана на система от символи — хексаграми. Още тук трябва да се направи уточнението, че в глобален вид философската концепция на „И-цзин“ е възприета във всички нива на живота — от чисто философското теоретично мислене, през политическите науки до точните науки и изкуствата. Затова, когато говорим за народопсихологията на Ориента, не може да се пренебрегне този фундаментален труд. Счита се, че легендарният управник и философ от началото на XIII в. пр. н. е. Фу Си (в други източници се среща и като Фу Хи) е създал системата на триграмите и хексаграмите (подробния вариант на „И-цзин“). Иначе за съавтори се смятат различни хора, през различни епохи. Самите изследователи на И-цзин разделят създаването на символите и написването на текста към тях — период, обхващащ времето от XIII докъм VI в. пр. н. е., когато Конфуций съчинява труда си „Десетте крила“. В учението на Фу Си обяснението на света и вселената се осъществява въз основата на две приматни сили — Ин и Янг. Според даоистките представи всичко в света и вселената е породено от взаимодействието на двете велики противоположности Небе

и Земя и от тях водят началото си тъмнината и светлината, студеното и топлото, злото и доброто, мъжът и жената, обществото и личността. Тези две противоположни по същност сили са в постоянно взаимодействие и всичко в живия и неживия свят дължи съществуването си именно на това взаимодействие и взаимопреливане. Постепенно нараствайки едно в друго, те достигат предела, когато доминирането на едното начало се сменя с доминирането на другото. След това започва обратното движение. Този процес е безкраен, така както движението на вселената е вечно. В покой може да се намира само условният център на мирозданието, от който подобно на концентрични вълни се разпространява движението — битие. От двете приматни сили Ин и Янг се раждат и петте стихии-материи, които са конструктивните елементи на вселената.

Даоистката теория разглежда диалектичката връзка между противоположностите не като борба между тях самите, а като стремеж към хармония. Според учението на „И-цзин“ животът, в най-широкия смисъл на думата, представлява безкрайна поредица от метаморфози, произтичащи от взаимодействието между Ин и Янг. Фу Си извлича осем основни метаморфози-състояния, представляващи всички възможни жизнени процеси в етапите на тяхното зараждане, битие и изчезване. Той обединява тези осем символа в стройна система, наречена Палге¹ (Пал означава „осем“, а „ге“ или „гуе“ означава „символ, знак от три елемента, триграм“). Произходът на триграмите е от времето на оракулите, които отговаряли на въпросите за настоящето и бъдещето с „да“ или „не“. Така „да“ било отбелязвано символично с една непрекъсната линия (—), характеризираща силното позитивно начало или Небето, а „не“ — с прекъснатата линия (- - -), символ на слабото отрицателно начало — Земята.

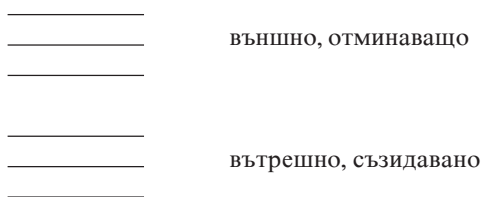
В източната философия и изкуство се отделя голямо значение на символиката на сакралните числа, на геометричните фигури и предметни образи. Небето е безкрайно и непроменливо, затова неговото число е 1, тъй като то е непроменливо число, а геометричният знак на Небето е кръгът — безкрайна линия. Небето въплъщава абсолютната сила на Янг. Земята е ограничена в пространството, нейната същност е преходната материя и форма. Тя е променлива и нейното число е 2. Геометричният ѝ знак е квадрат. Земята представлява чистата сила на

¹ На китайски системата „Осем триграми“ се нарича *Багуа*, а *Палге* е корейското понятие. По-нататък ще бъдат използвани корейските наименования.

Ин. Взаимодействието между Небето и Земята е създадо човека и числото на това тройно взаимодействие — небе-земя-човек, е 3. Сакралният геометричен знак е триъгълник.

Това схващане за трите състояния, които влизат в основата на всеки житейски и вселенски процес — раждане, битие, смърт — е образното предаване на триграмите „гуе“. Осемте триграми (64 хексаграмите в подробния вариант) изразяват представата за всичко, което става на Небето и Земята. В същото време те са в състояние на постоянен преход един в друг. Осемте триграми са символ за промяна на преходно положение, те са представи, търпящи постоянни изменения. И точно като преход от един феномен в друг те се материализират във физическия свят. Вниманието се насочва не върху нещата в състоянието им на съществуване, а върху движението в промяната, т.е. Палге се представят не от формите като такива, а от тенденциите в промяната им, в движението. По този начин осемте символа добиват различни значения. Те са сътворителният процес в природата, отговарящ на техния присъщ характер. По-нататък те представляват йерархическата структура на обществото, представена като семейство, състоящо се от баща, майка, трима сина и три дъщери, но в абстрактен смисъл, т.е. не като реално съществуващи лица, а като функции.

Споменато бе вече, че „И-цзин“ се състои от 64 хексаграмите. Понякога хексаграмата се разглежда като комбинация на две триграми, които носят дуалистичната връзка на Ин и Янг. При това теорията на „Книга на промените“ счита, че долната триграма се отнася към настъпващото, създаваното, а горната — към отминаващото и разрушаващото се:

Освен това хексаграмата се разглежда и като съчетание на три двойки черти, които съответстват на триединството на космическите потенци и символизируют вътрешния им дуализъм — *небе, човек, земя*, или в чисто философски смисъл — *дух, човек, материя*:

_____	небе, съзидателен дух

_____	човек

_____	земя, приемаща материя

Въпросът за триединството е проблем на философската наука на Ориента, а не на религията, както е в Западния свят. Друг е въпросът за границите между религия и наука, на който няма да се спирам тук, но характерно е, че в Далечния изток почти изцяло животът е разглеждан и тълкуван на базата на идеите на „Книга на промените“. Социалните науки разглеждат структурата на обществото и процесите в него в светлината на „И-цзин“, медицината, изкуствата — също. Според традиционната китайска медицина например не съществуват универсални болести, а „болни личности“, и се лекува не определена болест, а заболелият човек. Неотдавна в Западна Европа бе призната официално хомеопатията като клон на медицината. Принципите на лечение са заимствани от Изтока, а в основата на хомеопатията като наука не е трудно да се открият фундаменталните постулати на „И-цзин“. В посочената по-долу таблица нагледно се представя значението на хексаграмите в отделните сфери на живот:

Позиция	Значение		
	в обществото	в човешкото тяло	в животинското тяло
6 —	идеален човек	глава	глава
5 —	владетел	рамене	предни крака
4 —	царедворец	тяло	предна част на тялото
3 —	велможа	бедрата	задна част на тялото
2 —	служещ	глезени	задни крака
1 —	обикновен човек	ходила	опашка

„Книга на промените“ третира символично обществото и промените в него като естествено движение, закономерности, които логически се следват. По същия начин се разглеждат човекът и позицията му в света, от една страна, и в обществото, от друга. Затова хексаграмите имат значение както за обществото, така и за отделния човек и тук е може би *ключът за разбиране на начина на мислене на хората от*

Изтока — човекът никога не е отделен от обществото и обратно. Те са елементи на едно цяло по силата на естествен закон, този за единството и борбата на противоположностите.

Когато говорим за противоположностите в смисъла на „Книга на промените“, противостоящите си по структура символи са носители на противоположни значения, но само като функции. Оттук поизлиза единството, което се осъществява чрез противоположностите и те се допълват една друга и добиват относителна самостоятелност именно чрез взаимното си преплитане. Така за Създаващия (Небе, Баща, Владетел, Светлина) Приемащата (Земя, Майка, Слуга, Мрак) е не обикновен противовес, не е противник в борба, а допълващ елемент, без който никаква реализация не би се осъществила. Дори Ин и Янг взаимно се пораждат, обуславят и предполагат. Приемащата представлява природата в контраст с духа, Земята в контраст с Небето, Космосът като противоположен на Времето. В човешкия свят принципите на тази взаимодопълваща се връзка се възприемат като отношение жена — мъж, началник и подчинен, баща и син, индивид и група и т.н. Дори в личния живот тази дуалистична връзка се проявява в съжителството между духовния мир и света на възприятията.

Формално погледнато, няма истински дуализъм между двата принципа, т.е. те не образуват общност по причина на абсолютната си самостоятелност, а поради ясно дефинираната им йерархическа връзка. Разбира се, значението на Приемащата е също толкова голямо, както и на Създаващия, но характеристиката на предаността определя мястото, заето от тази приматна сила, *само във връзка* със Създаващия. Приемащата трябва да бъде „активирана“ и водена от Създаващия, т.е. материята трябва да бъде „одухотворена“ от съзидателната енергия — това ражда доброто. Това представлява Човекът — плът и разум в хармония; това е и държавата — правила, които определят хармоничното обвързване на общество и индивид, където суверенитетът принадлежи напълно и изцяло на държавата, но на негова основа се детерминира отношението към човека. Ако тя (Приемащата) приеме друга позиция във връзката помежду им, т. е. заеме място до Създаващия като равна нему, тогава се заражда злото и причината е в промененото съдържание на отношението е, няма да има свършено допълнение, а опозиция и сблъсък. Вместо хармония между двете приматни сили ще се получи борба, което ще повлече зло по отношение и на двете.

Може би основното предназначение на „И-цзин“ — заложените в нея принципи представляват не само философското разбиране за живота, те са законите на вселената и мирозданието. Поради това в „И-цзин“ се съдържа и цикличността на процесите и развитието, от което следва, че книгата е своеобразен „календар“ за настъпващите събития. В текстовете е са зашифрирани отговори за събития, които предстоят или за последиците от вече настъпили такива. Оттук и схващането за „И-цзин“ като за гадателска книга. Самата дума „гадателска“ е неточна, тук говорим за дешифриране на смисъла на дадено събитие или явление, позициониране във времето повече, отколкото за „отгатване“.

Историческите данни свидетелстват за ползването на принципите на „И-цзин“ в политическия, социалния, културния и т.н. живот на Изтока, и то в продължение на хилядолетия. Дори нещо повече — няма събитие в историята на Китай от I хил. пр. н. е. насам, което да не е станало чрез „гадаене“ по методите на „Книга на промените“.

Един от най-ярките владетели на Китай, който е променил държавата до такава степен, в каквата тя е просъществувала почти непокътната до наши дни, е император Шъ Хуанди, 221—209 г. пр. н. е. (в други преводи се среща като Цин Шихуан). Той провежда реформа, последица от която е превръщането на китайското население в единен народ, макар и не напълно, въвежда единен език, премахва общото владение на земята и въвежда частната собственост, коренно променя държавната служба, като създава абсолютната монархия (каквато Китай остава до края на XIX в.); променя военното и политическото устройство на страната. Реформите били провеждани без никакво колебание или отстъпки, което му създадо името на тиранин. През 213 г. пр. н. е. той заповядал да бъдат изгорени всички книги и ръкописи, цялата художествена, философска, научна и историческа литература, за да се прекъснат връзките на новата държава с всичко старо. Единствените книги, които запазил, били съчинения по някои технически отрасли и земеделие и „И-цзин“. Нещо повече, „Книга на промените“ му служела като ръководство в текущата политика, както и за предвиждане на последствията в бъдеще. Реформите на Шъ Хуанди били в пълен разрез с народностния дух на китайците по онова време. Въпреки това опитите за многократни ревизии на неговите нововъведения не успяват никога и ограниченото китайско „семеино“ мислене прераства в мислене на нация, и то от ранга на великите нации.

От казаното дотук можем да направим обобщение за ролята на народопсихологията в избора на модел за социално управление. По външни белези моделите в различните страни си приличат, но има фактори, които ги правят уникални и затова френският и японският модел на управление например, въпреки сходството си като направлявани пазарни икономики от смесени тип, се различават в проявленията си. От друга страна, съществено е сходството в начините на управление на обществото между Корея, Тайван, Япония и т.н. Нещо повече, прилики се намират и там, където политическите системи се различават коренно, както например Северна и Южна Корея. И в двете системи ролята на индивида е точно детерминирана, съществува, бих го нарекъл, „кастово“ управление по отношение на функциите на управляващия. Поради тази причина вътрешната гъвкавост на управляваните системи е по-голяма и предвижданите промени в нея стават сравнително лесно. Принципът е, че за да просъществува дадена система, тя трябва да е в състояние да се променя, което определя и точното място на всичките ѝ съставни компоненти.

Народопсихологията като основа за държавността и модел за стопанско управление при скандинавските народи

За целите на настоящия сравнителен анализ ще направя опит за народопсихологическа характеристика на народите от Европейския север и в частност на исландското общество, което познавам най-добре. Държавността в Исландия датира от IX в. Поради негостоприемността на природата и липсата на суровини Исландия не е примамвала погледите на завоеватели, което е дало възможност на народа ѝ да се оформи бързо, както и да създаде уникални по рода си култура, бит, мислене и отношение към света. Първото характерно проявление на тази самобитност се крие във факта, че Исландия има най-стария работещ парламент в света. Трябва да се спомене, че исландската държава до XIX в. не е познавала разделението на властите по структурата, формулирана от Монтескьо — законодателна, правоохранителна и изпълнителна власт. На обществото са му били достатъчни само две от тези власти, а именно законодателната и правоохранителната, като и двете са били въплътени в един орган — народното събрание, наречено алтинг. Това е събрание на предводителите на различни

родове, които са носели върховната власт, решавали са според какви закони ще живее народът, а освен това алтингът е бил и единственият правораздавателен орган. Изпълнението на присъдите и решенията на годите (както са се наричали притежателите на власт) е било вменено на всеки човек. Това ще рече, че смъртната присъда например се е изпълнявала от заинтересованите, без върху им да виси опасността от съдебно преследване.

В древните саги, за повечето от които се смята, че описват действителни събития и случки, се говори за множество хора, осъдени на смърт за убийство и преследвани от семейството на убития в продължение на години. Представлява интерес и това, каква е съдбата на убиеца според съдебната практика на старите исландци. Престъпникът е бил осъждан от алтинга, последният се е събирал веднъж годишно или по-често, щом извънредни обстоятелства налагали това. Ако годите решат, че деецът е виновен, той бивал обявен за „утлайи“. Тук за малко ще се спра на значенията на думите „алтинг“ и „утлайи“, защото в смисъла им се крие представата на скандинавците за обществен ред. Етимологически думата *alþing* е съставена от две части — *al*, идващо от *allur*, което означава „всеки, всичко“ и *þing*, староисландска дума, съответстваща на английската *think* със значението — „събирам се, заседавам“.

За исландците законодателният и правораздавателен орган е бил не просто събрание, а място, където всички мислят. Думата „утлайи“ (*útlagi*) е също така сложна, съставена от *út*, което означава „вън“, и *lag* — ред, песен. Не е случайно това, защото римуваната реч се подчинява структурно на определен ред и логично понятието носи и двете значения. Формата на думата *lag* в множествено число (*lög*) означава „закон“. Така че понятието „утлайи“ представлява „човек извън закона“, „човек, обявен вън от обществения ред“. Вероятно трудният живот на Севера е принудил викингите да живеят задружно в добре организирано общество, както между впрочем и останалите скандинавски народи, или може би нещо друго, но се забелязва в отделния човек ясното чувство за принадлежност към обществото. За това говори и фактът, че обявеният за „утлайи“ е бил преследван от цялото общество, т. е. „всеки е можел да изпробва острието на меча си в неговия врат“.

Действителността е показала, че обществото просто не се е нуждаело от някакъв специален орган за изпълнение, тъй като то самото

се е занимавало с това. „Човекът извън закона“ се е превръщал в „мъртвец“ за обществото и физическата му смърт не е била необходима, на практика с изпълнението ѝ са се захващали роднините на убития в акт на отмъщение. Често обявеният за „нечовек с човеците“ бивал поканен да напусне страната, за да не се върне никога. Тъй физическото му изчезване се приравнявало на смърт. Например в „Сага за Гисли Сурсон“ главният герой умира години, след като е обявен за утлайи. Самият Гисли извършва престъпление поради свещеното задължение да отмъсти за убития си побратим, но бедата е там, че Гисли Сурсон е поставен пред два избора, и двата лоши — да убие истинския извършител, т. е. собствения си брат, или невинен човек, побратим на брат си.

Характерно за старите викинги е тяхната вяра в социалните връзки, а оттам и респектът от моралните норми на обществото, поради това за Гисли не стои въпросът, дали трябва да отмъсти, това е свещено негово задължение, както и решението да убие не прекия извършител, тъй като последният е член на семейството му, пък дори и с цената на това да бъде обявен за утлайи.

Един бърз сравнителен анализ между историческото наследство, завещано ни от древните викинги — техните руни, от една страна, и „Книга на промените“, от друга, поставя редица въпроси. Ще се спра върху най-характерното от рунологията. Руническите знаци са стройна система, наречена ФУТАРК. Тя предствлява 24 знака, които по традиция наричаме писмени, но практически те представляват синтезиран модел на викингските представи за света и космоса. Всяка от руните предава в пиктограмен вид схващането на хората от далечния Север за елементи-състояния, които във взаимопреливането си обуславят видимия и невидимия свят. Руните се разпределят в 3 групи, които интерпретират материалния свят, човека и духовния мир. Те са преоткрити за хората от Один — бога на магьосниците и поетите, който се принася в жертва на самия себе си, за да „заплати“ познанието. Смята се, че боравенето с руни се извършва на три нива — пеене, сечене и оцветяване, в което се крие и тяхната магическа сила. Несъмнена е приликата между учението за руните и „Книга на промените“, дори бих казал, че те се припокриват. Дистанцията на времето, християнизацията и редица други фактори показват различен път на развитие, кодифициран в народопсихологичната характеристика на хората от Изтока и Севера. Въпросът е — дали разликите

са толкова несъвместими или показват различните страни на едно и също нещо.

Ако днес някой се запита защо в Скандинавските страни съществува именно моделът на социалното пазарно стопанство, би трябвало да търси отговора не само в политико-икономическите условия, но и назад в историята, в традициите, които по същество моделират лицето на обществото, народопсихологията на дадена нация. От петте Скандинавски страни, Исландия и Финландия са републики, останалите са конституционни монархии, като Исландия до началото на ХХ в. е била в състава на Датското кралство, а на 17 юни 1944 г. получава независимостта си. Практически исландското общество винаги е живяло на републикански принцип и извоюването на автономия и покъсно на независимост е следствие на политическо и национално съзряване. Нещо повече, Исландия е единствената европейска държава, която през IX в. се създава като република, и то във форма, позната на света едва след образуването на ОН (ООН) — политическо обединение на отделни суверенитети, с тази особеност, че това е на базата на народността. Естествено борбата за национална независимост има и своите икономически предпоставки, проявяващи се в определен исторически момент. Съществува обаче специфично схващане за ролята на управляващия и това схващане има дълбоки корени назад във времето и е характерно за всички скандинавски народи, независимо каква е формата на държавно управление. Става въпрос за т. нар. царска сватба. Понятието е твърде условно и само формално говорим за бракосъчетание. Произходът на думата е староскандинавски — *konungsvíxla*, където *konungur* означава „цар, крал“, а *víxl* — „промяна“.

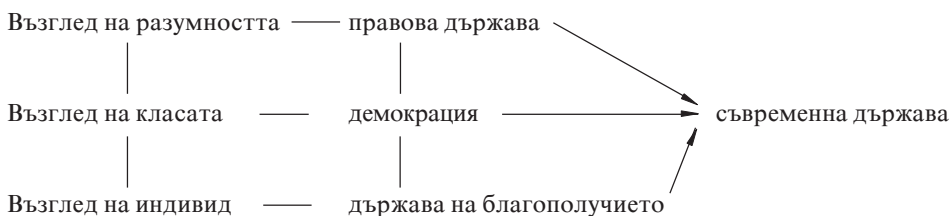
Според древните вярвания и церемонии владетелят е встъпвал официално във властта си, след като той навърши пълнолетие. Интересното е обаче, че пълнолетието не е свързано толкова с възраст, колкото със своеобразното „израстване“ или съзряване на личността по отношение на проблема за отговорността. Още с раждането на престолонаследника са се подбирали измежду определени момичета няколко, които ставали жрици на богинята Земя и са били обучавани за единствената си роля в живота — да предадат на владетеля наред с неговото възмъжаване властта над Земята и хората. Когато настъпвало време за коронацията, едно от тези момичета е било определяно да стане кралска жена. Церемонията по сватбата на владетеля продължа-

вала три дена. Толкова е оставало и на девицата да живее. През тези три дена тя е представлявала своята богиня, т.е. владетелят се е женел не за простосмъртна, а за Земята. За това време тя е била длъжна да направи от детето мъж, т.е. възплъщавайки образа на Земята, жрицата символично е предавала властта над хората на човека, който през целия си живот е готвен да бъде крал, но за тези три дена трябва да поеме и осъзнае тежестта на отговорността на владетеля, отговорността за съдбата на народа. След това жрицата умираше, защото власт представлява не личност, а функция, и с приключване на задачата и значението си приключва и физическото съществуване на формата. Идеята е, че владетелят получава властта си, за да служи и се грижи за народа си, а ако се наложи да се жертва, той трябва да е способен на това със собственото си решение.

Приведените примери осветляват донякъде факта, че разпределението почти във всички сфери от живота в Скандинавските страни е ставало във фокуса на социалния интерес. Съвременното общество е изградено въз основа на идеите на натуралистите и в частност на Джон Лок (1632—1704), а по-късно на Джеймс и Джон Стюард Мил (Теория за полезността — ютилитализъм). Понятието човешки права е използвано за пръв път от Лок в смисъл, че всеки има естествени и неотменими права, с които се ражда, а не образувани вследствие на обществен договор или друго. Това са правото на живот, правото на свобода, правото на собственост и правото човек да ги брани. Вече обществото представлява един вид организация, в която хората преотстъпват правото да защитават собствените си живот, свобода и притежания на избран от тях орган. Хората вярват на този орган и затова не става дума за договор, а за правила на поведение, които хората трябва да спазват по изискванията на *справедливостта*. Справедливостта не се създава, тя съществува и на нейна база се създават законите да охраняват онези права, които хората имат още преди създаване на обществото. Повелителната сила на закона произлиза не толкова от властта, колкото от *морала* - той трябва да бъде обвързващ за хората по същия начин, както доводите за разумността. С други думи, законът е един вид преработена разумност, но тъй като той трябва да има влияние и върху чувствата, е свързан с властническа санкция. Според Джон Лок хората, поради разумността си, знаят своите естествени права и затова законодателят и човекът са равноправни в това отношение и

именно това равноправие е мерилото за дейността на властническия орган.

След казаното дотук може да се даде обща характеристика на обществото в Скандинавските страни — държавата е тази, която има за задача да осигури социалното равноправие и справедливото разпределение на ресурсите, тя осъществява хармоничното взаимодействие между икономическия растеж и благополучието на населението. Поради това държавата се намесва активно в разпределението на личните доходи и размерът на данъците е сравнително висок. Гражданските организации, кооперации и синдикати се поощряват от държавата и институциите, занимаващи се със социални задачи, са добре организирани и финансирани. Ролята на общественото мнение е голяма, свободите на гражданите са гарантирани и на практика Скандинавия е мястото, където те първо се проявяват. Една от лошите прояви форми на демокрацията е, когато мнозинството потиска малцинството и по отношение на последното се проявява тирания. Според съвременните схващания в правовата наука за държавата в Скандинавските страни модерната държава трябва да бъде правова, демократична и *държава на благополучието*. Това означава, че проблемите би трябвало да се разглеждат в три аспекта — разумност, индивид, класа. Такава е и структурата, използвана в учебниците по обща теория на държавата и правото:

С направеното изложение се опитам да разгледам накратко въпроса за ролята на народопсихологията при формирането на модел за стопанско регулиране. Едно обстойно сравнение на народопсихологичните характеристики на българския народ с народите на Изтока и Скандинавия би изяснило проблематиката по-добре, но това е предмет на друга разработка. Народопсихологията е един от най-важните фактори при определяне на управленски модел. Без да се държи сметка за мисленето на хората, без да се прецени степента на социализацията и готовността да се приеме предложената реформа или реше-

ние, едва ли последното ще се радва на успех. За да се определи модел на стопанско управление е необходимо да се вземат предвид обективните фактори като бит, култура, икономически и социални предпоставки, както и субективните — начинът, по който хората ще възприемат политико-икономическата реалност, произтичаща от определен управленски модел. И дори бих казал, че не толкова правилността на избора има първостепенно значение, колкото съзнанието за социалната цена на живота, която обществото ще трябва съзнателно да реши дали да заплати. Затова и опознаването на народопсихологията на чужди общества ще ни покаже къде и в какво е силата на собствения ни народ, защото, ако се обърнем отново към „Книга на промените“, творението, съграждането крият в себе си мощта на времето като цяло, а също така и силата на умението да бъдеш във времето, докато се извършва някакво дело.

Литература

Tae Kwon Do (Poomse). Publishing Agency Shin Jin Gak, 1975.

I Ching or Book of changes. The Richard Wilhelm translation, printed by Arkana 1989.

Tae Kwon Do. Dr. Daeshik Kim, 8th Dan.

The University of Texas at Austin, Nanam Publications 1990.

Sverrir Kristjánsson. Ritsafn, annað bindi. Mál og Menning, Reykjavík 1984.

Лекции курс „Обща теория на държавата и правото“. Háskóli Íslands, Reykjavík 1991- 1992.

Методи Шамов

фак. № 55501, III курс, уч. 2001/2002 г.

Сивата икономика е неразделна част от стопанското развитие на всяка държава и не е характерна само за т. нар. икономики в преход, т. е. за посткомунистическите страни като България, Румъния, Полша, Чехия, Унгария, Русия и пр. Скритият бизнес създава проблеми и на такива традиционно развити икономически сили като Германия, Италия, Франция, САЩ и Япония. Ето защо може да се каже, че „икономиката в сянка“ е едно усложнение на икономиката в глобален аспект, чието преодоляване е свързано с редица трудности.

Едновременно с това сивата икономика се проявява в различни форми в различните държави в зависимост от степента на развитие на съответната обществена система като цяло — една е тя в България, съвсем други измерения е придобила в САЩ. Отделно от това сивата икономика е вътрешно диференцирана и може да бъде обособена на различни подвидове в зависимост от степента на нарушаване (или заобикаляне) на закона.

Все пак въпросът за това, как да се противодейства на сивата икономика, не е решен напълно и едва ли някога ще бъде решен независимо от обществено-политическото и икономическо устройство на различните държави, независимо дали в съответната държава управлението е демократично или тоталитарно (дори и по време на управлението на Българската комунистическа партия е имало известен, макар и малък процент „сива икономика“).

Таблицы 1 и 2 отразяват дела на сивата икономика в страните в преход и нейния дял в развитите икономически държави към 2001 г. по данни от в. „Капитал“, 2001 г.

Таблица 1. Дял на сивата икономика в страните в преход

Държава	Сивата икономика като дял от БВП, в %	Сивата икономика като дял от заетостта, в %	Държава	Сивата икономика като дял от БВП, в %	Сивата икономика като дял от заетостта, в %
Армения	45, 3	40, 3	Молдова	44, 1	35, 1
Азербайджан	60, 1	50, 7	Полша	27, 4	20, 9
Беларус	47, 1	40, 9	Румъния	33, 4	24, 3
България	36, 4	30, 4	Русия	45, 1	40, 9
Хърватия	32, 4	27, 4	Сърбия	34, 5	34, 6
Чехия	18, 4	12, 6	Словакия	18, 3	16, 3
Естония	39, 1	33, 4	Словения	26, 7	21, 6
Грузия	66, 1	53, 2	Украйна	51, 2	41, 2
Казахстан	42, 2	33, 6	Узбекистан	33, 4	33, 2
Киргизстан	39, 4	29, 4	Унгария	24, 4	20, 9
Латвия	39, 6	29, 6	Македония	45, 1	35, 1
Литва	29, 4	20, 3			

Таблица 2. Дял на сивата икономика в икономически развитите страни

Държава	Сивата икономика като дял от БВП, в %	Държава	Сивата икономика като дял от БВП, в %
Гърция	28, 5	Ирландия	15, 7
Италия	27	Франция	15
Португалия	22, 5	Австралия	14, 1
Испания	22, 5	Холандия	13
Белгия	22	Нова Зеландия	12, 6
Швеция	19, 1	Великобритания	12, 5
Норвегия	19	Япония	11, 1
Финландия	18	Австрия	11, 6
Дания	17, 9	Швейцария	9, 4
Германия	16, 3	САЩ	8, 7
Канада	15, 8		

Определение. Видове сива икономика

Ако при извеждането на определението за сивата икономика се използва един основен принцип в правото, а именно „Позволено е всичко онова, което не е забранено от закона“, не е трудно да се даде и самата дефиниция: *под сива икономика се разбира всяко производство, търговска или друга някаква стопанска дейност, която противоречи или най-малкото заобикаля закона.*

От даденото определение може да се изведат и видовете сива икономика. Онази стопанска дейност, която противоречи на действащото законодателство, е *нелегалната икономика*. Тук могат да се включат такива дейности като производство и търговия с огнестрелно оръжие, производство, притежание и разпространение на наркотични вещества, проституция и пр. Този вид „икономика в сиво“ е инкриминиран в наказателните законодателства на всички държави. Но не нейното разкриване е целта на настоящата работа, тъй като борбата срещу нея принадлежи на органите за наказателно преследване и репресия на всяка отделна държава.

Вниманието ни ще се насочи главно към втория вид сива икономика — *полулегалната*. Нейните форми на проявление са толкова разностранни и многобройни, че е трудно да се изброят изчерпателно, още по-малко да се даде „рецепта“ за противодействие срещу тях. На практика полулегалната икономика обхваща един голям кръг от обществени отношения: избягването от данъчно облагане и заплащането на дължимите данъци изобщо, отклонението от плащане на митнически сборове, на различните видове такси, невнасяне на дължимите социални и здравни осигуровки и т.н.

На какво се дължи сивата икономика?

Съществуването на сивата икономика се корени в различни причини, основните от които са развитието на икономиката, държавната данъчна и митническа политика, състоянието на социалното и трудовото законодателство, бързината на работа на административния апарат, ефективността на съдебната власт, възможността за получаване на кредити от банките и пр.

В нашите, български условия, за да възникне една фирма, е необходимо да минат около 30 дена. Ще каже някой, че това е голям период

от време (В Австралия например може да се регистрира фирма само за 2 дена. Но има и далеч по-утежнени процедури — например в съседна Румъния за това е необходимо да се чака повече от четири месеца.). Отделно, ако фирмата ще осъществява основна търговска дейност доставка на стоки и услуги като кафе-сладкарница например, необходимо е още да се направят постъпки пред главния архитект на съответната община за одобряване на план за ремонт на наетите помещения, пред ХЕИ за издаване на санитарно разрешение за осъществяване на съответната дейност, пред съответния отдел в общината за категоризиране на заведението по Закона за туризма и т.н. И това е процедурата при условие, че предприемачът няма да извършва търговска дейност, за която е необходим съответен лиценз. За издаването му се чака минимум месец. Така, за да започне да функционира една кафе-сладкарница, трябва да се чака от порядъка на няколко месеца. Ако предприемачът не желае да чака толкова дълъг период от време да се задвижи бюрократичната машина, ще му се наложи да „дари“ на съответните държавни служители определена парична сума (а това отново са разходи).

Когато най-накрая всичко приключи и фирмата има право да функционира, оказва се, че нейният собственик вече е на една доста прилична загуба. За да си възвърне по-бързо загубата и за да работи въобще занапред на печалба, съответното лице е принудено да се отклонява от данъчно облагане, социално и здравно осигуряване. Вече вземем за пример кафе-сладкарница. Ако приемем, че персоналът е се състои от 6 човека, на които реалните заплати са по 250 лева месечно, тогава собственикът ще трябва да плаща на месец само за социално и здравно осигуряване (включително и за себе си) 761, 25 лв. Така персоналът ще получава чисти 141, 25 лв. месечно. За да не се плаща тази сума (а и за да получават по-големи заплати), работниците се осигуряват върху минимална работна заплата (а в много случаи въобще не се осигуряват, тъй като не се сключват трудови договори) и сумата спада до 304, 50 лв. Работникът ще получи чисти 206, 5 лв.

Като вземем предвид месечните разходи за ток, за парно, за заплати, за сигнално-охранителна техника, за стока, за различните осигурителни вноски (реалните стойности) и месечните приходи от продажбата на стоки, дължимият месечен данък добавена стойност (приемаме, че фирмата е регистрирана по ЗДДС) ще бъде около 400 лв.

„Чистата печалба“ на фирмата ще бъде около 4000 лв., сума, явно недостатъчна, за да може и следващия месец кафе-сладкарницата да функционира нормално.

„За“ и „против“ икономиката в сиво

Вярно е, че сумите, постъпващи в държавния бюджет от различните данъци и такси, са основният източник на средства. Също така е вярно, че тези средства се ползват освен всичко друго и за субсидиране на непроизводствения сектор. Но на фона на бюджета на Народното събрание за 2002 г., който възлиза в разходната си част на 19 990 009 лв. (чл. 4, т. 1 ЗДБ за 2002 г., ДВ бр. 111 от 28. IX. 2001 г.), като че ли здравно-осигурителните вноски, плащани от гражданите не вършат работа — отново е необходимо болният да плаща за престоя си в болницата, а особено ако му се наложи голяма и сложна операция — при всички положения държавата няма да му поеме разходите. И тук логично се пита кое е по-разумно — да бъдеш изряден платец на публичните си задължения и в замяна да не получаващ почти нищо или да работиш „под прикритие“, да си част от сивата икономика, за да можеш да посрещнеш нуждите си?

От друга страна, при големия процент безработица сивата икономика като че ли се оказва единственият начин хората да работят. Вярно, работникът рискува да бъде осигуряван на минимална работна заплата (а често и въобще да не бъде осигуряван), застрашен е да не получава помощи за безработни (колкото и смешни да са те), ако бъде уволнен, но за него най-важен е в крайна сметка „насъщният“ — да не се налага да рови по кофите за боклук за коричка хляб, децата му да не ходят да просят, да осигури нормално съществуване за себе си и своето семейство.

При този регрес в икономическото състояние на държавата може би почти единствените предприятия и малкото функциониращо производство е това в полулегалната икономика.

Системата е такава

Структурата и функциите на финансовата система като цяло и на данъчната администрация в частност са така устроени, че просто са

неефективни. Във вертикалната структура на данъчната администрация стоят ведомство след ведомство, служител след служител и все пак няма събираемост на данъците. Схема 1 илюстрира нагледно сложната им структура [Големинова, С., Е. Димитрова. Финансово право. Ръководство. С., Сиела, 2001, с. 49].

Аргумент за неефективността на данъчната администрация са високите данъци, а оттам и ниската събираемост на дължимите на държавата данъци. Ниската събираемост на данъците пък идва главно от мудността на бюрократичния апарат и от некомпетентността (и от корумпираността) на данъчните органи. Пример: в близост едно до друго в столичен квартал функционират няколко търговци, занимаващи се с доставка на стоки и услуги.* Данъчният служител минава покрай всяко едно от тях, но прави проверка само на избраните от него. И ако в някои от проверените обекти се окаже, че не се отчита оборотът (чрез т. нар. касови бележки или фискални бонове), собственикът, за да не заплати имуществена санкция в размер от 200 до 1000 лв., „дарява“ на данъчния 50 лв. Оттук данъчният служител проверява и другите търговски обекти, където процедурата се повтаря. И ако някой от търговците не се оплаче (т. е. не подаде жалба) от данъчния служител, нито компетентните контролни органи от данъчното подразделение, нито тези от съответната териториална данъчна дирекция, да не говорим за по-висшестоящите органи в ГДД, няма дори да разберат, че техен служител злоупотребява със служебното си положение и осъществява престъпния състав по 301 НК, т.е. получил е подкуп. А оттук няма да може да му се потърси съответната наказателна отговорност (а и дисциплинарна за това, че данъчният не е съставил констативен акт срещу търговеца).

С други думи, докато за данъчната администрация не бъде създадена такава структура, работещите в нея да бъдат толкова материално задоволени, с по-малко служители да се върши с голяма степен на ефективност повече работа, няма да има реална събираемост на данъците.

* Под търговец, който се занимава с доставка на стоки и услуги, за случая се разбира магазин или кафене.

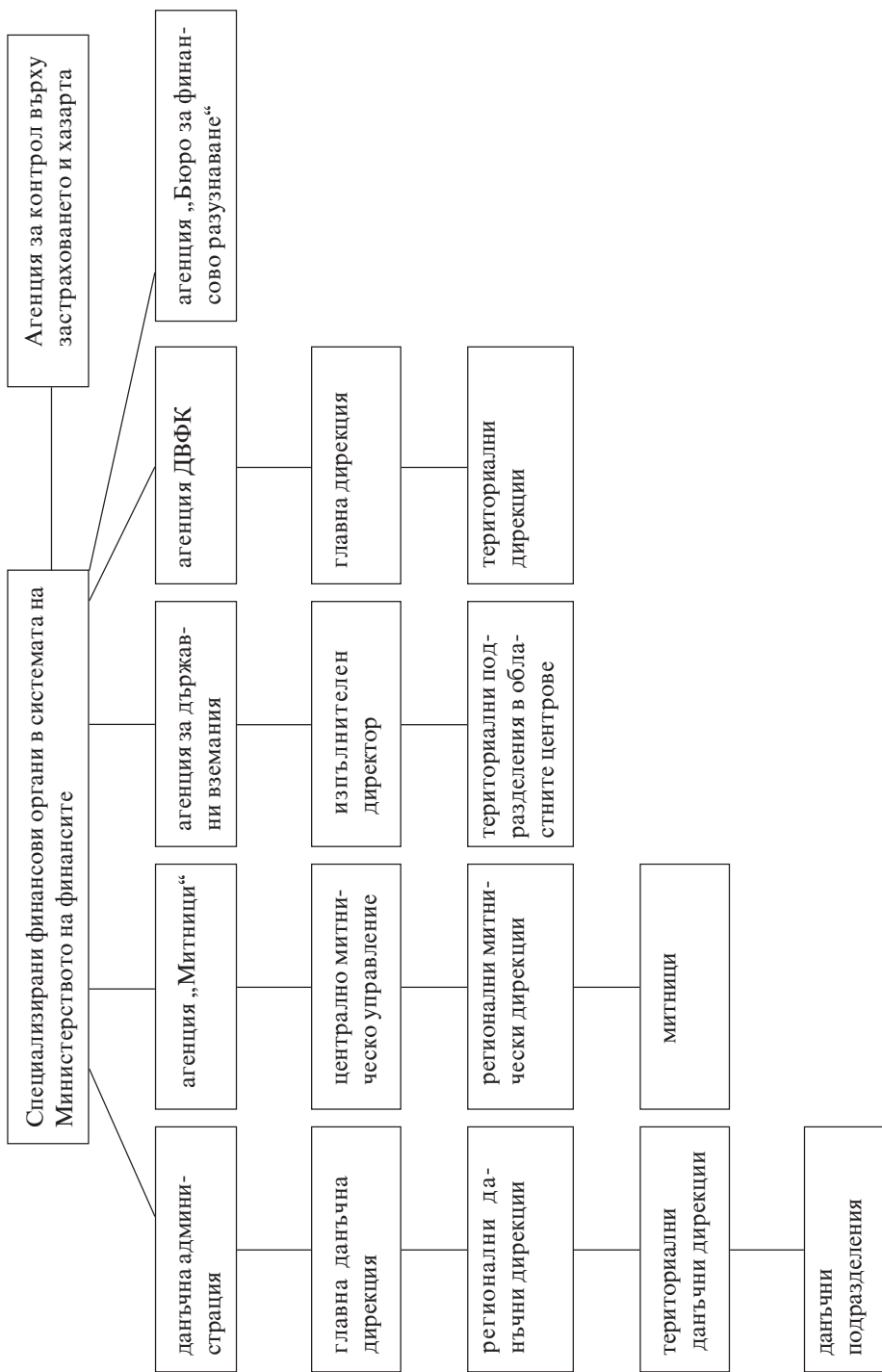

Схема 1

Данъчната политика

Чрез осъществяваната от държавата данъчна политика се осигурява преразпределение на БВП, като една голяма част от него се прехвърля от производствения сектор в непроизводствената сфера. Това е целта на данъка като публично държавно вземане. В това няма нищо ненормално, напротив — това е единственият начин, по който една държава и нейният административен апарат може да посрещнат и удовлетворят своите разходи. В крайна сметка средствата от данъци по принцип отиват „за общото благо“. Въпросът обаче е каква част от БВП да бъде иззет от производствения сектор и да бъде прехвърлена в непроизводствения?

В момента в Р България за нейните граждани съществува голямо данъчно бреме — има преки данъци (ДОД, данък печалба и т.н.), косвени данъци (ДДС, различните мита, акцизи и т.н.), общински данъци (данък върху наследството, върху недвижимите имоти, такси за битови отпадъци, такси за административни услуги и пр.), различни осигурителни вноски и др. Приходите от всички тези данъци, мита, акцизи и такси постъпват в републиканския бюджет, в общинските бюджети, в бюджетите на различните осигурителни фондове и пр. Въпросът е за броя и за размера на данъците.

Не е нормално в една държава, на която населението е по-малко от осем милиона души, броят на данъците да е толкова голям. Също така не е нормално размерът на тези данъци (включително митата, акцизите и таксите) да е толкова висок. Защото по този начин се получава един дяволски кръг, игра на „котка и мишка“ — всеки предпочита да укрива своите доходи, за да плати по-малки данъци, а държавата никога не може да си събере вземанията. Чрез високите данъци, освен всичко друго, се стимулира развитието и съществуването на сивата икономика — предприемачите предпочитат да укриват приходите си и да „дарят“ на някой от многото подкупни държавни служители определена сума пари, вместо да бъдат изрядни данъкоплатци. Просто така е по-изгодно за тях.

Загуби и ползи

Съществуването на сивата икономика има определена цена. Предприемателите, работещи в този сектор, не могат да се разраснат прекалено

много, тъй като рискуват да станат обект на множество инспекции. От друга страна, тези предприятия са уязвими в много по-голяма степен от изнудвания от страна на държавни служители и същевременно са много по-склонни да предлагат подкупи на служители в държавната администрация. Все пак тези суми, които работещите в сивата икономика предприятия заплащат като подкуп, са по-малки по размер от данъците, таксите, митата и осигуровките, които реално би трябвало да заплатят.

На трето място, но не и по значение, като осъществяват своята стопанска дейност „в сянка“, предприемачите се лишават от възможността да ползват кредити по официален път. Ето защо се разчита главно на лични спестявания, на семейството, на приятели, на лихвари, на заложни къщи и пр.

За държавата съществуването на сивата икономика също не е еднозначен въпрос. Най-малкото от наличието на сива икономика държавният бюджет губи постъпления. От друга гледна точка обаче, в състояние на преход от планова към пазарна икономика, държавата не може да осигури постоянна и голяма заетост на работна ръка и предприятията „в сянка“ са една от малкото възможности за препитание на гражданите. Поради тази причина държавата в много отношения толерира съществуването на сивата икономика, като съответните компетентни контролни органи често не изпълняват своите задължения.

Решението

Без да се претендира за изчерпателност, може да се даде следното разрешение за ликвидиране или поне драстично намаляване на сивата икономика в производствения сектор. На първо място, необходимо е рязко намаляване на данъчната тежест и на осигурителните вноски. Негласно правило в икономиката е, че се печели от оборота. По този начин голяма част от производителите, които работят „в сянка“, ще предпочетат да осъществяват стопанската си дейност легално и ще могат да се ползват от закрилата и преференциите, които държавата дава. За последната също ще има полза — ще се увеличат приходите в бюджета, а част от разходите за борба с полулегалната икономика ще се преразпределят за противодействие с криминалния сектор, т.е. с нелегалната икономика.

На второ място, за да се въздейства ефективно срещу сивата

икономика, необходима е и реорганизация на административния процес и на онази част от съдебната система, която се занимава с регистрирането на различните видове търговци (фирменото отделение на съответния ОС) — това може да се постигне с рационални законодателни промени, които да доведат до по-бързото и необременяващо обслужване на лицата, желаещи да започнат някакъв бизнес. Едно може би добро решение ще бъде, ако се въведе чисто регистрационната система, както е в някои други държави, т. е. да се даде възможност за една опростена и бърза регистрация, без да са необходими многобройните разрешения, лицензи за извършването на определени, несвързани с националната сигурност стопански дейности и т. н., като контролът от страна на държавата да е последващ, а не предварителен. Това би мотивирало повече търговци и производители да осъществяват легално своята дейност, а би редуцирало и злоупотребите със служебно положение от страна на служителите в администрацията, от които зависи получаването на различни удостоверения, разрешения и пр.

На трето място, нещо, което би помогнало в борбата срещу сивата икономика, е улесняването на достъпа до кредити. За да стане обаче това, държавата трябва най-после да започне да води протекционистична политика в някои области от производствения сектор (като селското стопанство, леката промишленост, високите технологии, туризма и пр.). Става въпрос за това, че на сегашния етап българските производители не са конкурентоспособни на внасяните стоки от чуждестранните производители. Това е така не поради по-добрите качествени характеристики на чуждестранната продукция, а защото интересите на чуждестранните производители се защитават от техните държави чрез субсидии, изравнителни, антидъмпингови, ответни мита и т. н. По този начин българските производители ще могат да осъществяват стопанската си дейност в стабилна и сигурна за бъдещето им икономическа среда. Това пък ще възстанови доверието на банките и те ще започнат да отпускат кредити, без да остава голямата доза на съмнение, която съществува днес, че няма да им бъдат върнати. Още повече че при една стабилна икономика (няма или силно намалява темпът на инфлационните процеси) нормално е размерът на лихвите по кредитите да намалее, а това ще накара стопанските субекти да търсят по-често и по-големи кредити.

Вместо заключение

Изложеното показва, че борбата със сивата икономика не трябва, а и не може да се води едностранчиво. Необходими са повсеместни промени, за да има тя онзи ефект, който се очаква. Също така обществена тайна е, че в една държава, в която „официалната“ икономика не функционира (или ако работи, тя е много слаба), силна е икономиката „в сянка“. Освен това не може да се противодейства на сивата икономика, ако намесата на държавата в стопанската сфера е толкова голяма — икономическите и социалните условия са коренно различни от тези преди 10—12 години. При плановата икономика, практикувана в тоталитарния обществен строй, беше нормално да има държавна намеса — гонеше се изпълнение (и преизпълнение) на т.нар. петилетки, частно производство почти нямаше, а цялата изработената продукция се реализираше на пазара по линия на СИВ. Но днес, когато производството се „пренастрои“ на вълна пазарна икономика, нещата са други — пазарът за произведената продукция е ограничен, конкуренцията е голяма, а покупателната възможност на гражданите рязко намаля. Примери могат да се дават още много, но важното е да се отбележи, че колкото по-ограничена е намесата на държавата в икономическия сектор, толкова по-големи ще са шансовете „официалната“ икономика да проработи, а сивата да намалее. Това обаче не означава, че държавата ще се откаже от всички свои права и задължения. Напротив, необходим е контрол върху стопанската дейност, но в разумни граници, така че да не ограничава стопанската свобода, да не утежнява положението на своите производители без основание. Свободата в производствената сфера не трябва обаче да е безгранична и да граничи с хаоса — търговците и производителите имат за свое основно задължение да не нарушават или заобикалят закона (както всички правни субекти), тъй като по този начин техните действия биха нарушили интересите на държавата, а и на останалите стопански субекти.

По този начин би се получила една симбиоза — взаимна изгода за държавата и за производителите и търговците, от която би се подобрил икономическият климат в страната, което ще доведе до повишена покупателна възможност и повишено потребление, а оттам — и повишено производство. Но дали е толкова просто приложимо всичко това, само практиката и времето ще покажат.

ИЗПИРАНЕТО НА ПАРИ – ЗАПЛАХА ЗА ГЛОБАНАТА ИКОНОМИКА И ЗА БЪЛГАРИЯ

Паолина Терзиева

Ф № 1013, IV курс, уч. 1999/2000 г.

Изпирането на пари – заплаха за глобализацията на световната икономика

Има един механизъм, който движи днешния престъпен свят – прането на пари. Престъпниците се нуждаят от него, за да превърнат своите незаконни приходи в законно притежавани авоари. Този процес се осъществява с помощта на банковата или финансовата система. Изпирането на пари е не само световен проблем, но това е основен проблем за икономиките на тези държави, които се намират в преход. А такава държава е и България.

Правени са много опити за създаване на нормативна база във всяка една страна, което доведе до засилване на международното сътрудничество в тази област. Изпирането на пари се отъждествява с организираната престъпност и най-често се използва като начин за узаконяване на печалбите от търговията с наркотици.

Според последните проучвания България от транзитна страна се превърна в производител и потребител на наркотици и разрастваща се организирана престъпност. Тази престъпност пък е незначителна в сравнение със световния бизнес, който носи пари. Анализите показват, че докато преди десетина години обемът на световната индустрия се изчислява на около 500 млрд. долара годишно, днес той е нараснал до 3 трилиона.

Глобализацията на световната икономика все повече улеснява частните лица и фирмите при трансферирането на големи суми из целия свят – т. нар. блуждаещ капитал. А от тази свобода във все по-голяма степен се възползва организираната престъпност. Дори и на последната среща на високо равнище на страните от Г 8 през новото хилядолетие, изпирането на пари бе основна точка от дневния ред. Защото не само Интерпол, но и целият финансов свят се занимава с този проблем. Още преди 2–3 години МВФ отбелязва, че парите на

престъпниците се влагат не там, където легално биха донесли най-голяма печалба, а там, където най-лесно биха били изпрани.

Изразът *изпиране на мръси пари* вече не е жаргон. В речниците и учебниците по банково дело подробно се обяснява как банката може несъзнателно да посредничи при прехвърлянето на средства, които са получени в резултат на престъпна дейност. В това според специалистите се състои изпирането на пари, което не се ограничава в рамките на една определена държава. Или казано по друг начин, изпирането на пари означава едно: *легализиране на придобитите по незаконен начин средства*.

Според Banc of England типичната операция „изпиране на пари“ има три ключови фази: пласиране, разпръскване и събиране.

Пласиране — събиране на пари от незаконни дейности.

Разпръскване — отделяне на незаконно придобитите средства от източника им чрез създаване на сложна система от финансови трансакции.

Събиране — незаконно придобитото богатство става легитимно.

Трудно е да се справим днес с този проблем. Специалистите сочат две основни причини за това:

— на *национално равнище* финансовите потоци, които са резултат от изпирането на пари, биха могли да повлияят върху валутните курсове и лихвените проценти;

— на *международно равнище* — могат да предизвикат дестабилизация, като при това ефектът ще е и още по-голям, защото разделението на национален и международен план е до известна степен условно заради интеграцията на финансовите пазари.

Именно тази интеграция води до формирането на т. нар. *наднационален бизнес*, който е изграден на четири равнища:

1) класическата престъпност, свързана с трафика и пласирането на наркотици, с контрабандата на оръжие и с рекета;

2) излизането на мафията на финансовия пазар, например чрез депозирание на средствата в сейфовете на тези банки, които не се интересуват от източника на влаганите при тях пари;

3) придобитите по незаконен начин средства се инвестират в дейности, които са напълно законни. Така се включват в обръщението пречистени;

4) равнището на институционалното и политическото участие. Не е тайна, че политици от различни партии и степени на обществената

йерархия се нуждаят от средства за своите предизборни кампании. След като спечелят, те вече са принудени да подпомагат организираната престъпност.

Различните институции първоначално влязоха в ролята на пасивен наблюдател и реагираха едва тогава, когато явлението се разрасна и придоби траен характер. Пръв реагира Комитетът на министрите на държавите — членки на Съвета на Европа. Той приема Препоръка № R (80) 10 от 1980 г. за мерките срещу трансфера и съхраняването на средства с криминален произход. С обстоятелството, че препоръките на СЕ нямат задължителен характер, се обяснява и слабото въздействие, което има тази Препоръка.

През 1988 г. бе приета *Конвенцията на ООН за борбата срещу незаконния трафик на упойващи психотропни вещества*, ратифицирана от България през 1992 г.

Към борбата с организираната престъпност и прането на пари се включи и Базелският комитет, създаден през 1988 г. към Банката за международни плащания в Базел. Този комитет приема *Декларация за принципите относно предотвратяване на използването на банковата система за целите на изпирането на пари*. Базелската декларация до известна степен повтаря изводите на Препоръката на СЕ от 1980 г. Но отчитайки обстоятелството, че банковата система е основният канал за проникване на мръсните пари в обръщението, комитетът отправя към банковите институции следните съвети:

— банките трябва да се придържат към някои основни принципи в общуването със своите клиенти — доброто познаване на клиента, установяване на истинската същност на новите клиенти, както и на техните добри намерения;

— обслужването трябва да става в строго съблюдаване на законите — това предполага операциите да се извършват в съответствие с етическите норми и действащите закони;

— банковите институции са в правото си да откажат извършването на определена услуга, ако имат достатъчно основание да смятат, че операцията е свързана с пране на пари;

— да осъществяват сътрудничество с охранителните органи — те са длъжни да предприемат необходимите законоустановени мерки при съмнение в източника на депозирани при тях пари.

Аналогична на Конвенцията на ООН е и приетата от Съвета на Европа през 1990 г. *Конвенция относно изпиране, издирване, из-*

земване и конфискация на облагите от престъпление. Тя е открита за подписване не само от държавите — членки на СЕ, но и за всички останали държави, които са участвали в нейното създаване, макар и да не са членове на СЕ. Наркотрафикът, тероризмът, въоръжените грабежи са само част от престъпността, която става все по-организирана и се разпростира извън границите на отделните държави. Ето защо се стига до необходимостта от сътрудничество между държавите от различни региони в борбата срещу престъпността. За разлика от Препоръката на СЕ от 1980 г. Конвенцията задължава всяка държава, страна по нея, да обяви за престъпление укриването, придобиването и прехвърлянето на облагите от първоначалното престъпление; да регламентира основната последица от това престъпление, а именно конфискацията на облагите от първоначалното престъпление (да се конфискуват мръсните пари) и т. н. Конвенцията е ратифицирана от Република България на 1 април 1993 г. и е влязла в сила за България от 1 октомври 1993 г. По силата на чл. 5, ал. 4 от Конституцията тя става част от вътрешното право на страната ни.

Европейският съюз е начело във въвеждането на законодателство против изпирането на мръсни пари. Конвенцията на Съвета на Европа от 1990 г. е последвана от приетата през 1991 г. *Директива 91/308 за предотвратяване използването на финансовата система за изпиране на пари*. Директивата изисква от страните-членки да приемат закони, които да не позволяват на перачите на пари да злоупотребяват с финансовите системи. Самата директива не изисква криминализиране, защото се предполага, че страната-членка третира дейността „изпиране на пари“ и участието в нея като криминално престъпление. ЕС проявява загриженост, че появата на организирана престъпност и изпиране на пари в 10-те страни, подписали Европейските споразумения, могат да се превърнат в заплаха за стабилността на европейската финансова система, както и за опазването на реда и законността.

Именно затова чрез Европейските споразумения ЕС изисква прилагането на Директивата за изпирането на пари като условие, на което трябва да отговарят 10-те страни-кандидатки за членство в съюза. Някои от тези държави напълно са въвели Директивата под формата на закон (както България), а други едва са започнали този процес.

Директивата поставя пред страните-кандидатки и различни други изисквания. Тя изисква от финансовите и кредитни институции да по-

лучават доказателства за самоличност на своите клиенти — да водят статистика за това, както и за финансовите преводи; да следят за съмнителни валутни транзакции и да докладват на властите за тях, без да уведомяват за това клиентите си. Но от друга страна, именно последното изискване породи спорове, защото по този начин се нарушават принципите на гарантираната банкова тайна. Директивата превръща това задължение в изключение от правилата. От кредитните и финансовите институции се изисква също да въведат вътрешен контрол и да подготвят служителите си за борба срещу изпирането на пари.

Какво точно представлява изпирането на пари според Директивата на ЕС? Дефиницията, дадена в Директивата, цели постигането на максимална всеобхватност на това понятие: *изпирането на пари включва намерението да се обърне, прехвърли или скрие имуществото, чийто произход е от престъпна дейност*. Според юристите обаче това понятие е неясно. То е достатъчно широко, за да обхване придобиването, притежаването или използването на имущество, произлязло от постъпления от престъпна дейност. То включва нарушения, свързани с дейности като участие, съучастие и опити да се извърши престъпление; както подстрекателство, съдействие за планиране или извършване на незаконни валутни транзакции.

Директивата изисква от страните-членки да гарантират, че прането на пари се забранява, но оставя на всяка от тях да определи какви мерки да приложи за прекъсване на тази практика и как да контролира изпълнението на задълженията, изложени в Директивата.

От кредитните и финансовите институции се изисква да съхраняват като доказателство при евентуално разследване на изпиране на пари следните данни:

— подробна информация, получена при установяване самоличността на всеки клиент, в продължение на най-малко 5 години след приключване на взаимоотношенията с него;

— всички допълнителни доказателства и документация за всяка транзакция (приемливи за местните съдебни органи) в продължение най-малко на 5 години след извършването на операцията;

— да разглеждат с особено внимание всяка транзакция, която считат, че може да е свързана с изпиране на пари;

— да въведат вътрешен контрол и процедури на комуникация за предотвратяване на операции, свързани с прането на пари, както и да запознаят служителите си с изискванията на Директивата.

Прането на пари е от специален интерес за финансовите системи на намиращите се в преход икономики. Това е така, защото техните новоизградени банкови и финансови системи са особено уязвими както към злоупотреби, така и към използването им за изпиране на мръсни пари. Изобщо изпирането на пари е международен проблем и изисква разрешение на международно равнище. Директивата на ЕС срещу тази престъпна дейност представлява първата стъпка в правилната посока.

Значението на Директивата на ЕС нараства още повече и заради въвеждането на единната европейска валута (евро). Малко или много, въвеждането на еврото носи и по-голям риск за разрастване на изпирането на пари. Замяната на националните парични единици с общата европейска валута на 1 януари 2002 г. ще позволи да бъдат изпирани големи суми пари, защото заедно с отпадането на необходимостта за обмяна на валута вътре в еврозоната ще бъдат премахнати и други пречки.

На страните от Централна и Източна Европа се обръща особено внимание — те са кандидатки за влизане в ЕС. Една от основните препоръки, направени към тях, е да премахнат анонимните банкови сметки. Сред тези държави Полша се смята за страна, избрана от организираната престъпност за изпирането на пари, както и като транзитна страна за наркотиците, идващи от Русия и Азия. Според специалистите, изследващи Русия, от тази страна са изнесени между 70 и 500 млрд. USD. През есента на 1999 г. основният въпрос, който вълнуваше финансовия свят, бе скандалът с американската банка „Ню Йорк“. Смята се, че чрез тази банка са препрани милиарди долари. Властите подозират, че руските пари са изпрани през сметките на компанията „Бенекс Уърлдвайд“, ръководена от руски бизнесмен. Подобен скандал се разрази и с руски авоари в Швейцария, в който скандал бе замесено дори и семейството на президента Елцин.

Колкото по-силни стават инструментите за контрол на паричните трансакции в Западна Европа, толкова повече нелегалният паричен трансфер се измества в Източна Европа. Според представителя на Международния център за борба с престъпността 40% от частната икономика, 50% от руските банки и 60% от държавните предприятия в страните от Централна и Източна Европа са под контрола на криминални лица. Икономическите проблеми на Изтока, младите демокрации, криминалните банди и корумпираните политици оформят обек-

тивната страна на проблема. Субективната страна са все още неразвитите и неединни банкови правила.

Колкото повече правила и стандарти възникват, толкова по-големи стават възможностите за контрол на криминалните парични потоци на пазара. Price Waterhouse е фирмата, която представи финансови софтуерни продукти, с които могат да се разследват подозрителни транзакции и които позволяват, още преди отваряне на сметка чрез целенасочени въпроси потенциалните клиенти да бъдат идентифицирани като рисковани. Към тях се прибавят и различни инструменти за контрол на паричните транзакции, работещи с методи от областта на информатиката. Решаваща обаче ще бъде волята на правителствата на страните от Централна и Източната Европа да попречат на нелегалния трафик. Не може да се каже, че прогнозите са оптимистични, защото възможностите за нелегален паричен трансфер непрекъснато се увеличават. Още повече че светът (по-точно престъпността) вече разполага с възможностите за виртуални транзакции по Интернет.

Прането на пари и борбата с организираната престъпност в България

В последно време за всичко си задаваме въпроса „Къде сме ние?“ Особено актуален е този въпрос тогава, когато се обсъжда борбата с престъпността. Защото в края на ХХ в. България е изправена пред едно много сериозно противоречие: от едната страна е желанието за социална промяна и справедливо разпределение на блага, а от другата страна стои изключително тревожната тенденция на увеличаващата се престъпност. Определящи фактори се явяват нестабилното управление на процесите на прехода и прекалено бързото отваряне на страната към международната общност с падането на „желязната завеса“ и с появилите се възможности за движение на хора, пари и стоки.

Особено тревожни са процесите на възникване на структури в организираната престъпност, за чието съществуване се появиха сигнали още през 1989 г. Тези структури бързо прерастват в престъпни организации, ориентирани към създаване на алтернативна система на съществуващата държавна структура. Целта е създаване на благоприятни предпоставки за незаконосъобразно извличане на максимални печалби и получаване на достъп и възможност за опериране в тясно взаимодействие в легалната икономика, с оглед тяхното рециклиране и

умножаване. Бяха извършени редица икономически и банкови престъпления: фалшиви банкрути, фалшиво фактуриране, нелегална приватизация и скрит монопол. Извършиха се и редица други престъпления: хазарт, наркотрафик, незаконен трафик на имигранти и рекет. Развиха се и връзките на международно ниво с други престъпни групировки (например арабски, руски, албански, турски и др.).

Според специалистите организираната престъпност в България е логично следствие на наследените деформации в политическата, икономическата и нормативната база на обществото. Само като негативна би могла да се определи и дейността на новата стара власт след 10 ноември 1989 г.:

— бяха закрити Икономическото управление на ДС и Комитетът за държавен и народен контрол;

— унищожена беше и голяма част от огромния масив от информация за действията на българските държавни и стопански ръководители на всички равнища в икономиката на страната;

— цялата организационно-производствена структура на индустрията бе разпокъсана;

— процесът на раздържавяване и развитието на частния сектор започна при липсата на политическа воля и ясна стратегия за осъществяване на трансформацията и преразпределението на националното богатство.

Примерите са многобройни. Важното е, че с наложения модел, съдържащ само намерения за преход чрез краткосрочно масово раздържавяване в условията на отслабен държавен контрол, при очевидна дисфункция на държавните институции и непоследователна правителствена политика се формира отрицателно отношение към действащото законодателство.

Анализът на фактите показва, че кризисният процес в икономиката и финансово-кредитната система на страната бе активно стимулиран от користо-мотивирани действия на лица и организирани структури, включително и отделни политически среди, които, възползвайки се от политическите и нормативните пропуски, разединявайки и корумпирайки институциите, способстваха за мащабното разрастване на организираната престъпност.

Характерна особеност на организираната престъпност в България е наличието на силови структури, създадени в началния етап на престъпното обогатяване от различни икономически групировки. Тези

силови структури бяха използвани за отстояване на корпоративни интереси. Допусна се частни фирми и силови структури да оперират в тясно взаимодействие с легалната икономическа система с оглед получаването на печалби чрез рециклиране на незаконно придобитите средства, а и чрез използване на насилие. Така противопоставянето на националния интерес с този на „мръсния“ капитал даде възможност за организационно укрепване на силови групи и насочването им към самостоятелна престъпна дейност.

Интензивно протичащият процес на „изпиране“ на придобитите по престъпен начин значителни средства, чрез преливането им в легална стопанска дейност, наложи необходимост от организационно юридическо реструктуриране на силовите групировки и създаване на механизми за централизирано управление на финансовите средства. Става въпрос за трансформация на някои от тези групировки във финансово-икономически формации, които разгънаха самостоятелна и съвместна дейност с държавни и утвърдени частни икономически групировки. Предприемат се действия за ускорено интегриране във финансово-икономическия живот на страната. Присъствието на организирани престъпни структури в легалната икономика създава рискове за значително ограничаване на възможностите за свободно инвестиране и видоизменяне функционирането на нормалната производствена дейност и капиталовия пазар. В същото време се благоприятства разширяването и усъвършенстването на по-висши форми на организираната престъпна дейност.

Уредбата на изпирането на пари по вътрешното законодателство обхваща разпоредби на НК и НПК. От голямо значение е приетият през 1997 г. Закон за мерките срещу изпирането на пари, както и Законът за МВР (в него са определени ясно правомощията на НСБОП). Двата закона напълно отговарят на изискванията на европейското право и хармонизират вътрешното законодателство с международно-правната уредба на мерките срещу тази дейност.

Според чл. 2, ал. 1 от ЗМИП за изпиране на пари се смята:

— преобразуването или прехвърлянето на имущества със знание-то, че те са придобити чрез или по повод на престъпление;

— подпомагането на лице, което е участвало в осъществяването на първоначалното престъпление с цел избягване на правните последици от неговата дейност;

— укриването или прикриването на истинското естество, източни-

ка, местоположението, разпореждането, движението или правата по отношение на имуществата със знанието, че те са придобити чрез или по повод на престъпление;

— придобиването, притежаването или използването на имущества със знанието в момента на получаването, че те са пряко придобити чрез или по повод на престъпление.

Според анализа, направен на понятието изпиране на пари в ЗМИП, основният извод, който може да бъде направен, е, че възприетият от законодателя подход не само не е довел до стесняване, а напротив — до разширяване на обема на понятието изпиране на пари. Следователно понятието за изпиране на пари е по-широко в ЗМИП в сравнение с Конвенцията на ООН и Конвенцията на СЕ както с оглед признаците относно предмета и обекта на посегателство, така и с оглед признаците относно вариантите на изпълнение на престъплението (вж. по-подробно по този въпрос у Панайотов, 1998).

За повишаване ефективността на противодействието срещу организираната престъпност бяха създадени и подходящи организационни и кадрови предпоставки. Бе създадена *Национална служба за борба с организираната престъпност*. Законът за МВР предвижда тази служба да извършва самостоятелно или съвместно с други специализирани органи оперативно-издирвателна работа, информационни и организационни дейности за противодействие на организираната престъпност, свързана с: икономическата и финансово-кредитната система; изпиране на пари и инвестиране на средства, придобити по престъпен начин; използване на силата на заплахата за сключване на сделки и извличане на облаги от тях и т. н.

Бе създадено и *Бюро за финансово разследване*. Резултатите не закъсняха. През октомври 1999 г. у нас бе проведена една акция, довела докрай операцията по разкриване на мегаканал за износ на мръсни пари. За първи път сигнал за това е получен в НСС в края на миналата година. Тогава контраразузнаването и полицията провели акция за разбиване на същия канал, но тя беше неуспешна. В последвалата няколко месеца по-късно операция освен полицаи и контраразузнавачи се включиха и антимафиоти и служители на Бюрото за финансово разузнаване и на Столичната следствена служба. Арестувани бяха 19 души.

Източници на МВР съобщиха, че финансово-брокерската къща „Портфолио“ е организирала този мегаканал за пране на пари. Мръсните

пари били придобити от контрабанда, неплатени акцизи, данъци и митнически сборове. Оказало се, че между клиентите имало и известен финансово-инвестиционен посредник. Самата верига се удължавала, за да се заличат имената на клиентите, на този престъпен механизъм. Разкрило се, че офшорната фирма, която организаторите ползвали, е регистрирана на Каймановите острови. А пък Източноевропейската банка, през която минавали парите, се намира в Будапеща. Групата изнасяла парите от страната с фалшиви договори за внос на стоки. Подправените документи били представяни в български банки, които пък гарантирали преводите в чужди (но от МВР изрично уточняват, че няма данни банкери да са замесени съзнателно в този канал). Извън страната парите преминавали през няколко банки-посредници, за да се заличат следите. Вече изпраните капитали се връщали у нас.

Групата от 6 души, останали в ареста, са обвинени в незаконен износ на мръсни капитали по чл. 251 и 253 във връзка с чл. 308 от Наказателния кодекс. Наказанието, което може да им се наложи, е до 10 години затвор и глоба (двойния размер на изнесената сума).

Започналото реструктуриране на органите на МВР ще създаде предпоставки за по-ефективно опазване на обществения ред и борбата срещу извършителите на престъпления. Всички тези стъпки на България в тази толкова трудна борба през последните няколко години са предпоставка за възстановяване на националното ни достойнство и важен външнополитически аргумент за претенциите ни към еднакво третиране с останалите източноевропейски държави.

ПОСЛЕСЛОВ

Година след приемането на ЗМИП съществени резултати от прилагането му не се наблюдават. Съгласно закона мерките за предотвратяване и разкриване на действията по изпиране на пари са задължителни за банки и за небанкови финансови институции, т. е. за всички изчерпателно изброени в чл. 3, ал. 2 от ЗМИП институции. Всички те по един или друг начин осъществяват дейност, даваща им възможност да предприемат всички тези изискуеми от закона действия, свързани с идентификация на лица, анализиране и предаване на информация за всяка една съмнителна сделка или операция.

Информацията, която горепосочените физически и юридически лица трябва да предоставят, се оформя в специални доклади по утвърден

образец от 2002 г. съгласно указанията на Агенция „Бюро за финансово разузнаване“. Докладите за съмнителни операции се съставят именно в изпълнение на закона за мерките срещу изпирането на пари и съгласно изискванията на Правилника за прилагане на ЗМИП. Докладът за съмнителни операции съдържа данни за лица, факти и обстоятелства относно една или повече сделки или операции, предизвикващи съмнение за случаи на изпиране на пари. Недопустимо е групиране на операции или сделки в един доклад, освен ако между тях няма връзка. Не е желателно механично попълване на формулярите, както и подаването на докладите за съмнителни операции или сделки непридружени от всички необходими за случая доказателства.

Следователно:

— закон има, правилник за неговото прилагане има, има и всички необходими указания на АБФР за действие на лицата по чл. 3, ал. 2 от ЗМИП, изготвени са и образците на така необходимите доклади за съмнителни операции; т. е. *законодателната основа*, нужна за борбата срещу изпирането на пари;

— не са вече тайна и извършени сделки и операции, попадащи под ударите на този закон.

Но ние чакаме ефективните действия да станат факт.

Литература

Груев, Л. Подготовка на законопроекта за борба с корупцията (експертиза към програма PHARE на ЕС „Сближаване на българското законодателство с правото на ЕС“). С., 1999.

Конвенция на ООН за борба срещу незаконния трафик на упойващи вещества и психотропни субстанции от 19 дек. 1988 г. Подписана от България на 19 май 1989 г., ратифицирана със закон от 15 юли 1992 г., обн. 19 окт. 1993 г.

Конвенция на СЕ относно изпиране, издирване, изземване и конфискация на облагите от престъпление, ратифицирана със закон от 13 апр. 1993 г., в сила за Република България от 1 окт. 1993 г.

Панайотов, П. Изпирането на пари по наказателното право. С., 1998.

Recommendation No R (80) 10 of the Committee of Ministers to member states on measures against the transfer and the safekeeping of funds of criminal origin.

БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК – РЕД ИЛИ ХАОС?

Румяна Митрева

фак. № 55347, III курс, уч. 2002/2003 г.

*Животът трябва да се разбърква
често, за да не прокисне.*

Максим Горки

„Хаосът е фонът, на който и срещу който протича всеки живот. Обективно погледнато, хаосът е равновесие, еднородност, абсолютна стабилност. Всичко в нашата Вселена се стреми към това състояние. Всичко, с изключение на живота. За живота този спонтанен ход е „хаос“, безредие, смърт, защото живите същества могат да живеят само в определена форма далеч от равновесието“, споделя Сергей Герджиков в своята книга „Хаос и ред след комунизма“.

Живите същества могат да живеят само в определена форма далеч от равновесието, ще повтора и аз. Това е така, защото житейската им цел е не простото съществуване, а именно творенето на живота и неговото „разбъркване“. Истинският начин на съществуване са динамиката, развитието, прогресът, които живите същества провокират чрез своята дейност, мисли, чувства, страсти, емоции. Защото малко са хората, които могат да живеят в абсолютния ред, в абсолютната определеност и хармония.

А като споменем думата хармония, няма как да не я асоциираме с природата, която е, както казва Гьоте, „творец на всички творци“. Природата за нас е символ на спокойствие, на подреденост, на закономерност и ред. Но все пак този ред не може да съществува без хаоса, без промяната, без движението. Защото и в най-слънчевия ден може да завали пороен дъжд, и най-спокойното море да бъде разклатено от огромни и мощни вълни, които невинаги са предсказуеми. Затова и Гьоте ще продължи мисълта си: „Природата не познава застой в своето движение и наказва всяко бездействие“. Следователно така, както в природата-майка на живите същества се преплитат редът и хаосът, така и в нашия живот това също следва да се случи. В противен случай ще бъдем наказани за това свое бездействие, защото

животът, колкото и подреден и спокоен да е, трябва да се разбърква. За да не прокисне!

Говорейки за хаос, не може да пропуснем и теорията за „първичния взрив“, създал Вселената, чието естествено състояние е именно хаосът. Но въпреки това тя постоянно се намира в движение, вървейки бавно и постепенно от хаос към ред, този ред, който ще се получи, като се подреди хаосът, в който тя ще съществува ефективно и всички ще бъдат доволни и щастливи.

А самата Вселена, светът в който живеем, не е нищо друго освен една огромна система, изградена от множество подсистеми и самите те — от други и т. н., и т. н. Някъде там в тази верига от системи се намира и нашата България. Една малка политическа, обществена, икономическа, културна система, търсещата своето място в необятното пространство на Вселената. Тя не по-малко от другите е подчинена на общите природни и световно-политически закономерности, но в същото време представлява и типична самоуправляваща се система. Процесите на нейното самоуправление продължават и в началото на XXI в., регулирайки нейното съществуване в търсене на идеалното, най-ефективно състояние на равновесие. А това именно е хомеостазисът, към който се стреми всеки организъм. Това състояние, в което той се чувства спокоен, удовлетворен, уравновесен и може би щастлив. Това е хомеостазисът — мярка за организираност на системата, която организираност може да се постигне или чрез привеждането е в ред, или чрез достигане състоянието на хаос.

След промените през 1989 г. България се превърна в динамична система, която започна да търси ново равновесно състояние. В този нелек процес съществено място зае човешкия фактор, обществената подсистема в България. Сега, в началото на XXI в., през 2003 г. цялата система, включително и обществената, продължава да търси своето равновесно състояние. Но къде се намира то, ще попитате, в реда или пък в хаоса? Или пък може би и в двете едновременно, ще отговоря аз.

И за да се обоснова защо мисля точно така, най-напред трябва да изясня научния смисъл на тези две ключови понятия. Ще започна с хаоса. Не само защото това е естественото състояние на света, но и както вече разбрахме за живота, спонтанният ход е „хаос, безредие, смърт...“

„Хаос“(chaos) (от гр. chainein — зея) — това е „разтворилата се,

зейнала бездна“ (Хезиод). Също така това е „неподреденото, безформено, неизяснено състояние на нещата“. За Аристотел хаосът е олицетворение на „празното пространство“. В древногръцките космогонии пък е едно митично изначално състояние или първоелемент, от който светът се е образувал от само себе си или посредством дейността на един „творец“, за да се превърне в подреден космос.

Ентропията като понятие от термодинамиката пък е мярката за хоаса, мярката за неопределеността на ситуацията. Болцман я идентифицира с вероятността. Според втория принцип на термодинамиката във всички затворени системи ентропията се стреми към безкрайност. Системите спонтанно се променят към най-вероятностните си състояния. Така капка мастило, капната във вана с чиста вода, скоро се размива в целия обем на водата и не оставя следи за траектории. В обществото, доколкото то е система от единици, важи напълно вторият принцип на термодинамиката. То спонтанно се стреми към равновесие, към безформие, еднородност, хаос, смърт. Но отвореността на обществото позволява да се експанзира подредеността срещу ентропията. Локално или в цялото общество, ентропията може да намалява за сметка на нейното нарастване в съвкупната система общество—природа.

Така достигахме и до понятието за ред — „ясно и прегледно разполагане на нещо действително, включително и човешкото съществуване и по-специално за неговото нравствено положително устройство. В политически план това е уреждането на условията на живот върху правна основа съобразно с характера на даден живот. Най-убедителният пример за ред е човешкият ред, така както е осъществен в организмите, а категориите за битието и природните закономерности трябва да се схващат като принципи на реда.“

Управлението само по себе си може да се разглежда като един антиентропиен процес със задача да се поддържа постоянна съгласуваност между елементите на дадена система и да се организират необходимите въздействия върху тях. Следователно то трябва да бъде насочено към организиране и подреждане на системата, към постигане на синхрон и равновесие между нейните елементи, така че да бъде постигната възможно най-голяма ефективност при нейното функциониране.

Но какво е това равновесие за България в началото на новото хилядолетие? Съществува ли то въобще или все още се търси пътят

за неговото постигане? Способна ли е системата в състоянието, в което се намира, да открие вярната посока? Какво е това състояние — застой, движение или развитие? Редът или безредието, определеността или неопределеността са нейният хомеостазис? Това са все въпроси, които всеки може би си задава и на които всеки намира свой собствен отговор, категоричен или не, убедителен или не, удовлетворяващ или не. Тук моят отговор е категоричен — страната ни в началото на ХХІ в., 2003 г., все още не е достигнала своето равновесие, тази организираност и функциониране, което да доведе до положително развитие. Страната ни в момента се намира в състояние на пълен хаос, където всяка една частица има собствена посока на движение, свои възгледи, цели, интереси и ценности. И така въпреки цялата тази динамика системата остава в застой, пропаднала в „разтворилата се бездна“ на хаоса. Това е държава, която функционира в условията на засилена ентропия, върху която дори управлението не може да въздейства ефективно. Защо? Защото и самото то се намира в състояние на пълна неорганизираност, безредие, нецеленасоченост. Преди да подкрепя становището си с аргументи от настоящата действителност, ще се върна един век назад — към един друг период на бурно развитие в българската история — началото на ХХ в.

„Какъвто и да е ходът на историята, хората правят така: всеки преследва своите собствени, съзнателни цели, а в резултат на многото, действащи по различни направления стремежи и на техните разнообразни въздействия върху външния свят, се получава история.“

Ходът на историята, подредеността, закономерността в историческите събития, управлявана и от редица външни фактори, се променят главно под въздействието на човека. Човекът с неговите цели, интереси и стремежи. Променяйки във времето посоката на течението на живота, внасяйки промяна в статуквото, превръщайки реда в хаос, живите същества се стремят да постигнат своите цели — общи или индивидуални. Точно преди сто години, преследвайки своите цели, българската нация прави поредния опит да промени установения с Берлинския договор ред — да промени глобалната политическа схема и същевременно своята вътрешна система. Точно преди сто години избухва Илинденско-Преображенското въстание, чиято насоченост е обединението на всички българи в една държава, в една система. Хаотичната организация и неточното подбиране на международната обстановка, както и ред други причини водят до неговия неуспех. Но

въпреки „зейналата бездна“, въпреки хаоса, пред който са изправени българите и трябва да преодолеят, т. е. да препоредят, се забелязва и един стабилен ред, едно постоянство. А и то се изразява именно в техните цели и интереси, в тяхната воля и желание за освобождаване на потиснатите българи.

Така, погледнати през призмата на добро и зло, хаосът и редът разменят своите роли, своето значение. В едни случаи редът е доброто (организираната и целеустремена воля за свобода), а същевременно олицетворява злото и нежеланото (установеното статукво с Берлинския договор). Същото важи и за хаоса — той е добър в смисъла на промяната, на разрушаване на статуквото и лош — в смисъл на недобрата организация, довела до неуспеха на националноосвободителното въстание.

Погледът в историята тук идва да ни покаже, че всъщност хаосът и редът са две състояния на едно и също нещо, двете страни на една и съща монета. Тази, олицетворяваща нашият живот, цели, мечти и надежди. А това от коя страна ще се обърне монетата, зависи до голяма степен от човешкия фактор, без разбира се, да пренебрегваме и обективните фактори, които също оказват своето влияние. Човешкият фактор е една сложна система, но не само като биологически организъм, а също и като начин на мислене, ценности, култура, чието съотношение е в основата на определянето на целите, удовлетворяващи различни за всекиго потребности. Но най-ефективно съществуване има тогава, когато всички съдействат за постигането на една обща цел, основана на общоприетите морални принципи и норми, възприемани като една приблизително константна във времето величина. Ценности, които, макар и различни и променливи във времето и пространството, винаги могат да бъдат поставени в обща рамка, подредени по такъв начин, че да бъдат еднакви по всяко време, на всяко едно място, за всеки човек.

Така погледнато, можем да стигнем до извода, че в началото на ХХ в. въпреки житейската неопределеност (смяна на политически режими, репресивни мерки, външен натиск от великите сили, множество реформи и обществени сътресения, подготовката на Балканските войни) българите успяват да достигнат равновесно състояние. Постигат го, защото управлението успява да функционира именно в посока преодоляване на ентропията. Защото все още съществува една единна ценностна система, има ефективно целеполагане и въпреки използваните

репресивни средства страната като цяло прогресира. Защото управлението не е все още разядено отвътре, във всеки свой елемент. Защото все още има една обща цел и всеки се труди за реализирането ѝ.

Затова икономическото състояние на страната се подобрява значително, провежда се реорганизация в административните служби, медицинското обслужване и съдебното дело. Предприети са и стъпки за изграждане на обществено осигуряване, установени са търговски връзки с всички европейски страни, а също и със САЩ. С обявяването на Независимостта през 1908 г. се постига огромен външнополитически успех. България пречупва статуквото и се превръща в равноправен член на европейската общност, става нормален субект на международното право. Защо ли нещо тук наподобява днешната действителност, настоящата борба на страната ни — както за подобряване на вътрешния стандарт, така и за заемане на достойно място в глобалната политическа система? За съжаление единствено наподобява. Защото въпреки че има съвпадение в отделните елементи на движение на системата, при тяхното взаимодействие се получава тотално противоположен общ резултат — докато в началото на ХХ в. страната се намира в състояние на прогрес, едно столетие по-късно то се характеризира като застой.

Нека да си зададем въпроса, дали през 2008 г. след обещаното приемане в Европейския съюз България ще стане равноправен член на европейската общност, такъв какъвто всъщност е от един век. И с цената на какви компромиси? Със сигурност отговорът е единодушен и за съжаление неудовлетворяващ. Защото през 1908 г. общественото мнение не се противопоставя на тази ключова стъпка в българската история, а сега нещата са много по-различни — тази стъпка ще се осъществи в условията на икономически упадък, безработица, образователна и културна недостатъчност, всестранна корупция, тотално безпаричие.

И тук цикълът отново се затваря — в хода на историята отново се намесва човекът — този, който управлява с целите, които преследва, и този, който е управляван, чиито нужди следва да се задоволяват. Като резултат от тяхното взаимодействие е разминаване на интереси, отваряне на огромната бездна на неопределеността, на хаоса. Но не този положителен хаос, който съществува в началото на миналия век, а тъкмо противоположното — този хаос, водещ до деградация и застой.

Обръщайки се назад към историята, бихме заключили, че България

може да съществува както в условията на ред, така и на хаос и да има същевременно неизменни ценности. В началото на ХХІ в. обаче ценностите не са вече константна величина, не са символ на доброто и на реда, защото хаосът започва да разяжда самите ценности. Защото хората започват да създават нов, но покварен ред, същевременно представляващ една неопределеност, неустановеност, един неестествен хаос, подреждан според потребностите на отделни групи управляващи, за да задоволяват не общите нуждите, а единствено своите собствени.

В този ред на мисли стигаме и до практическото приложение на мисълта на Гьоте, че „Където глупостта е образец, там разумът е безумие“. Където хаосът е ред, там редът е безумие, ще перифразирам Гьоте. Жалкото е, че това „където“ вече си има име — това е новата посткомунистическа, демократична, правова и социална България, устремила се с огромно желание, но с миши стъпчици към Европа... и към Америка..., търсейки равновесието там, където никога няма да го намери. Защото ако една система не е стабилна сама за себе си, това може да бъде отлично средство за манипулация в ръцете на другите страни от световната политическа система, особено ако са недобросъвестни, което неведнъж историята е доказала. „Вълкът козината си мени, но нрава си не“, казва поговорката, което идва да покаже, че надеждите ни за съществуване на равна нога с другите европейски държави и САЩ ще останат само блян, особено с настоящата политика на компромиси....

„За да бъде едно общество свършено, всеки трябва да има достатъчно, никой в излишък“, казва Ж.-Ж. Русо. Проекция на тази мисъл можем да открием и в Преамбюла на посткомунистическия ни основен закон — Конституцията от 1991 година:

„Ние, народните представители от Седмото Велико народно събрание, в стремежа си да изразим волята на българския народ,

като обявяваме верността си към общочовешките ценности: свобода, мир, хуманизъм, равенство, справедливост и търпимост;

като издигаме във върховен принцип правата на личността, нейното достойнство и сигурност;

като съзнаваме неотменимия си дълг да пазим националното и държавното единство на България,

прогласяваме своята решимост да създададем демократична, правова и социална държава,

за което приемаме тази **КОНСТИТУЦИЯ**“

„Така посткомунизмът е един преподреждащ се, граничен свят, като

света насън, като света при събуждане, като света при раждане или умирање. Той изниква и потъва в хаоса, той е плаване, агония и реанимация, хаос и ред, смърт и живот...

В посткомунистическия живот са налице отрицателен и положителен поток на нещата, „ентропия“ и „реанимация“, хаотизиране и подреждане, зло и добро... Процесите, които водят до лишаване от живот, до понижаване на живота, до бедност, страдание и несвобода, са процеси на смъртта, на ентропията, на хаотизиране. Те добре се виждат в икономическата макростатика. И обратно. Процесите, които водят до подобряване на живота, до благосъстояние на повече хора (до намаляване на инфлацията, увеличаване на производството, демографско оживление), до свобода и достойнство, са процеси на реанимация, на експанзия, на подреждане — тук за база се взимат основни жизнени смисли — живот, сигурност, свобода, богатство, достойнство“,

пише Сергей Герджиков. Тук той стеснява смисъла на понятията ред и хаос, обличайки ги в нови ценностни форми. Именно в този смисъл, пречупен през ценностите, морала и справедливостта (както между впрочем прокламира и действашата ни конституция), ще се опитам да разгледам проявлението им в днешната българска действителност.

Конституцията ни от 1991 г. установи нов, различен от предишния модел на управление на българската държава, модел, където „ясно и прегледно“ са разположени нещата, с ясно очертани и прокламирани цели — създаване на демократична, правова и социална държава. Така нормативно се постави основата на нов ред, нов начин на живот. За съжаление този модел вече 13 години не успя да намери своето същинско практическо проявление, съвпадащо с целите, заложи в преамбюла на Конституцията. Въпреки ясното очертаване на принципите на управление те бяха и все още се тълкуват превратно, обосновавайки приемането на различни и многобройни закони, с които се преследват или лични, или определени групови интереси. Пак под влияние на тези интереси и вечната жажда за властване и богатство в трите по Конституция „разделени“ власти преобладават процесите повече на взаимно възпиране, отколкото на сътрудничество. Възпиране, напуснало нормалните граници и все повече израждащо се в пречка не само за взаимодействие, а и въобще за функционирането на властта.

Но хаосът не е само в приложението на принципа за разделението на властите на законодателна, изпълнителна и съдебна. Той се открива и вътре в самите тях, взети поотделно. Пример за това е непрекъснатата конфронтация между управляващото мнозинство и опозицията, които гласуват или не законите не заради нецелесъобразност

на текстовете, а просто заради политическата воля, наложена от ръководните органи. Проблемите се засилват и от факта, че дори тази политическа воля не е единна и подредена. Достатъчно е да се вгледаме в процесите на разцепление в управляващите движения — създаването на нови парламентарни групи, отцепване на независими депутати, създаването на новото движение „Национален идеал за единство“ (НИЕ), постоянните конфликти с мандатоносителите. Самото законодателство, погледнато от чисто правна гледна точка, се намира в пълно безредие, неопределеност и противоречие. През последното десетилетие сме свидетели на много активна, бързо променяща се законотворческа дейност, в повечето случаи не достатъчно ясна за правоприложителите и без резон за съществуването ѝ, освен ако не го открием в интересите на прикритите лобисти в българския парламент.

Пътят на безредието и неопределеността в законодателната власт води на свой ред и към изпълнителната — Министерския съвет с неговите подструктури и ведомства, министерства, агенции, бюра и какви ли още не неясно функциониращи звена. Да не забравяме и местната власт, с постоянните ѝ стремежи за по-голямо парче от „бюджетната баница“ и неговото недотам ясно оползотворяване.

Погледнато от страни, се вижда една дезорганизирана в различните нива на държавната администрация и липса на координация между самите тях. Процесите на целеполагане и създаване на обща, единна стратегия за управление по-скоро съществуват само в изказванията на управляващите политически фигури. Дори първоначалното харизматично въздействие на царя — министър-председател на Републиката, избледня с изтичането на обещаните от него 800 дни, в които България трябваше да постигне своето равновесие, т.е. „съществено подобряване на жизнения стандарт и международните позиции на страната“. Както изглежда обаче, въпреки признанията на Европейската комисия за съществуването на действаща пазарна икономика в страната и членството в НАТО, тези обещания скоро няма да бъдат осъществени освен само формално — в поредното хиперболизирано изявление или кратка справка от министерската пресслужба. Така както формални са всички стратегии за модерно електронно правителство и приеманите закони в съответствие с европейските икономически стандарти, особено в областта на информационните технологии. Защото макар и да я има нормативната основа, тя не може да бъде приложена по редица причини, една от които е липсата на достатъчно

материални условия (компютърна техника), както и квалифицирани кадри, които да са способни да оперират с тях.

Но за да влезем в Европейската общност или НАТО, не трябва само да изпратим свой контингент в Ирак или пък да подпишем споразумения за наказателна неотговорност на американските военнослужещи пред новосъздадения Международен наказателен съд или да затворим АЕЦ, Козлодуй. За да постигнем така желаня европейски стандарт, ще трябва да се преборим с корупцията, непрестанно увеличаващата се престъпност, да реорганизираме и оптимизираме съдебната си система, да създадем реално функционираща пазарна икономика. Това не е толкова лесно, колкото да съставиш и подпишеш един международен договор или да направиш поредното заблуждаващо съобщение до медиите. Това означава да се пребориш сам със себе си, да надделееш над собствения си характер, манталитет, да се откажеш от някой друг дивидент от преуспеващо акционерно дружество или пък подкуп.

Подобряването на живота за всички, а не само за определени слоеве в обществото, се постига не само с прехвърляне на топката от един орган на друг, от една власт на друга. Така както е например в самата съдебна власт — от следствието към прокуратурата, от прокуратурата към съда, от съда към следствието, оттам към МВР, от МВР към престъпниците, от престъпниците към законите и в крайна сметка към Конституцията. Защото според днешните политици дългогодишното „влачене“ на дела, освобождаването на престъпниците, корумпираността на съдиите произтичат не от нещо друго, а от „калшавите“ ни закони и „остарялата“ ни Конституция! Защото според председателя на Върховния касационен съд, човек с дългогодишен юридически стаж, именно в нашата Конституция е проблемът, че главният прокурор е единствената недосегаема личност в държавата. Защото според някои министри, както Министерският съвет не се бърка в работата на съда, така и съдът не трябва да се бърка в неговата! Защото според Конституцията съдът няма правомощия да спира приватизационни сделки и да се меси в икономиката на страната, а правителството и Народното събрание пък имат достатъчно силни права, за да изключат от съдебен контрол всичко, което си пожелаят. А ако случайно не успеят така да постигнат целите си, може и да се гласува с някоя друга чужда депутатска карта един двуредов закон, който да обезсили неудобните съдебни решения. Защото според политиците

този хаос в страната не е създаден от тях, създала го е Конституцията, неправилно уредила обществените отношения. Затова генералният извод е, че тя именно трябва да бъде променена.

Тук може би трябва да се попитаме защо ли тези 400 депутати от Великото народно събрание (които между другото са създали основния ни закон единствено с „користната цел да продължи социалистическото управление“) са гласували създаването на този ненужен орган наречен Конституционен съд. Защо е този орган, който постоянно обявява законите за противоконституционни и внася хаос в законодателството? Защо е и този президент, който освен че злоупотребява постоянно с правото си на отлагателно вето, критикува изпълнителната власт и компроментира страната пред външния свят? Защо ли трябва да се подобрява стандартът на населението, като всичко у нас си е наред — имаме действаща пазарна икономика, няма голяма безработица, постоянно приливат инвестиции, образованието е реформирано и ефикасно, културният живот кипи, религията здраво крепи нацията, ценностите и моралът процъфтяват... Какъв по-добър ред от това!... Само тези журналисти дето постоянно пречат на управлението и питат ли, питат, вместо да кажат истината! То хубаво да питат, ама да питат това, което трябва. А иначе никой не отказва да дава информация, просто както журналистите, така и избирателите не знаят как да си я поискат...

Всичко това е вярно. Никой не може да го отрече. Само ще допълня още нещо, казано преди години от Александър Стамболийски: „Който си е турил за цел в живота да забогатява, той не бива да се залавя с политическа и обществена дейност“. Защото „Власт над хората се придобива само като им се служи“ (В. Кузен), а „най-добрата власт е тази, която прави себе си излишна“.

Именно това е стремежът на всяка една система — да се самоуправлява, да се саморегулира и така да постигне своето естествено равновесие. Именно в естествения ход на нещата се намира търсеният хомеостазис, независимо дали ще бъде постигнат чрез създаването на хаос или подреденост. Страната ни обаче в началото на този век все още не е достигнала това състояние. Защо? Защото ще отговори Гьоте, „Природата не признава шеги; тя е винаги правдива, винаги сериозна, винаги строга; грешките и заблужденията произлизат от хората.“

*Пътнико, път няма. Пътят
ще стане ти като минеш.*

Иберийска мъдрост

Попитало малкото дете: „Какви сме ние, човешките същества?“ Майката-природа отговорила: „Вечните пътници, скитащи по трънливите друми на живота“. „А какво е животът?“, продължило то. „Богатство. Богатство, събрано в една монета. Тази монета, която вечно се стремите да хванете здраво в ръцете си... и да бъдете щастливи.“, обяснила любезно майката и продължила: „Редът и хаосът са двете страни на тези монета. Всеки един човек, всяка една нация, всяка една общност сама преценява на коя от двете страни да заложи в житейската игра. Невинаги успехът е гарантиран. Но всякога има и втори шанс — за това е другата страна.“

Много често България сама е залагала на грешната карта, много пъти се е лутала в лабиринта на живота, но и много често е намирала сама изхода. Сега, в началото на ХХІ в. страната ни е поставена пред поредното изпитание — да проправи нов път за себе си, да подреди хаоса, да обърне другата страна на монетата. Трънлив и труден ще бъде този път. Ще мине много време, докато достигнем в края на лабиринта и ни озарят лъчите на щастието и благополучието. Но преди да погледнем към бъдещето, където „работата ни процъфтява, другарите ни са верни и щастието ни осигурено“ (А. Бирс), трябва да се обърнем към миналото. Това минало, когато естественият ход на нещата все още не е бил разрушен от користни цели и интереси, когато са властвали нормите не на една или друга жълта, червена, синя или оранжева партия, а нормите на морала, справедливостта, обичта към ближния. Защото, както е казал още Овидий, „за добродетелта непроходими пътища няма“.

Литература

Герджиков, С. Хаос и ред след комунизма. С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1998. Мъдростта на вековете. С., Наука и изкуство, 1970.

Трифонов, Ст. История на България 1878—1944. С., Булвест 2000, 1994.

Шмит, Х., Г. Шишков. Философски речник. С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1997.

ОПТИМИЗИРАНЕ ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИТЕ ЮРИСТИ ПО ТРИАДАТА „ИКОНОМИКА – ПРАВО – УПРАВЛЕНИЕ“

*Заключителна студия по проекта
„Икономика – право – управление“*

*Боряна Гагова,
преподавател по дисциплината
„Държавно регулиране на стопанската дейност“*

В епохата на големите промени, протекли в края на ХХ в., способността за творческо мислене се оказва от решаващо значение за правилното ни ориентиране в събитията и последиците от сякаш изневиделица връхлетелия върху източноевропейските народи свиреп пазарен тайфун. Опитът за научен анализ на случилото се в последните 15 години (1989—2003 вкл.) води веднага до формирането на поредица от въпроси, някои от които с особено висока степен на трудност.

Закономерен, неотменно-необходим етап на обществената еволюция (*детерминиран порядък*) ли бе трансформацията на социалистическата форма на централизирано в държавно-партийния апарат стопанско управление в нейния антипод — пазарно-либерална форма, в която не държавата управлява стопанските субекти, а национално-безлични икономически субекти диктуват условията си на държавата?...

Или пък дали събитията от 1979 и непосредствено последващите я години не бяха дългосрочно планиран и моделиран процес от някой, който вижда по-напред, знае и може повече от нас, но има интереси и цели, твърде различни от тези на преобладаващата част от човечеството (т.е. *планиран хаос* според теориите за конспиративно завладяване на човешките и земните ресурси)?...

Или всичко бе случайно следствие от иначе последователната причинно-следствена логика на цивилизационното развитие (т. нар. в науката *детерминистичен хаос*, каквато е природата и на метеорологичното време)?...

Дали пък ситуацията на икономически, психологически и политически срив, в който изпаднаха повечето от източноевропейските държави

и гражданите им, не бе просто следствие от „лошата работа“ на т. нар. „Демон на Максвел“ в широко известния, разработен от Л. Болцман пример от термодинамиката и статистическата механика за *недетерминистичния хаос*, чийто аналог в обществените науки могат да бъдат при определени условия държавната машина и Народното събрание?...

Полезно или вредно бе това, което се случи за България? А за бъдещите поколения, които ще населяват тези балкански земи?... За кого бе полезно и за кого — вредно? А сега накъде? Към Европейския съюз — чудесно, превъзходно дори! Но не съществуват ли и други алтернативи, които според правилата на науката за управление е най-малкото желателно, а дори и задължително да се обсъдят поне? Ако не сме достатъчно добре подготвени за гмуркането в дълбоките води на западноевропейската икономика, не е ли по-безопасно за българската икономика да се потренира още малко, да се направят предварителни тестове на уменията за „гмуркане и изплуване“ и едва когато има достатъчно данни, че „гмурецът“ умее безопасно да изплува от дълбините на глобалната икономика, тогава да се включва в състезанието на майсторите?

Ако си зададем обобщаващия въпрос: Как да се излезе от лошото минало, без да се навлезе в още по-лошо бъдеще?“, логичният отговор *според мен* би бил: Като се върви внимателно, с добре разчетено темпо към най-подходящата, разумно обоснована и обществено съгласувана цел (план А), при успоредно разработване и на алтернативни, резервни варианти (планове Б и В), насочени всичките към върховната крайна цел — духовно и материално благополучие на гражданите на сегашната българска държава в оптимални параметри, съответстващи на конкретната глобална политико-икономическа конюнктура.

За емоционално-аналитичното възприятие на събитията

Започнал от външно видимата си страна като очистителна буря, измиваща въздуха от праха на консерватизма и разтоварваща обществената атмосфера от натрупаното психическо напрежение, започнал по-скоро като развлекателно шоу по улици и площади под формата на митинги, гладни стачки, живи вериги и други форми на политическия театър, този, сякаш хиперпространствен ураган, някак рязко и непредвидено за уличните зрители премина в опустошителен икономически циклон. Той въввече в „окото“ си крехката българска национал-

на икономика, оказала се абсолютно неподготвена за неочакваните трансформации в геополитическия климат.

Защо бе неподготвена?... Защо хората, които трябваше да бъдат подготвени — държавници, учени и преподаватели, не бяха подготвени? Защо проспахме настъпването на урагана, за появата на който имаше много ясни белези и симптоми?... Поради нашата неподготвеност, а оттам и наивност, многобройни външни икономически консултанти и политически покровители се изляха като тропически дъжд върху държавните ни институции, дъжд, който беше за съжаление по-скоро разрушителен, отколкото напоителен. След оттеглянето им се оказа, че вместо система от оздравени и укрепнали публични демократични институции от тинята се подават само останките на разрушената социалистическа държавност и основите на странна сграда, строена-недостроена, но и на този етап от строителството е видно, че е липсва единна архитектурна концепция, а строителната е конструкция не отговаря на изискванията за носимоспособност, устойчивост и дълготрайност, да не говорим за практичност и комуникативна функционалност. Трябва ли да бездействаме, докато се самосрути и ни затрупа под развалините, или е по-разумно да я реконструираме и укрепим навреме, и то така, че да издържи на евентуалните обществени „урагани“, „наводнения“ и „земетресения“? И не трябва ли успоредно с това да се заемем с проектиране и строеж на нова, стабилна и удобна сграда, предназначена за обитаване от поколенията векове напред?

След урагана, оглеждайки се, установихме, че мощните ветрове на едрия транснационален капитал бяха помели като клечки социалистическите ни предприятия, обединения и агропромишлени комплекси, които не успяха да им окажат ни най-малка съпротива. Евтини битови стоки от Близкия изток и Турция се настаниха в магазините и обезсмислиха труда на местните производители. Магазините започнаха да стават все по-малко, сергиите все повече. В помещенията на бившите книжарници по главните улици на столицата се настаниха банки и магазини за луксозни коли. Книгите излязаха на улицата. Здравната система агонизира. Научната — също. Възрастното поколение се отчая. Младото — не може да се ориентира. Има твърде много пътища и за нито един не е сигурно, че води за там, където искаме да отидем. А и никой не знае със сигурност къде точно трябва да отидем. Няма пътеуказателни табелки. Няма книга-пътеводител. Няма и верен на народа си опитен предводител.

Затова всеки тръгва по свой път, накъдето собствената му интуиция или чуждо внушение го води. И престава да се тревожи за съседа си, за колегата си, за съседянина си, за сънародника си. Превръща се в интернационален „икономически човек“¹, лишен от родина и емоции, насочен само към реализация на егоистичния си инстинкт, който според модерната Хопсова концепция² е естественото, разбираемо състояние на човека, за разлика от алтруизма, който е неестествен, временен и непонятен. Тогава как да си обясним саможертвата на многобройните камикадзета — мъже, жени и деца, самоотказващи се от правото си на живот — като някаква егоистична страст към злодействено самоунищожение, като абсолютно алтруистична саможертва или като някакво външно зловещо зомбиращо въздействие на алчници за кръв и власт?

За студентите и техните отрезвяващи въпроси

Всяка година студентските банки в университетите се заемат от ново младо поколение, което, от една страна, повтаря предходното, от друга — е свършено различно от него. След поколения на бурна революционност следват поколения на апатия. След поколения на всеотдайна безкористност следват поколения на безскрупулен карие-ризм и меркантилизъм. При всеки дипломиращ се випуск може да се съзре общата характеристика на поредната студентска общност, но и във всеки студентски випуск може да се съзре цялата палитра от характеристики на всички предхождащи го поколения.

В очите на почти всеки от самостоятелно мислещите млади хора, на които съм преподавала в последните 15 години, съм съзирала един въпрос-упрек, отправен към мен, но и не само към мен, а към цялото мое и близки до моето поколения, натрупали по около половин век знания и опит. Някои от студентите са по-смели и намират кураж и форма да зададат въпросите си и на глас.

„Накъде ни водите? — питат обобщено те. — Сигурни ли сте, че това е вярната посока към „Обетованата земя“, която ни е обещана, или и ние ще обикаляме 40 години в пустинята като евреите според

¹ Homo oeconomicus, базиран само върху егоистичния инстинкт.

² Томас Хобс (1588—1679), англ. философ, привърженик на егоистичния утилитаризъм. Основните му възгледи са развити в „Левиатан“ и „За тялото, за човека, за гражданина“.

Стария завет от Библията, докато вие измрете, а ние останем сами, без необходимите знания и опит за справяне с трудностите на пустинния живот, а и без възможност да ви упрекнем за грешките, защото вас вече няма да ви има!

Ние сме били в детската градина, когато са ставали събитията от 1989 г. Ние нищо не помним и не знаем за тях. Тогавашната интелигенция се е оказала неподготвена и не се е справила добре в една действително сложна ситуация. Защо не ни подготвяте сега така, че поне ние да можем да се справим успешно, ако и през нашето професионално битие възникне подобна сложна ситуация? С каква степен на сигурност ни гарантирате, че оптимистичната ви прогноза за светло политико-икономическо бъдеще след присъединяването ни към Европейския съюз ще се сбъдне и че няма отново да ни връхлети ураганът от някаква нова икономическа криза в резултат на нечии човеконенавистни военни или терористични действия, на неочаквани глобални климатични изменения, на стихийни природни бедствия или просто — на пореден лавинообразен срив на нашата собствена икономическа система?

Или ако например по някакви обективни или субективни причини Европейският съюз се откаже на този етап да ни присъединява към себе си и ни остави да чакаме с години напред в състояние на икономическа безтегловност? Къде е програмата ни за действие в такава ситуация? Къде е алтернативната стратегия за развитие? Къде са тренировките ни, които да ни подготвят така, че просто да не допуснем такава ситуация? Да предотвратим бедата, или поне да намалим до минимум вредните последици!“

Такива въпроси задават някои студенти повече или по-малко гласно, но сякаш значително повече на брой са другите, които нито питат, нито се интересуват от подобни въпроси и техните отговори. Те вече са решили какво да правят с бъдещето си и концентрират цялото си внимание само върху формалното взимане на диплома, подготовката си по английски език и получаването на виза в посока „Запад“.

Да им пожелаем „Лек път!“ и да насочим вниманието си към тези, които остават тук, в родината си, и искат да учат, искат дори максимум да научат, за да могат да постигнат желаното тук и именно тук.

За системософския подход — като връзка между икономиката и правото

Системната философия (системософията) е наука за битието в неговата системна цялост. Като мирогледна методология тя съществува и се развива от най-дълбока древност до наши дни. И макар никога да не е била нито единствената, нито господстващата мирогледна система, тя винаги е помагала на човечеството в критичните за него периоди да направи онази решителна стъпка, която ще му даде възможност да погледне на случващото се от по-високо равнище и да открие елементите и пътищата, които са му необходими, за да преодолее кризата и се самотрансформира в по-високо еволюционно равнище.

От формална гледна точка системософията е динамична отворена концепция за света, в който живеем, и за себе си — като система от системи, включена като елемент на система от други системи. Същността на системософията се изразява в разбирането за света като материя, енергия, информация, съзнание и „още нещо“, което все още не знаем какво е, организирани в пространството и времето (пространствено-временния континуум).

Това природо-научно определение следва да се прилага и в обществените науки, тъй като обществото е вид природна система, макар и притежаваща определени специфики. Би следвало да се има предвид също така, че според някои изследователи въпросът за същността на материята и нейните веществени и невеществени форми все още е твърде спорен. За изследователите в областта на обществените науки пък е спорно понятието съзнание. Сериозни дискусии предизвикват въпросите: Има ли колективно обществено съзнание или съзнанието е само индивидуално? Какви са общите и разграничителните белези между съзнанието и разума, духа и душата?

Според мен, когато се опитваме да проникнем в същността на категориите съзнателност, разумност, духовност и душевност, не трябва да пренебрегваме и религиозните схващания по тези въпроси поради факта, че религиозните доктрини, дори и когато са изкуствени и манипулативни, пак са неразривно свързани именно с тази нематериална част от битието на човека. Този подход към проблема, макар и дълго време пренебрегван от юридическата наука, е изключително важен за правилното цялостно формиране на бъдещите юристи, защото правото, разглеждано като система от нравствени норми, в никакъв

случай не може да бъде безопасно откъсвано нито от посочените по-горе категории, нито от религиозните доктрини и тяхното въздействие върху огромна част от обществото. Очевиден пример за това е сливането на мюсюлманската религиозна система от правила за поведение с официалната държавно-правна система в голяма част от мюсюлманските страни, както и въздействието на другите религии върху поведението на индивидите и общностите, които ги изповядват.

Що се отнася до онова „още нещо“, което все още не знаем какво е, предпочитам да го маркирам в определението, отколкото да го пренебрегна като възможност за бъдеща корекция в базовото определяне на изходните постулати, защото световната, а и българска активна научно-мисловна съобщност упорито търси и вероятно скоро ще открие, ако не *абсолютната истина* (най-вероятно непостижима), то поне още една малка част от постижимата за стремящия се към нея човек, *висша истина* за същността на човешкото битие и ролята на самия човек в него, т.е. за предопределеността и свободата на действие и за правилата (нормите) за тяхната съвместимост.

Приложението на системософския подход в държавното управление като цяло и в управлението на икономиката в частност се предопределя от тяхната естествено присъща им характеристика на системи с висок клас на сложност, организираност и управляемост. И за двете системи, както и за правната система са характерни две изключително важни за управляемостта им свойства:

а) мултипараметричност, т.е. автоматичното отражение на въздействие, упражнено върху който и да е от елементите на системата и върху други елементи, групи от елементи или върху системата като цяло;

б) емергентност от второ ниво, т.е. невъзможност за постигане на верни изводи и обобщения за качества, присъщи на системата като цяло, чрез изучаване само на нейните части и отделни нейни свойства. Например да се прави извод за поведението на човека само по анатомичен анализ на неговите органи.

Емергентни качества на човека са неговите емоции, емергентно свойство е наличието на характер. Съвкупността от индивидуалните емоции на човешките личности, изграждащи общността, представлява качествена емергентна характеристика с високо ниво на сложност и оказва съществено влияние върху поведението на човешките личности като елементи в системата и на системата като цяло, поради което

е изключително погрешно подобни системи (включващи като градивен елемент човека или човешки общности) да се анализират само чрез статистически методи. Това е и една от основните фатални грешки на социалистическия тип планиране и планово стопанство, което дори само поради тази слабост не би могло да се определи като фактически планово стопанство.

Държавата, икономиката и правото са вероятностни системи с толкова висок клас на сложност, че при тях са неприложими класическите статистически методи за събиране на информация, необходима за взимане на правилно управленско решение, и се налага да се прилагат други, по-подходящи математически методи, а именно количествено-качествени методи, прилагани при смесени количествено-качествени системи, и стохастични методи, прилагани по отношение на вероятностните системи. Предвидимостта, прогнозируемостта и планируемостта на функционирането и поведенческите реакции в икономическата и правната подсистема на обществото и на държавата като базова обществена система са абсолютно невъзможни без точното отчитане и съобразяване на техните системни характеристики и свойства, поради което съвременното управление на големите сложни, многосъставни вероятностни системи, каквито са икономическата и юридическата, изискват висококачествена, специализирана подготовка на управленските екипи, включваща и необходимите знания по математически методи, информатика, етика, народопсихология и експериментална психология. Също така и знания по прогнозиране и моделиране на социалните процеси.

Цялата тази наука за оптималното управление на стопанските системи, която активно се развиваше през 70-те и 80-те години на XX в. както на Запад, така и на Изток, изведнъж бе пометена и забравена, подменена бързо с идеите на „перестройката“ и пазарната идеология. Може би си струва да си зададем сега въпроса: Какво би станало със страните от Източния блок и Съвета за икономическа взаимопомощ, ако политическите ръководители на тогавашния Съветски съюз (а това бяха Леонид Брежнев от последния му, неадекватен период и още по-неадекватният, забравен вече Черненко) бяха приложили в стопанската и държавната практика на СССР идеите на системната теория за оптимално управление, блестящо разработени от някои съветски учени от онова време?... Отговорът на този въпрос не се знае, но се знае, че по-голямата част от елита на съветската научна

мисъл в това направление беше репресирана, а само една малка част от него успя да замине на Запад и да заеме водещи позиции в елитните световни центрове за изследване на глобалната икономика, както и да бъде отличена за постиженията си с няколко Нобелови награди.

Убедена съм, че рано или късно управленската и икономическата мисъл ще се върнат отново към тези теории и методология и ще ги продължат успешно, защото в тях има не само още много хляб, в тях е и бъдещето на обществено-икономическата теория и практика.

Мисля така, защото вече са налице достатъчно белези, които показват, че световната икономика излиза от фазата на стабилност и детерминираност и навлиза във фаза на ентропия (макар и вероятно — с временен характер) и вероятностни процеси. Климатичните изменения с неизяснен произход и перспектива ще се последват вероятно и от изменения в глобалната икономика с подобни характеристики. Теоретиците ще трябва да конструират и предлагат на практиците обществено-икономически модели, отговарящи на много по-усложнената външна и вътрешна обстановка и тогава ще им се наложи да се върнат към първоизточниците на системната философия и да потърсят отговор в техните научни изследвания, например в блестящите трудове на проф. Иван Сироежин по системен анализ на стопанските системи, част от които за щастие са преведени и на български.

Да вземем като пример дори само неговата концепция за множеството на „лъжливите“ знания и нереалните връзки и техния неочакван ефект при провеждане на избор — колко ползотворна би могла да бъде тази теория при разработването на едно модерно избирателно право, от което толкова се нуждаем!

Друга системософска конструкция, която може да бъде много полезна, е тази за подготовката на управленски решения (респ. нормативни актове), постигащи безотказно поставената цел чрез специфичен анализ-синтез, аналог на древни философско-окултни практики и форми на бойни изкуства, практикувани по земите на сегашно Мексико и на Корейския полуостров. Става въпрос за постигано след дълго обучение и самообучение умение за взимане на правилно решение в сложна ситуация от сегашния момент чрез мисловно пренасяне в бъдещето и разглеждане на настоящето като вече минало, на което се прави равносметка. Системософският аспект на този подход предполага моделиране на бъдещето във варианти като постигната желана или случила се пък нежелана събитийност, от гледна точка на които,

т.е. отзад напред, следва да се проследи поредицата от евентуални решения и действия и да се открият погрешните и правилните от тях. И съответно — да се вземе най-правилното решение, което да ни отведе по най-безопасен начин до желаната отдалечена цел. Ако един такъв подход се прилага при разработването на нормативните актове с дългосрочно действие, едва ли бихме имали по десетина поправки за няколкогодишния живот на повечето от конвейерно произвежданите понастоящем нормативни актове, некачествени и неефективни още в момента на своето зачатие поради изначални концептуални дефекти.

За необходимостта от оптимизиране на системата за обучение на бъдещите юристи

Самото поставяне на този проблем за обсъждане налага веднага да се подчертае, че той сам по себе си е твърде широк и обемен и се нуждае от по-широк академичен анализ. Струва ми се важно обаче да обърна внимание на факта, че ако на държавно-управленско ниво се осмисли и постави задачата за целево усъвършенстване на общата правна система в страната, част от която е и юридико-образователната подсистема, тогава прилагането на системософския подход при разработване на дългосрочна стратегия за стъпаловидно целево подобряване дейността на тази система от институции би било не само полезно, но и абсолютно необходимо.

Особеността и трудността при реализация на подобен тип управленско-реформистка дейност се състои в това, че правната система не е някаква, макар и най-сложен тип машина, която можеш да спреш за планов или извънреден ремонт. Тя действа ежедневно и непрекъсваемо и реконструкцията и поправките ѝ трябва да се извършват, така да се каже, „в движение“. Това никак не е лесно, но не е и невъзможно. Изисква обаче много повече предварителна подготовка чрез всестрани анализи, прогнози, разработване на модели на евентуалните бъдещи структури и тяхното експериментално проиграване във виртуалната реалност. Всичко това вече е напълно във възможностите на съвременните информационни технологии, с помощта на които отдавна се решават значително по-сложни задачи, например в енергийната и военната промишленост.

На практика това ще означава на първо време да се разработи достатъчно подробна структурно-функционална схема, в която под-

системите на юридическото образование, законодателството и съдебната дейност да се очертаят ясно като самостоятелни функции, структура и дейност, от една страна, и от друга — като връзки, взаимодействия и взаимовъздействия. Взаимното проникване между тези три подсистеми е толкова голямо, че мултипликационните, мултипараметричните, емергентните и други системни ефекти са твърде силно изразени и всяко изменение в едната подсистема неминуемо се отразява и в другите.

Значителна част от първично-производните ефекти се формира още в процеса на университетската подготовка на бъдещите специалисти с юридическо образование, поради което кодовият ключ към постепенната положителна качествена промяна е именно там. Чрез добре планирано и подготвено стъпаловидно усъвършенстване на системата за юридическо образование в България и съответно рязко подобряване на качеството и подготовката на дипломиращите се студенти закономерно може да се очакват и положителни процеси в законодателната и съдебната дейност, които се осъществяват от формираните именно в системата за юридическо образование професионалисти-юристи. Това е така, защото се касае за типично сложни системни образувания, функционирането на които в съвременния етап от развитието на информационните технологии може успешно да се насочва само от добре подготвени, комплексно образовани експерти.

По-нататъшният анализ на този проблем излиза от рамките на това научно изследване, имащо по-друго предназначение. Още повече че за разработката на тези актуални задачи, свързани с присъединяването на България към Европейския съюз, се отпускат съвсем не малко средства по линията на предприсъединителните фондове. Работните колективи от чуждестранни и български участници по проектите за усвояване на средствата най-често се сформират при висока степен на непрозрачност както при подбора на специалистите и целите им (понякога събиране на лично полезна информация), така и на дейността им и резултатите от нея. За съжаление в преобладаващия брой случаи плодът на дейността им се изразява в проучвателни командировки, луксозни работни срещи на разменни начала и заключителни конференции, чрез които успешно се усвояват формално предвидените средства по проектите, които биха могли да се използват и за действително подобряване на съдебната система и на материалната база, необходима за подготовката на студентите. Крайният

резултат най-често е общо описание и компилативно преписване на наличната в институциите административна документация, придружено с няколко общи предложения, интелектуално достижими и без изразходване на проектните средства, защото всеки добър специалист и на сън може да изброи основните дефекти на системата, без разбира се, да успее да я промени по този начин. Следователно проблемът не е само в българската страна, а и в принципните постановки на т.нар. донорство, за което вероятно биха могли да се намерят и други, точни определения. Естествено е при това положение съдебната и образователната реформа да боксуват. Въпросът, който следва, е: Кой има интерес от това?

Бих искала да насоча вниманието към потребността от незабавни изменения в няколко насоки:

а) *Адекватна на спецификата на правото форма на подбор на студентите в юридическите факултети.* На практика това означава, че нито изпитите по български език и история, нито никакви общи изпитни тестове са пригодни да отсеят измежду всички кандидати онези, които имат специфичните качества и мотивация, присъщи на възвестителите и пазителите на правото — законодатели, държавници, администратори, съдии, прокурори, следователи, адвокати и пр. Мисля, че отсяването би следвало да става на два етапа — за ниво на обща култура и за наличие на юридически тип мисловна нагласа. Една чудесна възможност за проверка на способностите на втори етап е писмен анализ в свободна неюридическа форма на актуален казус от изнасяната в пресата криминална хроника. Чрез такава форма биха могли да се преценят както интелектуалните качества на кандидата, така и неговата морална нагласа, твърде съществена в правото и абсолютно пренебрегвана досега при подбора на студентите.

б) *Техническо оборудване и подходящ сграден фонд.* Наличието на модерно оборудвани кабинети с възможности за аудио-визуални форми на преподаване е не просто пожелателно изискване, а задължително условие за осъществяване на съвременен образователен процес. В условията на информационен бум, когато визуалните въздействия атакуват съзнанието на младите хора с непрекъснато наслояване на подсъзнателно ниво на образи на агресия и насилие, играещи понякога ролята на учебник по престъпна дейност, изоставането в използването на тези форми за обратния акцент — борба с престъпността, дава очевиден приоритет на първото направление. Приветливостта,

чистотата и интелектуалното въздействие чрез наситеност с исторически и културни възприятия на самата сграда и помещенията, в които се извършва образователният процес, имат също съвсем немалък принос за формиране личността на бъдещия професионалист в аспект на интелектуална и културна извисеност и цивилизационна равностойност и самочувствие спрямо западните му колеги.

в) *Учебни програми с добре балансирано съчетание между необходимите фундаментални знания и производните нови учебни дисциплини, съответстващи на актуалните потребности на обществото.* Тази проблематика е също колкото пространна, толкова и актуална и се нуждае от цялостен академичен анализ и евентуално преосмисляне на основната концепция. Това, което искам да привнеса в нея, е не просто констатацията, че след принудителното приспособяване на класическите български учебни планове и програми към западноевропейския модел на тристепенно бакалавърско-магистърско-докторско обучение общият ефект от учебния процес не само не се подобри, а се влоши (поне според една съвсем немалка част от преподавателския състав), а и да посоча една от основните причини — разпокъсането на единния образователен процес с въвеждането на бакалавърско-магистърската форма на обучение. По мое, а и не само по мое мнение причината е в разбиването на класическия модел за учебен план, изискващ логическа последователност и системна обвързаност на цялата материя, предвидена за изучаване в една специалност. Механичното копиране на чужди образци, за които съвсем не е доказано, че са по-добри от нашите, доведе до хаотичност и непоследователност в учебния процес, пренатрупване на учебни дисциплини във временно модерни направления и огромни празноти в други области на научното познание.

Ще си позволя да предложа една възможна форма за постепенно коригиране на тази не само неприятна, но и опасна реалност.

Ако академичната общност преосмисли досегашната си насоченост към автоматично копиране на някои чужди модели, явно удачни в други времена и условия, но не толкова в конкретната ситуация на българския традиционен образователен модел, тогава би могло да се помисли в по-близко или по-далечно бъдеще за преформатиране на учебното съдържание по правилата на *дървото на познанието* и по аналог с известното в управленската наука *дърво на целите*. Това означава основните клонове на учебните дисциплини задължително да

излизат от ствола на съответната научна специалност и всяка клонка — от съответния по-голям клон на учебно направление. Този принцип е заложен и в систематиката на науката, така че не би следвало да има трудности при неговото приложение за формирането на *дървото на учебните дисциплини*. Принципът на систематична обвързаност и последователност винаги е бил в основата на класическия тип европейско юридическо образование и няма достатъчно сериозна научна причина сега да се отказваме от него. Още повече че новите разклонения на класическите научни дисциплини могат съвсем сполучливо да си заемат съответните места.

Правото е специалност, в която се изисква задължително познаване на цялото национално законодателство, както и последователност и обвързаност на натрупваните знания, предотвратяващи възможността за образуване на празноти в подготовката на бъдещите съдии, прокурори, министри и други възможни професионални реализации на юристите. Ето защо съм убедена, че опитът да се въведе и по отношение на юридическите факултети т.нар. кредитна система, вероятно подходяща при изучаването на някои природни науки, в юридическата образователна система би довел само до хаотичност в подготовката и недообразованост по ключови проблеми на бъдещите професионалисти.

г) *И най-важното — смяна на стратегическата цел на учебния процес и на подхода в работата със студентите*. Това означава дългосрочната насоченост в учебните планове и програми да се прехвърли от производството на добри възпроизводители на действащото в момента законодателство към формиране на творчески мислещи юристи, способни не само да се самоадаптират към бъдещите обществени и законодателни промени, но и да участват активно в управлението на тези промени. Това означава също така да се промени и характерът на взаимоотношението между преподавателя и студента — от едностранно дидактическо постепенно то да се трансформира в двустранно, сътворителско взаимодействие. Естествено необходимото, предимно инструктивно обучение в първите курсове би следвало в последните курсове плавно и постепенно да преминава в съекипно творческо взаимообучение, форма, при която преподавателят е равностоен, макар и привидно, със студентите. Една от най-добрите възможности за подобен тип обучение, поне когато оптималният брой на студентите позволява, е разработване в писмена форма

с последваща устна защита пред състудентите на учебни доклади, научни есета и други научно-художествени форми, изискващи едновременно висока обща култура и конкретни специални познания.

Ако хвърлим бърз поглед в миналото на европейските хуманитарни науки (а правото е именно такава наука), ще установим, че тази форма на общо и специално просвещение има много дълбоки исторически корени в някои европейски страни като Франция например, плодовете от която продължават да се берат и сега.

За миналото и за бъдещето на просвещението

През 1749 г. Дижонската академия на науките във Франция обявява следната тема за ежегодното провеждане от нея конкурс: „За подобряване или за влошаване на нравите е допринесъл прогресът на науките и изкуствата“. В един горещ летен ден на същата година бъдещият възвестител и идеолог на демокрацията Жан-Жак Русо (1712—1778) върви пешком от Париж към Венсен, за да посети арестувания си приятел — друг, не по-малко известен енциклопедист и философ-просветител — Дени Дидро (1713—1784). По пътя спира да си почине, отваря вестник, прочита обявата и както сам признава в своите „Изповеди“, от този миг нататък целият му живот се променя — идва славата, идват и нещастията. Въодушевен от темата, започва да пише още по пътя, Дидро прочита наброските му, насърчава го да участва в конкурса. Русо работи около седмица нощем и денем, изпраща произведението си и през 1750 г. получава съобщение, че е спечелил първата награда с трактата „Размишление за науките и изкуствата“. Следват „Размишление за неравенството“, „Размишление за произхода на езиците“, „Обществен договор“ и т.н.

Около 250 години по-късно студентите в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ размишляват и пишат по сходни теми. Носят ми понякога своите разработки, писани също така по пътищата, в автобусите, по гарите, и също така въодушевени от изведнъж завладялата ги зловодневна тема, с трепет очакват оценка, насърчение и признание за постиженията си. Сякаш философският и идеен кипез от предреволюционна Франция са оживели отново, сякаш в недрата на съвременната меркантилна цивилизация се заражда отново вълната на духовните земетресения!...

Любопитно е как ли биха отговорили съвременните млади хора на

същия този конкурсен въпрос, задвижил интелектуалния мотор на Жан-Жак Русо?! По-добър или по-лош, по-лесен или по-труден стана животът на хората след технологичния бум на XX в., разrazil се сякаш с по-голяма мощ и скорост от логично закономерните? Станаха ли индивидите и хората по-богати, станаха ли националните икономики по-организиранни и стабилни, стана ли човечеството по-благоденстващо в резултат на свръхкомпютъризацията, телекомуникационните технологии и генномодифицираните продукти? В какво се изразява стопанският напредък в резултат на техническия прогрес? Защо цели области на науката и технологиите в България спряха да се развиват? Задаваме ли си тези въпроси, така както са си ги задавали в средата на XVIII в., и ако си ги задаваме — какво ще си отговорим?

През 1879 и следващите години, по време на Великата френска революция, демократичните идеи на просветителите-енциклопедисти Волтер, Монтескьо, Дидро, Русо и техните съмишленици са били възприемани като факел, възвестяващ мечтаната промяна, тяхната политическа доктрина е в основата на провъзгласената през същата година „Декларация за правата на човека и на гражданина“, сложила основата на съвременното френско гражданско право и на буржоазната демокрация. Тогава защо ли и сега, в началото на третото хилядолетие, идеите на Русо за целокупния народ като политически обществен организъм, за обществения договор, въз основа на който трябва да се самоуправлява този обществен организъм-суверен, образуван от съставлящите го частни лица, и за абсолютната неотчуждаемост и непредставяемост на суверенитета, т.е. невъзможност някой, който и да е той, да прехвърля суверенитет от името на суверена — народа, защо ли и сега тези идеи звучат все така революционно и актуално?...

Странно, но точно 200 години след събитията, разиграли се през 1789 г., т.е. през 1989 г., Европа пак бе обхваната от революционна вълна. Някаква природна закономерност ли е това, случайно събитие или съзнателно дирижиран процес? Прибързано или закъсняло бе това събитие? И ако е точно навреме, т.е. нито рано, нито късно, означава ли това, че ще успее да премине плавно и мирно като революционна еволюция, т.е. като естествени качествени изменения, настъпили поради количествените свръхнатрупвания, и че след това ще се навлезе в различен, може би по-доброкачествен общественно-икономически етап?...

За мен, а вероятно и не само за мен, е доста потресаващ сблъсъкът с факта, че преди около 250 години, равни на четвърт хилядолетие,

докато тук, на Балканите, по земите, където сега е разположена българската държавност, е властвал непрогледен духовен мрак и обществен примитивизъм, там някъде... във Франция вече е имало провинциална Академия на науките, тя е правила ежегодни конкурси и творческият елит на френския народ вече е размишлявал за оптималното обществено устройство и за държава, изградена върху принципите на разума, общественения договор и справедливостта. Но от друга страна пък, нали преди 2500, а дори и преди 5000 години, т.е. преди цели пет хилядолетия, по същите тези балкански земи е процъфтявала тракийската цивилизационна култура, която със своята естетика и философска метафизична извисеност най-вероятно е превъзхождала тази на племената, населяващи в онези времена западната част на Европа!

Защо тогава многобройните тракийски племена и няколкото поголеми племенни тракийски държави не са се обединили в мощна държавност, която да е равностойна на Римската империя и да устои на агресията е? Какво е значението на държавното устройство, стопанското развитие и специалната подготовка на бъдещите предводители на народите за културната устойчивост и историческо оцеляване на една многоплеменна или многоетническа цивилизация?

Тракийските предводители и царе сякаш са мислили повече за собственото си пренасяне в далечното видимо и невидимо бъдеще, отколкото за изграждане на мощна и добре защитена държавност, способна да брани не само тях, а и съседите им. И са платили цената на това егоцентрично безразсъдство (или метафизична далновидност), като са слезли преждевременно от историческата сцена и са потънали в забвение.

Ние, населението, което живее по тези земи в началото на XXI в., би трябвало вече да сме в състояние да извлечем навреме поуките както от историята на траките, така и от кървавите вакханалии в края на Великата френска революция, би трябвало да можем да проумеем навреме, че техническият и технологичният прогрес не водят непременно до духовен и политически прогрес, че те могат както да спомогнат, така и да навредят. Би трябвало като народ или поне една достатъчно значима част от него да сме навлезли вече във възрастта на обществената зрялост и да докажем, че сме в състояние да се учим не само от собствените си грешки, но и от чуждите, и то без да ги повтаряме, а това на практика означава способност за саморазвитие и за самоопределяне посоките на развитие. Би трябвало, но дали е така?

Струва ми се, че това са едни от най-важните уроци на историята,

които сегашните университетски преподаватели трябва сами да усвоят и да предадат на настоящите и бъдещите студенти. Като че ли обаче най-същественят урок, който всички вкупом трябва да усвоим, е, че вече е дошло времето, в което трябва да се научим да си задаваме съдбоносните въпроси навреме и да им отговаряме навреме, далеч преди да е станало непоправимо късно. *И че народ, който не уважава миналото и не се учи от него — няма бъдеще.*

А сега да застанем на централния вход на Софийския първоуниверситет, на знаменитите стълби между каменните колоси на Христо и Евлоги Георгиеви, които не само вдъхновяват търсещите тук просвещение, но и ги насочват и водят по пътя нагоре — към духовна извисеност, и напред — към творческа реализация за благо на националната общност. Оттам, откъдето се правят снимките за „сбогом“ на всички завършващи студентски випуски, погледът ни неминуемо попада на две сгради с особен, взаимодопълващ се стил и излъчване.

Отдясно на нас е Народното събрание, сграда, предназначена за извършване на онези свещенодействия, чрез които древните ни предци са търсили и понякога намирали най-добрите, най-подходящите, най-точните стратегически решения и конкретни правила, оформяни в законници, благодарение на които племената и народностите, от които е съставена сегашната ни национална общност, са устоявали на историческите урагани, наводненията от лакоми за земята ни нашественици, предизвикани от глобалните преселения, и на земетръсните разпади на държавностите в резултат на недалновидна военна политика. Винаги, когато предците ни са се оставяли да бъдат подведени при взимането на решенията си чрез подлост, измамни обещания, лъжовни слова, коварство, чуждопоклонничество и предателство и най-вече, когато не са успявали да различат своя от чуждия, врага от приятеля, за съжаление винаги в такива случаи последиците са били трагични за всички и най-вече за бъдните поколения. Но и предателите, отстъпниците и алчниците също не са оцелявали, погълнати от вихъра на създадените от самите тях народни злочестини или ликвидирани от тези, на които са служели. Най-поучителни обаче са страданията, последвали закъснялото прозрение на тези управници, допуснали погрешни държавнически решения поради недалновидност, непредпазливост, недомислие и липса на достатъчно познания за това, как се управляват народ и държава.

Точно пред Софийския първоуниверситет, на някакви си стотина метра от него и на още толкова в диагонал от Народното събрание,

някъде там, където се събират погледите на двамата ктитори на този храм на науката, точно там, пред очите на всички бавно се руши един великолепен старинен дом, официален паметник на културата и неофициален паметник на историческите превратности. Национализирана, реституирана, променяла неколккратно поредните си недобросъвестни и недобронамерени владетци, изоставена понастоящем на волята на природните стихии и предназначена от поредните си владетци за „самосрутване“, сградата, известна сред обществеността като „бившето Китайско посолство“, би могла след подходяща реконструкция и реставрация превъзходно да се трансформира в Дом на науката и просвещението. Например в една съвсем необходима понастоящем *Експериментална школа за научни изследвания и обучение по държавно управление и законодателство „Братя Евлоги и Христо Георгиеви“*. Мисля, че тези, от които зависи решаването на проблема, и особено народните представители, обитаващи срещуположната сграда на Народното събрание, значителна част от които са завършили образованието си в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, дължат това не само на Университета (поправяйки макар и частично една очевида несправедливост — той да не носи имената на своите ктитори), а и на себе си, защото така ще има къде да донаучат онова, за което все още не са достатъчно подготвени, и най-вече на следващите поколения, на които им предстои да законодателстват и управляват в значително по-сложни времена.

Нашето задължение е да ги подготвим превъзходно за бъдещето.

За космическото, икономическото и метеорологичното време

Ако човек от време на време чете научна литература по космология (а това е едно от любимите ми занимания), не може да не почувства самонатрапващата се понякога аналогия между космическите галактики, звездните купове и планетарните системи, от една страна, и междудържавните съюзи, партийните коалиции и икономическите групировки — от друга страна. Възщност научната история за откриването от човечеството на Вселената и космичното време е твърде сходна с тази на теориите за капитализма и капиталистическата епоха. И в двете научни направления един от най-атрактивните въпроси е — имат ли начало и край Космосът и космичното време и съответно капитализмът и неговото време.

Отговорите на съответните въпроси, давани от най-популярните корифеи на космологията и астрофизиката и на икономиката и политологията най-често съвпадат. Модерните доктрини и в едната, и в другата област (теорията за Големия взрив и теорията за пазарния либерализъм приемат, че — „Да“, начало е имало, но краят е толкова отдалечен в разширяващото се вселенско бъдеще, че засега е безсмислено да мислим за него. Още повече че след него следва краят на историята на човечеството.

Съвсем сходни теоретични постановки бях принудена да изучавам по времето, когато бях студентка, само че тогава това се отнасяше за несбъдналия се обществен строй, наречен „комунизъм“, който щеше да продължи до края на историята на човечеството, защото е най-висша фаза в историята на човешкото общество и след него не може и няма да има нищо.

Аналогията, която току-що дадох като пример, от строго научна гледна точка е некоректна, както защото това са системи с различна типология и характеристики, различията между които са по-големи от сходствата, така и защото въпреки моето професионално уважение към хората на науката, разработили тези доктрини, лично аз съм убедена, че и едната, и другата не съответстват на действителни процеси, протичащи в космическата и икономическата реалност. Използвах този пример обаче, за да демонстрирам как ние, преподавателите, понякога сме принудени да измисляме сложни теоретични конструкции, за да обосноваваме пред студентите поредната официално наложена политико-икономическа доктрина, която след това ще бъде заменена с нейната противоположност, която също ще трябва да доказваме в трудовете и лекциите си най-често със същите аргументи.

Всичкото това време на фалшива лоялност към фалшиви доктрини е загубено за истинската наука, за преподавателите, за студентите, за стопанската практика, а и е обременено с бурно мултиплициращ се отрицателен стопански ефект. Вместо това състояние да продължава до безкрайност, мисля, че е време да си зададем въпроса, дали не е дошло или поне приближило се времето, когато дейците на науката ще престанат да хаят енергията си в хвалебствени ритуали и ще я насочат към разкриване на обективните общественно-исторически и икономически реалности и разработване на адекватните им модели за развитие, а действащите политици и държавници ще имат една-единствена основна функция — да ги прилагат разумно и отговорно в служба

на гражданите, с които са сключили временен договор за добро управление на имуществото им.

И така, поглеждам към собствения си вътрешен часовник, отмерващ лично за мен историческото време, и установявам, че стрелката му не се движи. Спрял е. И точно когато ме обхваща отчаяние, че безвремието ще продължи вечно, се сещам, че той не работи може би само защото не е навит. Няма двигателна енергия, която да приведе неговото време в движение. Какво се прави в такъв случай? Толкова е просто! Навива се часовникът или се слага батерия и стрелката, отмерваща времето — продължава напред.

Навивам собствения си интелектуален и духовен часовник и стрелката на „моето“ време започва да се движи. Мисля си, че ако всички мечтаещи за излизане от застой на настоящето задвижим навреме собствените си спрели часовници, няма да има опасност да пропуснем времето за позитивна творческа експанзия на обществото към действително духовно и стопанско благоденствие. По всички „сини“ митинги след 1989 г. имаше един такъв лозунг — „Времето е наше!“ Чие беше тогава времето, чие е то сега и чие ще бъде в обозримото бъдеще на един човешки живот? И може би не то, времето, което чакаме, ще дойде при нас, а ние ще трябва да се придвижим до него!

За времето на пазарната икономика

Много пъти съм се въздържала по време на лекции да изразя ясно своето лично професионално становище по този твърде силно вълнуващ студентската аудитория въпрос. Рано или късно, на това отлагане трябваше да се сложи край. Чувството ми за отговорност пред тази част от студентите, която ми се довери и избра дисциплината, която преподавам, изисква от мен да заявя ясно какво мисля като професионалист по този въпрос и до какви лични изводи съм стигнала след многогодишните ми системософски изследвания на тази материя.

За да стигне до свой собствен, достатъчно обоснован професионален извод, почетният изследовател изучава огромно количество чуждестранна и национална литература по тази тематика, наблюдава практиката, сравнява, анализира, прави определени изводи, отхвърля ги и започва всичко отначало. Докато накрая, понякога неочаквано за самия него, изводът, ясен и изчистен от съмнения, сам се изправя пред него. Понякога обаче твърде различен от това, което е търсил и очаквал.

Точно така се случи и с мен. Докато отначало, в продължение на десетина години, се лутах в джунглата на икономическата и управленската литература, обременена от съмненията си, че не мога да проумея предимствата и блестящото бъдеще на либерално-пазарния модел просто защото изоставям в подготовката си от западните си колеги, покъсно, с натрупването на достатъчно опит и знания, се убедих, че не в това е причината и че причината е много по-фундаментална. И тази фундаментална причина ще формулирам по следния начин.

От гледна точка на обективните исторически процеси „пазарната икономика“ вече не е икономика на бъдещето. Тя е икономика на миналото. Нейното историческо време вече отминаваше, когато „ние“, по една или друга причина, се включихме активно в нейната система. Погледнато в световен мащаб — тя вече е в агония. Така наречените „свободни пазарни отношения“, въпреки активната им реклама, са една умираща понастоящем форма на базираната все още върху капитала, конкуренцията и печалбата кардинална форма на световната политико-икономическа система. Действително прилаганият глобален модел на капиталистически тип икономическа система сега е съвсем друг. Това е моделът на „господарския пазар“ — антиподът на „свободния пазар“, т.е. на „силовата икономика“, а не на „пазарната икономика“. Това е модел, при който пазарът се държи като тотален диктатор на битието ни, когато „купувачът“ ни принуждава да му прехвърляме имуществото си при условия и цени, диктувани от него, това е модел, който плаши, убедена съм, не само източноевропейските народи, но и западноевропейците. Този модел също скоро ще се разпадне сам или ще бъде отхвърлен от човешката цивилизация. Той няма ресурс за дълго оцеляване.

Какво следва след това? Каква е оптималната форма на политико-икономическа система, от която земното човечество се нуждае или поне осъзнато желае? Каква е реално възможната система, която е най-вероятно да се установи в световен и регионален мащаб след края на сегашния преходен за цялата световна икономика период?

Отговорът на този въпрос според мен е задачата, върху която трябва да концентрира вниманието си цялата творческа научна общност. Твърде разумно и ползотворно би било, ако това стане съвместно с поколението, на което му предстои да живее и се труди в следващите 50-тина години. Чрез непосредствена свободна дискусия, чрез творческа „мозъчна атака“ на проблемите, чрез „обучение в

действие“, в реални управленски условия, т.е. чрез съвременни методики, които би следвало да намират все по-широко приложение в университетското образование, може би в края на краищата ще се намерят верните, реалните, а не измислените, илюзорните или предварително определените отговори на поставените въпроси. И ако хоризонтът, в който е насочен погледът на изследователите, бъде не по-малко от 50 години напред, т.е. възможната трудова биография на сегашното студентско поколение, сигурно няма да се допусне сегашната грешка.

А когато наблюдаваме *залеза* и *изгрева* на Слънцето, добре би било да не забравяме, че планета Земя е елемент от слънчевата система, която е елемент от звезден куп, който пък е включен в галактика, която е елемент от Космоса, т.е. видимата Вселена. Добре би било да осъзнаваме също какъв е смисълът на космическия процес, който се извършва в момента, и да си задаваме въпроса: Какво всъщност очакваме от деня, който предстои, и какво — от своето *бъдеще*?

Литература

- Грибин, Дж.* Раждането на времето. С., 2002.
- Давид, Р.* Основные правовые системы современности. Пер. с франц. М., 1988.
- Данчовъ, Н. Г., Г. Данчовъ.* Българска енциклопедия. С., 1936.
- Зиглер, Ж.* Новите господари на света и тези, които им противостоят. С., 2003.
- Кант, И.* Прологомени (към всяка бъдеща метафизика, която може да се представи като наука). С., 1969.
- Кискинов, В.* Електронно правителство. С., 2003.
- Легутко, Р.* Спорове за капитализма. С., 1995.
- Лоренц, Ед.* Природата на хаоса. С., 2000.
- Манев, В.* Единството на вселената. П., 1996.
- Матеев, Е.* Структура и управление на икономическата система. С., 1987.
- Николов, И.* Глобалната икономика. Теория и реалност. С., 2003.
- Платон.* Държавата. С., 1975.
- Попов, Н.* Световното стопанство се прекроява. С., 2003.
- Русо, Ж.-Ж.* Обществения договор (или принципи на политическото право). С., 1939.
- Русо, Ж.-Ж.* Изповеди. С., 1973.
- Сироежин, И.* Системен анализ на стопанските системи (брошура II). С., 1974.
- Сироежин, И.* За системния анализ на социалистическото стопанство. С., 1975.
- Стаменов, Ст.* Кой управлява земята? Събуди се човечество. С., 2003.
- Търоу, Л.* Бъдещето на капитализма (как днешните икономически сили оформят утрешия свят). С., 2000.
- Чуков, Вл., В. Георгиев.* Философия и теория на ислямското право. С., 1998.

СОЦИОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ НА МНЕНИЯТА НА ПРАКТИКУВАЩИТЕ ЮРИСТИ ЗА ПОТРЕБНОСТТА ОТ ИКОНОМИЧЕСКИ И УПРАВЛЕНСКИ ЗНАНИЯ СРЕД ЮРИДИЧЕСКАТА ОБЩНОСТ

Иван Бардов — гл. ас. в катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Милена Стойчовска — практикуващ юрист (ф.н.53 512)

През периода октомври 2003 — януари 2004 г. екип от преподаватели от Юридическия факултет и специалност Психология на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и студенти от Юридическия факултет извърши сондажно социологическо изследване сред юристи, завършили Юридическия факултет на Софийския университет по отношение на ефективността на обучението и достатъчността на придобитите знания по дисциплините с икономически, управленски и юридически характер. Целта на допитването бе да се осъществи „обратната връзка“ между двете страни в процеса университетско обучение — социална практика. Търсено бе, от една страна, идентифициране на потребностите на практикуващите колеги, възпитаници на Софийския университет, и адекватността спрямо тези потребности на предлаганата от Юридическия факултет учебна програма — от друга. Всъщност се проведе своеобразно „маркетингово проучване“ за преглед на някои от нуждите на търсенето и съдържанието при предлагането на продукта „управленско обучение за юристи“. Получените данни от изследването по идея ще се използват за допълване и обогатяване на учебното съдържание на посочените по-горе дисциплини.

За целите на емпиричното проучване бяха отпечатани и раздадени за попълване сред юридическата общност над 200 анкетни карти с 44 въпроса по темата. За съжаление от общия брой раздадени анкети надлежно попълнени и върнати бяха само 85 карти. Все пак този брой напълно отговаря на статистическите изисквания за правомерност на изводите от социологическите изследвания съгласно правилото броят на валидните анкетни карти да надвишава 30. В този смисъл може да се приеме, че осъществената анкета очертава достатъчно достоверна картина на мненията на правната общност по зададените въпроси.

По своята месторабота анкетираните лица се разпределят както следва:

Месторабота	Процент
Държавна администрация	35,29
Съдебна система	28,24
Учебно заведение	3,53
Неправителствен сектор	5,88
Юридическа кантора	17,65
Частна фирма	9,41

Анкетираните лица заемат следните длъжности (в проценти):

Длъжност	Процент
Ръководители на ведомства	4,71
Гл. секретари на ведомства	1,18
Държавни служители	16,47
Магистрати	20,00
Юрисконсулти	17,65
Преподаватели	3,53
Служители	17,65
Адвокати	18,82

Трудовият стаж на анкетираните е (в проценти):

Трудов стаж	Процент
Непосочили	9,41
До 5 години	57,65
Над 5 години	32,94

Занятието на отговорилите е (в проценти):

Занятие	Процент
Заемащи ръководна длъжност	14,12
С експертна длъжност	54,12
Свободна професия	20,00
Друга професия	11,76

Анализ на получените резултати

Предвид разширяващото се предлагане на продукта „управленско обучение за юристи“ в страната множество учебни заведения и факултети у нас предоставят почти неограничени възможности на завършилите средно образование български граждани да получат юридическо образование и да започнат да упражняват юридически професии. Дали обаче учебното съдържание е съобразено с единните изисквания относно учебните програми, доколко равнището на академичност в обучението и пълнотата на учебния процес са сравними с европейските критерии, са въпроси, надхвърлящи обхвата на настоящото изследване. Поради обстоятелството, че множеството разкрити юридически факултети из цялата страна са предпоставка за конкуренция между висшите учебни заведения, си заслужава да се разгледат въпросите: С какво Юридическият факултет на Софийския университет би могъл да продължи да предлага най-доброто в правното обучение в страната ни? Какво евентуално би могло да се добави в учебната програма, за да може той да продължи да бъде безспорният образец в предлагането на продукта „управленско обучение за юристи“?

Днес кандидат-студентите разполагат с доста възможности за избор на учебно заведение, осигуряващо обща и специализирана юридическа подготовка както в страната, така и в чужбина. Все по-ограниченият човешки ресурс (поради демографски, миграционни и други причини) български граждани на възраст между 17 и 30 години, от една страна, и увеличеният брой опции за правно обучение, от друга, са достатъчно основание да се постави на разглеждане въпросът, как Юридическият факултет на Софийския университет да бъде конкурентен в променящите се условия. С какво още може да се допълни учебната програма, как да се доразвие учебният процес, как завършващите студенти да придобият възможно най-доброто за страната ни равнище на владеене и познаване на правните науки, както и на свързаните с тях икономически и управленски познания — това са някои от въпросите, на които настоящото изследване търси отговори. Не е за пренебрегване също въпросът доколко завършилите Юридическия факултет на Софийския университет са и могат да бъдат конкурентоспособни на пазара на труда в икономическата и правната среда на обединена Европа.

В този ред на мисли навременността на такъв род проучване е

очевидна. С оглед на времето, с което разполага страната ни до присъединяването ни към Европейския съюз, периодът е все още достатъчен за преценка на възможните и намиране на нови варианти за решение на така поставените проблеми.

Конкретните въпроси от анкетата са групирани с оглед няколко посоки на изследване. Началните са оценъчно ориентирани, насочени към обща преценка на нуждите от определен тип специализирани знания.

На входящия въпрос от проучването, доколко са достатъчни знанията от икономически и управленски науки, придобити в хода на обучението в Юридическия факултет на СУ, 72,94% от запитаните посочват, че те не са достатъчни. Удовлетворение от обема на получените знанията изразяват 28,88%.

На следващия въпрос, доколко съдържанието на обучението в тези области на познанието изостава спрямо нуждите на конкретната юридическа практика, 76,47% застъпват становището, че се наблюдава отчетливо изоставане, докато 18,82% споделят лично удовлетворение от равнището на обучение на юристите в тази област.

Картината на участието в курсове за следдипломна квалификация показва също отчетлива негативна асиметрия: 76,47% посочват, че не са участвали в нито една форма на юридическа преквалификация, като едва 22,35% са повишили допълнително квалификационното си равнище през периода след завършване на университетското си образование.

На следващия въпрос: могло ли е познанието от придобитата квалификация да бъде придобито в рамките на университетския курс на обучение, 43,53% потвърждават тази възможност, но 10,59% твърдят, че този тип знание не може да бъде получено в Юридическия факултет на СУ. Преобладаващата част от запитваните — 45,88%, обаче не изразяват становище по въпроса.

Разпределението на отговорите относно необходимите технически умения на завършващите юристи показва, че 43,53% считат, че машинописните умения са съществени за юридическата практика. Компютърната грамотност се посочва от 87,06% от респондентите. Стенографските умения се посочват като необходими от 36,47%, докато почти единодушно е изразено мнението, че работата с офистехника е необходима — 80 %, за работа с презентационна техника се изказват 45,12%. Уменията за боравене с комуникационна техника са съществени за 75,29%. Мнението, че уменията за работа в интернет

са необходими за пълноценното професионално осъществяване на бъдещите юристи се споделя от абсолютното мнозинство анкетираните — 81,18%. Значително по-малък брой — 44,71%, преценяват като необходими уменията за работа с видеотехника за автотренинг. Все пак като цяло този брой лица е достатъчно съществен в осъзнаването на необходимостта от оборудване на подходяща зала с такъв род техника, тъй като това би предоставило възможности за получаване на тези съвременни умения в рамките на академичното обучение в ЮФ на СУ. Боравенето с такава техника е част от задължителните умения при кандидатстване на работа, поставяни от редица работодатели, най-вече от частния сектор.

Контент-анализното проучване относно съдържанието на отговорите на свободните въпроси за това, какъв тип знания ще са необходими на юристите след 5 години, установи, че в значителната си част мненията се насочват към познания по право на Европейския съюз и съдебната практика на Съда на Европейските общности, правото на международните институции, международното публично и частно право. Перспективата за предстоящото присъединяване изисква своевременно овладяване на тази материя от правната общност. Тази необходимост се осъзнава от преобладаващата част (47%).

Със силна неудовлетвореност се характеризират мненията относно достатъчността на знанията по икономическата проблематика. И на четирите зададени въпроса в тази област доминира категорично становището, че то е неудовлетворително: 81,18% считат за недостатъчни получените познания за различните икономически системи в света; 69,41% за структурата на икономическата система на България като цяло; 80% споделят виждането за недостатъчност на знанията за структурата и функционирането на малките и средните предприятия.

Интересна допълнителна информация се получи от обобщаването на записаните отговори на свободните въпроси. Така дипломираните се преди 1990 г. посочват, че обществено-икономическите условия по време на обучението им са били различни, съответно учебната програма е предоставяла достъпните за периода информация и тълкувания. Посочват се и осъществени от тях допълнителни специализации в икономическата област — магистърски програми, следдипломни квалификации и т.н. Набляга се на потребността от самостоятелна подготовка в тази област след завършване на ЮФ на СУ.

Почти единодушно се посочва необходимостта от повече знания в областта на финансово-кредитната система под формата на свободно избираеми дисциплини в ЮФ — 89,41%. Също толкова единодушно е мнението за знанията относно ценообразуването и регулирането на цените: то е посочено като необходимост от 71,76% от анкетираниите. Почти всички анкетирани (89,41%) признават, че в правната практика са им липсвали основни познания по счетоводство. На въпроса трябва ли счетоводството да се изучава като свободно избираема дисциплина в ЮФ отново доминира утвърдителното мнение — 78,82%, докато 18,82% считат, че такова обучение не е наложително и е излишно.

На въпроса дали са се оказали достатъчни познанията, получени по време на следването, за казуси, свързани с реституция, приватизация и конфискация, отговорите се делят на три групи. Първата група анкетирани (10,58%) посочват, че не им се е налагало да се занимават с подобни казуси. Другата група анкетирани (24,71%) посочват, че към момента на дипломирането им — преди и малко след 1990 г., такава материя не е била застъпена в учебната програма. Те са полагали допълнителни усилия за усвояването ѝ. Третата група (58,8%) определят, че са се справяли с подобни казуси след консултации с опитни колеги и допълнителна самоподготовка. Обща констатация е, че изучаването на тази материя е необходимо — 76,47% от отговорите смятат така.

Запитани дали университетското обучение е предоставило достатъчно познания в областта на труда, производствените процеси и трудовите ресурси, преобладаващият брой отговори е отрицателен — 70,59%. На следващия въпрос, дали се е налагало да разработват длъжностна характеристика, 40% от отговорите са положителни, като се подчертава, че за съжаление не са имали предварителна подготовка по тази материя, а с отрицателен отговор — 58,82% от анкетираниите. Относно щатното разписание — на 74,12% не се е налагало да разработват такова, а 22,35% са посочили, че са разработвали щатно разписание.

Системната методология за вземане на оптимални решения се оказва непозната за почти всички анкетирани — 77,65%. Като потребност от познаването ѝ са посочили 47,06% от запитаните. Дотолкова, доколкото разполагат с понятие за основни положения по материята, анкетираниите посочват обучението си в ЮФ и СУ.

Основният понятиен апарат на Теорията за стопанско управление

е достъпен за точно половината от анкетираните — 47,05%, като други 47,05% са отговорили отрицателно (цифрите, допълващи процентното разпределение до 100, са за онези, които не са отговорили на въпроса). Част от запитаните, отговорили положително, посочват обучението си в ЮФ на СУ като източник на тези познания, други (15,2%) посочват допълнително обучение в рамките на специализации в страната и в чужбина. Потребност от такива познания в практиката посочват 57,64% от анкетираните, 21,18% не могат да преценят, а 21,18% заявяват, че такива познания понастоящем не са им необходими в конкретната практика.

Понятията „държавно управление“ и „държавно регулиране“ са смислово разграничими за 91,76% от анкетираните, а едва 5,88% не правят такова разграничение. За 48,23% от анкетираните не са наблюдавани трудности поради неясноти в тези понятия при взаимоотношения с различни регулаторни органи. С неясненост на понятията „държавно управление“ и „държавно регулиране“ са се сблъскали 34,12% от отговорилите. Потребност от повече знания в тази област заявяват 56,47%.

Нуждата на юристите от познания за управленския цикъл и основните му фази се отчита от 88,24% от анкетираните. Познания за управленските функции и задачи са необходими според 70,59% от респондентите.

Запитани дали са наясно с мястото си в управленския цикъл и собствените си функции в неговите рамки, 84,71% отговарят утвърдително, като 38,82% изпитват потребност от повече знания в тази област. Предвид обстоятелството, че голяма част от запитваните са заемащи отговорни позиции в държавната администрация и в правораздавателната система, следва да се отчете необходимостта от последователно обучение на юристите, завършващи ЮФ и СУ, в посочените области. Придобитите знания в тази област са преимуществено извън програмата, предвидена в обучението на СУ.

На конкретното запитване — налагало ли се е анкетираният да участва в разработката на организационно управленска структура, 18,82% отговарят утвърдително, 63,53% — отрицателно. Като достатъчни познанията си за разработване на организационно управленски структури оценяват 22,35%, докато 71,76% считат познанията си за недостатъчни.

Най-обширна и значима информация се получи от обработката от

устните отговори, паралелно с писмените отговори на отворените въпроси. Повечето от колегите се затрудняват от анкетните карти и затова вероятността от неясни и формални отговори не може да бъде пренебрегната. Трябва да се отчете и обстоятелството, че те нерядко са референтна група и по редица други анкети, а поради текущата си служебна ангажираност не са в състояние да отделят време за конкретни предложения. Факт е обаче, че в редица интервюта бяха изказани наблюдения и размисли, ценни със споделения опит и откровеността си. Те също намериха израз в аналитичната част на това изследване. Би било препоръчително при следващи изследвания да се промени типът на евентуално бъдещо емпиричното проучване, в смисъл на допълването на бланковата анкета със структурирано интервю. За целта би било подходящо привличането и на специалисти в изследваната област, тъй като студентите не разполагат с нужния опит, особено ако в интервюта се включат юристи, заемащи длъжности на най-високо административно и законодателно равнище — Министерски съвет, Народно събрание и други държавни органи и структури, достъпът на студентите до които е по-труден.

Участниците в анкетата дават свои препоръки относно конкретните параметри на обучението по редица икономически области, като публични и корпоративни финанси, международни финансови институции. Като необходими управленски направления са посочени общата теория за управление на човешките ресурси, управлението на стопански единици, на административни структури, на неправителствени организации.

Резултатите от анкетното проучване могат да бъдат обобщени в няколко водещи извода. Тъй като изследването отразява мненията на практикуващи юристи, работещи в централната администрация, правораздавателната система, частния сектор и неправителствени организации и учебни заведения както в столицата, така и от един областен град — Варна, ни се струва правомерно виждането, че анкетните данни са с необходимата представителност за становищата на правната общност по поставените въпроси.

- Така, според преобладаващата част от мненията теоретичната подготовка, получена в университетския курс, се възприема като основа за по-нататъшно специализиране в практиката.
- Изрично е подчертана необходимостта от непрестанна самоподготовка по възникващите от практиката въпроси.

- Изграденото правно мислене и логика се посочват като предпоставка за справяне с промените в правната и икономическата среда, в която юристът трябва да работи.
- Изразено е становището, че честите и краткотрайни промени в правната уредба не допринасят за качествено осъществяване на трудовите функции.
- Заявява се необходимостта от свързване на теоретичните знания с практически умения по време на обучението (включително комуникативни умения, специализирана чуждозикова подготовка, разработването на проекти за нормативни актове и частноправни документи, разчитане на кадастрални планове, счетоводни документи и т.н.).
- В хода на обучението по специализираните избираеми дисциплини на студентите-юристи трябва да се дава възможността да се придобиват и икономическите познания, като особено полезни и необходими за практиката на юристите. Налице е осъзнаване на разбирането в професионалната общност, че специализирани и задълбочени познания по счетоводство например не са необходими, но общите понятия и уменията за работа със счетоводни документи са наложителни.
- Подчертава се необходимостта от придобиване на специализирани знания в конкретни области. Курсовете за следдипломна квалификация, специализациите в страната и в чужбина са едни от възможните, но не най-разпространените решения.
- Отбелязана е нуждата от периодично актуализиране на знанията на практикуващите юристи, особено на завършилите преди 15 години. Съществуващите центрове — Институтът за публична администрация и европейска интеграция към Министерство на правосъдието, Центърът за обучение на магистрати към Института за следдипломна квалификация към УНСС и др., отговарят отчасти на тази потребност. За практикуващите юристи, завършили Софийския университет, именно Алма матер е мястото, където най-удачно те биха могли да осъвременяват знанията си, тъй като неговите програми биха били съобразени с предходното им академично обучение. Налага се изводът за необходимостта от по-обхватно и съобразено с предшестващите програми обучение на юристите в рамките на следдипломна квалификация към Юридическия факултет на Софийския уни-

верситет. В различни модулни програми биха могли да се предвидят освен курсове, свързани с актуализиране на теоретичните познания по определени дисциплини, така и обучение по конкретни практически умения и специализирани програми от управленски, икономически и чуждоезиков характер, съобразени с нуждите на юридическата практика.

- Разпространени са мненията, които препоръчват овладяване на правната логика и философското мислене, добросъвестното усвояване на предлаганите знания от учебния материал, като специалните знания и умения биха били придобити впоследствие.

В отделни устни разговори бе отбелязвана разликата в равнището на теоретичната подготовка и изграденото правно мислене, които отличават възпитаниците на Юридическия факултет на Софийския университет от тези на другите юридически факултети в страната. Очевидно предимството в равнището на академичната подготовка е налице, но то задължава поддържането му. Не може да се пренебрегне обстоятелството, че в редица юридически факултети към други университети съществува модерна и добре технически оборудвана база, каквато липсва в ЮФ на СУ. Потребността от специализирани учебни дисциплини с достатъчен хорариум предполага наличието на учебни аудитории, някои от които оборудвани със съответната техника. От друга страна, за повишаване конкурентоспособността на пазара на труда на завършващите Юридическия факултет на Софийския университет е необходимо свободно боравене със съвременната комуникационна и презентационна техника, с каквато са снабдени както централните администрации, така и водещите търговски дружества (банки, фирмени представителства и т.н.). Отчитането на необходимостта от известно осъвременяване на обучението на студентите с чисто практически умения само би допринесло за поддържане на значимото влияние на учебното заведение и повишаване на качеството на предлагания от него продукт — обучение.

Това изследване стана възможно благодарение на отзивчивостта на работещите колеги, отделили време и приели добросъвестно и отговорно да участват в анкетата, на все още учещите колеги, извършили допитването, на непресекащата енергия, насърчението и напътствието на ръководителя на проекта — доц. Б. Гагова, поела риска да бъде първопроходец за такова изследване в историята на факултета.

ПРИЛОЖЕНИЕ

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Университетски фонд „Научни изследвания проект
„Оптимизиране обучението на студентите юристи по триадата
„Икономика — право — обучение“

АНКЕТНА КАРТА

Уважаеми колега,

Изследователски екип от преподаватели и студенти от СУ „Св. Кл. Охридски“ извършва допитване до юристи, завършили Юридическия факултет на СУ, относно ефективността на обучението и придобитите знания по дисциплините с икономически, управленски и юридически характер. Обръщаме се към Вас с молба да отговорите на няколко групи въпроси по тези проблеми. Получените резултати ще бъдат използвани за подобряване на обучението на студентите по дисциплината „Държавно регулиране на стопанската дейност“. Анкетата е анонимна, но ако Ви прецените, можете да запишете и повече данни. Ограждайте или отбелязвайте предпочетените от Вас отговори.

Предварително Ви благодарим за отзивчивостта и изразените от Вас компетентни преценки.

1. Считате ли, че знанията, които Ви сте получили в СУ по икономическите и управленските науки, са Ви достатъчни и отговарят на нуждите на Вашата сегашна юридическа работа?	1. ДА
	2. НЕ

Ако Вашият отговор е „не“, отговорете какви знания от тези сфери Ви липсват най-много в сегашната Ви практика.

.....
.....
.....
.....

2. Считате ли, че обучението на юристите в тези области на познанието изостава от нуждите на практиката?	1. ДА
	2. НЕ

Ако отговорът Ви е „да“, къде точно са най-драстичните разминавания.

.....
.....
.....
.....

3. Какъв нов тип познания ще са необходими по Ваше мнение на студентите юристи, завършващи след 5 години?

.....
.....

А след 10 години?

.....
.....

4. Участвали ли сте в курсове за следдипломна квалификация?

1.	ДА
2.	НЕ

Ако отговорът Ви е „да“, къде по-точно.

.....
.....

Считате ли, че получените там познания и опит са могли да бъдат получени и по време на обучението Ви в Софийския университет?

1.	ДА
2.	НЕ

От каква допълнителна следдипломна квалификация сте имали или имате потребност?

.....
.....

5. Какви технически умения според Вас трябва да има студентът, завършващ Юридическия факултет?
(Моля, отбележете всеки отговор, с който сте съгласен)

1. Машинопис
2. Компютърна грамотност
3. Стенография
4. Работа с офис-техника
5. Работа с техника за презентации
6. Интернет
7. Работа в мрежа
8. Работа с техника за комуникация
9. Работа с видеотехника за автотренинг
10. Друго

6. Считате ли, че по време на университетското си обучение сте получили достатъчно познания за различните възможни икономически системи?

.....
.....

А за структурата на икономическата система в България като цяло?

.....
.....

А за структурата и функционирането на глобалната икономическа система?

.....
.....

А за структурата и функционирането на средните и малките предприятия?

(Моля Ви, ако желаете, бъдете по-конкретен)

7. Чувствате ли като действащ юрист необходимост от повече знания в областта на финансово-кредитната система?	1. ДА 2. НЕ
А в областта на ценообразуването и регулирането на цените?	1. ДА 2. НЕ
8. В процеса на Вашата юридическа практика липсвали ли са Ви основни познания по счетоводство?	1. ДА 2. НЕ
Според Вас трябва ли да се изучава счетоводство като свободно избираема дисциплина в Юридическия факултет?	1. ДА 2. НЕ
9. Оказаха ли се достатъчни познанията, получени от Вас по време на следването, за да се справите без затруднения с казуси, свързани с реституция, приватизация и конфискация?	1. ДА 2. НЕ

Какви конкретни допълнителни знания бихте искали да имате в тази област?

10. Осигури ли Ви обучението в Университета достатъчно познания в областта на организацията на труда, производствените процеси и трудовите ресурси?	1. ДА 2. НЕ
11. Налагало ли Ви се е да разработвате длъжностна характеристика?	1. ДА 2. НЕ
А щатно разписание?	1. ДА 2. НЕ
12. Познавате ли системната методология за вземане на оптимални решения?	1. ДА 2. НЕ

Ако отговорът Ви е „да“, откъде?

В практиката си имате ли необходимост от нея?

13. Познавате ли основния понятиен апарат на Теорията за управление?	1.	ДА
	2.	НЕ

Ако отговорът Ви е „да“, откъде?

.....

.....

Чувствате ли в практиката си потребност от такива знания?

.....

.....

14. Правите ли разлика между понятията „държавно управление“ и „държавно регулиране“?	1.	ДА
	2.	НЕ

Имали ли сте трудности поради неяснота в тези понятия при взаимоотношенията си с различни регулаторни органи?

.....

.....

Имате ли потребност от повече знания в тази област?

.....

.....

15. Според Вас нуждаят ли се юристите от познания за управленския цикъл и основните му фази?	1.	ДА
	2.	НЕ

А за управленските функции и задачи?

.....

.....

Наясно ли сте със собственото място в управленския цикъл и собствените си функции в неговите рамки?	1.	ДА
	2.	НЕ

Чувствате ли потребност от повече знания в тази област?

.....

.....

16. По ваше мнение юристите имат ли потребност от знания относно разработването и функционирането на организационно-управленски структури?	1.	ДА
	2.	НЕ
Вие имате ли достатъчни за практиката Ви познания в тази област?	1.	ДА
	2.	НЕ

Ако отговорът Ви е „да“ — откъде.

.....

Лично на Вас налагало ли се е да участвате в разработката на организационно-управленска структура?		1. ДА 2. НЕ
17. Вие работите в:	1. Законодателните органи 2. Правителството 3. Държавната администрация 4. Съдебната система (съд, прокуратура, следствие) 5. Учебно заведение 6. Неправителствения сектор 7. Юридическа кантора 8. Частна фирма 9. Друго (Ако желаете, конкретизирайте)	
18. Вие работите като:	1. Народен представител 2. Ръководител или зам. ръководител на ведомство 3. Главен секретар на ведомство 4. Държавен служител 5. Магистрат 6. Юриконсулт 7. Преподавател 8. Служител 9. Адвокат 10. Друго..... (Ако желаете конкретизирайте)	
19. Вашият юридически трудов стаж е:	1. До 5 години 2. Над 5 години	
20. Вие заемате:	1. Ръководна управленска длъжност 2. Експертна длъжност 3. Свободна професия 4. Друго.....	

БЛАГОДАРИМ ЗА УЧАСТИЕТО ВИ В АНКЕТАТА

**РОЛЯТА НА ДЪРЖАВАТА
В СТОПАНСКОТО УПРАВЛЕНИЕ**

Българска
Първо издание

Съставител *Боряна Гагова*
Редактор *Веселина Ковачева*

Формат 70x100/16
Печ. коли 26

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“